

G.Utemuratova

EKONOMIKALÍQ TEORIYA

65.01

U 80

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM
HÁM INNOVACIYALAR MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATAÍNDAǴÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

G.Utemuratova

EKONOMIKALÍQ TEORIYA

*Bakalavriattin 60310100 - "Ekonomika", 60310200 -
"Ekonometrika", 60411200 - "MeneGMENT", 60410800 -
"Statistika", 61010400 - "Turizm" talim bagdarlarí
studentleri ushín oqíwlıq*

**Tashkent
"Innovatsiya-Ziyo"
2023**

UO'K:330.1

KBK: 65.9

U-80

G.Utemuratova

EKONOMIKALÍQ TEORIYA. Oqíwlıq. – Tashkent:
“Innovatsiya-Ziyo”, 2023, 280 b.

Bul oqíwlıq jaña mámleketlik tálim standartları boyınsha hám araqałpaq mámleketlik universiteti Ilimiy keñesiniń 2022-jıl 31-avgusstaǵı 1-sanlı májilis protolı menen tastıyıqlanǵan “Ekonomikalıq teoriya” pániniń úlgi baǵdarlaması tiykarında jazılǵan.

Oqıwlıqta ekonomikalıq teoriyanı óz betinshe úyreniw talaplarınan kelip shıqqan halda, onı úyreniwshilerde jaña ekonomikalıq pikirlew kónlikpesin qalıplestiriw zárúrligi hám ekonomikalıq siyasattıń málim teoriyaǵa tiykarlanıwı esapqa alındı. Oqıwlıq joqarı oqıw orınlarınıń ekonomikalıq tálim baǵdarları studentleri hám ekonomikaǵa qızıǵıwshı bárshe kitap oqıwshılar ushın arnalǵan.

Pikir bildiriwshiler:

Seytova L S. – Ekonomika ilimleri kandidatı, docent

Sauxanov J. – Ekonomika ilimleri doktorı, professor

Oqıwlıq Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Keñesiniń 2022-jılı 23-sentyabr kúngi 1/7.6-sanlı bayanlaması menen maqullanǵan hám baspaǵa usınıldı.

Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministriginiń 2022-jil 30-dekabr kúngi 429-sanlı buyrıǵına muwapıq oqıwlıq sıpatında baspadan shıǵarıwǵa ruxsat berilgen.

ISBN 978-9943-9267-5-2

© G.Utemuratova., 2023.

© “Innovatsiya-Ziyo”, 2023.

Kirisiw

Óárezsizlik jıllarında ekonomikanıń hám jámiyetlik turmistrıń real talaplarınan kelip shıǵa otırıp, elimizdiń joqarı bilimlendiriw sistemasın modernizaciyalaw, oǵan oqıtıwdıń zamanagoy túrleri menen texnologiyaların engiziw, qanıgeler tayarlaw boyınsha qanıgelesiw baǵdarların jetilistirip barıw boyınsha úlken jumıslar ámelge asırılmaqta.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Joqarı bilimlendiriw sistemasın bunnan bılay da rawajlandiriw ilajları haqqındaǵı qaran úziksiz bilimlendiriw sistemasın rawajlandiriw, elimizdiń izbe-iz rawajlanıp atırǵan ekonomikasın joqarı mamanlıqtaǵı qanıygeler menen támiyinlew, barlıq ayaqlardı hám tarawları strategiyalıq jaqtan kompleksli rawajlandiriw máselelerin sheshiw boyınsha joqarı mamanlıqtaǵı qanıygeler menen támiyinlew, barlıq ayaqlardı hám tarawları strategiyalıq joqarı bilimlendiriw sistemasiniń qatnasıwın keñeytiw jolındaǵı jáne bir áhmiyetli ámeliy qádem bolıp tabıladı.

Qálegen jámiyetniń rawajlanıwı, eń aldı menen insanniń Materiallıq talabın qanaatlantırıwdıń tiykakı ekonomika ekenligi hámmege málim. Ullı keleshegimizdi de joqarı rawajlanǵan ekonomikasız kóz aldımızǵa elesletiw oǵada qıyın. Biraq ta ekonomika quramalı sistema bolıp, onıń kóp túrli qırları hám ózinin rawajlanıw nızamları bar. Olardı túsınbey hám ekonomikalıq Nızamlardıń talapların ámelde itibarǵa almay turıp hesh bir tarawda jaqsı nátiyjege erisiw múmkin emes. Mińe sonlıqtan da házirgi ekonomikanı modernizaciyalaw dáwirinde qanıygelardi, ásirese joqarı maǵliwmatlı qanıygelardi tayarlawdıń sapasını arttırıwda jámiyetimizde ekonomikalıq teoriyanı úyreniwge umtiliw kúsheymekte. Sebebi, insan qaysı tarawdıń qanıgesi bolıwına qaramastan, ózi jasap atırǵan jámiyetniń ekonomikalıq turısında bolıp atırǵan jańalanıwlar menen ózgerislerdi añlap jetiwi, onı bilıwı ushın ekonomikalıq bilimler menen qurallanǵan bolıwı kerek. Álbette bunda ekonomikalıq teoriya pániniń omı ayırıqsha. Bul pándi úyreniw arqalı ekonomikada kúndelikli tárizde jüz berip atırǵan jańalanıwları añlap, onıń rawajlanıw nızamlıqlarınan turmıs mıtájliliklerin qanaatlantırıw jolında keńnen paydalanıwı múmkin.

Ekonomikalıq teoriya pání mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın belgilep beriw menen birge, házirgi ekonomikanı erkinlestiriw shárayatında jaslarımızdń ekonomikalıq bilimge qızıǵıwshılıǵın qánaatlandıratuǵın tiykarǵı teoriyalıq pán esaplanadı.

Joqarıda keltirilgenlerdi, sonday-aq jańa áwlad oqıw qollanbasın jaratıw hám olardı joqarı bilimlendiriw sistemasına keńnen engiziw, joqarı oqıw orınlarınıń málimleme resurs oraylarınıń fondıń jańalap barıw maqsetinde avtorlar jámáati tárepinen ekonomikalıq teoriya pání boyınsha joqarı oqıw orınlarınıń ekonomikalıq emes tálim baǵdarları studentlerin ushın bul oqıw qollanbası jaratıldı.

Bul oqıw qollanba jańa mámleketlik tálim standartları boyınsha dúzilgen hám Respublika muwapiqlastırıw komissiyası tárepinen usınıs etilgen jańa úlgi baǵdarlaması tiykarında jazıldı. Qollanba ekonomikalıq emes tálim baǵdarları studentlerine arnalǵan bolǵanlıqtan úlgi baǵdarlamadaǵı ayırım temalar birlestirip alındı.

Qollanbanı tayarlawda Ózbekstanlı hám sırt el ekonomistleriniń kitaplarındaǵı ilimiy kózqaraslarǵa tiykarlanıldı hám ekonomikalıq teoriya boyınsha bunnan aldınǵı jazılǵan qaraqalpaq tilindegi oqıwlardan paydalanıldı.

Bul qollanba joqarı oqıw orınlarınıń studentleri hám ekonomikalıq teoriya menen qızıǵıwshı barlıq kitap oqıwshılarınıń ekonomikalıq bilimi hám mádeniyatın kóteriwe xızmet etedi dep úmit etemiz. Avtorlar jámáati qollanba boyınsha bildirilgen hár qaday pikir hám usınıslar ushın aldın-ala mınnetdarshılıq bildiredi hám keyingi oqıw qollanbalardı tayarlawda olardı esapqa aladı.

1-MODUL. EKONOMIKALIQ RAWAJLANIWDIŃ ULIWMALIQ TIYKARLARI.

1-TEMA EKONOMIKALIQ TEORIYANIŃ PREDMETI HÁM BILIW USILLARI

1.1 Ekonomikalıq teoriyani úyreniwdiń zárúrligi hám áhmiyeti

Hár tárepleme jetiliskeń joqarı mádeniyatlı shaxstı tárbiyalawda, onıń ilimiy dúnya kózqarasın qalıplestiriwde ekonomikalıq teoriya pání ayırıqsha orın iyeleydi. Ekonomikalıq teoriya pánín úyreniw insanniń ilimiy dúnya kózqarasın ózgerdedi, onıń intellectual rawajlanıwın qollap-quwatlaydı, eń qızıqlı sabaǵına aylanadı. Sonday-aq, bul pán jámiyettiń hár bir aǵzasın ideyalıq jaqtan baǵdarlaw, ruwxiy dúnya kózqarasın keńeytiw, ekonomikalıq mádeniyattiń joqarılatıwǵa ayırıqsha tásir kórsetedi.

Ekonomikalıq teoriya oqıtıwshısı turaqlı óziniń pedagogikalıq sheberligin arttırıp, onı sheberlik dárejesine jetkerip barıwı, sonday-aq óz pikiriniń túsinikli, kórgizbeli sáwlelendire bilıwı, jer júzilik hám mámleketimiz social-ekonomikalıq turmısındaǵı waqiyalarǵa óz pikiriniń bildiriwı, bilim beriwge unarlı qatnas jasawdı rawajlandırıp barıwı kerek.

Ekonomikalıq teoriya pání student jasları ekonomikalıq pikirlewege úyretiwde házirgi zaman bazar ekonomikasındaǵı ózgenlerdi ańlap jetiwde hám onı túsindiriwe, olardıń sanasına milliyǵárezsizlik ideyasın hám milliy ideologiyanıń tiykarǵı qaǵıydaların sińdiriwe, ekonomikanı modernizaciyalaw, erkinlestiriw hám reformalardı tereńlestiriw tiykarında házirgi zaman rawajlanǵan bazar ekonomikasın júzege keltiriwdiń actual mashqaların ashıp beriwde, ekonomikalıq qatnasıqlar haqqında ámeliy kónlikpeler payda etiwde, jas áwladta dóretiwshilik ideyaların qalıplestiriwe, olardıń mádeniy dúnya kózqarasın keńeytiwe, ekonomikalıq mádeniyatın kóteriwe ayırıqsha tásir kórsetiwde, Watan hám elimiz keleshegi jolında miynet etiw tuyǵısın qalıplestiriw sıyaqlı waziypalardı orınlap kelmekte.

Ekonomikalıq teoriya (economic theory) – ekonomikanıń nızam-qaǵıydaların hám rawajlanıw principlerin úyreniwshi ulıwma pánlerdiń toparına kiritiwshi teoriyalıq pán. Ekonomikalıq teoriya shet mámleketlerde «Ekonomiks», «Ekonomika» hám «Politekonomiya» atları menen, ĞMDA mámleketlerinde bolsa, «Ekonomikalıq teoriya», «Ekonomiks» atı menen júrgiziledi.

Ekonomikalıq teoriya pánin oqıtıwdan maqset studentlerge ekonomikalıq bilimniń teoriyalıq tiykarların, ekonomikanıń tiykarǵı túsinikleri hám kategoriyaların, ekonomikalıq nızamlar hám principlerdi úyretiw hám de olardı ámelge engiziw kónlikpesin payda etiwden ibarat.

Ekonomikalıq teoriya pánin, onıń nızam-qaǵıydaların biliw ushın eń dáslep, ekonomika hám onıń wazıypaları haqqında túsinikke iye bolıw tiyis. Adam zat turmısı hám onıń insan sıpatında kamalǵa kelıwı oǵada quramalı hám kóp qırlı mashqalalarǵa bay. Bul mashqalalar adamlardıń Materiallıq ónimlerdi islep shıǵarıw, xızmetler kórsetiw, ilim, mádeniyat, siyasat, ideologiya, etika, mámleketti basqarıw tarwlarındaqı hám shańaraқтаǵı, sonday-aq basqa xızmet túrleriniń barǵan sayın kúsheyip, rawajlanıp hám de olardıń ózgerip barıwı nátiyjesinde júzege keledi. Uzaq dáwirler dawamında adamzat pikirín bánt etip kelgen ayırım máseleler búgingi kúnde ápiwayı haqıyqat hám ánsat biliw múmkin bolǵan násege uqsap kórinedi.

Mısalı, búgin hámmege málim, adamlar jasawı, siyasat, dóretiwshilik, mádeniyat, ádebiyat, ilim, aǵartıwshılıq, bilimlendiriw menen shuǵıllanıwları ushın turmıshlıq ónimlerdi tutınıwları kerek. Bunıń ushın bolsa azıq-awqat, kiyim-kenshek, turaq jay hám túrli xızmetlerden ibarat turmıshlıq qurallar hám ónimler zárúr. Sonlıqtan hár bir adam, óziniń kúndelikli turmısında bir qansha mashqalalarǵa, yaǵnıy turmıshlıq mıtájlikleri - azıq-awqat, kiyim-kenshek, xojalıq buyımlarına iye bolıw, bilim alıw sıyaqlı mıtájlikler ushın zárúr pul dáramatların qay jerden, neniń esabınan tabıw kerek degen mashqalalarǵa dus keledi.

Joqarıda ekonimika boyınsha keltirilgen pikirlerden kelip shıǵıp, ne sebepten ekonomistler ekonomikalıq resurslarǵa sheklengenlik kózqarasınan qarawın kóriw múmkin. Ekonomikalıq resurslardıń sheklengenligi insandaǵı qálegeninshe tańlap alıw imkanıyatın sheklep, bizden bar bolǵan nárselerdigana tańlap alıwdı talap etedi. Endi biz hámme nárseden qálegeninshe paydalana almastan, bar bolǵan nárseler

menenǵana shekleniwimiz kerek ekenligin ańlatadı. «**Hesh qashan qaqpanda esheyin nárese bolmaydı**» degen ápiwayı naqıl ekonomikanıń ózegin quraydı. Aytayıq, siz qanday da ónimnen bıypul paydalandıńız deyik, biraq tap sol ónimdi islep shıǵarǵan óndiriwshi oǵan qansha qarǵı sarıplanǵanın umıtpawımız kerek. Qandayda ápiwayı bolıp kóringen ónimdi islep shıǵarıw ushın da málim ólshemdegi jer maydanı, jumıs quralı, qol miyneti, dóretiwshilik talap etiledi. Joqarıdaǵı «esheyin nárese»niń omına óndiris ushın ketken ónim hám qol miynetin jumsap, basqa bir ónimdi islep shıǵarıw múmkin.

Sheklenbegen ekonomikalıq resurslardan ónimli paydalanıp, adamlardıń jasawı, insan sıpatında kamalǵa kelıwı ushı zárúr bolǵan turmıshlıq ónimlerdi islep shıǵarıw hám olardı tutınıwǵa jetkerip beriwge qaratılǵan, bir-biri menen baylanıslı háreket etetuǵın túrli xızmetkerdiń bir pútinligi ekonomikalıq xızmet dep ataladı.

Áyyemgi ekonomikalıq xızmettiń tiykarǵı forması úy xojalıǵı sheńberinde júz bergen. Sonlıqtan áyyemgi grek alımlarınıń (Ksenofont, Platon, Aristotel) miynetlerinde ekonomika (grekshe «*oikos*» - úy, «*nomos*» - nızam) - úy xojalıǵı hám omı júrgiziw nızamları dep túsindirilgen, sebebi Islam dińine tiyisli ádebiyatlarda únemlikke ayırısha itibar berilgen. Biraq, házirgi dáwirde ekonomika keń mánisti ańlatıp, tek úy xojalıǵın júrgiziw yamasa únemlilik mánisin ańlatpaydı, al ekonomika (*economy*) – **Materiallıq hám Materiallıq emes ónimlerdi islep shıǵarıw, olardı bólistiriw, almasıw hám tutınıwdı sáwlelendiriwshi jámiyetlik xojalıqtı ańlatadı.**

Turmısta paydalanılatuǵın barlıq resurslarımız -- pul qarǵıları, tábiyiy baylıqlar, qanıgeli jumıs kúshleri, óndiris ásbapları, tutınıw tovarları hámme sheklengen muǵdarda.

Usı sheklengen ekonomikalıq resurslardan aqılǵa muwapıq paydalanıp, xalıqtıń toqtawsız, úziksiz ósip barıwshı mıtájliklerin qanaatlandiriw maqsetinde erisiw, resurslar hám ónimlerdi tuwrı bólistiriw jolların tabıw ekonomikanıń tiykarǵı mazmunı quraydı.

Hár qanday ekonomikanıń turaqlı hám bashı máselesi mıtájliklerdiń sheksizligi hám ekonomikalıq resurslardıń sheklengenliginen ibarat.

Ekonomikalıq resurslardıń sheklengenligi shárayatında jámiyet aǵzalarınıń sheksiz mıtájliklerin qalayınsha tolıǵıraq qanaatlandırıp

barıq máselesi **ekonomikanıń tiykarǵı mashqalası esaplanadı**. Bul mashqalanı nátiyjeli sheshiw ushın tómendegilerge ayrıqsha itibar qaratıq tiyis:

- ekonomikalıq resurslardıń muǵdarın kóbeytiw;
- resurslardıń ónimdarlıǵın arttırıw;
- resurslardan paydalanıwdıń túrli alternative variantlarınan eń nátiyjelisin tańlap alıw
- resurslardı nátiyjeli úylesimli etiw hám t.b.

Bul másele ni durıs túsiniw ushın, eń dáslep mıtájliktiń ne ekenligin, onıń túrlerin biliw zárúr.

Ekonomika degende adamlardıń turmıslıq mıtájligin qanaatlandıruwǵa qaratılǵan xızmeti túsiniledi. Bul siyasiy, sociallıq, mádeniy hám ruwxıy xızmetten óziniń tiykarǵı bolıwı menen, basqa xızmet ushın materiallıq shárayat jaratıp beriwı menen ajıralıp turadı. Ekonomika adamlardıń turmıs keshiriwı ushın zárúr bolǵan ónimlerdi jaratadı, olardı adamlarǵa jetkerip beredi. Demek, ol turmıs keshiriwdıń kepilligi esaplanadı. Qay jerde ekonomika rawajlanǵan bolsa, sol jerde adamlar ráhátlenip jasaydı hám kerisinshe, qay jerde ekonomika tómen bolsa, sol jerde adamlardıń qamı toymaydı, ústi pútin bolmaydı, olar turaqlı túrde jetispewshilikte kún keshiredi.

Ekonomikalıq teotiya pánin úyreniwdiń zárúrligi hám áhmiyetin amerikalı economist alım Pol Samuelsonnıń tómendegi pikirleri menen túsindiriwimizge boladı: *«Ekonomikalıq teoriyanı sistemalı oqumaǵan adamlar gereńniń orkestr hawazına baha beriwge háreket etkenligine megzeydi»*.

1.2 Ekonomikalıq teoriyanıń predmeti hám wazıypaları

Ekonomikalıq teoriyanıń hár qanday pán sıyaqlı óz predmeti bar. Bul pándi biliw ushın eń dáslep ol neni úyreetiwın anıqlap alıw zárúr. Ekonomikalıq teoriya pán sıpatında payda bolǵannan baslap, búgingi kúнге shekem onıń predmetine hár qıylı táriyp berip kelingin. Ekonomika páni payda bolǵan waqıtları (XVII ásir) onı politekonomika (xojalıqtı júrgiziw haqqındaǵı pán) dep ataǵan, onıń predmeti Tovar almasıw, yaǵniy sawda-satıq dep qaraǵan. XVII ásirdiń aqırı hám XIX ásirdiń baslarında politekonomika baylıqtı úyrenedi dep ayılǵan.

Marjinalizm aǵımınıń wákileri politekonomiya tovarlar paydalılıǵın hám onı adamlar qalay qabil eetiwın úyreniwshi pán dep táriyplengen. Bul aǵımınıń sońǵıiri wákili A.Marshalldıń jazıwınsha: *«Politekonomiya yamasa ekonomika páni adamzat jámiyettiń normal tutmıslıq xızmetin izertleydi. Ol individual hám jámiyettik háreketlerdiń sonday tarawın úyrenedi, ol jaqsı jasawdıń Materiallıq tiykarın jaratıw menen tıǵız baylanısqa»*. A.Marshalldıń pikirine muwapıq bul pán insannıń ekonomikalıq háreketlerin úyrenedi. Bul ideya házirgi waqıtta da tań alınadı. Batıstaǵıiri ekonomistler ekonomika qanday pán degende, oǵan qısqa hám ápiwayı etip juwap beriwge bolmaydı dep esaplaydı. P.Samuelsón usınnan kelip shıǵıp, tómendegilerdi jazadı:

1. Ekonomikalıq teoriya - almasıw, pullı kelisimler menen baylanıslı ekonomikalıq xızmet túrleri haqqındaǵı pán.

2. Ekonomikalıq teoriya - har qıylı tovarlardı (biyday, mal góshi, jollar, kishi kemeler) islep shıǵarıw maqsetinde adamlar tárepinen siyrek hám sheklengen ónimlin resurslardan (jer, óndiriske mólsherlengen tovarlar, miynet, mashinalar, texnikalıq kelisimler) paydalanıwı haqqındaǵı pán.

3. Ekonomikalıq teoriya - adamlardıń kúndelikli isbilermenlik xızmeti, adamlardıń tirishiligi ushın qarǵı tabıwı hám onnan paydalanıwı haqqındaǵı pán.

Rossiyalı economist alımlar I.K.Stankovskaya, I.A.Sterlecler avtorlıǵındaǵı *«Ekonomicheskaya teoriya» sabaqlıǵında «Resurslardıń sheklengenlik xarakteri menen insannıń qálewi hám mıtájlikleri ortasındaǵı qarama-qarsılıq barlıq ekonomikalıq mashqalalardıń tiykarın hám ol ekonomikalıq teoriyanıń predmetin anıqlaydı»*, dep keltirilgen.

Ózbekstanlı economist alımlar Sh.Shodmonov, U.Ǵafurovlardıń avtorlıǵındaǵı *«İqtisodiyot nazariyasi» oqıwlıǵında bolsa, «Ekonomikalıq teoriya pániniń predmeti – ekonomikalıq resurslardıń sheklengenligi shárayatında jámiyettiń sheksiz mıtájliklerin qanaatlandıruw maqsetinde turmıslıq ónimlerdi hám xızmetlerdi islep shıǵarıw, bólistiriw, almasıw hám tuınıw procesinde júzege keletuǵın ekonomikalıq qatnasıqlardı, jámiyettik xojalıqtı nátiyjeli júrgiziwdiń nızam-qaqıydaların úyreniwden ibarat»*, dep keltirilgen. Bunnan pániniń predmeti hár qıylı eken degen juwmaq shıqpaydı, ekonomistlerdiń hár biri pániniń predmetine hár tárepleme qatnas jasaw tiykarında túrlishe anıqlamalar bergen.

Házirgi waqıtta kópshilik ekonomistler ekonomikalıq teoriyanı sheklengen resurslar sharyatında ekonomikalıq xızmettiń tańlap alınıwı menen baylanıslı pán dep qaraydı.

Ekonomikalıq teoriyanıń predmeti (the subject of economic theory) - bul adamlardıń sheklengen ekonomikalıq resurslar shárayatında alternativ xojalıq júrgiziw tiykarında óz mútájligin qanaatlandıruwǵa qaratılǵan háreketleri, olardı belgilewshi ekonomikalıq shárayatlar esaplanadı.

Bul shárayatlar obyektiv, yaǵnıy insan oz bilgeninshe onı ózgerte almaydı, biraq usı shárayatı bilgen halda óz xızmetin oǵan iykemlestirip shólkemlestiredi. Barlıq adamlardıń anıq maqsetti gózlegen ekonomikalıq háreketleri óz ara baylanısqa halda jámiyettiń ekonomikalıq turmısın payda etedi hám onı ekonomikalıq teoriya analizleydi.

Ekonomikalıq teoriya pán sıpatında bir qatar wazıypalardı orınlaydı. Olardan birinshisi - **biliw wazıypası**. Bunda teoriyanı úyreniw arqalı ekonomikalıq hádiyselerdiń ne ekenligi, olardı qanday jaǵdaydıń júzege shıǵarıwı, olar nege alıp kelıwı anıqlap alınadı. Teoriya ekonomikanıń sırların úyretip, adamlardı olar menen tanıstıradı, olardıń bilim dárejesin arttıradı. Basqa ekonomikalıq pánler sıyaqlı bul pán de adamlarǵa málim nızam-qaqıydalardıń bar ekenligin eskertedi, olarǵa boysınıw zárúrligin túsindirip beredi.

Ekonomikalıq teoriya pániniń ekinshi wazıypası - bul basqa ekonomikalıq pánler ushın **teoriyalıq tiykar** bolıp xızmet eetiwi. Bul pán ulıwma teoriyalıq, yaǵnıy ekonomikaǵa tán bolǵan ulıwmalıq nızam-qaqıydalardı úyrenedi. Sol tárepi boyınsha ol basqa jeke funktsional teoriyalardan, Mısalı, finans teoriiyası, pul teoriiyası, statistika teoriiyası, buxgalteriyalıq esap teoriiyası sıyaqlı pánlerden ózgeshelenedi. Ekonomikalıq teoriya ulıwmalıq pán bolǵanlıqtan, ol tiykarlanǵan teoriyalıq nızam-qaqıydalarǵa basqqa ekonomikalıq pánler súyenedi.

Mısalı, teoriyada tiykarlap berilgen talap kategoriyasınıń analizine mikroekonomika, makroekonomika, marketing, kárxana ekonomikası, menedjment sıyaqlı pánler tiykarlanadı. Biraqta basqa pánler teoriyadan tek azıqlıq (tiykar) alıw menen sheklenedi dep bolmaydı. Bul pán basqa ekonomikalıq pánler ushın teoriyalıq tiykar bolsa da, olardıń jetiskenliklerin ulıwlastırıp esabınan olarǵa da tiykarlanadı. Basqa pánlerdiń erisken nátiyjeleri hám juwmaqlarına tiykarlanıp

ekonomikalıq teoriya óz kategoriyaları hám nızamlarına jańalıq kirgizedi, jańa ilimiy juwmaqlar shıǵaradı. Qullası, basqa ekonomikalıq pánlerdiń jetiskenligi teoriyanıń da pán sıpatında rawajlanıwına xızmet etedi.

Ekonomikalıq teoriya oániniń úshinshi wazıypası - bul onıń ámeliyat (praktika) ushın **ilimiy tiykar** bolıp xızmet eetiwi, oǵan ulıwmalıq tárizdegi usınıslar berıwi. Bul pán málim firmanın xızmeti yamasa úy xojalıǵınıń qalay shólkemlestirilıwı haqqında usınıslar berneydi. Onıń usınısları ulıwma ýkonomikalıq xarakterge iye nızam-qaqıydalarǵa qalay tiykarlanıwǵa tiyisli boladı. Bul usınıslar ekonomikalıq siyasatı jetilistiriwge qaratıladı. Olar mámlekettiń, firmalardıń, úy xojalıqlarınıń, xalıqaralıq ekonomikalıq birlespeler hám shólkemlerdiń siyasatına tiyisli boladı. Demek, teoriya praktika menen **ekonomikalıq siyasat** arqalı baylanısadı. Ekonomikalıq siyasatta ol yaki bul teoriyalıq ideyaǵa tiykarlanadı. Bunı tariyxıy maǵlıwmatlar menen tastıyıqlawımız múmkin. 1929-1933 jılları AQSh úlken ekonomikalıq kriziske ushırıp, ekonomikalıq jaqtan júdáhalsız bolıp qalǵan, onnan shıǵıw ushın sol waqıtta AQSh prezidenti F. Ruzvelttiń «Jańa krizis» dep atalǵan siyasatı ámelge asırılǵan. Ushın sol waqıtta AQSh prezidenti F. Ruzvelttiń «Jańa kurs» dep atalǵan siyasatı ámelge asırılǵan. Bul siyasat krizisten shıǵıw ushın mámleket ekonomikaǵa aktiv aralasıwı zárúr degen ideyaǵa tiykarlanǵan. XX ásirdiń 70-jıllarınıń ekinshi yarımındaǵı krizisten shıǵıw ushın AQSh húkimeti prezidenti atı menen ayılǵan «Reygonomika» siyasatı tiykar etip alınǵan. Bul ekonomikanıń turaqlı ósıp barıwın bazar kúshleri, bazar mexanizminiń ózi támiyinley aladı, sonlıqtan mámleket ekonomikanı erkin jiberip, ózinin ekonomikalıq xızmetin sheklewi kerek, degen teoriyalıq juwmaqqa tiykarlanǵan Reygonomika» siyasatı AQSh ekonomikasın krizisten shıǵıp ótip keetiwin támiyinlegen. Ekonomikalıq teoriyanıń usınısları mikrodárejedeǵı siyasatqa da unamalı tásir etedi, bul firmalarǵa tuwri strategiyalıq (keleshekti gózlegen) joldi tanlaw imkanıyatın beredi. Mısalı, teoriyadaǵı diversifikaciya ideyası kapitaldı bir waqıtıń ózinde túrli tarawlarǵa jaylastırıp zárúrligin bildiredi, Kapitalı úlken firmalar bul teoriyaǵa tiykarlanǵan jaǵdayda bir tarawdan kórilgen ziyandı, basqa tarawǵa qoyılǵan kapital keltirgen payda esabınan qaplanıp turadı.

Teoriyanıń jáne bir praktikalıq áhmiyeti sonnan ibarat, bul pán ekonomikanıń sırların ashıp berer eken, onıń menen tanıs bolǵan hár bir

adam ekonomika hq qağıydalarğa ámel qılsa, bunnan tek gana payda kóredi.

Ekonomikalıq teoriya páninin tórtinshi wazıypası – bul ideyalıq-**tárbiyalıq wazıypa**. Bul wazıypa sonnan ibarat, onıń járdeminde studentler, qánigeler hám ekonomika ilimnıń úyreniwshilerdiń ilimiy dúnya kózqarası qaliplestiriledi, milliygárezsizlik ideyasın student jaslar sanasına sindiredi, olardı xalıq mapleri jolında ekonomikanı rawajlandırıw, milliy ónimdi hám baylıqtı kóbeytiw, milliy puldıń qádirin arttırıw, mámleket xalqınıń turmıs dárejesin kóteriw ruwxında tárbiyalaydı. Ekonomikalıq teoriya student jaslarğa Materiallıq ónimlerdiń insan miynetiniń nátiyjesi ekenligin túsindirip, olardı miynetti qádirlew hám de sheklengen resurslardı únemlew ruwxında tárbiyalaydı.

1.3. Ekonomikalıq kategoriyalar hám ekonomikalıq nızamlar

Teoriya ekonomikalıq hádiyseler, procesler hám olardağı ózgerislerdi ekonomikalıq kategoriyalar járdeminde túsindirip beredi, yaǵnıy olardı analizlew hám túsindiriw arqalı predmetin úyrenedi.

Ekonomikalıq kategoriyalar (economic categories) – bul ekonomikanı úyreniwde qollanılatuǵın teoriyalıq túsinike bolıp, olar real ekonomikalıq jaǵdaydıń ilimiy sáwlelelendirilıwı.

Teoriyada kategoriyalar 2 toparǵa bólinedi:

1. **Ulıwma ekonomikalıq kategoriyalar** - bular ekonomikalıq rawajlanıwdıń barlıq basqıshlarına tán bolǵan kategoriyalar, Mısalı, mıtájlik, miynet, óndiris, ónim, jumıs kúshi, ekonomikalıq resurs, tutınıw, toplaw siyaqlı túsiniyeler. Bular ekonomikanıń ulıwmalıq táreplerin túsindiredi, olar hár qanday ekonomikalıq sistemaǵa salıstırılmalı qollanıladi.

2. **Ayırım social-ekonomikalıq sistemaǵa tán bolǵan kategoriyalar.** Mısalı, tovar, pul, talap, usınıs, baha, kredit, emissiya, inflyaciya siyaqlı túsiniyeler bazar sistemasına tán bolıp, olar sol sistemanı analizinde qollanıladi. Ekonomika jańalanıp barganlıǵı sebepli onı analizlewde jańa kategoriyalar bul pánge kirgiziledi. Mısalı, recessiya, integraciya, globalizaciya, infrastruktura, restrukturizaciya, privatizaciya, modernizaciya degen túsiniyeler ekonomikalıq teoriyaǵa jańadan kirgizilgen kategoriyalar esaplanadi.

Tábiyat siyaqlı jámiyettiń de óz rawajlanıw nızamlıqları boladı. Biraq, ekonomikalıq nızamlar tábiyat nızamlarınan óziniń bir qatar ózgesheliklerine iye.

1. Tábiyat nızamları biziń erkimizden sırtta háreket etedi, al ekonomikalıq nızamlar bolsa, insan iskerligi menen baylanıslı bolǵan jámiyettiń rawajlanıw nızamlıǵı esaplanadı.

2. Tábiyat nızamları mángi saqlanıp qaladı, ekonomikalıq nızamlar bolsa, social-ekonomikalıq sistemalardıń ógeriwı menen ózgerip turadı.

3. Tábiyat nızamları biziń sanamızdan gárezsiz háreke etedi, ekonomikalıq nızamlardı bolsa uyrenip onı insan maplerin qanaatlandırıp jolında paydalanıw múmkin.

Ekonomikalıq teoriyada ekonomikalıq hádiyselerdi ulıwmalastırıw tiykarında nızamlar táriyplenedi.

Ekonomikalıq nızamlar (economic laws) – ekonomikalıq proceslerdiń túrli tiykarǵı tárepleri ortasındaǵı áhmiyetli tákirarlanıp hám júzege kelip turatuǵın úzliksiz, ekonomikalıq zárúrlikti payda etiwshi sebep-aqıbetti bildiriwshi óz ara baylanıslar.

Nızamlar málim ekonomikalıq process hám ayırım hádiyselerdiń quramalılıǵın bildiredi. Kategoriyalar siyaqlı ekonomikalıq nızamlar da túrlishe boladı. Olar témendegi toparlarǵa bólinedi:

1. **Ulıwma ekonomikalıq nızamlar** – jámiyetlik rawajlanıwdıń barlıq basqıshlarında, ekonomikanıń anıq sistemasına qaramastan háreket etiwshi nızamlar. Olardıń qatarına miynet bóliniwshiligi, toplaw, miynet ónimdarlıǵınıń ósip barıwı, mıtájliklerdiń ósip barıwı nızamları siyaqlı nızamlar kiredi.

2. **Ayırım ekonomikalıq sistemalarǵa tán nızamlar**, bular - arnawlı ekonomikalıq nızamlar -tek gana málim social-ekonomikalıq sistema sheńberinde háreket etiwshi, sol sistemanıń ózine tán ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi nızamlar. Mısalı, talap nızamı, usınıs nızamı, normadaǵı paydalılıq nızamı, básiki nızamı bazar sistemasına tán nızamlar sıpatında úyreniledi.

Kategoriya hám nızamlar úyrenilgende, dáslep olardıń mazmunı ashıp beriledi hám buǵan olardıń táriyplenıwı arqalı erisiledi. Ekonomikanıń rawajlanıwı menen bir kategoriya eskirgenligi sebepli teoriyadan alıp taslansa, basqası jańa bolǵanlıǵı ushın oǵan kirgiziledi. Kategoriyalar ekonomikalıq hádiyselerdi tolıq túsindirip beriwı ushın

birgeliğe hám izbe-iz qollanıladı, olar birin-biri tolıqtırıp baradı. Ekonomika úzliksiz rawajlanıwda bolǵanlıǵı ushın kategoriyalar ornı almasıp qoymastan, olardıń transformaciyası júz beredi, yaǵnıy bir kategoriya basqasına aylanadı. Mısalı, mútájlik kategoriyasınan talap kategoriyası, individual menshik kategoriyasınan korporativ menshik kategoriyası kelip shıǵadı, ekonomikalıq avtarkizm kategoriyasınıń ornına ashıq ekonomika kategoriyası, barter kategoriyası ornına sawda-satıq (kommerciya) kategoriyası keledi. Kategoriya real ekonomikalıq hádiyseniń teoriyalıq kórinisi bolǵanlıqtan, bul hádiyse júz bermegenshe, ayılǵan kategoriyadan qollanıwǵa zárúrlük qalmaydı. Bunıń ornına jańa hádiyseni sáwlelendiriwshi jańa kategoriya kirgiziledi. Mısalı, keyingi waqıtta ekonomikada júz berip atırǵan ózgerislerdi sáwlelendiriw ushın «jańa ekonomika», «finanslıq krizis», «indeksaciya», «globalizaciya» degen kategoriyalar kirgizildi.

Nızamlar úyrenilgende olardıń eki tárepine itibar beriledi. Birinshisi - **sapa tárepi**, bunda nızamlar ózi neni sáwlelendiriw, yaǵnıy olar turaqlı tákiralanıp turıwshı qanday ekonomikalıq hádiyseler ortasındaǵı baylamıstı sáwlelendiriw kórip shıǵıladı. Ekinshisi - **muǵdarlı tárep**, bunda málim nızamıń háreket eetiwin sáwlelendiriwshi muǵdarlı kórsetkishler analizlenedi, Bunıń nátiyjesinde nızamlardıń qanday dárejede háreket eetiwinin muǵdarlı ólshemi anıqlanadı. Mısalı, tovar usınısınıń elastiklik koefficientin esaplaw arqalı usınıstaǵı ózgeris qanday dárejede usınıs mizamańa sáykes ekenligi anıqlanadı. Teoriyada nızamlar birgeliğe úyreniledi, olardıń aqıbetlerine ulıwmalıq baha beriledi. Mısalı, bazar tensalmaqlıǵı bahalanganda talap, usınıs hám normadaǵı paydalılıq nızamları birgeliğe qaraladı.

Nızamlardıń muǵdarlı tárepinen qaralıwı ámeliy xojalıq xızmetin olarǵa muwapıq shólkemlestiriw ushın, yaǵnıy onı bolıp atırǵan ózgerislerge iykemlestiriw ushın zárúr. Bunıń menen teoriyanı ámeliy turmıs penen baylanıslıǵına erisiledi.

1.4. Ekonomikalıq proceslerdi úyreniw usılları

Ekonomikalıq teoriyada ekonomikalıq proceslerdi úyreniw sistemalı qatnas tiykarında alıp barıladı. Bunda ekonomika hár qıylı bóleklerge ajratılıp hám olardıń hár biri óz aldına úyreniledi, olardan hár birine tán bolǵan ózgeshelikler anıqlanadı. Olarǵa sırtqı, atap aytqanda, siyasiy, social-mádeniy, rawxıy, milliy, demografiyalıq, ekologiyalıq faktorlardıń tásiiri úyreniledi. Sebebi, bulardıń hár biri

ekonomikalıq rawajlanıwǵa qolaylı shárayat jaratıw menen birge kerı tásir kórsetiwı de múmkin. Mıne usı faktorlardı esapqa alıw tiykarında ekonomikanıń túrli buwınları analiz etilgenen soń olar birgeliğe qaraladı, túrli bólimler kompleksinen ibarat ekonomika bir pútinlikte ne ekenligi, onıń qanday rawajlanıwı kórsetiledi.

Ekonomikalıq teoriya páni ekonomikalıq proceslerdi úyreniwde bir qatar metodlardan paydalanadı.

Metod - bul ekonomikalıq qubilisardı teoriyalıq hám ámeliy izertlewdiń usıllarınıń jıyındısı esaplanadı. Eń kóp qollanılatuǵın metodlardan biri ilimiy abstrakciya metodi bolıp, bunda hádiyseler anıqlılıqtan abstrakciyalıqqa qaray úyreniledi.

Ilimiy abstrakciyada úyrenilip atırǵan qubilistıń túp mánisine sezilerli tásir kórsetpeytuǵın ekinshi dárejeli, ótkinshi elementler izertlewlerdi qıyınlastırmaw máqsetinde abstrakciyalanadı. Ilimiy abstrakciyada - oylaw járdemünde ekonomikalıq qubilisardıń mániisi izbe-iz ashıp berilip, onıń kózge kórinbeytuǵın tárepleri de bilip alınadı. Olar tiykarında teoriyalıq juwmaqlar beriledi.

Ilimiy abstrakciya eń áhmiyetli metod, biraq ol ekonomikalıq teoriyadaǵı birden-bir metod emes.

Ekonomikalıq qubilisardı hár tárepleme ashıp beriwde analiz hám sintez, pozitiv hám normativ, funktsional analiz, ekonomika-matematikalıq modellestiriw, indukciya hám dedukciya, tariyx hám logikanıń birligi, ekonomikalıq eksperiment metodlarınan da keń paydalanıladı.

Ekonomikalıq qubilislar úyrenilgende, eń dáslep olar hár qıylı bóleklerge ajratılıp analizlenedi. Sintez járdemünde ayırım bóleklerdi izertlew nátiyjesinde alınǵan nátiyjeler ulıwmalastırılıp, belgili bir juwmaq shıǵarılıadı.

Ekonomikalıq qatnasıqlar sisteması judáquramalı dúziliske iye. Sonlıqtan, analizlewde kóplegen ekonomikalıq qubilislar ishinen sol ekonomikalıq sistemaǵa tiyisilileri ajratılıp alınadı. Olardı izertlew qubilislar hám faktler ortasındaǵı ishki logikalıq óz ara baylanıslardı jáne sol sistemanın rawajlanıw baǵdarların belgilep beriwge múmkinshilik beredi. Bunda pozitiv hám normativ analizden paydalanadı.

Pozitiv analizde - ekonomikalıq hádiyseler hám subyektlar óz halınsha, yaǵnıy izertlewshi aldında qanday turǵan bolsa, sol túrinde úyreniledi. Statistikalıq maǵlıwmatlar hám ekonomikalıq faktlerdi

toplaw hám analizlew olarǵa baha beriwlersiz ámelge asırıladı (unamlı ma yaki unamsız ba, jetkilikli me yaki jetkiliksiz be).

Normativ analiz - bul ekonomikalıq qubilislardıń anıq bir shárayatlarda qanday bolıwı kerekligi haqqında bar bolǵan teoriyalıq hám ámeliy kózqaraslardı izertlew bolıp esaplanadı. Bul metod anıq bir qubilislarǵa baha beriwde onıń normadan qansha parıqlanıwın kórsetedi. Mısalı, inflyaciyanıń normadan kúsheyip keetiwı, óndiris pátleriniń tómenlep keetiwine jol qoymaw hám t.b.

Ekonomikalıq teoriyada **funkcional analiz** metodınan da paydalanılıp, ol bir ózgeriwshi muǵdardıń basqa ózgeriwshi muǵdarǵa baylanıslı ózgeriwın kórsetedi. Mısalı, talaptıń tovar bahasına baylanıslı ózgeriwı. Eger baha tómenlese, basqa faktorlar tásirin esapqa almagan jaǵdayda, tovarǵa bolǵan talap artadı. Bunda baha talaptıń funkciyası esaplanıladı. Házirgi zaman bazar ekonomikasında, ekonomikalıq qubilislardı boljaw hám izertlewlerde ekonomikalıq-matematikalıq modellestiriwden de keń paydalanıladı. Bul ekonomika jaǵdayın, rawajlanıw variantların, variantlar boyınsha qárejetlerdi salıstırıw hám bahalaw, onıń nátiyjelerin boljaw boyınsha matematikalıq formulalar kórinisindegi juwmaqlardı beriw múmkinshiligin kórsetedi.

Modellestiriw ekonomikalıq qubilislardıń ózgeriw sebeplerin, onıń nızamlıqların, aqıbetlerin hám imkániyatların anıqlap, bul boyınsha ekonomikalıq modellerdi jaratıp beredi.

Indukciya metodi járdeminde faktler toplanıp, sistemaǵa keltiriledi hám usı toplanǵan faktler ulıwmalastırılıp, olardan teoriyalıq juwmaq shıǵarıladı. **Dedukciya** bolsa gipotezalar keltirilip hám bul gipotezalar faktler járdeminde tekseriledi. Ekonomikalıq qubilislardı izertlewde tariyx hám logikanıń birligi metodi da ayrıqsha áhmiyetke iye. Ekonomikalıq qubilislar tariyxıy procoss sıpatında rawajlanadı. qálegen qubilisti analizlew onıń kelip shıǵıw tariyxınan baslanadı. Mısalı bazar ekonomikasın analizlegenimizde onı dáslepki tovar almasıwı júzege kelgen dáwirde baslap, yaǵnıy stixiyalı bazardan házirgi rawajlanǵan bazarǵa shekem tariyxıy process retinde alıp qaraymız. Demek, tariyxıylıq metod tábiyat hám jámiyette barlıq nárseler ápiwayıdan quramalıǵa qaray rawajlanatuǵınlıǵın kórsetedi. Sonıń menen birge bunday izertlewlerde logikalıq izbe-izlikte saqlanıwı tiyis.

Jámiyettiń, jeke adamlar hám toparlardıń ekonomikalıq turmısın úyreniwde hár qıylı eksperimentlerden de paydalanıwǵa tuwri keledi. Asirese, ekonomikalıq reformalardı ámelge asırıw dáwirinde eksperimentler ayrıqsha áhmiyetke iye boladı.

Tayanısh túsinipler

Ekonomika, mútájlik, ekonomikalıq resurslar, resurslardıń sheklengenligi, ekonomikalıq kategoriyalar, ekonomikalıq nızamlar, metod, ilimiy abstrakciya, indukciya, dedukciya, normativ, pozitiv.

Qadaǵalaw sorawları

1. Ekonomika túsiniǵi hám onıń bas máselesiniń mánisin túsindiriniń.
2. Mútájlikler haqqında túsiniq beriniń.
3. Mútájliklerge tásir etiwshi faktorlardı sanań hám olarǵa misal keltiriniń.
4. Ekonomikalıq teoriyanıń predmetine anıqlama beriniń.
5. Ekonomikalıq teoriya páni qanday wazıypalardı atqaradı? Olardı mánisin túsindiriniń.
6. Ekonomikalıq teoriya pániniń jaslar sanasında ilimiy dúnya kózqarastı qalıplestiriwdegi áhmiyetin túsindiriniń.
7. Ekonomikalıq kategoriyalar haqqında túsiniq beriniń.
8. Ekonomikalıq nızamlar haqqında túsiniq beriniń.
9. Ekonomikalıq proceslerdi úyreniwde qanday usıllar qollanıladı? Olarǵa misallar keltirin.
10. Ekonomikalıq teoriya pánin úyreniwdiń zárúrligin misallarda túsindiriniń.

Tapsırma

«Ekonomika» hám «mútájlik» sózlerine klaster jasań.

2-TEMA: ÓNDIRIS PROCESSI HÁM ONIŇ NÁTIYJELERI

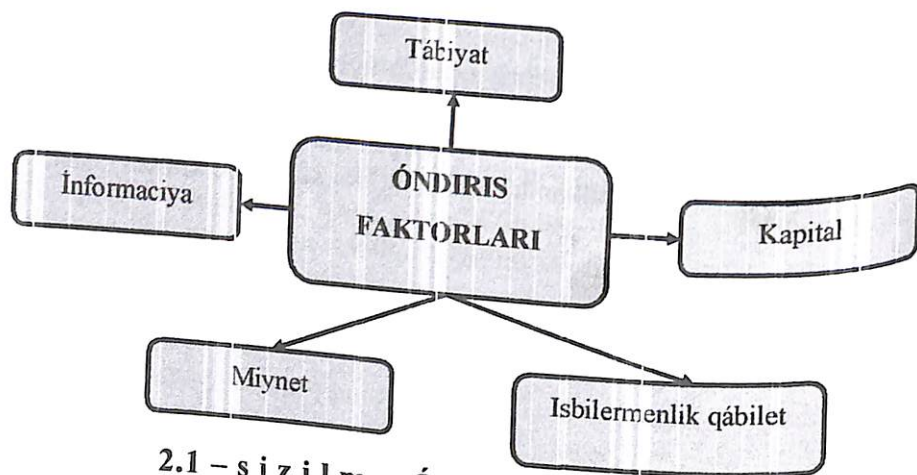
2.1. Óndiris faktorlari

Óndiris hár qanday ekonomikanıń tiykarın quraydı, sebebi bul jerde tirishilik ónimleri jaratıladı, buniń ushın bolsa óndiris faktorlari háreketke kelıwı shárt. Ne nárese óndiriske xızmet etse, sol oniń faktorı boladı, bul resurslardan ibarat.

Óndiris praktikasında qollanılıp atırǵan barlıq resurslar óndiris faktorlari dep aytiladı.

Turmishlıq ónimlerdi jaratıwda qatnaspay biykar jatqan (paydalanılmay atırǵan) resurslar óndiris faktorlari bola almaydı. Mısalı, isletilmey tat basıp atırǵan stanok, shirip baratırǵan shiyki zat, egindi suwǵarmay batpaqlıq payda etip atırǵan suw, islemey atırǵan adamnıń miynet etiw qábileti siyaqlılar resurs esaplansada, óndiris faktorı bola almaydı. sebebi bular ónimlerdi islep shıǵarıwda qatnaspaydı. Demek, resurslar óndiriske kirip kelip hárekette bolǵannan soń faktorlardı payda etedi.

Házirgi óndiriste 5 faktorın qatnasıwı keltiriledi, olar tábiyat, miynet, kapital, isbilermenlik qábilet hám informaciya (2.1-sizilma).

2.1 – s i z i l m a. Óndiris faktorlari

Óndiris faktorlari ónimlerdi jaratıwda túrli dárejede qatnasadı. Soǵan qaray olar 3 topǵa ajratıladı: jeke-insan faktorı, Materiallıq faktor, xabar-informaciyalıq faktor.

Jeke-insan faktorı – bul jumıs kúshi, oniń háreket etiw nátiyjesi bolǵan miynet.

Jumıs kúshi – bul insannıń miynet etiwge qaratilǵan fizikalıq hám ruwxiy qábileti.

Bul qábilet iyesi hár bir miynetke qábiletli adam esaplanadı. Bul qábilet ámelde isletilgende miynet processı júz beredi. Jumıs kúshin tek fizikalıq kúsh penen sheklep bolmaydı. Jumıs kúshiniń iyeleri bilim, qánige, sheberlik hám is tájiriybesiniń de iyesi boladı. Sol jaǵdaydaǵana olar óndiristegi ónim jaratıwshi hám xızmetlerdi kórsetiwshi kúsh bola aladı. Jumıs kúshiniń muǵdarlı hám sapa ólshemi bar. Muǵdarlı ólshemi – bul jumıs isley alatuǵın adamlardıń sani. Sapa tárepinen – bul islewshilerdiń kásiplik sheberligi, bilim-tájiriybesi esaplanadı. Jámiyettiń qansha ónimlerdi jaratıw qábileti mińe usı eki tárepine baylanıslı. Jumıs kúshin insannıń ózinen ajratıp qarawǵa bolmaydı, ol Materiallıq formaǵa da iye emes, ol insan denesinde birlesken qábilet. Sol sebepli oni óndiristegi **insan kapitali** dep te ataydı. Jumıs kúshi óndiristiń birinshi faktorı esaplanadı, sebebi insan miynetisiz, oniń dóretiwshiligisiz eń quramalı (jetiliske) mashinalar bolǵanda da tirishilik ónimlerin jaratıp bolmaydı. Insan jámiyettiń joqarı óndiriwshisi esaplanadı.

Insan faktorın jumısshı, xızmetshi yamasa diyxannıń is qábileti menen sheklep bolmaydı. Buǵan álbette isbilermenlik qábileti de kirgiziledi, biraq bul ayırıqsha faktor esaplanadı. Bul ózine tán júdásiyrek ushırasatuǵın qábilet bolıp, ónim hám xızmetlerdi jaratıwda shólkemlestiriwshilik-basqarıw xızmeti menen qatnasadı.

Óndiris processı júz bergende tábiyat inam etken shiyki zat, materiallar hám miynet járdeminde qayta isleniwı kerek hám buniń ushın miynet quralları talap etiledi. Sol sebepli óndiriste Materiallıq faktorlar da qatnasadı.

Óndiristiń Materiallıq faktorı – bul oniń ushın zárúr bolǵan barlıq miynet quralları hám Materiallıq formadaǵı shiyki zatlar.

Bul faktordi tábiyat inam etken baylıqlar hám adamlar jaratqan miynet quralları quraydı. Óndiris hár qashan tábiyatqa súyengen. Jer, suw, jer asti baylıqları, toǵaylar hám basqalar oǵan tábiyiy materiallar jetkerip beredi, onıń ushın Materiallıq shárayat waziypasin atqaradı. Tábiyat inami bólgan ónimler qayta islenip, olardan kerekli ónim alınadı. Tábiyatta ushirasatuǵın materiallar óndirilip alıngannan hám dáslepki islewden ótkennen soń, shiyki zatqa aylanadı. Tábiyiy shárayatlardan paydalanǵan halda olar ónimge aylandiriladı. Tábiyiy resurslar awıl xojalıǵı, qazıp shıǵarıw sanaatı ushın oǵada áhmiyetli. Jersiz diyxanshılıqtı kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı, toǵaysız aǵash sanaatı, suwsız balıqshılıq bolıwı múmkin emes. Qurǵaqshılıq aymaqlarında, Mısalı, Orta Aziyada, suw jer siyaqlı diyxanshılıq ushın tiykarǵı qural rolin atqaradı. Tábiyat qanshelli bay bolmasın, báribir, bul baylıqtı miynetsiz óndiriske tartıp bolmaydı.

Tábiyattıń áhmiyeti ol beretuǵın baylıq penen sheklenbeydi. Tábiyat - óndiristiń ulıwmalıq shárti. Ondaǵı ózgerisler óndiriske tikkeley tásir etedi. Mısalı, jerdegi temperatura, hawa aǵımınıń ózgerisi, kosmoslıq nurlanıw, magnit boranları - bulardıń barlıǵı óndiris shárayatına hám adamlardıń jumıs islew qábiletine tásir etedi.

Óndiris málim tarawlarda, Mısalı, sharwashılıq, balıqshılıq hám mikrobiologiya sanaatında málim waqıtta ósimlik hám haywanatlardıń biologiyalıq rawajlanıw formasın aladı. bioximiya processi sıpatında júz beredi.

Miynet penen tábiyattıń baylıq deregi sıpatında áhmiyeti birdey emes. Bir mámleket óndirisi ol jerdegi baylıqqa tiykarlıansa, basqa mámlekette tiykarınan miynetke súyenedi. Mısalı, Norvegiya, Kuveyt, Saudiya Arabstanınıń ekonomikalıq rawajlanıwına tiykarǵı úles qosqan faktor olar tábiyatınıń neftke bay bolıwı esaplanadı. Kerisinshe, tábiyiy resurslar oǵada siyrek bolǵan Yaponiya, Koreya Respublikasınıń ekonomikalıq rawajlanıwınıń tiykarǵı faktori miynet, anıǵıraǵı intellektual miynet, yaǵniy jeke-insan faktori boldi. Tábiyiy resurslardıń túrli mámleketler ushın áhmiyeti olardıń az yamasa kóp bolıwı esaplanadı. Buǵan qaramastan, olardıń isletilıwı miynet qurallarına, olardı qollanıw usiliniń quramalasıwına baylanıslı.

Kapital óndiris faktori sıpatında Materiallıq, yaǵniy miynet quralı kórinisine iye boladı. Bular óz gezeginde 2 túrli boladı:

1. **Miynet quralları**, oǵan qol miyneti quralları, mashina, mexanizm, úskene, ólshew ásbapları, esaplaw hám baylanis texnikasi siyaqlılar kiredi.

2. **Miynet shárayatin payda etiwshi qurallar**, bularǵa túrli imaratlar, qurilmalar, jollar hám basqalar kiredi. Óndiriste miynet predmetleri de boladı. Ne náirsege miynet tásir etse, **neni qayta islep, onnan ónim alinsa sol miynet predmeti esaplanadı.** Buǵan shiyki zat, materiallar hám tutastiriwshi bólekler kiredi. Mısalı, toqımashılıq ushın paxta shiyki zati kerek, avtomobil zavodi ushın tutastiriwshi bólekler kerek.

Miynet quralları insan menen miynet predmetleri ortasında olardı baylanistirip turadı. Jumıs kúshi sol qurallardı háreketke keltirip, olar járdeminde miynet predmetlerin qayta islep ónim jaratıladı.

Óndiris faktorları quramında **informaciya** ayırıqsha ornı iyeleydi. Bul faktor Materiallıq yamasa fizikalıq kúsh formasına iye emes, ol túrli maǵliwmatlar kórinisinde boladı. Málim informaciyaǵa tiykarlangan halda óndiris júz beredi, kelgen informaciyaǵa qarap neni, qansha islep shıǵarıw máselesi sheshiledi. Informaciya sotsial-ekonomikalıq, demografiyalıq, tábiyiy-texnikalıq hám siyasiy xarakterge iye boladı hám soǵan qarap óndiris shólkemlestiriledi. Mısalı, baha qimbatlaydı degen maǵliwmat kelse óndiris keńeyttiriledi, bahaniń páseyıwı kútilse buniń kerisi boladı. Eger ónimi joqarı texnika bar degen maǵliwmat bolsa oni qollanıw ilajları kóriledi. Internetten alıngan maǵliwmattan paydalanıp ónimdi óz waqtında satıw, kerekli resurslardı satıp alıw hám hátteki sherik tabiw múmkin.

Óndiris faktorları birgelikte nátiyje beredi, olardan biri bolıp, basqasi bolmasa óndiris júz bermeydi. Biraq olardıń funkciyasi birdey emes, sonlıqtan óndiriste olar túrlishe qatnasadı, olardıń roli ózgerip turadı. XXI ásirde óndirisi jańasha bolıp, bul informaciyalıq texnologiya roliniń kúsheyıwıne tiykarlanadı, sebebi joqarı dárejede informaciya menen támiyinlengen óndiris perspektivali esaplanadı.

2.2. Óndiris hám oniń strukturalıq dúzilisi

Óndiris – bul ónim hám xizmetlerdi jaratiw processı. Buni mazmuni boyınsha miynet processı dep aytiw múmkin.

Miynet processı – bul adamlardıń aqıl hám fizikalıq kúsh-qábiletleriniń anıq maqsetti gózlegen halda hám jaratiwshılıq jolında sarıplanıwı.

Sonlıqtan aqıl hám kúsh-quwatti biykarǵa sarıplay miynet esaplanbaydı, sebebi bunda hesh nárese jaratılmaydı, adamlarǵa hesh máp keltirmeydı. Miynet processinde óndiristiń jeke-insaniylıq hám Materiallıq-shiyki zat faktorları birigedi, yaǵniy jumıs kúshi Materiallıq faktorlardı háreketke keltiredi. Bul birigiw nátiyjesinde túrli shiyki zat hám materiallar qayta islenip, mútájliklerdi qanaatlandiriwǵa ilayiq bolǵan ónim hám xizmetler jaratıladı. Biraq bunday birigiw eki kóriniste júz beredi: 1. **Tikkeley birigiw.** Bunda ózgege tiyisli Materiallıq faktorlar ózgeniń jumıs kúshi menen birigedi. Hár eki faktordıń iyesi hár qiyli boladı. Miynet bir adamǵa tiyisli bolsa, miynet quralları ekinshi adamǵa tiyisli boladı. 2. **Qosımsha birigiw.** Bunda Materiallıq hám jeke faktorlar bir qolda boladı, menshik qatnasıqları olardı bir-birinen ajiratpaydı. Hám múlk iyesi, hám islewshi bir adam boladı. Óz múlki esaplanǵan Materiallıq faktorlardı óz kúshi menen isletiw júz beredi. Ózbekstanda buǵan misal sıpatında kishi ónermentshilik ustaxanasiniń jeke tártipte islewin, mayda diyxan hám úy qaptalı xojalıǵın alıw múmkin.

Óndiris eń dáslep faktorlardıń sapasına, sońınan muǵdarına hám olardıń salıstırmasına baylanıslı boladı. Materiallıq hám jeke faktorlar bir-birine sáykes bolǵandaǵana óndiris jaqsi rawajlanadı. Eger miynetniń sapası texnika dárejesinen arqada qalsa teńsizlik kelip shıǵadı, faktorlar bir-birine sáykes bolmaǵanlıqtan óndiris jedel rawajlana almaydı. Mısalı, robot texnikasin sawatsız adam islete almaydı. Sebebi buniń ushın tereń texnikalıq bilim zárúr.

Óndiris processı individual (jeke) tárizde, ayırım adamlar yamasa kárxana, xojalıqta birlesken adamlar jámááti tárepinen ámelge asiriladı. Mısalı, ónerment yamasa jeke diyxan ónimlerin óziniń individual miyneti menen jaratadı. Bunnan ózgesherek

firma yamasa fermer xojalıǵında óndiris birgeliktegi jámáát miynetine tiykarlanadı. Kárxanalar hám xojalıqlar óndiristegi sektorlardı, sektorlar bolsa birgeliktegi milliy (mámleket kólemindegi) óndiristi payda etedi.

Milliy óndiris úsh sektorli boladı:

1. Industrial sektor. Buǵan sanaat, qurılıs hám kommunikaciya (transport, baylanis) kiredi.
2. Agrar sektor. Buni awıl xojalıǵı quraydı.
3. Xizmet kórsetiw (servis) sektori. Buni xalıqqa, kárxanalar hám shólkemlerge xizmet kórsetiwshi tarawlar quraydı.

Bul sektorlar óndiriste túrli rol oynaydı hám bul ekonomikalıq potentsialǵa baylanıslı boladı. Ekonomika rawajlanǵan sayın industrial sektor hám xizmet kórsetiw sektoriniń roli artıp baradı. XXI ásir ekonomikasi xizmet kórsetiw sektoriniń ústinligi menen ajiralıp turadı.

Qay jerde bolmasin, bári bir óndiris tutınıw ushın zárúr bolǵan ónim hám xizmetlerdi jaratıwdan ibarat boladı. Adamlar ushın óndiristiń ózi emes, al ol jaratqan ónimler áhmiyetlirek. Sebebi jámiyet hám oniń hár bir aǵzasi ushın óndiris nátiyjeleri birinshi dárejeli áhmiyetke iye.

Jámiyet aǵzalarınıń óndirislik xizmetiniń nátiyjesi – bul jaratılǵan barlıq ónimler hám xizmetlerdiń kompleksi. Olardıń adamlar mútájligin qanaatlandira alıw qábileti olardıń **paydalılıǵı** esaplanadı.

Óndiris dóretilgen ónim hám xizmetlerdiń qanday xarakterde bolıwına qaray natural hám tovar óndirisine bólinedi. **Natural óndiris bolǵanda miynet ónimi óndiriwshiniń óz tutınıwin qanaatlandiriwǵa xizmet etedi,** ónim bazarda satılmaydı, yaǵniy ol bazar ónimi – tovar formasına kirmeydi, ol Materiallıq-natural ónim formasına iye boladı. Natural óndiriste ónim yamasa xizmet ózin-ózi támiyinlew ushın jaratıladı. Sonlıqtan resurslar málim óndiriske baylanistirip qoyıladı, olar kóship turmaydı.

Tovar óndirisi – bul ónim hám xizmetlerdi tovar formasında, yaǵniy bazarda satiw ushın islep shıǵarıw. Bul jerde ónimniń tovar forması ústin boladı, bazarda tovarlardıń satılıwı hám satıp alınıwında pul qatnasadı, ózin-ózi támiyinlew qaǵıydasi háreket etpeydi. Tovar óz tutınıwı ushın emes, basqa

ónimlerge bazarda pul quralında almasiw ushın jaratilğan miynet ónimi esaplanadı.

Tovardi satiwdan maqset onıń ornına basqa tovardi satıp alıp mıtájlikti qanaatlandiriwdan ibarat. Bul jeke mıtájlik bolama yamasa óndirislik mıtájlik bolama, buniń parqı joq, álbette.

Ónim tovar formasına kirgende onı jaratiwshilar **tovar óndiriwshilerge aylanadı.** Ózbekstandaǵı tovar islep shıǵarıwshilar jeke tártipte islewshiler, kárxanalar, firmalar, qospa kárxanalar, agrofırmalar, fermer hám diyxan xojalıqlarınan ibarat.

Tovar óndirisi, ol qánigeleskenligi ushın bul jerde ónimler arzanǵa túsedı, hámme olardı bazarda usınıs etkenligi ushın, yaǵniy tovarlar dúnyası bay bolǵanlıǵı ushın olardı tańlap alıp mıtájlikti qanaatlandiriwı múmkin. Natural óndiriste bolsa tańlaw imkanıyati sheklengen. Biraq, ózin-ózi ónim menen támiyinlew tutınıw qárejetlerin únemleydi, sonlıqtan natural óndiristiń ayırım bir sarqitları salıstırmalı rawajlanǵan ekonomikada da saqlanadı. Ózbekstanda fermer hám diyxanlar úy qaptalı xojalıǵında jetıstirilgen ónimniń bir bólegi olardıń ózleri tárepinen tutınıladı, buniń ózine tán qolaylı tárepi bar, sebebi tutınıwshi óz óniminiń sapsına ózi kepil bola aladı. **Bunnan tısqari, ónimdi óz ornında tutınıw onı basqa jerden qidirip tabıw, satıp alıw hám alıp keliw qárejetlerin únemleydi.**

Óndiris tek ónimniń natural hám tovar xarakteri tárepinen emes, al aqırǵı nátiyjede qalay isletiliwıne qarap ta differentsiaciyalanadı. Usı tárepi boyınsha ol eki bólimge bólinedi:

1. **Tutınıw buyımların islep shıǵarıw.** Bul jerde adamlar mıtájlikti qanaatlandiriwshi hám olardıń turmisin jaqsılawshi ónimler jaratıladı. Olarǵa tómendegiler kiredi: a) aǵımdaǵı tutınıwdı qanaatlandiriwshi azıq-awqat, kiyim-kenshek, sanitariya hám gigiena ushın zárúr ónimler; b) uzaq múddette isletiletuǵın ónimler, Mısalı, avtomashına, televizor, muzika orayı, muzlatqısh, mebel siyaqlılar; v) túrli sotsiallıq xızmetler, atap aytqanda bilim beriw, qánigeligin jetilistiriw, emlew, dem alıw, sayaxat etiw xızmetleri.

2. **Materiallıq resurslardı islep shıǵarıw.** Bul jerde óndiriste tutınılatuǵın barlıq qurallar, sonıń ishinde mashinalar,

túrli mexanizmler, qol miynetı quralları, shiyki zat, janılıǵı, elektroenergiya, tutastiriwshi bólekler hám óndiriske kerekli xızmetler (júk tasiw hám saqlaw, baylanis ornatiw, jol xızmeti, resurslardı jetkerip beriw) kiredi. Usı ónimlerdi tutınıw óndiristi úzliksiz dawam ettiriw ushın zárúr boladı. Bulardıń bir bólegi sarplanǵan Materiallıq resurslardıń ornın qaplap olardı qaytadan tiklese, basqa bólegi resurslardı muǵdarı boyınsha kóbeytiw ushın xızmet etedi, yaǵniy óndiris quwatlılıǵın arttıradı. Sonlıqtan óndiris jaratqan resurslar sarplanǵan resurslardan artıq bolıwı talap etiledi. Mısalı, bir jıldı 10 000 dana stanok islep shıǵarılan bolsa, sonnan 8 000 danası eskirgen stanoklardı jańalaw ushın, qalǵan 2 000 danası islep turǵan stanoklar sanın kóbey-tiwdi mólsherleydi.

Resurslardı jańadan islep shıǵarıw kólemi olardıń ámelde qanshelli únemli isletiliwıne baylanıslı. Olar únemli isletilse, kem resurs penen kóbirek islep shıǵarıw múmkin. Sonday bolǵanda resurslarǵa salıstırmalı tutınıw buyımların kóbirek islep shıǵarıw múmkin boladı. Nátiyjede tutınıw buyımların islep shıǵarıw tez ósedi. Mısalı, mámlekette 500 000 tonna metallardan 500 000 dana jeńil avtoma-shına shıǵarıladı, demek, bir mashınaǵa 1 tonna metall sarplanadı. Eger metalldıń sarıplanıwı bir mashınaǵa 2 ese qısqarıp 0,5 tonnani qurasa, mashına shıǵarıw 2 ese kóbeyip 1 000 000 danani quraydı. Sonday shárayatta metall (resurs) islep shıǵarıw kóbeymegen halda tutınıw buyımı (mashına) islep shıǵarıw 2 ese ósedi. Óndiris turaqlı ósip barıwı ushın ayırım resurslar emes, barlıq resurslardıń únemlenıwı talap etiledi.

2.3. Óndiris nátiyjeligi

Sheklengen resurslar shárayatında mıtájliklerdi tolıǵıraq qanaatlan-diriw ushın óndiris nátiyjeligin turaqlı arttırıp barıw zárúr boladı, kerı jaǵdayda turmis dárejesin joqarılatıwdı támiyinlep bolmaydı.

Nátiyjelik resurs shıǵınları menen óndiristen alınǵan nátiyjeniń salıstırılıwın bildiredi, yaǵniy bul ne sarplap qanday nátiyjege eriskenligin kórsetedi.

Nátiyjelik óndiristiń aqırǵı nátiyjesine qarap belgilenedi. Biraq bul nátiyje jumsalǵan shıǵınlar menen salıstırılıwı shárt. Aqırǵı nátiyje - ónim hám xızmetlerdiń pulda esaplangan muǵdarı, yaǵniy qunı. Onı jaratiw ushın materallıq resurslar, informaciya-xabar hám jumıs kúshi sarplanadı, olardıń da puldaǵı qunı bar. Nátiyjelik (S) anıqlanǵanda dóretilgen ónim hám xızmetler qunı (M_q) menen resurslar shıǵını (R_s) salıstırıladı:

$$S = \frac{M_q}{R_s}$$

Bul arqalı jumsalǵan resurslar birligine qansha nátiyje alınǵanlıǵı anıqlanadı. Eger $M_q=10$ mlrd., $R_s=5$ mlrd. bolsa, $S=10/5=2,0$ boladı. Demek, jumsalǵan resurs birligine 2 birlik ónim alınǵan. Eger $S=1,5$ bolsa, nátiyjelik páseygen, eger $S=2,2$ bolsa ol artqan boladı. Nátiyjelikti basqasha esaplasa da boladı. Bunda resurslardıń sarıplanıwı nátiyje menen salıstırıladı,

$S = \frac{R_s}{M_q}$ yaǵniy payda boladı. Bul nátiyje qanday shıǵınlar esabınan alınǵanlıǵın bildiredi. Aldıńǵı misalǵa qaytsaq $S=5/10=0,5$ payda boladı. Demek, bir birlik ónim alıw ushın 0,5 birlik resurs sarplanǵan. Bul ónimniń resurs sıyımlılıǵın kórsetedi. Eger $S=0,6$ bolsa, nátiyjelik páseygen, kerisinshe $S=0,4$ bolsa, nátiyjelik artqan boladı, sebebi ónimniń resurs sıyımlılıǵı kemeygen. Bul bolsa kem qárejet jumsap kóp ónim islep shıǵarılǵanlıǵın, qárejet hám nátiyjeniń unamlılıǵın bildiredi.

Nátiyjelik miynet ónimdarlıǵınıń nátiyjesi esaplanadı. Resurslar sheklengenliginen jámiyet óz mıtájligin qanaatlandırıw ushın miynet ónimdarlıǵın arttırıw jolınan baradı. Miynet ónimdarlıǵı miynettıń nátiyjesin, miynet nátiyjeligin ańlatadı.

Miynet ónimdarlıǵı waqıt birliginde dóretilgen ónim hám xızmetler muǵdarı (kólemi) yamasa ónim hám xızmetler birligin jaratiw ushın sarplanǵan jumıs waqıtı esaplanadı.

Eger 7 saatlıq jumıs kúni dawamında bir islewshi 140 dollarlıq ónim jaratsa, onıń bir saatlıq miynet ónimi 20 dollarǵa teń boladı ($140:7=20$). Ónimdarlıq artsa 210 dollarlıq ónim alınadı. Bir saatlıq ónim 20 dollardan 30 dollarǵa ($210:7=30$)

jetedi. Bunda miynet ónimdarlıǵı 1,5 ese ($30:20=1,5$) artqan boladı.

Óndiris kólemi jámiyette jil dawamında sarplanǵan jumıs waqtına hám miynet ónimdarlıǵına baylanıslı boladı. Málim bir mámlekette bir jilda 1 mln.adamniń islewi esabınan 2 mlrd.saat waqıt sarplansa hám hár saatlıq miynet ónimdarlıǵı 20 dollardi qurasa, jil dawamında dóretilgen ónim 40 mlrd. dollarǵa teń boladı. Demek, óndiris kólemi qansha adamniń islewine hám hár bir adamniń miynet ónimdarlıǵına baylanıslı.

2.4. Miynet ónimdarlıǵınıń túrleri hám faktorları

Resurslar sheklengen bolar eken, olardı bargan sayın kóbirek sarıplay arqalı mıtájliklerdi tolıq qanaatlandırıp bolmaydi. Sonlıqtan jámiyet resurslardı únemlep, resurs birliginen kóbirek ónim aladı, bunda hám Materiallıq, hám miynet resursları únemlenedi. Mıne usı miynet ónimdarlıǵınıń ósıwı boladı.

Miynet ónimdarlıǵı miynet shıǵını minimum bolǵan halda, ónimniń maksimum bolıwın bildiredi.

Miynet ónimdarlıǵı túrlishe dárejede sáwlelenedi:

1. **Jumıs ornındaǵı miynet ónimdarlıǵı.** Bul ayırım islewshi waqıt birliginde óz jumıs ornında qansha muǵdarda ónim jaratqanı yamasa qanshelli xızmet kórsetkenligin bildiredi.

2. **Kárxana dárejesindeǵı ónimdarlıq.** Bul jámaátte islewshi bir adam waqıt birliginde ortasha qansha ónim yamasa xızmet jaratqanlıǵın bildiredi.

3. **Sektor tarawındaǵı ónimdarlıq.** Usı sektor boyınsha bir islewshi málim waqıtta qansha ónim islep shıǵarǵanlıǵın bildiredi. Misalı, agrar sektorda 3 mln. adam bánt bolǵan halda 15 mlrd. dollarlıq ónim jetistirilse, bir adamniń miynet ónimdarlıǵın 5 mń dollardi quraydi ($15 \text{ mlrd.} : 3 \text{ mln.} = 5 \text{ mń}$). Egerde házir sol 3 mln. adam ózinen tısqarı 12 mln. adamdı baǵıwǵa jetetuǵın ónim berse, keyinala 15 mln. adamǵa jetetuǵın ónim beredi. Bunda miynet ónimdarlıǵı 25 % ke artqan boladı

$$\frac{15 * 100}{12} = 125\%$$

4. **Milliy ekonomika dárejesindeǵı ónimdarlıq.** Bunda mámleket kólemindeǵı bir islewshi ortasha qansha ónim hám

xizmetlar yaratqanligin bildiredi. Misali, mamlekette jami xaliq sani 40 mln., sonnan 20 mln. adam jumis isleydi ham 240 mlrd. dollarliq onim ham xizmet yaratadi. Bunda bir islewshini jilliq miynet onimdarligi jamiyet koleminde 12 min dollarqa ten boladi.

Miynet onimdarligi turli karxanalar, sektorlar ham mamleketler koleminde bir-birinen parqlanadi ham bul miynet onimdarligina tasir etiwshi faktorlarqa baylanishi. Bul faktorlar tomendegilerden ibarat:

1. **Miynet qurallarini qanshelli quramaliligi, yaqniy ondiristin texnika-texnologiyaliq darejesi.** Qol miynetine tiykarlangan ondiriste miynet onimdarligi tomen ham kerisinshe avtomatlasqan ondiriste ol oqada joqari ham turaqli artip baradi. Yaqniy joqari texnika ham texnologiyani qollaniw onimdarliqta burilis jasaydi. Misali, zamanagoy robotlar texnikasini qollanilwi miynet onimdarligin 8-10 ese arttiradi. Alimlardin esaplarina muwapiq miynet onimdarligini osiwini 2/3 bolegi ilim ham texnikani rawajlanilwi esabinan, 1/3 bolegi bolsa basqa faktorlar esabinan juz beredi. Aytayiq, miynet onimdarligi jilina 6 % osken bolsa, sonnan 4 % i texnikaliq rawajlaniwdin ulesine tuwri keledi.

2. **Islewshilerdin bilim darejesi, qanigeligi ham sheberligi, yaqniy ondiristin jeke-insaniylik faktorini sapasi.** Bul faktor avtomatlasqan ondiriste ayriqsha ahmiyetke iye. Quramali texnika-texnologiya joqari dareje ham qanigeni talap etedi, keru jagdayda oni natijeli isletip bolmaydi. Gap sonnan ibarat, ondiristin Materialliq ham jeke faktorlari bir-birine saykes bolwi kerek. Misali, jana ham quramali texnikani isletiw tereñ texnikaliq bilim ham is tajiriybesin talap etedi.

3. **Ondiristin tabiiy sharayati, tabiiy resurslardan paydalanilwi sharayatini qanshelli qolayli bolwi.** Bul asirese, qazip shigariw sanaati ham awil xojaliginda miynet onimdarligina kushli tasir etedi. Qazilmalar quraminda paydali onimler kop ham olar sayiz jaylasqan bolsa, olardi ondirip aliw kem qarejet talap etedi. Kuveyt neft kanlerinde miynet onimdarligi Rossiyanin arqasindaqi kanlerge salistiriganda bir qansha joqari. Buniñ sebebi Kuveytini tabiiy sharayatini qolayliligi esaplanadi. Ozbekstanini qublasindaqi paxtashiliqta

onin arqasindaqiqa salistiriganda miynet onimdarligi joqari. Buniñ sebebi de tabiiy sharayattin turliche bolwi esaplanadi. Gap sonnan ibarat, tabiiy sharayatqa qarap, birdey miynet har qiylu natijje beredi.

4. **Miynetke qiziqtiriwdin qanshelli kushli bolwi.** Buni motivaciya, yaqniy jumis natijjesine qizigiwshiliq, onnan mapdar boliwda payda etedi. Motivaciya onimli islewden jaqsi daramat tabiw menen sheklenbeydi. Bul oz qabiletin iske saliw, abiray artiriwda da bildiredi. Islewshiler miynet onimdarligin arttiriwga qiziqqan orinda umtiliwar hareketke keledi, adamlar toliq qizigiwshiliq penen onim ham xizmetlerdi jaratiwga ketetugin resurslar qarejetlerin unemleydi, natijjede jumis onimi artadi. Miynetti xoshametlew ornina miynetke zorlaw bolgan jerde onimdarliqti arttiriwga umtiliw paseyip baradi, ondiris natijjesine biyparwa qaraw payda boladi. Eger qulshiliq jagdayindaqi islep shigariwshini alsaq, ol miynetke zorlaganliqtan onimdarliqti koteriwge asiqpaydi. Kerisinshe, miynetti erkin tanlagan, onnan map (qizigiwshiliq) tapqan, erkin islep shigariwshi miynet onimdarligin arttiriwga umtiladi, sebebi ulli babamiz Abu Rayhon Beruniydin aytqanlarinday: "Insannin qadir-qimbatu oz waziypasin ayriqsha darejede orinlawdan ibarat, sonliqtan insannin en tiykarqi waziypasi ham orni miynet penen belgilenedi, insan oz qalewine miynet sebepli erisedi".

Ondiristin, uliwma ekonomikanin qanshelli rawajlanganliginiñ tiykarqi korsetkishi miynet onimdarliginiñ darejesi esaplanadi. Ekonomikaqa baha beriwde jamiyet, yaqniy mamleket ekonomikasi darejesindegi miynettin onimdarligi tiykar bolip xizmet etedi. Bul jamiyet koleminde sarplangan miynet natijjesinde ne jaratilganligin bildiredi. Miynet onimdarligin (U) aniqlaw ushin bir jilda doretelgen onim ham xizmetlerdin pulda sawlelengen mugdari (M_q) islewshiler sanina (N) bolnedi. Buni formula korinisine keltirsek, tomendegishe koriniske iye boladi:

$$U = \frac{M_q}{N}$$

M_q = 3 mlrd. dollar, N = 500 min adam bolsa, U = 3 mlrd. \500 min = 6000 dollar.

Bul kórsetkish miynet ónimdarlıgı dárejesin bildiredi hám jámiyettiń ónim hám xizmetlerdi islep shıǵara alıw qábiletin sáwlelendiredi.

En joqarı miynet ónimdarlıgı XXI ásirge kelip rawajlangan mámleketlerde gúzetildi. Bul jerde 1999-jılda bir islewshiniń jilina jaratqan tovar hám xizmetler muǵdarı 50 mın dollardi quradı. Bul kórsetkish AQSHta 85 mın dollar, Yaponiya korporacijalarında 90 mın, qalǵan kárxanalarda 46 mın dollardi quraǵan. Bul ónimdarlıq dárejesi.

Ónimdarlıq dárejesi menen oniń ósiw pátlerin bir-birinen ajirata biliw kerek, sebebi dáreje joqarı bola turip ósiw pátleri tómen bolıwı múmkin hám kerisinshe. Ónimdarlıqtıń ósiw pátiniń kóteriliw tezligi bolıp, protsent penen sáwlelenedi. Mısalı, miynet ónimdarlıgı 10 jılda 57 % ke artqan bolsa, oniń jıllıq ósiw pátini 4,6 % boladı. Biraq bul ónimdarlıq dárejesin bildirmeydi. Ekonomikada sonday qaǵıyda bar, ónimdarlıq dárejesi joqarı bolsa, oniń ósiw pátleri salıstırmalı tómen bolıwı da múmkin. Sonlıqtan ónimdarlıqtıń ósiw pátleri tómen mámlekettiń ekonomikalıq qúdireti joqarı bolıwı múmkin. Kerisinshe de boladı.

2.5. Miynet ónimdarlıgınıń áhmiyeti

Miynet ónimdarlıgı qanshelli joqarı bolsa, sonshelli waqtıń qádiri artadı, sebebi waqt biriginde sonshelli kóp ónim hám xizmetler jaratiw hám sol sebepli kóbirek pul tabiw múmkin. "Waqt - bul pul degendi bildiredi" degen túsiniktiń mánisi de mińe usınnan ibarat. Miynet ónimdarlıgı hám turmis dárejesiniń joqarı bolıwı bir-biri menen tuwri qatnasta boladı. Ónimdarlıqtıń turmis dárejesine tásiiri eki jaqlama boladı. Birinshiden, ónimdarlıqtıń joqarılawı mıtájlikti qanaatlandıratuǵın ónim hám xizmetlerdi kóbeytedi. Qay jerde ónimdarlıq joqarı bolsa, sol jerde turmis dárejesi de joqarı boladı. Kámbaǵallıq hám mıtájliktiń tiykarǵı sebebi miynet ónimdarlıgınıń tómen bolıwı, sebebi az jaratqan kóp tutınıwı múmkin emes, sebebi bunda dóretilgen ónimler jetpey qaladı.

Ekinshiden, miynet ónimdarlıgınıń aretiwı jumıs waqtın únemlep, adamlardıń bos waqtın kóbeyttirip beredi. Bos waqt

bolsa jámiyettiń baylıǵı esaplanadı. Ekonomikadaǵı hár qanday únemlew waqtıń únemleniwı demek. Eger ónim jaratiw ushın zárúr bolǵan waqt turaqlı qısqaıp barsa, kem waqt sarplangán halda mıtájlik tolıǵıraq qanaatlandırıladı, sebebi bul kem sarplap kóp islep shıǵarıwdı bildiredi. Tek óndiriste emes, al ekonomikanıń basqa táreplerinde, atap aytqanda, tutınıw boyınsha da waqtıń únemleniwı talap etiledi. Mıtájlikti qanaatlandırıwǵa zárúr waqtıń qısqaıwı menen bos waqt artıp baradı, bul bolsa insanniń turmis dárejesiniń joqarılawın támiyinlewshi waqt boladı.

Jaqsı islegen jaqsı jasaydı degen qaǵıydani turmis dárejesiniń joqarılawın tikkeley miynet ónimdarlıǵına baylanıslı bolıwı júzege keltiredi. Bul qaǵıyda ayırım islewshi, pútkil bir jámáat hám hátteki pútkil bir mámleket xalqına da tiyisli boladı. Ónimdarlıqtıń sotsiallıq áhmiyetin oǵan sáykes túrde turmis dárejesiniń artıp barıwı dálilleydi.

2.6. Óndiris shegarasi

Óndiris shegarasi qansha islep shıǵarıw zárúrligi hám buniń imkanıyatları menen belgilenedi. Málim waqtta qálegenshe islep shıǵarıw múmkin emes, sebebi buni sheklep turıwshi faktorlar boladı, olardı birden ózgerтип bolmaydı.

Óndiris imkanıyatlarınıń shegaralanıwı mıtájlikke hám oni qanaatlandırıw qurallarına qarap málim waqtta qansha islep shıǵarıw múmkin ekenligin bildiredi.

Óndiris shegarasin mıtájliktiń úlken-kishiligi, buni resurslardıń jeterli bolıwı yamasa jetspewshiligi belgileydi. Ádette mıtájlikler tez ósken halda resurs imkanıyatları bunnan arqada qaladı. Usınday shárayatta qosimsha ónimdi islep shıǵarıw qanshelli maqul ekenligi názerde tutiladı. Qosimsha ónim shıǵarıw oniń qárejeti artqanǵa shekem dawam etedi. Bul shegaraǵa jetkennen soń óndiris kóp qárejet talap etetuǵın iske aylanadı, sonlıqtan qárejetlerdi únemlew usılın tabiw zárúrligi payda boladı. Buniń jolı tabılǵannan soń jáne qosimsha islep shıǵarıw múmkin boladı.

Bizge málim, resurslar óndiris faktorlarına aylanadı. Óndiris kólemi faktorlardıń muǵdarı hám sapaına baylanıslı boladı.

Buni **óndiris funkciyasi** sáwlelendiredi. Bul funkciya faktorlardıń málim salıstırması shárayatında ónim islep shıǵarıwdıń maksimallasıwı, yaǵnıy ekonomikalıq nátiyjeliktiń támiyinleniwın bildiredi. Ónimniń qanday miynet shıǵını menen alınıwı **miynet sıyımlılıǵı**, qanday kapital shıǵını menen alınıwı **kapital sıyımlılıǵı** boladı. Miynet hám kapital orınbasar faktorlar esaplanadı. Olardan biriniń aretıwı soǵan salıstırmalı basqasınıń kemeyiwın bildiredi. Bir jaǵdayda miynetti kóbeytiw ónim islep shıǵarıwdı arttırsa, basqa jaǵdayda buni kapitaldı kóbeytiw támiyinleydi.

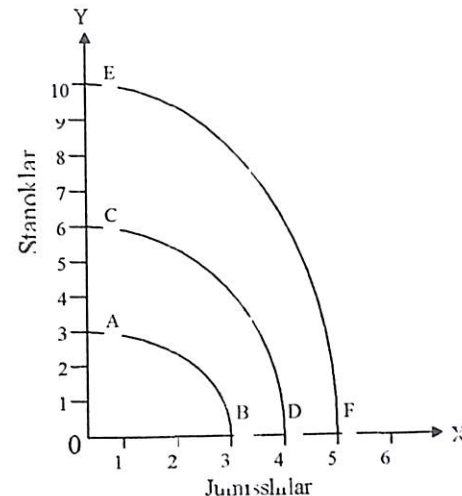
Mısalı, 10 stanokta 10 adam islep jumıs smenasında 100 dana ónim islep shıǵaradı. Ekinshi smenada islewdi shólkemlestirip jáne 10 adam islese qosımsha 100 dana ónim alınadı. Egerde jáne 2 adam islese olar bergem qosımsha ónim kemeyedi, sebebi aldın stanokta islep turǵan 2 adam basqa stanok joq ekenligi sebepli yarım smenada miynet etedi. Aytılǵan 4 adam 40 dana ornına 20 dana ónim islep shıǵaradı, sebebi olar yarım smena isleydi. Demek, qosımsha miynetti tartiw esabınan ónimniń kóbeyiwı málim shegaraǵa shekem boladı, sońınan qosımsha miynet bergem ónim – buni **marjinal ónim** dep ataydı – kemeyiwge iykemlesken boladı.

Qosımsha kapital kiritiwdiń de shegarası bar, sebebi bul miynet penen támiyinleniwı shárt. Aldıńǵı misalǵa qaytsaq, 10 stanok ornına 12 stanok qoyiw múmkin emes, sebebi eki smenada islegende de islewshilerdiń jetispewshiliginen 2 stanok bos qaladı. Olardı isletiw ushın basqa stanoklarda islewdi qisqartıwǵa tuwri keledi. Qosımsha stanoklardı isletiwden, yaǵnıy qosımsha kapital kiritiwden alınǵan ónim, yaǵnıy marjinal ónim de kem boladı.

Faktorlar salıstırmasınıń qanday bolıwın sizilmada kórip ótemiz (2.2-sizilma). Sizilma payda etiw ushın islewshiler (insan faktori) hám stanoklar (Materiallıq faktor) salıstırmasın alamız.

Sizilmada eki faktordıń túrli salıstırması kórsetilgen (basqa faktorlar ózgermegen dep shamalaymız) AV sızıǵı bir islewshige faktorlar ózgermegen dep kórsetedi (3:3=1). Bul jerde stanok bir stanok tuwri kelıwın kórsetedi (3:3=1). Bul jerde stanok jetispeydi, SD sızıǵı ortasha bir islewshi 1,5 stanokti islete alıwın (6:4=1,5) hám bul salıstırmalı maqul ekenligin bildiredi. EF sızıǵında islewshiler jetispegenlikten stanoklardıń bir bólegi

biykar (islemey) turıp qaladı. Birinshi hám úshinshi jaǵdaylarda shegara bolǵan. Onnan shıǵıw ushın faktorlar sanın ózgeriw kerek. AV jaǵdayınan shıǵıw ushın stanoklar sanın, EF jaǵdayınan shıǵıw ushın islewshilerdi kóbeytiw zárúr. Mıne sonda shegara joq boladı. Demek, shegara málim waqıtta payda boladı, soń onnan shıǵıw múmkin. Sebebi ol máńgi emes, al ótkinshi process.

2.2-sizilma. Óndiris faktorlarınıń salıstırması

2.7. Óndiris nátiyjesiniń kemeyiwge iykemleskenligi

Faktorlardan biri ózgermey qalǵan halda basqasınıń qosımsha túrde óndiriske kiritilıwı marjinal ónimdi kemeyiwge iykemlestiredi. Bul ekonomikada óndiris bergem nátiyjenıń kemeyip barıw nızamınıń háreket eetiwinen guwalıq beredi. Usı nızamǵa muwapıq:

Bir óndiris faktorınıń basqa faktorlar ózgermegen halda artıp barıwı nátiyjesinde sonday jaǵday júzege keledi, bunda aytilgen faktordan qosımsha tárizde paydalanıw ónim islep shıǵarıw kóleminiń qisqarıwına alıp keledi.

Bul nızam barlıq faktorlardıń isletilıwıne tiyisli. Onıń háreket eetiwin miynettiń marjinal ónimdarlıǵınıń, yaǵnıy

qosimsha miynet ónimdarlıgınıń páseyıwınde kóriw múmkin, sebebi qosimsha miynet beretuǵın qosimsha ónim málim shegaraǵa shekem artıp baradı, sońınan páseyıwıge iykemlesken boladı.

Óndiris faktorları bir-birine sáykes túrde bolmasa ónim islep shıǵarıwdıń resurs shıǵınları artadı, soǵan muwapıq alınǵan nátiyje de qisqaradı. Mısalı, egis maydani ózgermegen halda islewshiler sani kóbeyse, qosimsha islewshilerdiń miyneti bergem kemeyedi. Kerisinshe bolıp, islewshiler sani ózgermegen halda egin maydani kóbeyse, qosimsha egin maydanınan alınǵan hasil kem boladı, sebebi jumıs kúshi jetispey qaladı. Buni tómendegi 2.1-kestesinen kóriwimizge boladı.

2.1-keste
Qosimsha islep shıǵarıǵan ónim muǵdarınıń ózgeriwı

Egis maydani ózgermegen			Miynet muǵdarı ózgermegen		
Miynet muǵdarı	Alınǵan hasil muǵdarı	Qosimsha hasil muǵdarı	Egis maydani muǵdarı	Hasil muǵdarı	Qosimsha jerden alınǵan hasil
2	400	400	5	1000	1000
4	600	200	10	1500	500
6	640	40	15	1680	180
8	660	20	20	1800	120
10	670	10	25	1880	80

Kesteni úyreniw hár eki jaǵdayda da bir faktor ózgergen halda basqasınıń ózgermey qalıwı olar ortasında turaqsızlıqtı payda etedi, yaǵniy olardan biri jetispegenligi sebepli qosimsha faktor birligi bergem qosimsha ónim kemeyedi.

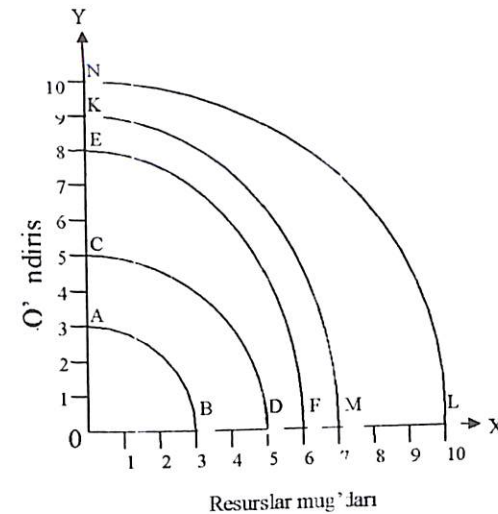
Bunday jaǵday bolmawı ushın barlıq faktorlardıń birdey ósıwı talap etiledi. Ónim qárejetke salıstırǵanda tezirek ósıwı ushın qosimsha kiritilgen faktorlar ónemli isletilıwı talap etiledi hám buǵan tiykarınan texnikalıq rawajlanıw arqalı erisiledi. Mısalı, miynet shıǵını 20 % ke kóbeygen halda óndiris 30 % ke aretıwı ushın, yaǵniy nátiyje shıǵınǵa salıstırǵanda 1,5 ese (30:20=1,5) kóp bolıwı ushın qosimsha kiritilgen kapital jańa quramalı texnologiyani engiziwge jumсалıwı zárúr, sebebi sol jol

menen shıǵınlar ónemlenedi hám olar bergem ónim tezirek ósedi. Demek, óndiris shegarasın tek faktorlar muǵdarı emes, al olardıń salıstırması da belgiler eken.

Nátiyjeniń kemeyip barıwı júz bergemde oni saplastırıw ushın faktorlar salıstırmasın ózgerтип, oni **alternativ jaǵdayǵa** keltiriw zárúr boladı. Buǵan qosimsha kiritiletuǵın miynetti yamasa kapitaldı kobeytiw arqalı erisiledi, yaǵniy islewshiler hám mashina-úskenerler sani kóbeytiriledi. Sonda miynet ónimdarlıǵı joqarılap, óndiris nátiyjesi de artadı.

Óndiris nátiyjesiniń faktorlardıń isletilıwıne baylanıshlıǵın anıqlaw ushın 2.1-sizilmani analizleybiz. Sizilmada faktorlar hám óndiris kólemi keltirilgen.

Sizilmadaǵı AV hám CD sızıqları resurs qárejetine sáykes túrde óndiris kólemińniń artıp barıwın bildiredi. EF sızıǵı óndiris imkanıyati sheklengenligi sebepli oni keńeytiw ushın resurslar ónemlengenligin bildiredi, sebebi tómendegi DF aralıǵı joqarıdaǵı CE aralıǵınan kishi. KM sızıǵı bolsa shegara joytilgenligin bildiredi, sebebi FM=EK. Biraq shegara jáne qaytadan payda bolıwı da múmkin, buni NL sızıǵı bildiredi. Bul jerde jáne resurs kóp talap etilgen, sebebi ML>KN. Bul shegara payda etken, onnan shıǵıw ushın resurslardı ónemlewdiń jańa imkanıyatların tabiw kerek boladı.

2.3-sizilma. Resurs hám óndiris kólemi

2.8. Kólem nátiyjesi

Óndiris shegarasi oniń kólemi bolıp, dóretilgen ónim hám xizmetler kólemiń bildiredi.

Ekonomikada **kólem nátiyjeliligi** bolıp, bul ónim hám xizmetlerdi málim shegarada óndiriw qolaylı bolıwın bildiredi. Bir jerde úlken kólemdegi óndiris nátiyje berse, basqa jerde orta hám hátteki kishi kólemdegi óndiris nátiyjeli boladı. Xalıq kóp jerde supermarket nátiyjeli bolsa, ol kem jerde kishi dúkan (mınımarket) nátiyjeli isleydi. Baylanis, gaz, elektroenergiya, suw támiynati hám temir jol transportında iri kárxanalar jaqsi nátiyje berse, xizmet kórsetiwde kishi kárxanalar bolgani maqul. Mısalı, 500 adam isleytuǵın shashtárezxana yamasa saat onlaw ustaxanasiniń keregi joq, sebebi oniń kólemi jaqsi nátiyje bermeydi.

Kólem nátiyjesi bul málim kólem shárayatında eń jaqsi nátiyjege erisiw esaplanadı.

Kólem nátiyjesi faktorlardıń qárejetine salıstırǵanda óndiris nátiyjesiniń qanday bolıwın bildiredi. Ol eki túrli boladı: **unamlı hám unamsız**. Eger ónim hám xizmetlerdiń kólemi kiritilgen faktorlar muǵdariniń ósıwıne sáykes kelse, Mısalı, faktorlar 1,5 ese kóbeyıwıne sáykes túrde ónim hám xizmetler de 1,5 ese kóbeyse, kólem nátiyjesi **turaqli** esaplanadı.

Egerde kiritilgen faktorlarǵa salıstırǵanda óndiris kólemi tezirek artıp barsa, Mısalı, faktorlar 1,5 ese artqan halda nátiyje 2 ese kóbeyse, kólem nátiyjesi **artqan** boladı. Ózgermegen hám artqan nátiyje birgelikte unamlı nátiyje esaplanadı. Eger alıńǵan nátiyje kiritilgen faktorlardan kem bolsa, kólem nátiyjesi **unamsız** esaplanadı. Mısalı, faktorlar 1,5 ese artqan halda nátiyje tek 1,2 ese kóbeyedi.

Óndiris kólemi hám dárejesi bir-birinen parqlanadı. **Kólem** – bul óndiris muǵdarı. Óndiris **dárejesi** faktorlardan – resurslardan qanshelli ónimli paydalanǵanlıǵın ańlatadı. Óndiris dárejesin oniń ulıwmalıq kólemi emes, al **jan basına qansha islep shıǵarılıwın** bildiredi.

Óndiris shegarasin mámleketler sheńberinde olardıń imkanıyatları belgileydi. Bar bolǵan imkanıyatlardan artıqsha islep shıǵarıw múmkin emes. Bul shegaradan shıǵıw ushın

faktorlar kóbeytiriliwı kerek, bul bolsa toplaw talap etedi. Biraq dóretilgen ónimlerdi tekǵana toplaw yamasa tutıwı jiberiw múmkin emes. Eger olar tek toplansa, tirishilik ushın hesh nárese qalmaydı. Al olar tolıq paydalanıp jiberilse, toplaw bolmaǵanlıqtan Materiallıq faktorlar rawajlanbay qaladı.

J u w m a q l a r

1. Resurslar óndiriste oniń faktorlarına aylanadı, olarǵa jer, miynet, kapital, isbilermenlik qábilet hám informaciya kiredi. Bular 3 toparǵa ajratıladı: Materiallıq-shiyki zat, jeke-insaniylıq hám informaciyalıq faktorlar. Bular óndiriste túrli rol oynaydı.

2. Óndiris faktorları birgelikte háreket etedi, olardıń birigıwı nátiyjesinde ónim hám xizmetlerdiń dóretiliwı júz beredi. Ónimler hám xizmetler natural hám tovar formasına iye boladı. Bular aqırǵı isletiliwıne qarap tutıwıw buyımlarınan hám Materiallıq resurslardan ibarat boladı.

3. Resurslar sheklengenlikten ósip baratırǵan mütájliklerdi qanaatlandiriw ushın óndiris nátiyjeligin arttırıw talap etiledi. Nátiyjelik óndiriste alıńǵan nátiyjeniń oǵan ketken qárejetler menen salıstırılıwı esaplanadı. Kem qárejet sarplap kóp nátiyje alıńǵan jerde nátiyjelik joqarı boladı. Nátiyjelik – miynet ónimdarlıǵınıń nátiyjesi. Miynet ónimdarlıǵın joqarılatıwshi faktorlarǵa texnika-texnologiyalıq dáreje, jumıs kúshiniń sapası, tábiyiy shárayattıń qolaylılıǵı hám miynet stimullarınıń tásirsheńligi kiredi.

4. Óndiris shegarasi bolıp, bul málim resurslar shárayatında tek málim muǵdarda islep shıǵarıw múmkinshiligin bildiredi. Usı shegara óndiris kólemiń payda etedi, buni resurslar muǵdarı, sapası hám olardıń málim salıstırmada isletiliwı belgileydi. Óndiris dárejesi oniń qanshelli rawajlanǵanlıǵın bildiredi, miynet ónimdarlıǵında sáwlelenedi. Kólem óndiristiń ulıwma muǵdarı menen ólshense, dáreje bir islewshige hám jan basına islep shıǵarıw muǵdarı menen ólshenedi.

5. Óndiris turaqli tákirarlanıp hám jańalanıp turadı. Tákirar islep shıǵarıw ápiwayı, keńeytirilgen hám tarayǵan (qısqaǵan) boladı. Keńeytirilgen tákirar islep shıǵarıw milliy baylıqtı kóbeytiw shárti esaplanadı.

Tayanish túsiniqler:

Óndiris faktorları; Materiallıq-shiyki zat faktori; jeke-insaniylik faktor; informaciyalıq faktor; óndiris faktorlarınıń birigiw usılları; óndiris sektorları; natural hám tovar óndirisi; tutınıw buyımları hám Materiallıq resurslardı islep shıǵarıw; óndiris nátiyjeligi; miynet ónimdarlıǵı; miynet ónimdarlıǵı faktorları; óndiris shegarasi; óndiris dárejesi; tákirar islep shıǵarıw.

3-TEMA. EKONOMIKALIQ SISTEMALAR HÁM MENSHIK QATNASIQLARÍ

3.1. Ekonomikalıq sistemalar, olardıń tiykargı belgileri hám túrleri

Adamlardıń ekonomikalıq xizmeti jámiyette júz beredi, jámiyettin bolsa ózine tán ishki dúzilisi, yaǵniy anatomiyasi bar bolıp, onıń quramida ekonomikalıq sistema ayırıqsha orın iyeleydi.

Ekonomikalıq sistema (economic system) - bul ekonomikalıq rawajlamıwdıń ulıwmalıq shárti bolıp, hár bir dáwirde háreket etuǵın ekonomikalıq qatnasiqlar, ekonomikanı shólkemlestiriw formaları, xojalıq júrgiziw mexanizmi hám bir dawirde háreket shólkemlestiriw formaları, xojahq júrgiziw mexanizmi hám bir dawirde háreket etetuǵın.

Ekonomikalıq sistemalar bahalanganda túrli teoriyalıq agınlar onun baslı olshemine túrlishe qatnas jasaydı. Olardan biri baslı olshem sıpatida jámiyetlik-klaslıq Ózgesheliklerdi alsa, basqasi texnologiyalıq dárejesin yanasa tirishilik ónimlerin dóretiw usıllarını, jáne basqasi basqarıwdıń túrlishe bolıwın tiykar etip aladı. Biraq, kópshilik teoriyalarda sistemani belgilerine kompleks (bir pütünlikte) qaraw zárurligi, biraq bul belgiler túrlishe bolıwı keltiriledi. Sistemalar bahalanganda materiallik, sotsial-ekonomikalıq hám ideyalıq shárayat birgelikte qaralıwı kerek. Bunda neni hám qanday usıllar menen islep shugarılıwı anıq boladı. Materiallıq shárayat belgileri bul dóretilgen ónim hám xızmetlerdiń qanday bolıwı, yaǵniy olardıń natural ónim yamasa tovar ónimi bolıwı, olardıń strukturalıq dúzilisinıń qanday ekenligi, Materiallıq formadaǵı yamasa Materiallıq emes xızmet formasında bolıwınan ibarat. Biraq, materiallik shárayat xarakterlengende resurslardıń qanday ekenligi de názerde tutiladı.

Tabiyattagi

Ónimler tuwrıdan-tuwrı jerden alıp tutınılıwı yamasa tabiyatqa súyenip ónimlerdi islep shıǵarıw múmkin. Bir jerde olar tek sarıplansa, basqa jerde olardun tikleniwı de júz beredi. İnsan miyneti dóretken Materiallıq resurslardıń sapası miynet shárayatına tásir etedi. Óndiriste qol miynetine tiykarlangan, ápiwayi mashinalardi qollanıwǵa, jetiliskeń mashinalar toparın qollanıwǵa tiykarlangan texnologiya, ápiwayi mexanikal qayta islew yamasa fizikalıq, ximiyalik, bioximiyalik,

biofizikalıq tásir etiw texnologiyaları materiallık shárayatınan bir sistemali xarakteristikalar. Sistemalardıń belgilerin anıqlawda óndiristin jeke-insaniylıq faktorının sapalı belgileride ahmiyetli. Sistemalar qanday jumıs kúshinin qollanılıwı menen de ajralıp turadı. Bir jerde ulıwma sawatsız, hesh bir qánigelik talap etpeytugin adamlardıń jumıs kúshi paydalanılsa, basqa jerde sawatlı, qanday ham kásiplik sheberlik hám tájiriyebege iye jumıs kúshi jáne basqa jerde bilim dárejesi, jáne basqa jerde texnika dárejesi qánigelik talap etpeytugin adamlardıń jumıs kúshi paydalansa, basqa jerde sawatlı. qanday da kásiplik sheberlik hám háreketshen qánige miyueti paydalanıldı. Barlıq sistemalarda miynet bóliniwshılıgi júz berip, miynet, birinshiden, qánigelesedi; ekinshiden, miynet túrleri bir-biri menen baylanısp, bir-birin tolıqtıradı. Nátiyjede ónim jámiyetgegi óz ara baylanısqa miynet túrleriniń nátiyjesi boladı. Barlıq sistemalarda miynet túrleri ornı almasadı, adamlar bir miynetten basqa miynetke ótedi, óz kásibin ózgetedi. Túrli sistemalarda, bulardı payda etiwshi belgilerdiń óz ara baylanıswı túrlishe boladı. Sonday baylanıslar orasında óndiris faktorları birigiw usılı tiykargı orındı iyeleydi, usı tárepi boyınsha sistemalar bir-birinen parıqlanadı. Ekonomikalıq xızmet hár qashan málim sistemalar shenberinde ámelge asarıladı. Olardıń hár birining ózine tán Ózgeshelikleri boladı. Joqarıda keltirilip ótilgen belgiler tiykarında arıq sistemalar bahalanganda ular ush tipke ajratıladı. Bul dástúriy sistema, bazar tizimi hám totalitar jobalı yamasa hakimshilik buyriqpazlıqqa tiykarlangan ekonomikalıq sistema. Bulardıń orasında birinshi bolıp qalıplashken, en áyyemgi sistema bul dástúriy sistema.

Dástúriy ekonomikalıq sistema. Insannin ekonomikalıq Xızmeti dáslep miñe usı sistemada júz bergen. Onıń belgileri arqıt sıpatıda uzoq saqlanıp kelindi, hátteki házir de orasında ushırasıp turadı. Dástúriy sistema húkimlik etken dáwir ógada uzoq dáwir esaplanadı.

Dástúriy ekonomikalıq sistema (the ańanaviy iqtisodiy tizim) - adamlardıń ekonomikalıq háreketi hám jámiyetgegi barlıq maselelerdiń sheshilıwı, tirishilik ushın gúres, úrip ádet hám dástúrler tiykarında ámelge asirilıwı menen xarakterlenedi.

Dástúriy sistema óndiris faktorlarınıń hálisizligi, ekonomikada tábiyiy resurslardıń birinshi dárejeli bolıwı menen ajralıp turadı. Óndiris xızmeti tábiyattan tártipsiz hám hátteki jabayılarsha paydalanwga tiykarlanadı. Ekonomika ógada kóp resurs talap etedi.

sebebi resurslardıń únemleniwın tamiyinlewshi texnologiya rawajlanbagan boladı. Óndiriste gol miyneti ústin bolıp, tábiyatta kúshlerinen ápiwayı usylda paydalanıldı. Tábiyatta bar bolgan energiya derekleri qóyılğan. Dáslep tábiyatta ushırasatugin ónimler terip olib tutamladı, sońınan tábiyatta tiykarlanıp ónimler islep shıgıladı. Miynet ónimdarlıgi ógada tómen bolıp, bul ónimlerdi hámmege jeterli etip islep shıgariw imkanıyatın bermeydi, turmis dárejesi tómen boladı.

Dástúriy sistemaga natural óndiris tán boladı. Bul sistemada óndiristin keneyıwı uzoq dáwirde, ógada hálisizlik penen ámelge asarıladı. Bul qosımsha resurslardı tartıw esabınan, yaǵnıy qosımsha jumıs kúshi hám tábiyiy resurslardı óndiriske kirgiziw esabınan boladı.

Dástúriy sistema konservativ, eskilikke iykemiesken bolıp, janahqtı kemnen-kem jaratadı, onıń ásirler dawamında saqlanıwı da miñe usınnan. Ógan ógada arxaik, yaǵnıy áyyemnen qalğan qatnasıqlar tán bolıp, olar uzoq waqtqa shekem saqlanıp keledi. Bul ásirler dawamda áwladtan-áwladga ótken ekonomikalıq ádetler hám kónlikpelerden ibarat boladı, olar uzoq waqt saqlanıp qalghanqtan dástúrler formasına kirdi. Bul sistemaning dástúriy dep atalıwı da usınnan ibarat. Om quramında aste-aqirin bazar qatnasıqları rawajlanıp, jańa sistema payda boladı.

Bozor tizimi. Bui dástúriy sistema ormińa keliwshi jafa sistema esaplanıp, ol ózınıń bir qatar belgileri menen ajralıp turadı.

Bazar ekonomikasi sistemi (bozor iqtisodiy tizimi) - jeke menshikke tiykarlangan hár bir óndiriwshınıń jeke máplerinen kelip shıqqan holatda mashqalalardı sheshiw menen xarakterlenedi.

Bozor iqtisodiyasi mashinalasqań óndiriske tiykarlanadı. Bul jerde óndiristin Materiallıq faktorları kop ónimli mashinalar sistemasınan ibarat. Shiyki zat resursları tek gana tábiyiy bólmastan, jańadan jaratılğan da bóladı. Texnikalıq dárejesi joqarı, mashinalasqań industrial óndiriske tán bolğan bilimli, qánigeligi hám is tájiriyesi joqarı bolğan jumıs kúshi qollanıladı. Óndiris faktorları rawajlanganlıktan joqarı, oldıń bolmagan miyuet onimdarlıga erisiledi. Óndiriste qollanilatugin tábiyiy resurslar nátiyjeli qollanılıwı menen birge tiklenip, yaǵnıy qaytadan payda etilip teturdi (bozor tizimning tiykargı belgileri hám ahmiyeti keyingi bapta qaraladı).

Totalitar-jobalı yamasa hakimshilik-buyriqpazlıqqa tiykarlangan ekonomikalıq sistema. Bul sistema bazar ekonomikasınin rawajlanıwın

zorlıq penen, yaǵnıy revolyuciya quralida toqtatıp qalıw hám oni májbúrlep jobalastırıw jolına

ótiw arqalı júzege keledi. Hákimshilik-buyırıqpaızlıqqa tiykarlangan ekonomikalıq sistema (the buyruǵı iqtisodiy sistema) ~ resurs hám dáramatlardıń islep shıǵarılıwı, bólistirilıwı mámleket tárepinen sheshiledi, barlıq Materiallıq resurslar hám islep shıǵarılgan eligikenen.

Bul sistemaga ekonomikaning barlıq táreplerin, resurslarǵa, Cnim hám xızmetlerge milliylestiriw (mámleketlestiriw) tán boladı. Bul jerde barlıq materiallık resurslar mámleket men Shıǵıme aylanadı, hátteki ógan kirmey qalǵan basqa múlikke tiyisli resurslarda ámelde mámleket biyiginde boladı, biraq basqa menshikler ekinshi dárejeli kóriniske iye boladı. Mámleketlik hám jamáátlik menshikke jamıyetlik menshik statusı (dárejesi) beriledi hám bul jeke menshikke qarsi qoyıladı. Mámleketlik menshik monopoliyasining oruatiılıwı ekonomikanı da mámleketlestiredi. Neni, qansha hám kim ushın islep shıǵarıw zárúrligin mámleketlik jobalar belgilep beredi. Totalitar sistemaning belgisi jobalastırıwdıń bar ekenligi emes, al onıń oraylastirilgen bolıwı, ne islewdi mámleket joqandan belgilep berıwı hám soǵan qaray resurslardıń hám dóretilgen ónimlerdiń bólistirilıwı esaplanadı.

Sistemalardıń rawajlanıwında olardıń orn almasıwı da júz beredi. Bir sistemaning rawajlanıwı imkanıyatları tugallandı gannan son basqa jana sistemaga ótileđi. Sol tiykarda dástúriy ekonomikadan bazar ekonomikasına hám jobalı ekonomikadan bazar ekonomikasına ótiw ámelge asarıladı. Sistemalarning orn almasıwı ekonomikalıq zárúrlík bolǵanlıqlan júz beredi. Sistemalardıń imkanıyatlarınıń tugallanishi sistema ishindegi tensalmaqlılıqtin buzılıwınan kelip shıǵadı. Sistemalar ushın ulıwmalıq belgi olarda tensalmaqlılıqtin buzılıwı esaplanadı. Tensalmaqlılıq bolsa sistemanin túrli tárepleri ortasıdaǵı muwapiqlılıqtan ibarat.

Túrli sistemalarǵa baha berilgende edıń xalıqtıń turmis dárejesin jaqsılaw ushın ne bere alǵanlıǵı bash ólshem boladı. Házirgi rawajlanıwı basqıshında túrli sistemalardıń nátiwjelı ekenligin xalıqtin turmis dárejesinin jaqsılanıwı kórsetip turadı. Turmis dárejesin kóteriwden yamasa kótere almawshılıq sistemanin jasawshanlıǵı yamasa onıń basqası menen almasıw zárúrligin bildiridi. Jobalı sistema sol sababten óz ómirin juwmaqladı, sababi ol xalıqtıń turimis dárejesin zamanagóy talap dárejesinde kótere almadı, basqa zamanagóy sistemalarǵa salıstırǵanda xalıq turmis dárejesin kóteriwden óz abzallıǵın kórsete

kóteriwden, ol kriziske u almadı. Mıne, usınday bir waqıtta bazar ekonomikasına ótiw usı sistema shárayatında joqarı turmis dárejesine erisiw múmkin ekenliginen kelip shıǵadı.

3.2. Óndiris faktorları hám bólardi óz ara baylanısları

Óndiris adamnin tabiyat baylıqlarına inson mútájliklerin qanaatlandıırıwǵa iykemlestiriw maqsetindegi tásirotkerıwı bolıp tabıladı. Demek, inson óndiris procesi arqalı tábiyatqa oz tásin ótkeredi hám bul proceste ol basqalar

menen de óz ara qatnasıqqa boladı. Óndiris procesin miynet procesi dep te alıp qarawǵa boladı. Sebebi, inson óz miyneti arqalı tabiyatqa tásir etip, adamlardıń kún kórisi ushın zárúr bolǵan nárselerdi jaratadı. Demek, óndiris insonnin jasawinin Materiallıq tiykarı retinde tutınıwǵa xızmet etedi. Tutınıw procesi ónimlerdiń talaplardı qanaatlandıırıw ushın paydalanıwı menen birge, óndiristi háreketke keltiriwshi kush bolıp ta tabıldı.

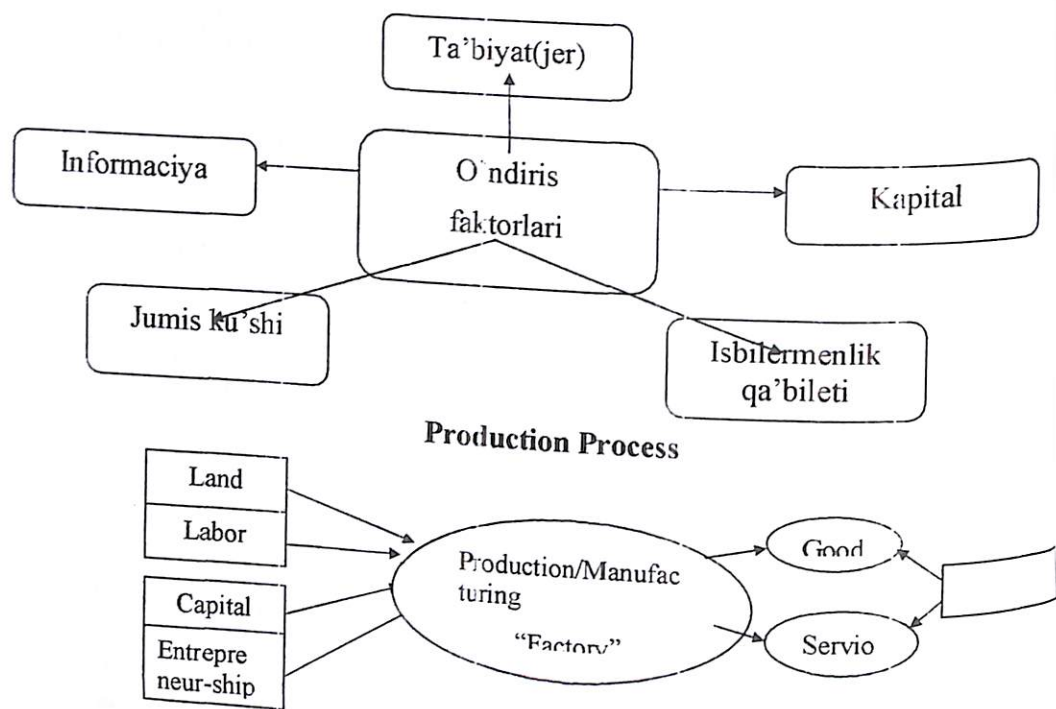
Óndiris hár qanday ekonomikaning tiykarın quraydı, sebebi bul jerde tirishilik ónimleri jaratıladı, buni ushın bolsa óndiris faktorları háreketke kelıwı shárt. Ne nárese óndiriske xızmet etse, sol onıń faktori boladı, bul resurslardan ibarat. Óndiris operatsiyasında qollanılıp atırgan barlıq resurslar óndiris faktorları (ishlab chıqarısh omılları) dep ayıladı.

Turmushiq ónimlerdi jaratıwda qutuaspay biykar jatqan (paydalanılmay atırgan) resurslar óndiris faktorları bola almaydı. Misah, paydalanılmay tat basıp atırgan stanok, shirip barattırgan shiyki zat, egindi suwgarmay batpaqlıq payda etip atırgan suw, islemey atırgan adamu miynet etiw qábileti siyaqlılar resurs esaplanısa da, óndiris faktori bola almaydı, sebebi bular óndiristi shiypani. Demek, resurslar óndiriske kirip kelip háreketde bolǵannan son faktorlardı payda etdi.

Ekonomikahq ádebiyatlarda óndiris faktorları hár tárepleme talǵılangan. Házirgi zaman teoriyasında óndiriste 5 faktordıń qatnasıwı keltirildi, olar tabiyat (jer), jumus kúshi, kapital, isbilermenlik qábilet hám informaciya (2.1-sizilma).

Óndiris faktorları ónimlerdi jaratıwda túrli dárejede qatnasadı. Soǵan qaray olar 3 toparǵa ajıratdı: jeke-insan faktori, materiallık faktor, xabar-informaciya faktor.

Jeke-insan faktori bul jumus kúshi, onıń háreket etiwnatıy jesi bolǵan miynet.

2.1-azilma. Óndiris faktorlari (ishlab chiqarish omillari)

Bul jerde jumis kúshi menen miynet ortasidagi Ózgeshelikti túsiniw ógada ahmiyetli. Sebebi, miynet insannin, anigiragi jumis kúshinin malim maqsetke tuzilgan xizmeti bolıp, jumis kúshi túsiniginen parıqlanadı. Kópshilik ádebiyatlarda bolsa olarǵa birdey túsiniq sapatida qaralib, bunday jaǵday kóplegen aljawlardı keltirip shigaradı. Bizge malim, insanuth miynet etiwge fizikalıq hám ruwxiy qábileti, onıń bilim, qanıgelik dárejesi menen birgelikte óndiriste qatnasıwına tayar turǵan faktorlardan biri esaplanadı. Miynet bolsa barlıq faktorlardıń, somń ishinde jumis kúshiniń óndiris ásbapları menen birigıwı nátiyjesinde júz beretetuǵın hám malim nátiyje alıwǵa támuılash xizmet.

Sonlıqtan biz miynet degen túsinikti emes, al jumis kúshi degen túsinikti óndiris faktorı dep bilemiz.

Joqarıda keltirip ótkenimizdey, jumis kúshi insanniń miynet etiwge fizikalıq hám ruwxiy qábileti. Bul qábilet iyesi hár bir miynetke

qábiletli adam esaplanadı. Bul qábilet amelde paydalanılganda miynet procesi júz beredi. Jumis kúshin tek fizikalıq kúsh penen sheklep bolmaydı. Jumis kúshinin iyeleri bilim, qanıge, sheberlik hám is tájiriyesiniń de iyesi boladı. Sol jaǵdayda gana olar óndiristegi ónim dóretiwshi hám xizmetlerdi kórsetiwshi kúsh bola alaydı. Jumis kúshiniń mugdarlı hám sapa ólshemi bar. Mugdarlı olshemi bul jumis isley alatugin adamlardıń sam. Sapa tarepinen bul islewshilerdın kásiplik sheberligi, bilim-tájiriyesi esaplanadı. Jamiyettin qansha ónimlerdi jaratiw qábileti mińe usı eki tárepine baylanish. Jumis kúshin insannin ózinen ajiratıp qarawga bolmaydı, ol Materiallıq formaga da iye emes, ol insan denesinde birlesken qábilet. Sol sabablı on óndiristegi inson kapitali dep te ataydı. Jumis kúshi óndiristin birinshi faktorı esaplanadı, sebebi insan miynetisiz, ómir dóretiwshiligisiz en quramalı (jetiliken) mashinalar bolǵanında da tirishilik ónimlerin jaratıp bolmaydı. Insan jámiyettiń joqarı óndiriwshisi esaplanadı. Insan faktorın jumisshi, xizmetshi yamasa diyqanniń is qábileti menen sheklep bolmaydı. Buǵan álbette isbilermenlik qábileti de kirgiziledi, biraq bul ayriqsha faktor esaplanadı. Bul ózine tán júdásiyrek ushirasatuǵın qábilet bolıp, ónim hám xizmetlerdi jaratiwda shólkemlestiriwshilik-basqarıw xizmeti menen qatnasadı.

Óndiris procesi júz bergende tabiyat inam etken shiyki zat hám materiallar miynet járdemińde qayta isleniwı kerek hám buniń ushın miynet quralları talap etiledi. Sol sebepli óndiriste Materiallıq faktorlar da qatnasadı. Óndiristiń

Materiallıq faktorı - bul onıń ushm zárúr bolǵan harlıq miynet quralları ham Materiallıq formundagı

shiyki zatlar. Bul faktordı tábiyat inam etken baylıqar hám adamlar jaratqan miynet quralları quraydı. Óndiris hár qashan tabiyatqa suyengen. Jer, suw, jer astı baylıqları, togaylar hám basqalar ógan tabiiy materiallar jetkerip beredi, onıń ushm Materiallıq shárayat waziy pasin atqaradı. Tábiyat inámi bolǵan etetuǵınlar

qayta islenip, olardan kerekli ónim olinadı. Tabiyatta ushira satugin materiallar óndirilip ahngannan hám dáslepki islewden ótkennen son, shiyki zatqa aylanadı. Tábiyiy sharyatlardan paydalangan holda ular ónimge aylandırılardı. Tábiyiy resurslar awıl xolıq, qazıp shigarıw sanaati ushi ógada ahmiyetli. Jersiz diyqanshiliqti kóz aldımızga keltirip bolmaydı, togaysız agash sanaati, suwsız balıqshihq bolıwı múmkin emes. Qurqaqshiliq aymaqlarında, Misalı, Orta Aziyada, suw

jer siyaqch diyqanshiliq ushın tiykargı qural rolin atqaradı. Tábiyat qanshelli bay bolmasın, baribir, bul baylıqtı miynetsiz óndiriske tartıp bolmaydı.

Tabiyattın ahmiyeti el beretetuğın baylıq penen sheklenbeydi. Tábiyat óndiristin ulıwmalık shártı Ondağı ozgansler óndiriske tikkeley tásir etedi. Mısalı, jerdegi temperatura, hawa agımının Ózgerisi, kosmoslıq nurlanıw, magnit boranları - bulardıń barlıgı óndiris sharyatına hám adamlardıń jumıs islew qábiletine tásir etedi.

Óndiris málim tarawlarda, Mısalı, sharwashiliq, balıqshiliq hám mikrobiologiya sanaatıda málim waqıtta ósimlik hám haywanatlarıdıń biologiyalıq rawajlanıw formasın alaydı. bioximiya procesi sıpatıda júz beredi.

Miynet penen tábiyattın baylıq deregi sıpatıda ahmiyeti birdey emes. Bir mámleket óndirisi ol jerdegi baylıqqa tiykarlansa, basqa mámlekette tiykarınan miynetke súyenedi. Mısalı, Norvegiya, Kuveyt, Saudiya Arabstanining ekonomikalıq rawajlanıwına tiykargı úles qosqan faktor ular tabiyatinıy nefke bay bolıwı esaplanadı. Kerisinshe, tábiyiy resurslar oğada siyrek bolğan Yaponiya, Koreya Respublikasınıy ekonomikalıq rawajlanıwının tiykargı faktori miynet, anigiragi intellektual miynet, yagny jeke-insan faktori boldi. Tábiyiy resurslardıń túrli mámleketler ushın ahmiyeti olurdun az yamasa kop bolıwı esaplanadı. Bugan qaramastan, ollodn paydalanılıwı miynet qurallarına, olmoq qollanıw usulinin quramalasıwına baylanishi.

Kapital (capital) óndiris faktori sıpatında materiallık yagny miynet qurali kórinisine iye boladı.

Biz kapital degende málim qunga hám paydalılıqqa iye bolğan, óndiris hám xizmet kórsetiw procesinde paydalanatugin, jallanba miynet (jumıs kúshi) tárepinen háreketke keltiriletetuğın qurallardı túsinemiz. Bul qurallar óz gezeginde 2 xil boladı:

1. Miynet quralları, oğan qol miyneti quralları, mashina, mexanizm, úskene, ólshew ásbapları, esaplaw hám baylanis texnikasi siyaqlılar kiredi. 2. Miynet shárayatin payda etiwshi qurallar, bularğa túrli imaratlar, jhozlar, jollar hám basqalar kiredi. Óndiriste miynet predmetleri de boladı. Ne násege miynet tásir etse, neni qayta islep, onnan ónim almsa sol miynet predmeti esaplanadı. Bugan shiyki zat, materiallar hám tutastırıwshi bólekler kiredi. Mısalı, toqımashiliq ushın paxta shiyki zati kerek, avtomobil zavodi ushın tutastırıwshi bólekler kerek. Miynet quralları insan menen miynet predmetleri ortasında

bólssa baylanistib turadı. Jumıs kúshi sol qurallardi háreketke keltirip, olar járdeminde miynet predmetlerin qayta islep onim jaratiladı.

Bazar ekonomikasi jađdayıda óndiristi rawajlendiriwdiń ahmiyetli faktorlardan biri isbilermenlik qábileti esaplaniladı. Isbilermen dep ekonomikailadilik resursları, yagny óndiris ásbapları hám jumıs kúshi resurslarıńıy, tábiyiy resurslardıń bir-birine birigıwın támiyinleytuđın, shólkemlestiriwshi, baslamashi, jańalıqqa umtyliwshi, ekonomikalıq hám basqaladıwshi, ekonomikalıq hám basqap adamlarğa qter. Bul qábiletlerdiń jiyindisi isbilermenlik qábileti dep júrgiziledi. Demek, isbilermenlik qábiletine iye bolıw ushın jańalıqqa umtiliwshi, jańa óndiris texnologiyın engiziwshi biznesti shólkemlestiriwdiń jańa formalarını oylap tabıwshi táwekelshil hám biznes sirin biletetuđın bolıwı kerek.

Eger isbilermenlik qábileti bolmasa, ol adam jerden de, kapitaldan hám basqa resurslardan da qalay paydalanwı, óz miynetin qaysi bagdarda jumısawdı hám óndiristi qalay shólkemlestiriwdi bilmeydi degen sóz. Isbilermen ekonomikami tiykargi máselesi esaplangan ne islep shigaryw kerek? qansha hám qalay islep shigariw kerek? degen máselelerdi sheshiwde oz pikirine iye bolıwı tiyis (isbilermenlik xizmeti hám isbilermenlik kapitali haqqında oqıw qollanbanın 9-temasida keńipek toqtap ótiledi).

Óndiris faktorları quramında informaciya ayırıqsha oru iyeleydi. Bul faktor Materiallıq yamasa fizikalıq kush formasi iye emes, ol turli maghiwmatlar kormisinde boladı. Málin informaciya tiykarlangan holatda óndiris júz beredi, kelgen informaciya qarap neni, qansha islep shigariw máseleri sheshiledi. Ijtimoiy-iqtisodiy axborot, demografiya, tábiyiy-texnikalıq hám siyasiy xarakterge iye boladı hán soğan qarap óndiris shólkemlestiriledi. Masalı, baha qambaslaydı degen maghwmat kelse óndiris keńeytileđi, Bahanıń páseyıwı kútilse bonıń keragi boladı. Eger ónimi jogarı texnika bar degen maghiwmat bolsa oni qollanıw ilajları koriledi. Internetten alınğan maghiwmat paydalanıp ónimdi ówaqıtında satıw, kerekli resurslardı satıp alıw hém hátteki sherik tabiw múmkin.

Óndiris faktorları birgelikte nátiyje berodi, olardan biri bolıp, basqasi bolmasa óndiris júz bermeydi. Biraq, olurduni funkciyasi birdey emes, sonlıqtan óndiriste olar túrlishe qatnasadı, olurdun roli ózgerip turadı. XXI ásirde óndirisi jańasha bolıp, bul informaciya

texnologiya rolinin kuchayuvine tiykarlanadi, sebebi jogari darejede informatsiya menen tamiyinlangen ondiris perspektivali esaplanadi.

Bul faktorlarning hammasi de ondiris prosesinde bir-birleri menen oz ara tigiz baylanista boladi. Olar bir-birlerin toliqtiru turadi ham biri ekinshisiz hareket ete almaydi. Misali, ondiris asbaplarini jumis kushi bolmasa hareketke kelmeydi. Ondiris asbaplarini Ozi insan miyнетinin natijesi esaplanadi. Insan ondiris asbaplaridan paydalanw usullarinda belgileydi, ularni jetilistip baradi. Ondiris asbaplarini jetilistirilwi natijesinde insanning ozi de har tarepleme rawajlamp baradi, onin bilim darejesi, mamligi aradi. Demek, inson ondiristin harekets heh faktori bohp esaplanadi. Bul jerde korinip turganiday-aq ondiris procesi bul ondiris faktorlarning apiyayi jiyindesi emes, al olurdun Oz ara baylanista hareket etiwshi sistemasi bolip tabiladi.

Ondiris prosesinde ular ortasinda belgili tensalmaqliq va saqlanwi tiyis. Biraq, ondiristin, ilim ham texnikani rawajlanwi natijesinde ular orasidaqi baylanis ham Oz ara tasirler Ozgerip baradi. Ondiris faktorlari 6zinin mugdar

ham sapsi boyinsha da Ozgerislerge ushiraydi. Resurslardi sheklengiligi sababli, ayirim faktorlarning ornina basqa onin ornun basiwshi faktorlar da paydalanilwi mumkin. Bir resurstin ozi bir neshe maqsetlerge de qollanila beredi. Ultwma aytganda, jamiyetlik rawajlaniw barisida ondiris faktorlari da sapa jaginan janalaniw rawajlanip bara beredi.

3.3. Menshik qatnasiklerinin ekonomikalik mazmuni. Menshik formalari ham turleri

Sistemalardi bahalawda social-ekonomikalik qatnasqlardif mazmuni da ahmiyetli olshem rolin oynaydi. Buni eng daslepmenshik qatnasqlari belgilep beredi.

Menshik qatnasqlari (mulk munosabatlarini) jamiyettedegi bayliqlardi ozlestiriw boyinsha juzege keletetugin ekonomikalik qatnasqlar. Mulikke iyelik etiw, mulik ten paydalanw ham mulikke biylik etiw yamasa oni basqariw qatnasqlari menshikqatnasqlarining ajralmas ush tarepi bolip, olar bir-birinenmanisleri boyisha ajralip turadi.

Mulikke iyelik etiw (possession of the property) - bul menshiklik huquqim menshik iyesinin qolunda saqlanip turwi ham jaratilgan

Materialliq bayliqlardi 6zlestiriwdin ekonomikalik formasi. Iyelik etiw sharayatta mulik esaplangan bayliq bir tarepleme Ozlestiriledi. Mulikke iyelik etiw saqlangan holda, oni amelde qollanw ozgenin qolinda boladi. Buning aqibetinde mulikten kelgen payda eki bolimgе ajraladi: bir boligin mulik iyesi, ekinshisin mulikti amelde paydalanwi ozlestiredi. Misali, imarat ijaraga berilgende iyelik etiw menshik iyesinin qolinda hucee ham ol mulikten kelgen Paydanning tek bir boligin ijaraga haqi formasida ozlestiredi. Basqa boligin bolsa ijaraslu ozlestiredi. Solay etip, iyelik etiw bir tareplenie, shegaralangan ozlestiriwdi bildirildi.

Mulikten paydalanw (the use of mulk) - mulik esaplangan bayliqti ekonomikalik xizmette qollamp, oni xojalik prosesine tusirip, onnan natijeh aliwdi anlatadi. Paydalanw juz bergende bayliq daromat tabiw yamasa jeke mutajlikt

qanaatlandiw ushun paydalanildi. Mulik iyesi Oz mulikin ozi qollanganda iyelik etiw ham paydalanw bir qolda haq. Alingan natijehi mulik iyesinin Ozi ozlestiredi. Al, ular bir birinen ajralganda mulik keltirgen payda da bolistirilgen halda Ozlestiriledi.

Mulikke biylik etiw yamasa oni basqariw (mulkni tasarruf etish) mulik esaplangan bayliq tagdirin ex botinshe tarezsiz sheshiw. Ol mulikti satip jiberiw, ijaraga beriw, miras etip qoldiriw siyaqli jagdaylardi erkin taflaw imkaniyati arqali juzege shigadi.

Menshikliktin eki tarepi bar: 1) menshik obyekt, yagny nening menshik esaplanwi; 2) menshik sub'ekti - kimlerdifi menshik iyeleri bolwi. Resurslar kimgе tiyisli bolsa, boladi qollanwdan kelgen natijeh solarqa tiyisli boladi. Usiqan baylanisli ozlestiriw eki bagdarda amelge asariladi: 1) ondirisli: resurslardi ozlestiriw, bunda materiallik resurslari ondirin iyesinin menshigine aylangannan son ozlestiriledi. Ondiristegi Ozlestiriw birinshi darejeli, sebebi bul jerde ondiristin faktorlari birgedi. Mune, usi faktorlarning ozlestirilwine qarap, miyнет natijehlerine salstirmali menshik qaliplesedi, 2) ondiris natijehlerin ozlestiriw doretelgen onim ham xizmetler kimmnin menshigine aylanwın bildirdi. Resursla kimning menshigi bolsa, natijeh de soqan tiyisli.

Ekonomikalik sistema bahalanganda malik kimgе tiyishi bolwının ozi jeterli emes, buning ushun menshiktin qanday usilda ekonomikalik jaqtan amelge asarilwi, yagny malikten qanday jollar menen daromat tabilwın da esapqa aliw zarur. Gap sonnan ibarat, menshik mapti, map bolsa menshik iyesinin maqsetin payda etedi, bugan turli qurallar

menen erisiledi. Túrli sistemalar olarda qaysi menshik formasınıń ústinlig menen de ajralib turadı. Tariyxıy jaqtan jámáátlik menshik, jeke menshik hám mámleketlik menshik háreket etken, biraq bul menshiklerdiń ishki dúzilisi bir-birinen parıqlangan, ola túrli usılda ekonomikalıq jaqtan ámelge asirilgan. Misah, jer jeke menshik bolsa, onıń iyeseınıń bunnan alatugin daramati oni ijaraga beriwden, satiwdan yamasa 6zi qollaniwdan keledi. Jerdi paydalanıw 6z miyneti esabinden, erkin jallangan Ózgenin miyneti esabinden yamasa májbúrlep isletilgen adamlardan miyneti esabınan boladı. Túrli sistemalarda tómendegi menshik formaları háreket etedi: 1) Jeke menshik (xususiy mulk)-bul ayiraman adamlarǵa tiyisli menshik boltp, onıń eki korınisi bar. Birinshisi individual, ekinshisi korporativ jeke menshik. Individual menshik bul ayirim individke tiyisli, tek onıń ózine daramat keltiriwshi múlik. Korporativ jeke menshik - bul korporaciya (birlespe) sheńberinde háreket etiwshi múlik. Buni individual tárizde qollanıp bolmaydı, sebebi ol biriktirilgen menshiktif bir bólegi. Bul múlik iyese múlikten kelgen daramatti ulıwma dáramattın bir ailesi sıpatida alaydı. 2) Jáamáátlik menshik (jamoá mulki). Bul jámáátke birlesken adamlardıń ulıwmalıq menshigi. Bul agayın tuwisqanlar, bir jerde jasawshi adamlar hám málim maqset jolında óz qalewi menen birlesken adamlardıń menshigi. Bul múlikten dáramat tabıwdıń tiykargi sharti jámáát xızmetinde qatnasıw esaplanadı. 8) Mámleketlik menshik (davlat mulki) - bul mámleketke tiyisli resurslar hám dóretilgen ónimlerdiń, ulwma bayligtyń mámleket tárepinen ózlestiriliwın bildirildi. Menshiktin bul formasi mámlekettin payda bolıwı menen júzege keledi, biraq onıń maqseti hám dárejesei ózgerip turadı. Ol jeke hám jámáátlik menshikten ósip shigadı, yaǵnıy olarǵa tiyisli Materiallıq hám mádeniy ónimler mámleket biyligine ótedi. Keltirilgen menshik formaları barlıq sistemalarǵa tán boladı, biraq olar túrli kórinislerde boladı. Bul jerde menshik formalarını salıstırması olardan qaysi biri ústinligi menen xarakterlenedi.

Ózbekistan Respublikasında mámleketlik menshiktin eki túri háreket etedi:

Respublika menshigi bugan Ózbekistan kólemindegi jer, suw, jer astı baylıqları, hawa boslıǵı, ósimlikler hám haywanatlar dúnyası, tábiyiy resurslar, respublika hkimiyati, basqarıw sistemasinin menshigi, mámleketke qarash madeniy hám tariyxıy baylıqlar, zámleketke qaraw

madeniy hám tariyxıy baylıqlar, zámleketke qerish maniy hám téximu baylıqlar, arqılıqlar, pullar fond. mámleketlik fondlar kirdi.

Municipial menshik (hakimshilik aymaqlıq dúzimlerdińyamasa jergilikli menshik) bugan mámleketlik hákimiyat jergilikli shólkemlerdiń mal-miliki, jergilikli byudjet qarjıları, jergilikli turaq jay fondi hám kommunalıq xojalik kárxanaları, xalıq talimi, mádeniyat, densawlıqti saqlaw shólkemleri t.b. kirdi.

Menshik qatnasıqlerinin rawajlanıwı múlikti mámleket iyeliginen shıǵarıw ham menshiklestiriw procesiniń zárúrligin keltirip shıǵaradı.

3.4. Menshiklestiriw hám múlikti mámleket iyeliginen bolıp alıw hám bul procestin Ózbekstandaǵı ózgesheli kleri

Bazar qatnasıqqa ótiwdiń tiykargi sharti kóp ukladli ekonomikami hám báseki ortaligin qalıplestiriw ushin zárúr shárayatlardi júzege keltiriwden ibarat. Bunda tiykargisi meushik másolesin sheshiw esaplanadı.

Bazar ekonomikasin júzege keltiriw wazıypasi ótiw dáwirinde ekonomikada mámleket sektorinin ulesi bir qansha joqarı bolǵan mámleketlerde bul menshiktin málim bir bolegin mámleket iyeliginen shıǵarıw hám menshiklestiriwdi talap etedi. Usıǵan muwapıq, Ózbekstanda da múlikti mámleket iyeliginen shıǵarıw hám menshiklestiriwge ayırıqsha áhmiyetke ive process sıpatida qaralib, oǵan Múlikti mámleket iyeliginen shıǵarıw hám menshiklestiriw hakkında »

Múlikti mámleket iyeliginen shıǵarıw (denationalization) mámleketlik kárxanalar ham shólkemlerdi jámáátlik, ijara kárxanalarǵa, akcionerlik jámiyetlerge, juwapkershiligi sheklengen jámiyetlerge, mámleketke qaralıw mámleketke kárxanalar ham shólkemlerdi.

Menshiklestiriw (privatization) puqaralardıń hám mámleketke tiyisli bolmagan yuridikalıq táreplerdiń mámleketlik menshik obyektlerin yamasa mámleketlik akcionerlik jámiyetlerdiń akciyaların mámlekettin satıp alıwı.

Bunnan kórinip turǵanmday, múlikti mámleket iyeliginshıǵarıw menshiklestiriwge qaraǵanda bir qansha keń túsiniq. Menshiklestiriw - mámleket múlikine iyelik etiw huquqınıń mámlekettin jeke shaxslarǵa óetiwı. Múlikti mámleket iyeliginen shıǵarıw menshiklestiriwden tısqarı, bul múlik esabınan basqa mámleketlik emes menshik formalarınǵa júzege keltiriwdi de názerde tutadı. Ol bir qatar jollar

menen ámelge asırıldı: mámleketlik kárxanalardı akcionerlik jámiyetlerge aylandıırıw; mámleketlik kárxanani sotib, oni jámáátlik menshikke nylandırıw; múlikti qunına qarap shıgarılǵan chekler (vaucher) boyınsha puqaralarǵa biypul beriw; múlikti ayırım isbilermen hám is basqarıwslularǵa satıw; ayırım mámleketlik kárxanalardı sirt el firma hám puqaralarǵa satıw yamasa qarız esabına beriw; mámleketlik múlikti aukcionlarda kim ziyat sawdasi arqalı satıw hám t.b. Menshiklestiriwdiń usılları da túrlishe bolıp, olardı 3 toparka ajiratiw múmkin: 1) mámleket múlikin biypul bólip beriw arqalı menshiklestiriw; 2) mámleket múlikin satıw arqalı menshiklestiriw; 3) mámleket múlikin biypul bolıp beriw hám de satıwdı birlestiriw arqalı menshiklestiriw.

Mámleketimizde ámelge asırılǵan menshiklestiriw hám múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw procesinin Ótán ózǵosholigi bul ont basqıshpa-basqısh alıp barılǵanlıǵı esaplanadı.

Ózbekistanda ekonomikalıq reformalardıń birinshi basqıshında-aq menshiktif barlıq formaları ten huquqlı ekenligi konstituciyaalıq tárizde engizildi hám mámleketlik menshik monopoliyasın toqtatiw hám de bul menshikti menshiklestiriw esabnan kóp wa ukladlıp ekonomiktir. Dáslep menshiktin túrli formalarınǵa qalıplestiriw ushın ten huquqiy normalar hám háreket etw mexanizmları jaratıldı. Ózbekistanda múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw hám menshiklestiriwge qatnas jasawdıń áhmiyetli Ózǵesheligi - on hagdaramalar tiykarında basqıshpa-basqısh áelge asiriwdan ibarat. 1992-1993-jıllar menshiklestiriwdiń birinshi basqıshın 6z ishine alıp, bul basqıshda menshiklestiriw procesi ulıwma hám de awıl xojalıq énimlerin qayta islew sistemasın qamtıp aldı. Jenil hám jergilikli sanaatqa, transport hám qurılısqa, basqa tarawlarǵa tiyisli ayırım orta hám iri kárxanalar keyin ala satıp alıw huqıqı menen kóbirek ijara kárxanalarına, jámáátlik kárxanalarǵa, jabiq túrdegi akcionerlik jámiyetlerge aylandıırıldı. Akciyalardı qadaǵalaw paketi mámleket Iqtıyarıda saqlap qalındı.

Menshiklestiriwdiń birinshi basqıshında mámleket xalq xojalıǵınin ekonomikalıq jaqtan nátiyjesiz bolǵan, biraq pútkil mámleketini ekonomikalıq rawajlanıwında áhmiyetli rol oynaytugin ayırım sektorlardı, ayırım kárxanalardı saqlap turıwdı ham qarı menen támiyinlew wazıypasın Óz juwapkorshılıǵına oldı.

Ekonomikalıq reformalardı Amelge asiriwdiń birinchi basqıshim nátiyjesinde kishi menshiklestiriw ámelde tugallandı, mámleket múlikin basqarıw ham oni menshiktin basqa formalarına aylandıırıw ushın zárúr bolǵan shólkemler sistemasi júzege keltirildi.

Mámleketlik bagdarlamada belgilep berilgen menshiklestiriw hám múlikti mámleket iyeliginen shıgarıwdiń ehinshi basqıshı 1994-1995-jıllarǵa tuwri keledi. Bul basqıshda kóplegen orta hám iri kárxanalar akcionerlik jámiyetlerge aylandıırıldı hám de olardıń akciyalar respublikanıń babalı qaǵazlar bazarını tiykann qalıplestirdi. Mámleket múlikti akcionerlikke aylandıırıwı menen bir qatarda kishi jeke biznes kárxanaları qızın shólkemlestirildi.

Múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw hám menshikles tiriwdiń bul basqıshında ashıq túrdegi akcionerlik jámiyetlerdi júzege keltiriw, mámleket múlikin tanlaw tiykarında hám de aukcion sawdasida satıw ameliyatqa engizildi. Kóshpes múlik hám qimmat qaǵazlar bazarınıń jańa shólkemleri qalıplestirildi. Múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw hám menshikles tiriwden keletetuǵın nátiyje eki jaqlama xarakterge iye. Bir tárepten, of xalıqtıń bos turǵan qarjuların ózine tartıp, olurdu bozorga tasirini tómentetedi. Ekinshi tárepten, jana qarjılardı óndiriske tartyw hám tovar islep shıgarıwshılar ortasında básikini júzege keltiriw ushın shárayat jaratadı. Bul jerde sonı aytıw kerak, menshiklestiriw ekonomikanıń mámleketke qaraslı bolmagan sektorın qalıplestiriwdiń birden-bir joh emes. Isbilermenlik tiykarında jeke tártiptegi jeke menshikke tiykarlangan, sonday-aq, túrli kooperativler, juwapkershiligi abeklengen jámiyetler kórinisindegi kishi kárxanalardı shólkenlestiriw - ekinshi qúdiretli jarayon esaplanadı.

Respublika ekonomikasi 1996-jıldan baslap múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw hám menshiklestiriwdiń ashshinshi basqıshına ótti. Bul basqıshda (1996-1998-jıllar) menshiklestirilmeytugin obyektler dizinińe kirmegen barlıq obyekt hám kárxanalar (jámi 3146) mámleket iyeliginen shıgarıldı.

Múlikti mámleket iyeliginen shıgarıw hám menshiklestiriwdiń tortınshi basqıshı (1998-2002-jıllar)ın tiykargi wazıypaları sıpatında mámleketlik byudjetke menshiklestiriwden túsken qarjılardı bagdarlaw, menshiklestirilgen kárxanalarǵa sirt el investiciyaların tartıw, basqarıwdiń nátiyjeligin artırıw hám menshikliktif jafın qatnasıqlarınıń tolıq háreket eetiwi ushın shárayatlar jaratiw ilajların ámelge asiriw belgilendi.

Ózbekistanda múlikti mámleket iyiliginen shigariw hám menshiklestiriw procesleriniń házirgi besinshi basqishi Ózbekistan Respublikasi Prezidentiniń 2003-jil 24-yanvardaǵı Ózbekistan ekonomikasında jeke sektordan úlesin hám áhmiyetin túpkiliiinen túpkiliymen. Usı Párman jaqın keleshekke bagdarlangan. Ekonomikalıq jaqtan hálsiz mámleketlik kárxanalardı mámleket iyeliginen shigariw hám menshiklestiriw procesin jedellestiriw, sonday aq, usı kárxana obyektleri modernizaciyalaw hám turaqlı rawajlan diriw ushın belgili rawajlan diriw ushın belgili rawajlan diriw ushın tuwrılaw menen diriw ushın tuwrılaw menenjetiw ushın belgilengen menenjetiw ushın belgilengen degen. Atap aytqanda, menshiklestirilgen kárxanalar mámleketlik aktivierdiń baslangısh bahalarını áste aqirin tómenletip barıwı hám de mámleketlik ekonomikalıq hálsiz kárxanalardı hám tómen likvidli ob'ektlerdi hám tómen likvidli ob'ektlerdi nol dárejewdegiw tómen likvidli ob'ektlerdi tómen tómen likvidli ob'ektlerdi nol dárejewdegiw mámleketlik tómenletip barıwı hám de mámleketlik.

Respublikada menshiklestiriwdiń maqsetli bagdarlanganligi onun gezektegi Ózgesheligi esaplanadı. Bul xalıqtıń barlıq qatlamlarına usı proceste anigiraq hám nátiyjelirek qatnasıwına múmkinshilik beredi. Menshiklestiriwdiń maqsetli bagdarlan ganligi turaq jaylardı óz iyelerine jenillikli yamasa biypul berilwinde, xalıqtıń kóbirek mútáj hám azzi katlamlaming qollap-quwatlawdıń túrli bagdarlamaları byudjetli qarjıları esabman qaplanwis.

Ózbekistanda menshiklestiriwdiń tólemiligi onıń gerektegi Ahmiyetli Ózgesheligi esaplanadı. Puldi tólew arqalı mámleket veligindegi kárxana hám obyektlerdi menshiklestiriwde múlikti biypul bólistiriw menen baylanıslı bir qatar mashqalalardı sheshiw imkanıyata jaratıladı. Bulardan tiykargmı dáslep, isbilermenlikti, menshikleetirilgen kárxanalardı mántleket tárepinen gollap-quwatlawdıń finanslıq derekleri payda boladı, bazar infratuzilmasi qalı plestiriw ushın resurslar júzege keledi hám xalıqtı sotsiallıq bagdarlaması júzege keledi.

Respublikamızda menshiklestiriw boyınsha qoyılğan waxypa, mámleketlik sektor bazar shárayatida da sezilerli rol oynawi biykar etilmeydi. Sebebi, ekonomikanu mámleketlik kárxanaları saqlanıp qalmıwı kerek bolǵan tarawlar da bar. Bunday kárxanalar ushın olardı

bazar shárayatlarına iykemlesiwine múmkinshilik beretetuǵın xojalıq júrgiziw mexanizmiń islep higw talap etiledi.

Menshiklestiriw bagdarındaǵı mámleketlik siyasatı sapa Jaǵan ozgeniwdi támiyinlew, isbilermonlik subyektlerin meashiklestirilgennen keyin Ameliy qollap-quwatlaw, sonday aq, mámleketlik múlikten paydalanıw natijeligin arttırıw maqsetinde Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2017-jil 18-aprel dogi Ózbekistan Respublikasi menshiklestirilgen kárxanalarǵa kómeklesiw hám básekilikti rawajlandırıw boyısha mámleketlik komitetin shólkemlestiriw haqqında gi Parmam tiykarda Ózbekistan Respublikasi Menshiklestiriw, monopoliyadan shigariw hám básekilikti rawajlandırıw boyınsha mámleketlik komiteti Ózbekistan Respublikasi Menshikles tirilgen kárxanalarǵa kómeklesiw hám básekilikti rawajlandırıtaw boymshaliklestiriw boymshaliket. Mińe, usı párman menen menshiklestirilgen kárxanalardıń óndirislik xizmetin tiklewdi hám nátiyjeligin arttırıwdı kenne go!lap quwatlaw, sol tiykarda xalıq dáramatlarınin turaqlı simiń támiyinley tugin jańa jumis orınları jaratiw, usı magsetlerde wakillikli mámleketlik uyımlardıń, finans hám basqa da bazar strukturalarınıń Sawda-sanaat palatasi, jergilikli hakimiyat hám basqarıw uyıruları menen birgeliktegi xizmetin

2-MODUL BAZAR EKONOMİKASI TEORYASI

4-TEMA. BAZAR EKONOMİKASINIŇ MAZMUNI HÁM HÁREKET EETIWI

4.1. Bazardıń mazmunı, belgileri hám wazıypaları

Ekonomikanıń globalıswı shárayatında ekonomikanıń neni, qansha hám kim ushın islep shıǵarıw zárúr degen tiykarǵı mashqalası bazarda anıqlanadı. Sonlıqtan bazar sistemasınıń nızam-qaǵıydaların úyreniwdi bazardan baslaymız hám dáslep bazardıń mánisi hám zárúrligin anıqlaymız, sońınan onıń wazıypaların kórip shıǵamız.

Bazar (market) - bul qarıydarlar menen satıwshılar ortasındaǵı ekonomikalıq baylanıslar, olardı bir-birine baylanıstırıwshı mexanizm.

Hámneniń isi bazarda pitedi, sebebi ol jerden pulǵa barlıq kerekli tutınıw buyımları hám resurslardı tapsa boladı. «Hámme nárseniń atası da bazar, anası da bazar» degen gáptiń mánisi mińe usınnan ibarat. Hámneniń isiniń bazarda pietiwı onıń abzallıǵı bar degeni. Olay bolsa, bul abzallıq nede? Bul bazar baylanıslarınıń ekonomikalıq jaqtan qolaylı bolıwında, álbette. Gáp sonnan ibarat, hámme nárseni ózi islep shıǵarıwdan kóre ayırım ónimlerdi shıǵarıp, basqasın satıp alıw paydalı boladı. Towardı dóretiwshiniń miynetini qánigelesken boladı, nátiyjede kásiplerdiń túri kóbeyip baradı.

Bazarda tovar almasıwdıń úsh abzallıǵı bar. Birinshisi, bazar arqalı mıtájlik qanaatlardıńǵanda tovarlardı ózi islep shıǵarıp tutınıwǵa qaraǵanda satıp alıw arzanǵa túsedı. Ekinshiden, tutınıw ushın kerekli ónim hám xızmetlerdi bazardan ańsat tabıw múmkin, buniń menen tutınıwdı qanaatlardıwshı qárejetler únemlenedi. Eger bazar bolmay ónimdi bir-birine tuwrıdan-tuwrı almasıw júz berse, kerekli ónimge jetsiw usbın júdákóp almasıw operaciyasın ótkeriw kerek. Mısalı, «A» óniminiń iyesine «X» ónimi kerek bolsa, bunda keminde 25 ret almasıw operaciyasın ótkeriw kerek, bul oǵada úlken qárejetlerdi júzege keltiredi. Úshinshiden, bazarda tovardı tańlap alıw imkanıyatı bar. Barlıq óndiriwshiler birdey yamasa ornbasar tovarlardı bazarda kóplep usınıs etkenlikten bular resurs bolsın, tutınıw tovarları bolsın, olardan ózine maqulın tańlap alıw múmkin boladı. Ózi islep shıǵarǵanda tańlaw imkanıyatı bolmas edi.

Bazardıń abzallıǵı sonnan ibarat, ol sheklengen resurslar shárayatında mıtájliklerdi kem miynet sarıplagan halda hám tolıǵıraq qanaatlardıw imkanıyatın beredi.

Bazar kórsetetuǵın xızmetlerge zárúrlilik bolǵanlıqtan ol turaqlı keńeyip baradı, sonlıqtan bazar baylanıslarına barǵan sayın kóp óndiriwshiler hám tutınıwshılar tartıladı.

Bazardıń zárúrligi onıń orınlaytuǵın wazıypaları arqalı da kórinedi, ol ekonomikalıq mexanizm sıpatında bir qatar paydalı wazıypalardı orınlaydı.

1. Bazar óndiris penen tutınıwdı bir-birine baylanıstırıw wazıypasın orınlaydı. Towardıń háreketi onı islep shıǵarıwdan baslap, tutınıw menen juwmaqlanadı. Bul háreketiń qalay júz beriwı bazarǵa baylanıslı. Bizge málim, hár qanday óndiristen aqırǵı maqset tutınıw ushın tovar jaratıwdan ibarat. Bazar sistemasında mıtájlikler tovarlardı pulǵa almastırıw arqalı qanaatlardıwshı, sebebi tovar óndirisi bar jerde ónim hám xızmetler bazardan ótpey turıp, tuwrıdan-tuwrı tutınıwǵa kelip túspeydi. Towarlardı álbette bazardan satıp alıw zárúr.

2. Bazar óndiristiń qaytadan jańalanıp turıwına, yaǵnıy úziksiz júz beriwine shárayat jaratadı. Bazarda tovarlar satılǵanнан soń, olardıń iyesi sarıplagan qárejetlerdiń pulın shıǵarıp alıw menen birgelikte payda da kóredi. Towardı satıwdan túsken pulǵa bazardıń ózinen resurslar alınıp olardıń ornı qaplanadı, olardıń muǵdarı kóbeyedi, yaǵnıy óndiris faktorları qaytadan payda boladı. Nátiyjede ekonomikalıq xızmet tákirarlanadı.

3. Bazar ekonomikalıq regulyator, yaǵnıy ekonomikanı tártipke salıwshı qural bolıp xızmet etedi. Buǵan bazar bahaları arqalı erisiledi. Baha páseygen jerden resurslar shıǵıp ketedi, olar baha joqarılagan jerge aǵıp ótedi. Bazar talaptın ózgeriwine qarap neni hám qansha islep shıǵarıw kerekligi haqqındaǵı signaldı (informaciyanı) óndiriske jetkerip beredi. Soǵan muwapıq resurslar bólistirilip, kerekli tarawlarǵa jiberiledi hám talap kúshli bolǵan tovarlardı islep shıǵarıwǵa erisiledi. Mińe, usı procesler bazardıń ekonomikanı tártipke salıwda qatnasıp turıwınan derek beredi.

4. Bazar túrli mámleketler, milletler hám aymaqlar ortasında óz ara paydalı ekonomikalıq baylanıslardı ornatiwǵa xızmet etedi. Bazar qatnasıqları xalıqaralıq ekonomikalıq birge islesiwdiń jetekshi tarawı esaplanadı. Xalıqaralıq sawda arqalı túrli mámleketler ortasında turaqlı baylanıslar ornatiwı, mámleketler ekonomikalıq jaqtan bir-birine

baylanıladı. Bazar óndiristiń mámleketler aralıq kólemde anıq qánigelesiwın, xalıqaralıq kólemdegi talap-mútájlikti mólsherge alıp júrgizilwın talap etedi. Qullası, bazar xalıqaralıq baylanıslardı ornatiw hám olardı keńeytiw quralı da boladı.

4.2. Bazardıń dúzilisi hám klassifikacijalanıwı. Bazar infrastrukturası

Bazar oǵada quramalı dúziliske iye. Onıń strukturalıq dúzilisine túrli ólshemler boyınsha baha beriledi. Bul ólshemler bási, bazar subyekteriniń jaǵdayı, bazar obyektleriniń xarakteri, bazar aylanıwınıń kólemi, bazar baylanıslarınıń nızamlılıǵı sıyaqlılar kiredi. Olardıń arasında bási hám subyekterdiń social-ekonomikalıq dárejesi tiykarǵı orında turadı. Ekonomikalıq baylanıslardıń xarakterine qaray bazardı eki túrge ajratıw múmkin:

- a) erkin, jetiliskeń bási; b) jetiliskeń bási, monopolialasqan yamasa bási ulıwma bolmaǵan bazar.

Erkin bazarda satıwshılar hám qarıydarlar kópshilik bolıp, olardan hesh biri bazarda ústemlik dárejege iye bolmaydı, kerisinshe, olar turaqlı bási boladı. Bazar qatnasıwshılarınıń baylanısı erkin sawda qatnasıqlarına tiykarlanadı.

Monopolialasqan bazar - bul azshiliq satıwshılar hám qarıydarlar ústemlik etken, bási sheklengen yamasa bási ulıwma joq bazar.

Bul bazar 4 túrli boladı:

- a) monopol bási bazar, bul jerde kóp sanlı kárxanalar bazardı óz qolında uslap turadı. Olar tovarlardıń tiykarǵı bólegin usınıs etedi, biraq olardıń ayırımları yamasa bir neshesiniń bazardaǵı úlesi, olarǵa ústemlik etiw imkanıyatın bermeydi. Bul bazar monopol bolsa da, onda bási boladı, biraq ol sheklengen tárizde júz beredi, yaǵnıy azshiliqtıń bási formasında boladı. Usı belgisi boyınsha ol erkin bazardan parıqlanadı;

- b) sap monopolıya bazarı, bul jerde satıwshı monopolıya boladı, yaǵnıy qarıydarlar kóp bolǵan halda satıwshı birew boladı, qarıydarlıń mıne usı bir satıwshınıń tovarın alıwdan basqa ilajı bolmaydı;

- v) oligopolıya bazarı, bul jerde bir emes, al bir neshe, biraq azshiliqtan ibarat satıwshılar ústemligi bar boladı. Tovarlardıń tiykarǵı

bólegi mıne solardıń qolında toplanadı, bul jerde de satıwshı monopolıya boladı;

- g) monopsonıya bazarı, bul jerde satıwshı emes, al qarıydar monopolıya boladı, yaǵnıy satıwshılar kóp bolǵan halda qarıydar birew boladı. Monopsonıya ádette resurslar bazarında boladı, bul jerde ayırım kárxanalar shiyki zat, janılıǵı, jumıs kúshi sıyaqlı resurslardıń tiykarǵı bólegin satıp aladı. Eger monopolıya bazarında satıwshı qarıydarǵa óz húkimiń ótkerse, monopsonıyada qarıydar satıwshıǵa óz húkimiń ótkeredi.

Bazarlar óziniń obyektı boyınsha, yaǵnıy qanday tovar hám xızmetlerdiń satılıwı-satıp alınıwı boyınsha da parıqlanadı. Usı belgisi boyınsha tutınıw tovarları bazarı, resurslar bazarı, finans bazarı hám intellektual tovarlar bazarına ajratıladı.

Tutınıw tovarları yamasa tutınıwshılar bazarı. Bul bazarda adamlardıń jeke mútájligin qanaatlandırıwshı, yaǵnıy olardıń tirishiligi ushın zárúr bolǵan tovarlar sawdası júz beredi. Bul bazarda satıwshılar eki túrdegi tovarlardı satadı. Birinshisi Materiallıq formadaǵı tutınıw tovarları bolıp, olarǵa azıq-awqat, kiyim-kenshek, úy xojalıǵı úskeneleri, transport quralları (jeńil avtomobil, velosiped, motocikl) sıyaqlılar kiredi. Ekinshisi Materiallıq emes, yaǵnıy materiallıq kóriniske iye bolmaǵan tovarlar. Bular túrli xızmetlerden ibarat bolıp, olardıń Materiallıq forması bolmaydı. Xızmetlerdiń bazar obyektı sıpatındaǵı belgisi sonnan ibarat, olardıń dóretilwı hám tutınıwı bir waqtıń ózinde júz beredi. Mısalı, kostyum dáslep tigiledi, sonnan bazarǵa shıǵarıladı, satıp alıngannan soń tutınıladı. Bunnan ózgesherik shıpkardıń medicinalıq xızmeti yamasa oqıtıwshınıń bilim beriw xızmetiniń kórsetilwı hám tutınıwı bir waqtıń ózinde júz beredi. Koncert atqarıwshısı hám onı tamasha etiw, futbol oyını hám onı kóriw de bir waqtta júz beredi. Xızmettiń Materiallıq forması bolmaǵanlıqtan onı dóretiw hám tutınıw qosılıp ketedi.

Resurslar bazarı. Bul jerde túrli Materiallıq resurslar hám jumıs kúshiniń sawdası júz beredi. Bul bazardıń qatnasıwshıları resurslardı óndiriwshiler hám olardı satıp alıwshı firmalar, mámleketlik shólkemler hám úy xojalıqlarınan ibarat. Bul bazarda Materiallıq kóriniske iye ásbap-úskene, túrli mashinalar, shiyki zat, tutastırıwshı bólekler, janılıǵı, elektroenergiya, gaz, kóshpes múlikti payda etiwshı imaratlar, qurılmalar hám jer sawdası júz beredi. Usı bazardıń amawlı túri bul miynet bazarı bolıp, bul jerde jumıs kúshi usınıs etiledi.

Resurslar bazariniń ózgesheligi sonnan ibarat, bul jerden satıp alınğan tovarlar jeke tutınıw ushin emes, al óndiris ushin xızmet etedi. Resurslar tutınıw tovarlarınan ózgesherik eki usılda satıladı-satıp alınadı: 1) resurslar tolıq satıp alınadı. Bunda olar satıwshı múlikinen qarıydar múlikine ótip tutınıladı. Mısalı, Ózbekstan tovar-shiyki zat birjasında resurslar satılıp, olar óndiriste tutınılğan. 2) Resurslardıń ózi emes, al olardan waqtınsha paydalanıp turıw huqıqı satıladı. Bunda resurs satıwshı múliki bolıp qaladı, biraq ol ijaraga alıp isletiledi. Mısalı, bahalı úskene, paraxod, samolyot, mashina, imarat, qurılma yamasa jer pútkilley (tolıq) satıp alınbağan halda, ol ijaraga alınıp, iyesine ijara haqı beriledi.

Finans bazarı. Bul bazardıń arnawlı forması bolıp, bul jerde finanslıq resurslar, yaǵniy pul hám dáramat keltiriwshı bahalı qaǵazlar sawdası ámelge asırıladı. Onıń quramındaǵı pul bazarı úsh qatlamlı boladı. Birinshisi, jeke tutınıwdı qanaatlandırıwshı ápiwayı pul bazarı. Bul jerde pul tirishilik buyımların satıp alıw ushin haqı tólew shárti menen qarızǵa alınadı, yaǵniy waqtınsha isletip (paydalanıp) turıw ushin pul satıp alınadı. Mısalı, mebel toplamı, avtomashina yamasa kvartira alıw ushin adamlar bankten qarız aladı. Bunda bank satıwshı, qarız alıwshı qarıydar boladı. **Ekinshisi kapital bazarı.** Bunda pul tirishilik júrgiziw ushin emes, al kapital sıpatında isletilip payda alıw ushin qarızǵa satıp alınadı. Buǵan mısıl etip isbilermen, fermer yamasa diyqan xojalıǵı iyesiniń kommerciyalıq bankten qarız alıp, bunı óz **xojalıǵınıń rawajlanıwı** ushin isleetiwin kórsetiw múmkin. Kapital bazarınıń ózi ekige bólinedi, bul kredit bazarı hám bahalı qaǵazlar bazarı. Kredit bazarınan (Mısalı, banklerden) isbilermenler kreditti satıp alıp, onı kapital sıpatında paydalanadı. Bazardan kapitaldı tartıwdıń jáne bir forması bul akciya, obligaciya hám sertifikatlardı shıǵarıp satıwdan ibarat. Bulardı shıǵarǵanlar emitentler, satıp alǵanlar investorlar dep ataladı. Emitent satıwshı bolsa, investor qarıydar esaplanadı. Ózbekstanda kredit bazarın kommerciyalıq bankler, kredit awqamları hám olardan qarız alıwshı qarıydarlar (klientler) payda etse, bahalı qaǵazlar bazarı fond birjalarınan, qaǵazlardı saqlawshı depozitariylerden ibarat. Ózbekstandaǵı fond bazarınıń qatnasıwshıları kárxana, shólkemler, xalıqtıń málim qatlamı, mámleketlik shólkemler hám túrli dáldalshılar esaplanadı.

Intellektual tovarlar bazarı - bazardıń arnawlı túri bolıp, aqıl miynetiniń ónimi bolǵan tovarlar hám xızmetlerdin almasıwın bildiredi.

Bul jerde satıwshılar hám qarıydarlar arnawlı tovar esaplanǵan ilimiy ideyalar, texnikalıq jańalıqlar, kórkem óner hám ádebiyat shıǵarmaları, túrli informaciyalardı satıw hám satıp alıw boyınsha qatnasıqta boladı. Bul tovarlardıń iyeleri yamasa olardan wákillik alǵan firmalar bazarda satıwshı wazıypasın orınlaydı. Qarıydarlar bolsa túrli firmalar, birlespeler, mámleketlik uyımlar, túrli shólkemler hám puqaralar boladı. Bul bazar kishi bólimlerden ibarat bolıp, olar ilimiy-texnikalıq miynetler bazarı, kinObazarı, kórkem óner bazarı, muzıka hám tamashalar bazarı sıyaqlılardan quraladı. Intellektual tovarlar bazarında ilimiy-texnikalıq miynetlerdin sawdası úlken orın iyeleydi. Ol ámelde patent, licenciya hám nou-xau (patent - jańalıqtı isletiw huqıqın beriwshı hújjet; licenciya - ruqsatnama, nou-xau - isletiw huqıqı iyesinde bolǵan jańalıq) satıwdan ibarat. Bul jerde ilimiy-texnikalıq jańalıqlar qarıydar múlikine aylanıw shárti menen yamasa óz iyesiniń múliki bola turıp waqtınsha paydalanıw shárti menen satıladı.

Bul bazar óndiris innovaciyasına, yaǵniy oǵan jańalıq kirgiziwge xızmet etedi, ilimiy-texnikalıq rawajlanıwǵa tásir etedi. Ilimiy-texnikalıq jumıslar bazarındaǵı qatnasıqlar kópshilik jaǵdayda mámleketler aralıq boladı. Intellektual tovarlar bazarı eń dınamikalıq bazar bolıp, ol tez keńeyedi, jańa-jańa bólimlerge ajraladı. Bunıń sebebi ekonomikada intellektual miynet dárejesiniń kúsheyiwı esaplanadı. Gáp sonnan ibarat, házirgi bazar ekonomikası ilim talap etiwshı óndiristiń ósıwı, túrli xızmetler, eń dáslep informaciya xızmetiniń kúsheyiwı menen xarakterlenedi. Bunı internet xızmeti bazarınıń tezlik penen dúnya júzinde ósip barıwı tastıyıqlaydı.

Bazardıń ózi bir pútin bolǵanıday, onıń túrleri de bir-biri menen baylanıshı halda háreket etedi. Tutınıw tovarları bazarına sáykes halda resurslar bazarı qalıpleseı. Óz gezeginde resurslar bazarındaǵı jaǵdayǵa qarap miynet bazarı, ilimiy-texnikalıq jańalıqlar bazarı qalıpleseı. Bazar túrleriniń bir-birine iykemlesiwı ekonomikalıq ósiwdıń shárti esaplanadı.

Ekonomika ushin bazardıń kólemi oǵada áhmiyetli, sebebi bazar qanshelli keń bolsa, sonshelli óndiristiń ósıwıne shárayat payda boladı, yaǵniy tovarlar óz waqtında satıladı, kerekli resurslar satıp alınıp, óndiris dawam etedi. Bazardıń kólemi - bul bazardıń úlken-kishiligi bolıp, ol sawda jumıslarınıń kólemi menen ólshenedi. Kólem tovarlardıń muǵdarı, olardıń bahası hám neshe márte satılıwına baylanıshı boladı. Bazardıń úlken-kishiligi ulıwmalıq tárizde hám

ayırım bazarlarğa salıstırmalı anıqlanadı. Eger tutınıw tovarları bazarın alsaq, onıń ulıwmalıq kólemi ayırım tovarlar bazarı, Mısalı, azıq awqat, kiyim-kenshek hám túrli xızmetler bazarınıń kólemi anıqlaydı. Bunıń qanday ekenligin usaqlap satıw sawda aylanısına qarap biliw múmkin.

Bazar kólemi hám qatnasıwshıları boyınsha jergilikli, aymaqlıq, milliy, mámleketler aralıq hám jer júzilik bazarlarğa ajratıladı.

Jergilikli bazar - bul kishi aymaqtaǵı bazar bolıp, onıń qatnasıwshıları sol jerdegi satıwshılar hám qarıydarlar boladı. Bul bazarda tiykarınan jergilikli tovarlardıń sawdası júz beredi. Buǵan misal etip Ózbekstandaǵı rayon bazarların alıw múmkin, buǵan sol jerdegi sawda shaqapshaları, buyım bazarları, diyqan bazarları kiredi. Onıń qatnasıwshıları rayon xalqı bolıp, olar tutınıwshılar, óndirislik firmalar, sawda firmaları, fermer hám diyqan xojalıqlarınan ibarat boladı.

Aymaqlıq bazar - bul bir neshe shegaralas aymaqlar sheńberindegi bazar bolıp, jergilikli bazarlardıń kompleksinen ibarat boladı. Onıń subyekti - qatnasıwshıları aymaqtaǵı tovar islep shıǵarıwshılar hám tutınıwshılar esaplanadı. Onıń obyektı túrli aymaqlarda jaratılǵan ónim hám xızmetler hám de sırttan keltirilgen tovarlar esaplanadı. Aymaqlıq bazardıń kólemi jergilikli bazardıń kólemınen úlken boladı, onıń qatnasıwshıları da kóp. Aymaqlıq bazarǵa misal etip Ózbekstandaǵı Shıǵıs aymaq (Fergana oypatlıǵı) bazarın kórsetiw múmkin.

Milliy bazar - bul málim mámleketiń milliy shegarası sheńberindegi, yaǵnıy mámleketiń ishki bazarı. Bul bazar milliy ekonomikanıń ajralmas bólegi esaplanadı. Onıń qatnasıwshıları málim mámlekettegi barlıq tovar islep shıǵarıwshılar, tutınıwshılar hám olar ortasında turǵan dáldalshılardan ibarat. Milliy bazardaǵı tovarlardıń tiykarǵı bólegi mámleketiń ózinde islep shıǵarıladı, bir bólegi sırt elden keltiriledi, biraq ekonomikası tómen mámleketlerde olar jaratqan ónimler tiykarınan shiyki zat bolıp, ol mámleketiń ishki tovar aylanısında qatnaspaydı, al shetke shıǵarıladı. Olardıń ishki bazarda sırttan keltirilgen tovarlar ústin boladı. Bunday milliy bazarda qararlılıq belgisi boladı.

Mámleketler aralıq bazar - bul eki yamasa onnan kóp mámleketlerdiń óz ara bazarı bolıp, bunda túrli mámleketlerdiń firmaları hám mámleketlik shólkemler qatnasadı. Bul bazarda tovardı tikkelay tutınıwshılar - úy xojalıqları qatnaspaydı. Bul bazar shegaralas

mámleketler bazarı bolıp, bul jerde sol mámleketlerde islep shıǵarılǵan tovarlar, sırttan keltirilgen tovarlardıń sawdası ámelge asırıladı. Aytılǵan mámleketlerde shegara aldǵı sawda jumısları keń tarqalǵan.

Jer júzilik bazar - bul dúnya mámleketleri ortasındaǵı sawda qatnasıqları. Bul bazarda rawajlanıw dárejesi, tovar islep shıǵarıw potencialı hár qıylı mámleketler qatnasadı. Olardan biri tayar ónimlerdi jetkerip berse, basqası shiyki zat hám janılıǵı sıyaqlı resurslardı bazarǵa shıǵaradı. Jer júzilik bazar óziniń úsh belgisi menen ajralıp turadı. Birinshiden, bul bazarda barlıq tovarlar emes, al saylangan, yaǵnıy kópshilik ushın zárúr tovarlar (Mısalı, neft, gaz, kómir, aǵash, metall, paxta, dán, jún hám basqalar) sawdası júz beredi. Ekinshiden, bul bazarda tutınıwshılardıń ózi, yaǵnıy xalıq qarıydar sıpatında qatnaspaydı. Bul wazıypanı sawda firmaları orınlaydı. Ushinshiden, bul bazarda tovarlar kótere satıladı. Jer júzilik bazar xalıqaralıq birjalar hám sawda shólkemleriniń xızmetinde payda boladı.

Jer júzilik bazardıń kólemi túrli mámleketlerdegi óndiris kólemıne hám onıń qanshelli qanıgelesiwıne, yaǵnıy bazarǵa tovar jetkerip beriwıne baylanıslı boladı. Ádette jer júzilik óndiristiń ósıwı menen jer júzilik bazar da keńeyip baradı.

Bazardaǵı ekonomikalıq baylanıslarda kópshilikten ibarat subyektlar qatnasadı. Bul baylanıslar oǵada kóp túrli bolıp, quramalı ámelge asırıladı, bular tikkeley baylanıslar hám qosımsha baylanıslardan ibarat. Tikkeley bazar qatnasıǵı payda bolǵanda satıwshı hám qarıydar bir-biri menen tuwrıdan-tuwrı baylanıs ornatadı, bul jerde hesh kim olar ortasında dáldalshiliq etpeydi. Qosımsha bazar qatnasıǵı júz bergende satıwshı hám qarıydar ortasındaǵı baylanıslar dáldalshılar arqalı ornatıladı. Olar satıw-satıp alıw tarawında bazar qatnasıwshılarına óz xızmetin kórsetedi, bul infrastruktura xızmeti esaplanadı.

Bazar infrastrukturası (market infrastructure) bazar baylanısların ornatiwda qatnasıwshı, yaǵnıy satıwshılar hám qarıydarlarǵa xızmet kórsetiwshi institutlar, yaǵnıy firma hám túrli shólkemler.

Bazardıń kólemi, onda qatnasıwshı tovarlardıń quramı, sawda qatnasıqlarınıń xarakterine qarap túrli infrastruktura buwınları háreket etedi.

Bazar infrastrukturasınıń quramına kiriwshi shólkemlerdi tiykarǵı baǵdarları boyınsha tómendegishe toparlarǵa bóliwimizge boladı:

>tovar hám xızmetler aylanısına xızmet etiwshi shólkemler (transport hám baylanıs xızmetin kórsetiwshi kárxanalar, birja, aukcion, sawda shólkemleri hám agentlikleri hám t.b.);

>finans-kredit qatnasıqlarına xızmet etiwshi shólkemler (bank, kredit shólkemleri, qamsızlandırıw hám finans kompaniyaları, salıq shólkemleri hám t.b.); sociallıq tarawğa xızmet kórsetiwshi shólkemler (turaq-jay hám kommunalıq xızmet shólkemleri, xalıqtı jumısqa jaylastırıwshı firmalar hám t.b.);

informaciya xızmetin kórsetiwshi shólkemler (maǵlıwmatlardı toplaw, ulıwmalastırıw hám satıw menen shuǵıllanıwshı shólkemler).

4.3. Bazar ekonomikasınıń mazmunı hám tiykarǵı belgileri

Bazar ekonomikasınıń háreket etiw mexanizmi kóp ásirler dawamında qalıplesip, házirgi dáwirde mádeniyatlasqan kóriniske iye hám kóplegen mámleketlerde húkim súriwshi ekonomikalıq sistemaǵa aylandı. Usı ekonomikanıń turaqlılıǵı sonıń menen túsindiriledi, uzaq dáwirli ekonomikalıq evolyuciya dawamında onıń háreket etiwiniń tiykarǵı klassikalıq qaǵıydaları saqlanıp qaldı.

Bazar ekonomikası (market economy) - bul tovar óndirisi, almasıw hám pul aylanısı nızamları tiykarında shólkemlestiriletuǵın hám basqarılatuǵın ekonomikalıq sistema. Bunday ekonomika erkin tovar-pul qatnasıqlarına tiykarlanadı, onıń tiykarında tovar hám puldıń túrli formalardaǵı háreketi jatadı, ekonomikalıq monopolizmdi biykar etedi. Házirgi zaman ekonomikalıq teoriyalarında bazar ekonomikası degende bazar xojalıǵı subyektleriniń ekonomikalıq háreketleriniń erkin,ǵárezsiz túrde júz beriwı hám olardıń tovar-pul mexanizmi arqalı bir-birine baylanısp muwapıqlasıwı dep baha beredi. Bazar ekonomikasında bazar baylanısları pútkil sistemanı, onıń barlıq basqıshların óndiriw, bólistiriw, almasıw hám tutınıw proceslerin hám de ekonomikalıq qatnasıqlardıń barlıq subyektlerin óz ishine qamtıp aladı.

Bazar ekonomikası óziniń bir qatar belgileri menen basqa ekonomikalıq sistemalardan ajralıp turadı.

Bazar sisteması menshiktiń kóp túrliligine tiykarlanadı, biraq jeke menshik ústinlik etedi. Bunnan basqa jámaátlık hám mámleketlik menshik te háreket etedi. Biraq, hesh bir menshik monopolıyası - jeke húkimdarlıǵı qalıplespeydi, sebebi menshikler ortasında teńsalmaqlıq

saqlanadı, bir menshiktiń basqası tárepinen qısıp shıǵarılıwı júz bermeydi, sebebi barlıq menshik formalarınıń erkin rawajlanıwına kepillik beriledi.

Bazar ekonomikasında ónimler tovar formasına iye boladı, olar satıw-satıp alınıw arqalı almasadı. Tovar ónim hám xızmetlerdiń ulıwmalıq formasına aylanadı. Mińe usı tárepi boyınsha bazar sisteması dástúriy sistemadan túpkilikli ozgeshelenedi. Bazar sisteması úsh subyektli bolıp, olar firmalar, úy xojalıqları hám mámleketten ibarat. Bul subyektler ortasındaǵı qatnasıqlar tovar-pul qatnasıqları esaplanadı. Firmalar tovar islep shıǵarsa, úy xojalıqları onı satıp aladı, úy xojalıqları firmalardı resurs jetkerip beredi. Mámleketlik shólkemler firmalar hám úy xojalıqlarına xızmet kórsetedi, olardan bolsa resurslar hám tayar tovarlardı satıp aladı. Bazar sistemasında almasıw barter formasında emes, al pul arqalı satıw-satıp alıw formasında boladı. Pul ekonomikalıq baylanıslardıń birden-bir, universal quralına aylanadı. Hámme nárseni pul sheshedi degen mińe usınnan kelip shıqqan. Pul quralında hár qanday satıw-satıp alıw jumısların, yaǵnıy tólemlerdi ámelge asırıw múmkin boladı.

Bazar ekonomikası erkin ekonomikalıq tańlaw qaǵıydasına tiykarlanadı. Neni, qansha hám kim ushın islep shıǵarıw zárúr degen mashqalanı bazardıń ózi sheshedi. Bazardan keletuǵın signal(baha)ǵa qarap ne islew kerekligi anıqlanadı, usıǵan muwapıq resurslar bólistiriledi hám isletiledi. Xızmet túri erkin tańlanadı, hámme islep tapqanın ózi aladı.

Bazar qatnasıqlarınıń hár bir subyektı, ol kárxanama, mámleketpe, ayırım adamba - bunıń áhmiyeti joq, óz mápin gózlep xızmet júrgizedi. Biraq, hesh kim qálegen isin bazarsız isley almaydı. Ol bazar menen esaplasıwǵa májbúr, kerı jaǵdayda isi júrmeydi, dáramat tappaydı, bankrot boladı. Óndiriwshi de, tutınıwshı da ne islew kerekligin bazardan bilip aladı.

Bazar ekonomikasınıń jáne bir belgisi - tovar bahalarınıń erkin qalıplesıwı. Tovar bahaların mámleket joqarıdan belgilemeydi, baha ayırım óndiriwshi yamasa tutınıwshınıń ústemligi tiykarında qalıplespeydi. Baha bazardaǵı talap hám usınısqa qarap, qarıydar menen satıwshınıń sawdalasıwına muwapıq júzege keledi. Bazar qatnasıǵına kelisilgen bahalar xızmet etedi. Olar bolsa pul menen ólshenedi.

Bazar ekonomikasınıń keyingi belgisi onıń ekonomikalıq mexanizminde básikiniń bolıwı esaplanadı. Básikei ekonomikalıq qatnasıqlar qatnasıwshılarınıń jeke, basqalardıń mápine qaraǵanda ózgeshe mápiniń bar ekenligin bildiredi, biraq bul máp jolında gúres qabil etken qaǵıydalarǵa tiykarlanıp alıp barıladı. Máplerdi júzege shıǵarıwdıń birden-bir jolı adamlar ushın zárúr tovarlardı islep shıǵarıwdan ibarat. Eásikei Materiallıq hám miynet resursların kem sarıplap halda kóplep hám sapalı tovarlar islep shıǵarıwǵa umtıladı. Sol tárepi boyınsha básikei bazar ekonomikasın háreketke keltiriwshi kúsh esaplanadı.

Bazar ekonomikası erkin bolǵanlıqtan ol monopoliya menen kelise almaydı. Sebebi, monopoliya básikeini shekleydi, onıń ushın ol maqul emes. Monopoliya turǵınlıqtı júzege shıǵaradı, baslamashılıqtı shegaralaydı. Sonlıqtan onıń menen kelise almaydı. Múne usı tárepi boyınsha bazar ekonomikası antimonopolialıq baǵdarǵa iye.

Bazar ekonomikasında mápler bir-biri menen soqlıǵısqanda básikei júz berse, olar úyleskeninde sherikshilik baylanısları payda boladı. Óndiristiń qanıgelesiwı kárxanalardan bir-birine tovar hám xızmetlerdi jetkerip beriwdi talap etedi. Sonlıqtan ekonomikalıq baylanıslar tosınnan emes, al turaqlı háreket etedi. Bul baylanıslardı júzege shıǵarıwshı faktor óz ara isenim esaplanadı. Isenim bar jerde sherikshilik payda boladı.

Bazar ekonomikası sociallıq baǵdarǵa iye bolǵan ekonomika, yaǵnıy ol aqırǵı nátiyjede turmıs dárejesin jaqsılawdı támiyinlewge qaratıladı. Bazarǵa adamlardıń turmıs dárejesin jaqsılaytuǵın tovarlar shıǵarılgandaǵana tovar islep shıǵarıwshılardıń isi júredi, bunıń kerisi júz berse olar tovarlardı sata almay qıynaladı. Básikei tovarlardı sapalı etip, kóp hám arzan islep shıǵarıwǵa umtıladı. Bazar is qábileti bar adamlardı jaqsı islep, jaqsı pul tabıwǵa umtıladı.

Bazar sistemasında bay bolıw qadaǵan etilmeydi, sebebi bul sistemanıń jáne bir áhmiyetli belgisi dáramatlardıń sheksizligi esaplanadı, jumıs islep pul tabıw qábileti bolsa túrlishe, sonlıqtan adamlar dáramatları boyınsha keskin parıqlanadı. Xalıq bay, ortasha jaǵday hám kambaǵal qatlamlarǵa ajıraladı. Bay bolıw órnep (úlgı) sıpatında xızmet etkenlikten oǵan urntiliw adamlarda ekonomikalıq aktivlikti oyatadı. Hár qanday bazar ekonomikasın tártipke salıw mexanizmi tiykarınan tórt strukturalıq bólimnen ibarat boladı: talap, usınıs, baha hám de básikei.

Bazar ekonomikasınıń tariyxıy qalıplesken eki formasın bir-birinen ajıratıw zárúr. Birinshisi klassik yamasa taza bazar ekonomikası dep atalıp, ol uzaq waqıt dawamında qalıplesip, batıstaǵı rawajlangan mámleketlerde XIX ásirdeń aqırlarına shekem dawam etip keldi. Onıń tiykarǵı belgileri:

a) jeke menshikke tiykarlangan halda ekonomikalıq xızmet júrgiziw;

b) kapital hám óndiristiń kárxana kóleminde ulıwmalasqanlıǵı;

v) isbilermenler, jumısshılar, óndiriwshiler hám tutınıwshılardıń jeke erkinligi;

g) isbilermenlerdiń joqarı payda alıw ushın gúresiwleri;

d) ekonomikanıń talap hám usınıs, erkin bazar bahası hám básikei gúresleri tiykarında tártipke salınıwı;

e) xalıqtıń sociallıq qorǵalmawı, jumıssızlıqtıń hám xalıqtıń sociallıq bóliniwshiliginiń kúsheyiwı.

Bazar ekonomikasınıń ekinshi kórinisi házirgi zaman rawajlangan bazar ekonomikası dep atalıp, XIX ásirdeń aqırı hám XX ásirdeń baslarınan baslap háreket etedi. Onıń tiykarǵı belgileri:

a) menshiktiń túrli formalarına, yaǵnıy jeke, mámleketlik, jámáátlik hám aralas menshik formalarına tiykarlanıp ekonomikalıq hám isbilermenlik xızmetiniń júrgiziliwı;

b) kapital hám óndiristiń joqarı dárejede ulıwmalasqanlıǵı, múliktiń bir bólegi iri monopoliyalar hám mámleket qolında toplanıp, milliy hám xalıqaralıq kólemde ulıwmalasqanlıǵı;

v) ekonomikanı tártipke salıwǵa mámlekettiń aktiv qatnasıwı. Bunda mámleket ilimiy-texnikalıq rawajlanıw hám basqa faktorlardı esapqa alıp, túrli ekonomikalıq ilajlardı, rawajlanıw perspektivaların anıqlaw, túrli tarawlar hám salalar ortasındaǵı salıstırmalardı tártipke salıw ilajların belgilew wazıypaların ornılaydı;

g) xojalıqlardı júrgiziwde joba usılınan paydalanıwdıń kúsheyiwı (biznes joba, marketing sisteması arqalı basqarıw);

d) sociallıq qorǵawdıń kúsheyiwı. Bunda mámlekette jámáátler hám jeke adamlarǵa tiyisli túrli sociallıq támiyinlew hám sociallıq qamsızlandırıw fondlarınıń júzege keliwı.

Bazar ekonomikasında joqarıda keltirip ótilgen belgi hám tártipler menen birge, barlıq házirgi zaman ekonomikalıq sistemalarına tán bolǵan bir qatar shárt-shárayatlar bolıwı talap etiledi. Olar

tómendegiler: aldınıǵı texnologiya hám jańa texnikalıq qurallardan keń kólemde paydalanıw; óndiristiń qánigelesıwı.

Hár qanday ekonomikalıq sistema sıyaqlı bazar ekonomikası da ekonomikanıń ulıwmalıq mashqalaların sáwlelendiriwshi tómendegi sorawlarǵa juwap tabıwı zárúr: ne hám qansha muǵdarda islep shıǵarıw zárúr? qanday texnika hám texnologiya menen islep shıǵarıw zárúr? kim ushın islep shıǵarıw zárúr?

Eger bul sorawlardı ulıwmalıq tirde qoyıp, oǵan rawajlanıwdıń barlıq basqışlarına tán bolǵan ulıwmalıq juwaptı beretuǵın bolsaq, olardı ápiwayı etip: xalıqtıń mútájligi ushın zárúr muǵdarda hám túrdegi tovar hám xızmetlerdi islep shıǵarıw; bar bolǵan resurslardan nátiyjeli paydalanıp, jańa texnika hám texnologiyalar tiykarında islep shıǵarıw; xalıqtıń tutınıwı ushın zárúr ónimlerdi islep shıǵarıw, dep juwap beriw múmkin.

Biraq, bazar ekonomikası dáwirinde bul sorawlarǵa usı sistemanıń ózine tán tariyxıy ózgesheliginen, onıń talapları hám nızam-qaǵıydalarınan kelip shıǵıp juwap beriledi.

Qısqasha etip aytqanda, bazar ekonomikası shárayatında:

- a) kóbirek payda beretuǵın tovarlar hám xızmetler islep shıǵarıladı;
- b) pulı bar, tovarlar joqarı payda alıw imkanıyatın beretuǵın bahalarda satıp alıw qábiletine iye qarıydarlar ushın islep shıǵarıladı;
- v) joqarı payda alıwdı támiyinleytuǵın, únemlew imkanıyatın beretuǵın texnika hám texnologiya járdeminde islep shıǵarıladı.

Tayanış túsinikler

Bazar, bazardıń abzallıqları, erkin bazar, monopoliyalasqan bazar, tutınıw buyımları hám xızmetler bazarı, resurs bazarı, finans bazarı, intellektual tovarlar bazarı, jergilikli bazar, milliy bazar, aymaqlıq bazar, jer júzilik bazar, bazar infrastrukturası, bazar ekonomikası, klassik bazar ekonomikası, házirgi zaman rawajlanǵan bazar ekonomikası, bazar ekonomikasınıń abzallıqları, bazar ekonomikasınıń qarama-qarsılıqları

Qadaǵalaw sorawları

1. Bazardıń mánisin mısallarda túsendiriń.
2. Bazardıń abzallıqların túsendiriń.

3. Bazar qanday wazıypalardı atqaradı? Olarǵa mısallar keltiriń.
4. Bazar óz belgilerine qaray qanday túrlerge bólinedi? Olarǵa mısallar keltiriń.
5. Bazar infrastrukturası hám onıń quramı haqqında túsinik beriń.
6. Bazar ekonomikasınıń mazmunın hám tiykarǵı belgilerin túsendiriń.
7. Klassik hám házirgi zaman bazar ekonomikasınıń ulıwmalıq tárepleri hám ózgesheliklerin túsendiriń.
8. Bazar ekonomikasınıń abzallıqların mısallarda túsendiriń.
9. Bazar ekonomikasınıń qarama-qarsılıqların mısallarda túsendiriń.

5-TEMA. TALAP HÁM USINIS. BAZAR TEÑSALMAQLIĞI

5.1 Talap túsinigi. Talap muǵdarına tásir etiwshi faktorlar. Talap nızamı

Biz kúndelikli turmista bir tovardıń bolsa bazarı tómen bolıp, onıń uzaq satılmay turıp qalıwın gúzetemiz. Ne ushın bunday boladı? Buniń tiykarǵı sebebi ol yaqı bul tovarǵa talaptıń túrlishe bolıwı, mıne usı faktor bazarǵa kúshli tásir etedi.

Bazarǵa qarıydarlar óz talabi menen shıǵadı, buǵan juwap retinde Satıwshılar tovarın usınıs etedi. Talap tutınıwshiniń mútájligin bola turıp talap bolmawı da múmkin, seneni tovardı satıp alıw ushın pul jetpeydi. Demek, **talap bul bazarǵa shıqqan mútájlik, biraq talap – bul ápiwayi mútájlik emes, al tólew qábiletine iye, pul menen támiyinlengen mútájlik.** Mısalı, kimnińdur mebel satıp alıw qálewı bar bolsa, biraq oni satıp alıw ushın zárur muǵdarda puli bolmasa. qálewı júzege shıqpaydı, onıń mútájligi mebel bazarında talaptı payda etpeydi. Ayırım qarıydar, qanday da bir tutınıwshılar toparı yamasa pútkil jámiyet aǵzaları ámelde satıp alıwı múmkin bolǵan tovarlar kólemi **talap etilgen Tovar** muǵdarı dep ataladı. Tutınıwshılar satıp alıwdı qálep atrǵan tovarlar kólemi menen olar tárepinen real satıp alıǵan tovarlar kólemi menen olar tárepinen real satıp alıǵan tovarlar muǵdarın bir-birinen ajırata bilwı kerek, sebebi olar sáykes kelmewi de múmkin. Kópshilik jaǵdaylarda qarıydarlar real satıp alıw múmkin bolǵanına qaraǵanda, ayırım bir tovarlardı kóbirek alıwdı qáleydi, bul qálew bolsa olardıń sol tovarlardı satıp alıw ushın zárur pulǵa iye bolıwların talap etedi. Bazardaǵı hár bir talap anıq hám individuallasqan, yaǵniy ózine tán ózgeshelikke yie boladı. Bir qarıydardıń talabi basqasınıń anıq ózi bolmaydı, talap differenciacialasqan, yaǵniy ózgeshelenetuǵm boladı. Hár bir tutınıwshi bazarǵa shıqqanda neni, qansha sumǵa hám qanday muǵdarda satıp alıwına qarap óz talabin bildiredi.

Talap (demand) – bul qarıydardıń yamasa barlıq qarıydarlardıń bazarında bar bolǵan bahada tovarlardı satıp alıwǵa tayar bolıwı yamasa satıp alıwdı qálewı.

Ayırım qarıydar talabi individual talap dep ataladı. Málini tovarlarǵa barlıq qarıydarlardıń bildirgen talabi bazar talabi dep

ataladı. Bazar talabi – bul individual talaplardıń kompleksi. Mısalı, “A” qarıydar piyaz bazarında 2 kg piyazdıń hár bir kilogramnıń 500 sumnan, jámi 1000 sumǵa satıp alıwǵa talap bildiredi. Bul individual talap. Piyaz bazarına kelgen barlıq qarıydarlar 500 sumlıq piyazdan 50000 kg satıp alıwǵa tayar turadı. Mıne bul bazar talabi. Bazar talabi individual talaptıń muǵdarı hám qarıydarlardıń sanına baylanıslı boladı.

Talaptıń muǵdarı (quantity of demand) – bul satılǵan tovarlar summası bolıp, bul hár bir tovardıń satılıw bahasına hám tovarlardıń ulıwma muǵdarına baylanıslı boladı.

Bazarǵa tán bolǵan belgi ol jerde talaptıń ózgeriwshen bolıwı esaplanadı. Talaptıń ózgeriw dárejesi oǵan tásir etiwshi faktorlardıń kúshine baylanıslı boladı:

1. Tovarlardıń bahasi. Baha páseyse tovarǵa talap artadı, onı kóbirek satıp aladı. Kerisinshe, baha kóterilse talap qıs qarıp, tovar kemirek satıp alınadı.

2. Dáramatlar muǵdarı. Dáramat satıp alıw qábiletin belgileydi. Baha ózgermegen jaǵdayda dáramat ózgerse, soǵan muwapıq tovardı satıp alıw artadı yamasa qıs qaradı, Dáramattıń talapqa tásiroi boyınsha tovarlar eki toparǵa ajratıladı. **Birinshisi,** ádettegi tovarlar bolıp, bularǵa talap dáramat kemeygen shárayatta da artıp baradı, sebebi basqa qimbatıraq tovarlardı satıp alıwı kemeygenlikten olarǵa talap artadı. Mısalı, óz mashinasında júrgen adam dáramatı kemeygende onıń qárejetlerin kótere almay qaladı, nátiyjede ol avtobusta júre baslaydı, avtobus xizmetine talap artadı. **Ekinshisi,** joqarı sort(topar)taǵı tovarlar. Bularǵa talap dáramatqa qarap artıp turadı. Baha ózgermegen, hátteki ol qimbatlaǵan jaǵdayda da bul tovarlarǵa talap artadı, sebebi olardı satıp alıw imkanıyati boladı. Bunday belgi, ásiyrese, úrdiske (modaǵa) kirgen tovarlarǵa tán boladı. Mısalı, ótken ásirdeń 80-jıllarında jinsi kiyimler úrp-ádetke (modaǵa) kirgen. Olar bahasınıń aretiwına qaramastan massalıq túrde satıp alıǵan, sebebi bunday kiyimde júriw qolaylı bolǵan.

3. Orınbasar tovarlar bahasi. Bir Tovar bahasi joqarılasa oǵan talap qıs qarıp, onıń ornın ornın basıwshi basqa tovarǵa talap artadı. Bunday qaǵıyda birdey ornın basıwshi basqa tovarǵa talap artadı. Bunday qaǵıyda birdey mútájlikti qanaatlandiriwshi tovarlarǵa tán boladı. Mısalı, kiyim hesh qashan awqattıń ornın basa almaydı, sonlıqtan onıń bahasınıń ózgeriwı azıq-awqatqa talaptı ózgertpeydi. Biraq, góshtıń bahasınıń aretiwı mayekke balaptı arttıradı, sebebi

mayek gósh siyaqli kaloriyali aziqlıq, yaǵniy ornın basa alıwshı Tovar esaplanadı. Mısalı, shańaraq háptesine bir márte palaw pisiredi, buniń ushın 1 kg gósh kerek Aytayıq, góshniń bahası 50% ke qimbatladı, bul shańaraqqa awırlıq etkenlikte, ol mayek penen palaw pisiredi. Ornbasar tovarlar **substitute tovarlar** dep ataladı. Bular jupli tovarlar bolıp, olardan biriniń bahasınıń aretıwı basqasına talaptı arttıradı. Mısalı, “Fanta” hám “Kola” alkogolsız ishımlık, olardıń ekewi de shóldi qandırıwshı ishımlık. Eger “Kola” bahası qimbatlasa, “Fanta”ǵa talap kúshyedi. Tovarlar juplıǵında bir-birin toltırıwshı tovarlar da boladı. Olardan birewiniń tutınıwı álbette ekinshisiniń de tutınıwın bildiredi. Eger bir tovardıń bahasınıń ósıwı basqa tovarǵa talaptı arttırsa, bunday tovarlar **bir-birin tolıqtırıwshı tovarlar** dep júrgiziledi. Mısalı, videomagnitafonniń bahası páseyse benzinge talap artadı. Baha qimbatlasa buniń kerisi júz beredi.

4. **Qarıydarlardıń diydi.** Qarıydarlar oǵada kópshilik bolǵanlıqtan olardıń individual diydi bir-birinen keskin parıqlanadı, sebebi ayırım tutınıwshı yamasa shańaraq hár qiyli tovarlardı abzal kóredi hám diydińe unǵanın tańlap aladı. Qarıydarlardıń diydi subyektiv, yaǵniy ol neni qálewi onıń ózine baylanıslı. Biraq, qálew de jańa ádetler hám moda tásirinde ózgerip turadı, talapqa tásir etedi.

5. **Qarıydarlar sami.** Qarıydarlardıń az yamasa kóp bolıwı hám olardıń satıp alıw qábileti talapqa tásir etpey qalmaydı. Qarıydarlar qanshelli kóp bolsa, sonsheli talap artadı hám kerisinshe boladı.

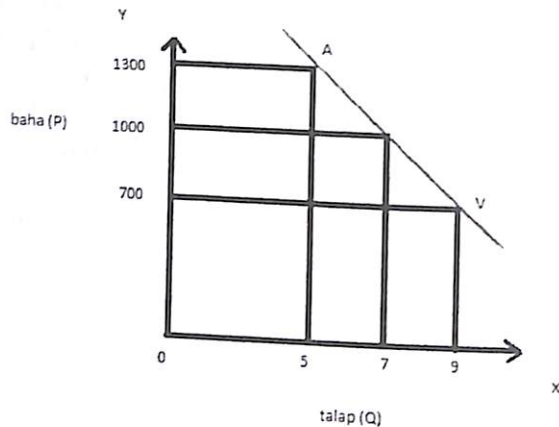
6. **Qarıydarlar ózgerisleriniń kútiliwı.** Málim waqıtta qarıydar talabi ol eki nársenin kútıswine baylanıslı, birinshisi dáramattıń ózgeriwı, ekishisi bahaniń ózgeriwı. Eger pul dáramattıń aretıwı kútilse, aldın pul kemliginen satıp alınbay turǵan tovarlarǵa da talap payda boladı. Eger bahaniń qimbatlawı kútilse aǵımdaǵı talap artadı, bahaniń páseyiwı kútilse ol qısqaradı. Mısalı, gúz waqtında geshir, piyaz hám kartoshkaǵa talap artadı, sebebi qısta bahaniń aretıwı kútiledi. Erte piser miywe hám palız ónimleriniń bahası joqarı bolǵanlıqtan olarǵa talap ta kem boladı, sebebi qarıydarlar qızǵın pisikshilik dáwirinde olardıń bahasınıń páseyiwın kútedi. Solay etip, talapqa túrli faktorlar yásir etedi, biraq olardıń arasında baha hám dáramat tiykarǵı orındı iyeleydi. Talap penen tovar bahası ortasındaǵı baylanıslar talap nızamı járdeminde túsindiriledi. Talap nızamı talaptıń bahaǵa baylanıslı halda ózgeriwın bildiredi, biraq basqa faktorlardıń talapqa tásirin túsindiridi.

Talap nızamı (the law of demand) ekonomikalıq nızam bolıp, oǵan muwapıq tovarlaǵa talap olardıń bahasına kerı qatnasta boladı. Real ekonomikalıq turmısta ayırım qaǵıydaǵa qarama-qarsi bolǵan, yaǵniy ayırım tovar bahasınıń ósıwı menen oǵan bolǵan talap muǵdarınıń jáne de aretıwı jaǵdayı da ushırasadı. Bul jaǵday **Giffen nátiyjesi** dep (inglis ekonomisti R.Giffenniń ati menen) ataladı. Giffen kámbaǵal ekonomisti R.Giffenniń ati menen) ataladı. Giffen kámbaǵal isshi shańaraqları kartoshkanıń qimbatlawına qaramastan onı tutınıwdıń keńeyiwın gúzetip, bul nátiyjeni súwretlep kórsetken. Túsindiriw soǵan tiykarlanadı, kartoshka kámbaǵal shańaraqtıń awqatında ónimlerdiń tiykarǵı bólegin iyeleydi. Eger kartoshka bahasınıń ósıwı júz berse, bunda kámbaǵal shańaraq gosh satıp alıwdan ulıwına bas tartıwǵa májbur boladı, óziniń kóp bolmaǵan dáramatınıń barlıǵın kartoshka satıp alıwǵa sarıplaydı. Demek, bunday jaǵdayda bahalardıń aretıwı zárúr tovarlarǵa talap muǵdarınıń kemeymesten kerisinshe aretıwına alıp kelıwı múmkin. Talap nızamına muwapıq baha artsa talap qısqaradı, baha páseyse talap artadı, biraq buniń ushın bahaǵa tásir etiwshı basqa faktorlar ózgermewi kerek. Mısalı, baha artqanda talaptıń qısqarıwı ushın álbette satıp alıw qábiletin belgilewshı dáramat ózgermewi kerek. Eger dáramat bahaǵa salıstırǵanda kóbirek artsa, talap ta artadı. Nátiyjede baha menen talap ortasındaǵı kerı baylanis buzıladı. Baha hám talaptıń óz ara qanshelli baylanıslılıǵın bilıw ushın basqa faktorlar tásirinde bolmastan, onıń bahaǵa tásirini anıqlanadı. Buni túsiniw ushın “Kola” ishımligine bolǵan talapqa tiyisli sizilma payda etemiz (5.1 – sizilma).

Sizilmaǵa muwapıq “Kola” niń bahası 1300 sum bolǵanda ol 5 dana talap etilgen, baha 1000 sum bolǵanda talap artıp ol 7 danaǵa jetken, al baha 700 sumǵa shekem túskende talap 9 dana bolǵan. Eger buni % lerde sáwlelendiresek, baha dáslep 23,1% ke arzanlaǵanda talap 40% ke artqan, sońınan bahaniń páseyiwı 46,1% ti quraǵanda, talap 100% ke artqan. Eger baha dáslepki 700 sumnan 1300 sumǵa shekem qimbatladı dep alsaq, talaptıń derlik 2 ese qısqarǵanın kóremiz. Bahaniń qalay ózgeriwine qarap talap qiya sizigı AV joqarıdan tómenge qarap yamasa kerisinshe, tónnennen joqarıǵa qarap háreket etedi.

Talap nızamın muǵdarı boyınsha talap **elastikligi** (ózeriwshenligi) sáwlelendiredi. Soǵan qarap bahaniń ózgeriwine juwap retinde talap qanshelli ózgergenligin bilıw múmkin, buniń

menen talap nızamı qalay háreket etip atırǵanlıǵı anıqlanadı, biraq buni talaptıń dáramat tásirinde ózgeriwı sáwlelendirmeydi.

5.1 sizilma. “Kola” ishimpliginiń bahasi hám oǵan bolǵan talap.

Talaptıń bahaǵa baylanıslı elastikligi bul bahaniń ózgeriwine juwap retinde talaptıń qanshelli ózgeriwın bildiredi.

Eger bahaǵa juwap retinde talap tárizde ózgerse talap elastic esaplanadı, eger bul ózgeris tómen bolsa elastic emes talap bar boladı. Talaptıń elastikligin kópshilik jaǵdaylarda 4 faktor talap shaqiratuǵın tovardıń ózi qanday bolıwı. Bizge málim tovarlar 2 túrli boladı: a) abroyli, eń zárúr tovarlar, bulardı hámme tutınadı; b) abroyli, eń zárúr bolmaǵan yamasa hasılıq payda etiwshi tovarlar. Bul tovarlardı hámme emes, al saylangan qarıydarlar tutınadı, bular ádette puli kópler boladı, sebebi bahaniń ózgeriwine juwap retinde olarǵa talap kemirek ózgeredi. Mısalı, jergilikli kól balıǵınıń bahasi 20 procent artsa, oǵan talap 22 procentke qısqrıwı múmkin. Osyotra balıǵınıń bahasi 20 procent artsa, oǵan talap 50 procent qısqradı, sebebi onıń qarıydarlar sheklengen. Sonday tovarlar da bar, olardıń bahasınıń ózgeriwı talap elastikligin júzege keltirmeydi. Mısalı, nan, duz, gaz, elektroenergiya yamasa shirpi. Bulardı paydalanawdıń ilaji joq, sonlıqtan bahaniń ózgeriwı olarǵa talaptıń elastikligin júzege keltirmeydi. Eger shańaraq kúnine 10 nan alsa, nanniń bahasi 10% artsa, ol bári bir 10 nan aladı, biraq basqa tovarlar, Mısalı, góshti satıp alıw qısqradı. Shańaraq 2 ayda 1 pachka (1 kg) as duzin paydalanadı. Duz bahasi 20% arzanlasa, ol 2 pachka duz

almaydı, sebebi awqattıń duzin kóp etiw talap etilmeydi. Kerisinshe, duz bahasi 20% artsa, shańaraq 0,5 kg duz almaydı, sebebi ol awqattı dussız, yamasa duzin az etip pisire almaydı.

Saylangan tárizde tutınlatuǵın tovarlarǵa talap bir qansha elastik boladı. Bahaniń ózgeriwine salıstırǵanda olarǵa talap tezirek ózgeredi. Mısalı, “Malibu” markalı avtomashinaniń bahasi 20% ke qimbatlasa, oǵan talap 30% ke qısqradı. Sebebi, talap bahaǵa sezgirlik penen juwap beredi. Tap sonday, “Malibu” bahasi 20% ke arzanlasa, oǵan talap 30% aretiwı múmkin.

Ekınshi factor. Bazarda orınbasar tovarlardıń bar ekenligi. Sonday shárayatta baha artqanda talap basqa bahasi ózgermegen tovarǵa kúsheydi, sebebi bul tovarlar orınbasar bolıp mıtájlikti birdey qanaatlandıradı. Mısalı,plash hám kurtka. Plashtıń bahasınıń qimbatlawı kurtka bahasi ózgermegende oǵan talaptı kúsheytip jiberdi, yaǵniy oni elastik etedi. Sari may qimbatlasa margáringe talap artıp, ol elastik jaǵdayda boladı. Eger tovardıń orınbasarı bolmasa, bahaniń ózgeriwı onıń ózine bolǵan talaptı elastik etedi.

Úshinshi factor – bazardıń xarakterı. Eger bazar tar bolsa, bahaniń ózgenisi ol jerdegi málim tovarǵa bolǵan talaptı elastic etedi. Egerde bazar keńirek bolsa substit – orınbasar tovarlardı tabiw múmkin. Bul jerde bir tovarǵa bahaniń ózgeriwı oǵan talaptı elastik etpesten talaptı basqa tovarǵa kóshirip, onıń talabin elastik etedi.

Tórtinshi factor – bul talaptıń qanday waqıt aralıǵında ózgeriwı. Eger qısqa waqıttı alsaq, bunda talaptıń bahaǵa baylanıslı elastikligi sezilmeydi, uzaq dáwirde ol anıq kózge taslanadı. Mısalı, kvartira haqı hám kommunal xızmetlerdiń bahasi qimbatlasa, dáslep olarǵa talap ózgenmey turadı, sońınan ol elastik boladı, sebebi adamlar arzanıraq kvartirani qáleydi, olar 3 xanalı kvartiradan eki xanalıǵa, eki xanalıdar bir xanalıǵa ótedi. Kishi kvartira haqı joqarılaǵan halda, úlken kvartiraniń haqisi qısqradı. Basqa missal alsaq, jeńil avtomobil qimbatladı deyik, bul dárhál oǵan talaptı elastik etpeydi, sońınan bolsa bul elastik jaǵdayǵa keledi, sebebi adamlar avtomobilde kem júredi, oni kem aladı, sońınan avtomobil ornına metro, avtobus, tramvay hám trolleybuslardan paydalanadı. Qullasi, elastiklikti júzege shıǵarıwshi faktorlar birdey emes, olardıń tovardı satıp alıwǵa tásiiri túrli baǵdarda boladı. Talaptıń elastiklik dárejesin onıń koefficienti sáwlelendiredi.

Talaptıń bahaǵa baylanıslı elastiklik koefficienti bul talap kólemi ózgerisiniń bahaniń ózgerisine bolǵan qatnasi.

Bul ózgerisler dáslep procentlerde sáwlelenip, sońinan salistiriladı. Buni tómendegishe sáwlelendiriw múmkin:

$E_k = \frac{D\%}{P\%}$; bunda E_k elastiklik koefficienti. $D\%$ (demand) – talaptıń procent esabında ózgeriwı, $P\%$ (price) – bahanıń procent esabında ózgeriwı. Buni bir misalda kórip shıǵamız. Aytayıq, bir shishe “Kolda” niń bahası 1000 sumnan 1200 sumǵa qimbatladı. Buǵan juwap retinde “Kolda” ni satıp alıw 12 shisheden 9 shishege túsip qaldı. Demek, baha 20% qimbatladı

$$\left(\frac{1200-1000}{1000} * 100 = 20\% \right).$$

Talap bolsa 25% qisqardı $\left(\frac{12-9}{12} * 100 = 25\% \right).$

Endi bul kórsetkishlerdi formulaǵa túsirse, $E_k = \frac{25}{20} = 1,25$; yamasa $E_k > 1$. Bunda talap – 25 % qisqarǵan, baha 20% qimbatlaǵan. Nátiyjede $25 > 20$ júzege kelgen. Talap nızamına muwapıq talap bahaǵa kerı qatnasta bolǵanlıqtan, bahanıń ózgeriwı plus bolǵan halda, talaptıń ózgeriwı mínus bolǵan. Kerisinshe de boladı. Aytılǵan koefficientke qarap elastiklik jaǵday anıqlanadı. Eger $E_k > 1$ bolsa talap **elastik** esaplanadı, eger $E_k < 1$ bolsa **elastik emes** talap bar boladı. Eger $E_k = 1$ bolsa **absolyut elastik emes** talap júzege keledi, yaǵniy bahaǵa juwap retinde talapta hesh qanday ózgeris júz bermeydi. Egerde $E_k = 1$ bolsa, bunda baha hám talap birdey ózgergen boladı. Mısalı, baha 10% artqan halda talap ta 10% qisqarǵan boladı. Bahadan basqa talapqa tásir etiwshi eń áhmiyetli faktor bul tutınıwshınıń dáramatı, yaǵniy satıp alıw qábileti. Baha oz’germegen halda dáramattıń aretiwı yamasa kemeyiwı talaptıń aretiwı yamasa qisqarıwına alıp keledi. Dáramattıń talapqa tásir etiw dárejesi **dáramat nátiyjesi** dep júrgiziledi. Baha siyaqlı dáramatta obyektiv. Tutınıwshi bazardaǵı bahani barlıǵınsha qabil etedi, ol bahani óz bilgeninshe ózgerge almaydı, sebebi buni bazardaǵı talap hám usınıstıń qatnası belgileydi. Dáramat ta tutınıwshınıń qálewine baylanıslı emes, sebebi onıń qansha bolıwı real shárayatqa baylanıslı boladı, Mısalı, jumısshı yamasa diyqan qanshelli puli kóp bolıwın qálemesin, báribir olarǵa islep tapqan summani beredi. Islep tabiw imkanıyati ózgergende dáramat muǵdarı da ózgeredi. Sol aydaǵı dáramat aldınǵı aydaǵı dáramat muǵdarı da ózgeredi. Sol aydaǵı dáramat aldınǵı aydaǵı

dáramattan az yamasa kóp bolıwı múmkin hám soǵan qarap talaptıń elastikligi júzege keledi

Talaptıń dáramatqa baylanıslı elastikligi dáramattıń ózgeriwine juwap retinde talaptıń qanshelli ózgergenligin bildiredi.

Baha ózgermege halda dáramat ózgerse, tutınıwshınıń talabi da ózgerdi, sebebi onıń satıp alıw qábileti artadı yamasa kemeyedi. Talaptıń dáramatqa baylanıslı elastikligin de **elastiklik koefficienti** – procent esabındaǵı talap muǵdarınıń ózgeriwı procent esabındaǵı dáramattıń ózgeriwine bolǵan qatnası esaplanadı. Buni $E_k = \frac{D\%}{P\%}$ dep sáwlelendiriw múmkin. Bunda E_k – elastiklik koefficienti. $D\%$ - talaptıń procent esabında ózgeriwı. Bizge málim, bazardaǵı talap túrlishe ózgeredi. Kúndelikli zárur tovarlar bar, olarǵa talap dáramattaǵı ózgen wge sezilerli bolmaydı, sebebi olardı tutınbastan jasap bolmaydı. Mısalı, shańaraq málim muǵdarda azıq-awqattı tutınıwı kerek. Dáramat artqan shárayatta da ol kereginen ziyat satıp alınbaydı, dáramat páseygende bolsa onı satıp alıwǵa pul sarıplap, basqa tovarlardı almay turadı. Demek, eń zárur tovarlarǵa salıstırǵanda talaptıń dáramatqa baylanıslı elastikligi tómen boladı. Biraq, sonday tovarlar bar, dáramattıń ózgeriwı olarǵa bolǵan talapqa kúshli tásir etedi. Bular **joqarı mártebeli** tovarlar esaplanadı. Olarǵa talap dáramat artsa kóbeyedi, dáramat qisqarsa kemeyedi, sebebi tutınıwshınıń puli jeterli bolsa, olardı aladı, puli jetpese ózin tiyip, olardan waz keshedi, sebebi olarsız da jasaw múmkin. Dáramat ózgergende talap elastikligi tiykarınan qimbat bahalı tovarlarǵa tán boladı.

5.2 Usınıs túsiniǵi, Usınıs muǵdarına tásir etiwshi faktorlar. Usınıs nızamı

Eger bazardaǵı talap qarıydar tárepinen bolsa, tovar usınısı satıwshı tárepinen boladı. Usınıs talaptı qanaatlandırıwdı mólsherleydi. Usınıs bazarǵa neni hám qansha shıǵarılıwı hám satıwǵa qoyılıwın bildiredi. Bul **birinshiden**, óndiris kólemi; **ekinshiden**, ónimniń qansha bólegi tovar sıpatında bazarǵa shıǵıwına; **úshinshiden**, hár bir tovardıń bahasına baylanıslı boladı. Eger óndiris kóp bolsa, tábiyiy túrde usınıs ta kóbeyedi, biraq ónimniń bir bólegi óndiriste qalıp sol jerde tutınılsa, bul usınıstı payda etpeydi, kerisinshe onnan shagirme payda etedi. Báribir óndiriste qalǵan ónim sol jerdiń ózinde isletiledi,

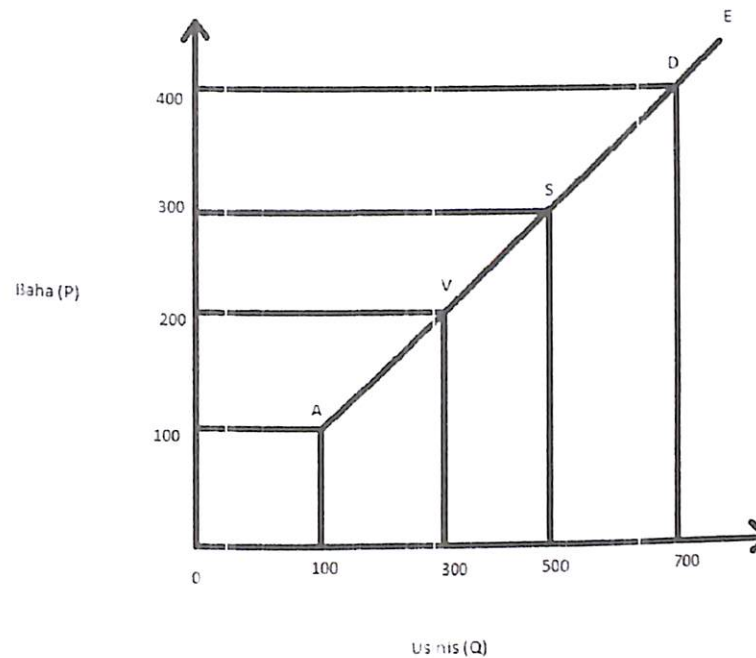
yağniy birewlerge satilmaydi, biraq oniń kólemi bazar bahalarında esaplanadı. Usınısti anıqlaw ushın mińe usı bólekti jaratılğan ónimnen shegirip taslaw kerek. Mısalı, elektrostanciya jilina 200 mln.kVt saat elektroenergiya islep shıǵaradı, sonnan 0,5 mln. kVt stanciyaniń ózinde túrli úskeneler hám ásbaplardi isletiw, xanalardi jaqtılandiriw ushın sarıplanadı. Demek, óndiris kólemi 200 mln. bolğan halda usınıs 199,5 mln. (200-0,5=199,5)di payda etedi. Eger basqalarǵa satilatuın elektroenergiya muǵdarın oniń bahasına kóbeytsek usınıs muǵdarı payda boladı. Bizniń Mısalımızda basqalarǵa beriletuın elektroenergiyaniń bir kilovati 400 sum tursa, usınıs muǵdarı 79800 mln. sum boladı (199,5 * 400 = 79800 mln). Usınıs anıq bir waqıtta hám bazarǵa salıstırmalı júzege keledi.

Usınıs (supply) – bul anıq bir tovar yamasa tovarlardıń málim waqıtta hám málim baha menen satiw ushın bazarǵa shıǵarılıwı.

Usınıs talaptan ózgeshererek satıp alıw qábiletin emes, al óndiris kólemińniń qanday ekenligin bildiredi. Biraq, usınıstiń muǵdarı málim bir waqıtta óndiris kólemińnen úlken bolıwı múmkin, sebebi buǵan shıǵarılıwı múmkin bolğan, yaǵniy rezervtegi tovarlar hám bazar usınısı bar. **Individual** usınıs bul ayırım óndiriwshiniń, Mısalı, firma yamasa fermer xojalıǵınıń málim bir tovardi bazarǵa usınıs eetiwi. Ayırım firma 50 dana kostym usınıs etse, ayırım fermer xojalıǵı 100 tonna biydaydi bazarǵa shıǵaradı. Mińe bul individual usınıs. Bazarda tovardi usınıs etiwshiler oǵada kóp, olardıń birgeliktegi usınısı bazar usınısin júzege keltiredi. Málim bir waqıtta barlıq óndiriwshiler usınıs etken jámi tovarlar **bazar usınısı** boladı. Usınıstiń muǵdarına kóplegen faktorlar tásir etedi, biraq dáslep usınıstiń bahaǵa baylanıslıǵın qarap shıǵamiz. Bunda basqa faktorlar ózgermeydi dep, olardıń usınısqqa tásirin esapqa almaymiz. Dáslep usınıs etiletuın tovar bahası ózgergende ayırım Satıwshı qanday is tuetiwin kórip shıǵamiz. Buniń ushın kestege názer taslaymiz (6.1-keste)

Bir dana qol telefoni apparatiniń bahası, dollar	Usınıs etilip atırǵan qol telefoni apparatiniń sani, dana
100	100
200	300
300	500
400	700
500	1000

Keste maǵliwmatlarınan kórinip turǵanıday, bahaniń aretiwına qarap telefon apparatiniń kóbeygen. Kestedege maǵliwmatlardı sizilmaǵa kóshirsek, ol tómendegi formada boladı (6.2-sizilma)

6.2-sizilma. Usınıs qiya sızıǵı

Sızilmaǵa muwapıq AE qiya sızıǵı usınıs sızıǵı bolıp, ol A, V, S, D noqatlarınan ótip, bir qansha tik jaǵdayda bolğan, sebebi usınıs bahaǵa qarap artqan, biraq ol bir qansha tez ózgergen. Bul ózgerislerdi bazar usınısına salıstırıp kórip shıqqanımda usınıstiń da bahaǵa muwapıq ózgeriwı barlıq bazarlarǵa tán boladı hám usınıs nızamıńnıń sáwlelendiredi.

Usınıs nızamı (the law of supply) sonday nızam, oǵan muwapıq tovarlar usınısı olardıń bahasına salıstırǵanda tuwri qatnasa boladı.

Bul nızamǵa muwapıq baha artsa tovarlar kóplep usınıs etiledi, baha páseyse usınıs ta kemeyedi. Bunday hádiyse tovardıń óndirislik qárejetleri ózgermegen halda júz beredi, sebebi baha artqan jaǵdayda

tovarlar kóp satılıp, óndiriwshiniń alatuǵın paydasi kóbeyedi, demek ol usınıstı arttırdıdan mápdar boladı.

Eger qosımsha tovarlardı satıwdan túsken túsım olardı islep shıǵarıw hám bazarǵa keltiriw qárejetlerin qaplaymaytuǵın bolsa, bahaniń aretiwına qaramastan, usınıs kóbeymeydi. Egerde baha páseygen halda óndiris hám satıw qárejetleri jáne de kóbirek kemeyse, onda tovarlardı usınıs etiw kóbeyiwı múmkin. Ayırım isbilermennıń xızmetine tuwri keletuǵın bul qaǵıyda jámi biznesmenlerdiń xızmetine salıstırǵanda da óz kúshin saqlap qaladı. Sonlıqtan usınıs nızamı bazar usınısında da tán boladı.

Usınıs nızamı usınıstıń elastikligine muǵdarı boyınsha óz kórinisin tabadı. **Usınıstıń bahaǵa baylanıslı elastikligi usınıstıń bahaǵa salıstırǵanda qanshelli ózgeriwın bildiredi.**

Elastiklik bahaniń ózgeriwine juwap retinde usınıs qalay ózgeriwın bildiredi. Elastiklikti (E_k) anıqlaw ushın usınıstıń procent esabında ózgeriwı ($S\%$ -supply) bahaniń procent

esabındaǵı ózgeriwine ($P\%$) salıstırıladı. Bunda $E_k = \frac{S\%}{P\%}$ payda boladı. Misal keltiremiz. Aytayıq, 100 grammlı bir quti chay 500 sum turadı. Chatydiń bahası 600 sumǵa shıqtı, yaǵnıy 20% ke ($\frac{600-500}{500} * 100\% = 20\%$) qimbatladı. Bunda 10000 quti ornına 12500 quti chaydı usınıs etedi, yaǵnıy usınıstı 25% ($\frac{12500-10000}{10000} * 100\% = 25\%$) kóbeytedi. Bunda $E_k = 25:20 = 1,25$. Demek, $E_k > 1,0$. Bul usınıs bahaǵa salıstırǵanda kóbirek artqanlıǵın bildiredi. Usınıs elastikligi túrli jaǵdayda boladı:

1. Usınıs **elastik** bolǵanda koefficient 1 den úlken boladı, yaǵnıy $E_k > 1,0$. Buni joqarıdaǵı missal tastıyqlaydı.

2. Usınıs **elastik emes** bolǵanda usınıs bahaǵa salıstırǵanda áste ózgeredi. Misalı, baha 40% artsa, usınıs tek 25% kóbeyedi. Bunda $E_k = 25:40 = 0,62$, yaǵnıy $E_k < 1,0$.

3. Usınıs hám baha birdey dárejede ózgergende **birdey elastiklik** payda boladı. Misalı, baha 25% ózgergende usınıs ta 25% ózgeredi.

Bahaniń ózgeriwine juwap retinde hesh qanday jiljiw bomaǵanda absolyut **elastik emes** usınıs bar boladı. Misalı, baha 500 sum bolǵanda 10000 birlik tovar usınıs etilse, ol 600 sumǵa jetkende de tovar usınısı 10000 birliginshе qala beredi.

Usınıs elastikligin bahadan basqa faktorlar da júzege keltiredi, biraq bulardı usınıs nızamı túsindirmeydi. Bahadan basqa faktorlarǵa tómendegiler kiredi:

1. **Resurslar bahası.** Bul baha artsa qárejet artadı, eger ol kemeyse qárejet páseyedi. Soǵan muwapıq óndiriwshiniń alatuǵın paydasi kemeyedi yamasa kóbeyedi. Payda kemeygende usınıs qısqradı, ol kóbeygende bolsa usınıs artadı. Misalı, metal bahasınıń aretiwı onnan tayarlanatuǵın stanoklardıń qárejetin arttırıp, olardıń kemirek usınıs etiliwine alıp keledi, sebebi bunnan payda kem alınadı. Eger metal bahası páseyse stanoklar usınısı artadı, sebebi qárejet qısqrıp, bunnan kóp payda kóriledi.

2. **Óndiris texnologiyası.** Texnologiya qansha joqarı bolsa, qárejetler sonshelli kem boladı, sebebi olar únemlenedi. Payda alıwǵa umtiliw óndiriwshilerdi usınıstı kóbeytiwge umtildiradı. Metalldi payta islewdi alsaq, oniń bahası artqanda da stanok usınısı kóbeyiwı múmkin, sebebi joqarı texnologiya kirgizilgende, metal únemlenip qárejetler qısqradı. Misalı, bir stanok jaratiw ushın 0,5 tonna metal kerek. 1 tonna metal 800 dollar turadı, demek bir stanoktıń metall qárejeti 400 dollar boladı ($800:2=400$). Baha 10% arqanda metall qárejeti 440 dollar boladı, biraq jańa texnologiyaniń kiritiliwı sebepli metall qárejeti 20% qısqradı, nátiyjede 88 doll. únemlenedi. Metall bahasınıń aretiwına qaramay óndiristiń metall siyimligi qısqradı. Aldın metall qárejeti 400 dolları quraǵan bolsa, endi oniń qárejeti 352 ($440-88=352$) dollardı quraydı. Bul bolsa Paydanı joqarılalıp, usınıstı kóbeytedi.

3. **Finans quralları.** Bulardıń qatarına salıqlar hám subsidiyalar (finanslıq járdemler) kiredi. Salıqlardıń aretiwı qárejetlerdi arttırıp, Paydanı qısqratadı, demek usınıs ta qısqradı. Meyli, salıqlar óndiriwshiler túsiminiń (tovarlardı satıwdan kelgen pul) 28% ine teń. Salıq artıp, ol 40% ke jetse, óz-ózinen málim, bul baha ózgermegen shárayatta Paydanı 12% ($40-28=12$) qısqratadı. Soǵan juwap retinde óndiriwshi usınıstı qısqratıp, basqa paydasi kóbirek tovardı islep shıǵarıwǵa ótedi. Egerde mámleket jańa tovardı islep shıǵarıwǵa subsidiya berse, oniń esabınan qárejetlerdiń bir bólegi qaplanıp, kárxananiń óz qárejeti qısqradı hám sol subsidiya summasına teń qosımsha payda kóriledi.

4. **Bazarǵa usınıs etiletuǵın basqa tovarlar bahası.** Bazarǵa uqsas, orınbasar yamasa birin-biri tolıqtiriwshi tovarlar shıǵarıladı. Olardan biriniń bahasınıń ózgeriwı basqanıń usınısin ózgeritip jiberedi.

sebebi bul talapqa tásir etedi. Mısalı, marshrutli taksidın bahasi artsa, oğan talap qısqradı, bul avtobus xizmetlerine talapti arttirip, olardıń usınısın kóbeytedi.

5. **Bazar bahalarınıń ózgeriwı itimallığı.** Tovar usınısın óndiriwshiler bazar bahasain esapqa alıp qalıplestiredi. Payda da, zıyan da bahaǵa baylanıshı bolǵanlıqtan óndiriwshiler tovardı, bazarǵa birden baylanıshı bolǵanlıqtan óndiriwshiler tovardı, bazarǵa birden shıǵarıwı yamasa qolaylı waqıttı kútip shıǵarmay turıwı múmkin. Eger bahanıń qimbatlawı kútilse tovar usınıs etilmey turadı. Egerde bahanıń arzanlawı kútilse tovarlar toqtatılmastan bazarǵa shıǵarıladı. Bizge málim, diyqanlar piyaz, geshir, kartoshka siyaqlı ónimlerdi gúzge satpay, qısta hám erte báharde bahanıń qimbatlawın kútip turadı hám olardı keshiktirip usınıs etedi. Eger neft bahasınıń qimbatlawı kútilse, onıń rezervi kóbeytedi, egerde bahanıń páseyiw itimallığı bolsa, neftti rezervke ótkermey oni dárhal bazarǵa shıǵaradı.

6. **Resurslar hám óndiris quwatlıqlarınıń jeterli bolıwı yamasa bolmawı.** Usınıstıń aretiwı ushın qosımsha óndiris imkanıyatları bolıwı zárúr. Eger bular bolmasa, baha artqan jaǵdayda da usınıs kóbeymeydi. Resurslar sheklengenlikten olardı kóbeytip bolmaydı, Mısalı, jer astı baylıqların. Tiklenetuǵın resurslar bolsa waqıt talap etetuǵın usınıstı dárhal (birden) kóbeytpeydi. Usınısqqa tásir etiwshi faktorlar túrlishe hám hátteki qarama-qarsi baǵdarda baradı hám bul onıń tegis emes ózgeriwine alıp keledi.

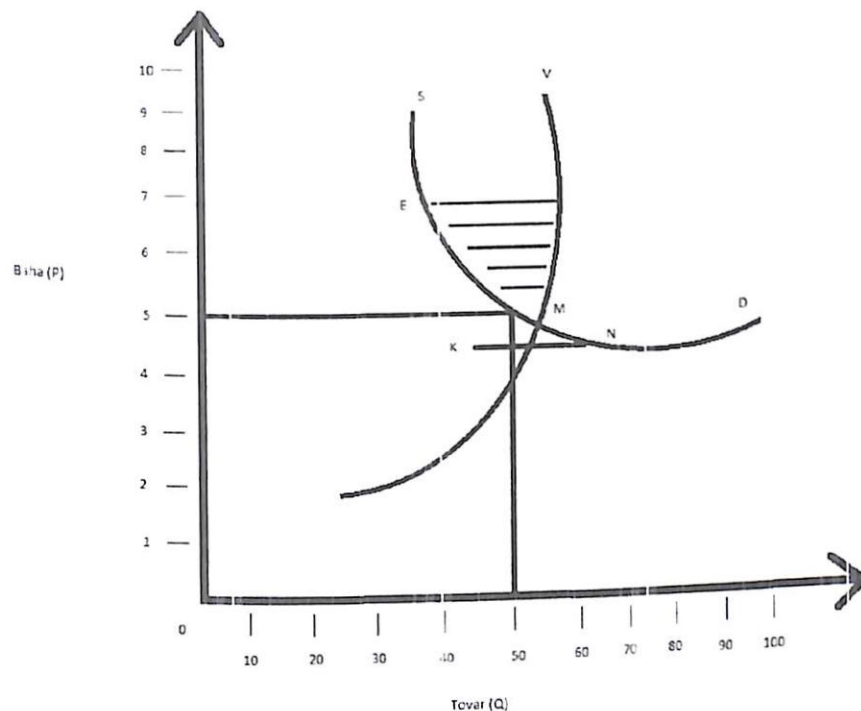
5.3 Bazar teńsalmaqlığı

Talap hám usınıs mexanizminiń islewi

Eger talap mıtájililiktı bildirse, usınıs óndiris imkanıyatın bildiredi. Bazar ushın eń maqul jaǵday talap hám usınıs ortasındaǵı teńsalmaqlıqtıń támiynleniwı esaplanadı. Sol jaǵdaydaǵana ekonomika bir qalıpte rawajlanadı. **Teńsalmaqlıq jaǵdayı** talap penen usınıstıń teńlesip, bir-birine sáykes kelwın bildiredi, buǵan baha quralı arqalı erisiledi. Talap hám usınıstıń teńsalmaqlasıwın tómendegi sizilmadan kórsek boladı (5.3-sizilma).

Sizilmaǵa muwapıq, 5 birlikke teń baha bolǵanda ($P=5$) 50 dana tovar satılǵan ($Q=50$). Sonda SD talap qıya sızıǵı menen AV usınıs sızıǵı M noqatında kesiliskin. Sol noqat teńsalmaqlılıq noqatı esaplanadı, sebebi sol jerde talap penen usınıs teńlesken. Bazar 50 dana

tovardı 5 birlik bahada qabil etken. Sonı názerde tutıp bazarǵa 50 dana tovardı 5 birlik bahada qabil etken. Sonı názerde tutıp bazarǵa 50 dana tovar shıǵarılǵan.

5.3-sizilma. Bazar teńsalmaqlığı

Eger usınıs bunnan qısqa bolǵanda KMN formasında sáwlelengen tovar deficiiti, yaǵniy qıtshılıǵı payda bolar edi. Bunda talap qanaatlandırılmay qalar edi. Egerde usınıs 50 danadan kóbeyip ketse EMF formasındaǵı tovar artıqmashılıǵı payda bolar edi. Birinshi jaǵdayda tovar kereginen kem islep shıǵarılıp bazar toynıbay qalǵan bolsa. Ekinshi jaǵdayda tovar kereginen artıqsha islep shıǵarılıp tovar satılmay qaladı, nátiyjede oni islep shıǵarıw hám bazarǵa jetkerip beriw shıǵınları zaya ketedi. Bazarda payda bolǵan talap hám usınıs teńsalmaqlığı sonı kórsetedi, bazar málim waqıtta málim teńsalmaqlığı sonı kórsetedi, bazar málim waqıtta málim muǵdardaǵı hám málim bahadaǵı tovardı qabil ete aladı. Óndiriwshiler sonıń menen esaplasıwları zárúr boladı.

Bazar teńsalmaqlığı qatıp qalǵan jaǵday emes. Oğan statik

(özgermewshilik) emes, al dinamika (rawajlaniw) tán, sebebi birinshiden, talaptıń ózi ózgerse, oni qanaatlandiriw imkanıyati hám soǵan muwapıq usınıs ta ózgerip turadı. Teńsalmaqlıqtıń ózgeriwine talap yamasa usınıs sebepshi boladı. Usınıs artıp ketkende artıqsha usınıs júzege keledi, yaǵniy bazarı tómen tovarlar rezervi payda boladı.

Bazarda teńsalmaqlıq júzege kelgende qarıydarlar kerekli tovardı bazardan tabadı hám kelisilgen bahada satıp aladı. Satıwshılar, yaǵniy óndiriwshiler óz tovarların waqtında satıp, qárejetlerdi qaplap, payda kóredi. Eger qarıydarlar tovarlardı óz waqtında satıp alıp mútajlıkların qanaatlandirsa, yaǵniy buniń menen óz máplerin júzege shıǵaradı. Hár eki tárep máplerin júzege shıǵara alǵanda **bazar qábiletli** esaplanadı, yaǵniy mútajlıktı qanaatlandiriwǵa qábileti boladı. Buni ámelge asıra almaǵanda bazar **qábiletsiz** dep tabıladı, sebebi qarıydardıń yamasa Satıwshınıń mápi ámelge aspay qaladı.

Bazar mexanizmi usınıstı talapqa iykemelestiriw menen sheklenbesten, jańa talaptı da júzege keltiredi. Bazar talap etiwshi tovar islep shıǵarıw payda alıwǵa umtiliw, absolyut jańa hám mútajlıktı tolıǵraq qanaatlandıratuǵın tovarlardı jaratıp, olardı bazarǵa usınıs etiwge alıp keledi.

Tayanish túsinikler

Talap, individual talap, bazar talabi, talap muǵdarı, talap nızamı, Giffen nátiyjesi, talaptıń elastıqlıǵı, talaptıń elastic koefficienti, usınıs, jeke usınıs, bazar usınısı, usınıs nızamı, usınıs elastıqlıǵı, usınıstıń elastic koefficienti, bazar teńsalmaqlıǵı.

Qadagalaw sorawları

1. Talapqa anıqlama beriń. Individual hám bazar talabınıń ayırmashılıǵın túsindiriń.
2. Talap muǵdarına tásir etiwshi faktorlardı misallarda túsindiriń.
3. Talap nızamınıń mazmunin túsindiriń.
4. Giffen nátiyjesiniń mánisin túsindiriń.
5. Talaptıń elastıqlıǵın misallarda túsindiriń.
6. Usınısqa anıqlama beriń
7. Usınıs muǵdarına tásir etiwshi faktorlardı misallarda túsindiriń.
8. Usınıs nızamınıń mazmunin túsindiriń.
9. Usınıs elastıqlıǵın misallarda túsindiriń.
10. Bazar teńsalmaqlıǵı haqqında túsinik beriń.

3-MODUL. MIKROEKONOMIKANÍŃ HÁREKET ETIW HÁM RAWAJLANIW NIZAMLARI

6-TEMA. BÁSEKI HÁM MONOPOLYA. BAHANIŃ MÁNISI HÁM QÁLIPLESIW ÓZGESHELIKLARI

6.1. Básekinin mánisi hám obyektiv tiykarları

Bazar ekonomikas ózinin jetekshilik dárejesi hám rawajlaniw talap etedi. Sonıń menen birge, bazar ekonomikasınıń ozgesholiginin qanday bolwına qaramastan básekinin bolıwın rawajlanıp barıwı menen birge biseki qatnasıqları da jetilisip, fiz formaların Ózertip baradı.

Bazar sisteması ushın báseki obyektiv zárúrlük esaplanadı, sebebi basekisiz ekonomikalıq rawajlanıwdıń bolıwı múmkin emos. Olay bolsa basekinini ózi ne? Báseki (competition) - bazar ekonomikası qatnasıw shılarının Óz máplerin júzege shıǵarıw ushın bir-biri menen kúresiwi, olardıń óz ara bellesıwı. Ózbekistan Respublikasınıń Báseki haqqında gi nızamında, Baseki - xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń (básekiyelerdiń) óz Ara hellesıwı bolıp, bunda olardıń gárezsiz háreketleri olardan har birinin tovar yamasa finans bazarındaǵı tovar aylanısınıń ulıwma shárayatlarına bir tárepleme tasir kórseliw imkanıyatın shekleydi, dep kórsetilgen. Básekinin hámmenin hámmege qarsi gúresi dep bolmaydı Báseki mápler soqhgısqan jerde juz beredi, mápler uyuǵlasqan jerde bolsa birge islesiwshilik kelip shıǵadı. Báseki - bazardı tiykargı sharti, aytiw múmkin, on mizam.

Báseki nızamı (law of competition) - bazar sistemasınıń sonday ekonomikalıq nızamı, oǵan muwapıq ekonomika subyektlerinin óz maqsetleri jolındaǵı da ara gúresi payda boladı, bul gúres bazarǵa tán usıllarda alıp barıladı ham subyektlardıń ekonomikalıq jaqtan saylamp alınıwın juzege keltiredi.

Usı nızamınıń obyektivligi sonnan ibarat, básekinin ekonOmikalıq ortalıqtın Ózi, adamlardıń qalewine qaramastan talap etedi. Bul ortalıq sheklengen ekonomikalıq resurslardı múlik sıpatında bolıp alıǵanlıǵı hám olardı qayta tiklew tiykarında olardan eń nátiyjeli paydalanıwshılardıǵa jol berilıwın talap etedi. Sonlıqtan báseki sheklengen resurslardan nátiyjeli paydalanıw zárúrliginen kelip shıǵadı, onińahmiyetli quralına aylanadı. Báseki nızamı bazar

ekonomikasiniń integral nızamı yaǵnıy ol ekonomikanıń barlıq tarawlarına tán boladı, onıń háreket etiw sheńberi turaqlı keńeytip baradı. Ádette báseki bir túrdegi yamasa orınbasar tovarlardı islep shıǵarıwshı yamasa soǵan uqsas xızmetlerdi kórsetiwshiler ortasında júz beredi. Básekininń maydani bul bazar. Bazarda birdey uqsas yamasa orınbasar tovarlardı Satıwshılar birleskende olar satıw kólemiń kóbeytiwge bazarda óz dárejesin saqlap qalıw hám bekkemlewge umtıladı, óz basekilesiniń bazardan qıwıp shıǵarıw hám onıń ornın iyelewge háreket etedi. Bul jerde gúres qarıydardı óz tovarına tartıp onıń óziniń turaqlı qarıydarlarına aynaldırıw oǵan tovardı kóbirek satıw qullasi qarıydarın pulın alıw úshin baradı. Bazarda qarıydar menen Satıwshı da básekelesedi. Satıwshı tovardı Qimbatıraq satıwǵa umtılsa qarıydar onı arzanraq alıwǵa háreket etedi Sebebi bunday háreket olardıń máplerinen kelip shıǵadı. Satıwshı tovardı jaqsi pullasa onıń daramatı artadı qarıydar tovardı arzan alsa ol óz pulına tovarlardı kóbirek satıp alıp óz mútajligin tolıǵıraq qanaatlandıradı. Qitshiliqlı bazarda qarıydarlar da básekelesedi, bunda olar tovardı kóbirek alıwǵa umtıladı. Bunday jaǵday kóbirek bazarǵa arzanlastırılǵan

Tovarlar túskende júz beredi, sebebi baha tómen bolǵanda tovarǵa talapkerler sani kóbeyedi, olar tovarlardı talasıp aladı.

Máwsimi tamanlanganda sol máwsimge mólsherlengen tovarlar qaldıǵın satıp jiberiw úshin firmalar olardıń bahasin hátteki 2-3 esege túsiredi sol jaǵdayda qarıydarlar arasında arzan tovarǵa iye bolıw úshin báseki kelip shıǵadı qarıydarlar básekisi resurslar bazasında da júz beredi. Bul jerde islep shıǵarıwshı firmalar sapalı hám arzan resurslardı alıp qalıw úshin básekelesedi, sebebi bunday resurslardan paydalanıw qárejetlerdi pas'eytip Paydanı arttırıw imkanıyatın beredi.

Miyнет bazarındaǵı báseki jumısqa jallawshılar ortasında bolǵanda olar qánigeli jums kushın kóbirek satıp alıwǵa uratıladı, sebebi bunıń menen miynet ónimdarlıǵın arttırıw erisiledi. Miyнет bazarında jumısshı hám xızmetshiler básekileskende olar jaqst jumıs ornına iye bolıwǵa umtıladı. Bunday jumıs ornı joqarı haqi beriletugin, miynet shárayatı ganaatlandırılı, tez tamamlanbaytugin hám keleshekte ósiw úmkin bolǵan jumus ornları esaplanadı. Jumis ornı ushın báseki jumısqa jaylasqan waqıtlarda islep atırǵanlar menent jumısqa kiremen degenler ortasında beladı.

Finans bazarındaǵı báseki satıwshular ortasında júz bergende, bahalı qaǵazlar emitentleri (olardı shıǵarıwshı firmalar) ortasında gúres

boladı. Bunnan maqset korporativ akciya liám obligaciyalardı qolaylı baha menen satıp óz jumsına sırttan kóbirek puldı tartıw boladı. Bul jerdegi qarıydarlar holsa daramatı kóp hám keleshekte bahası qibatlaytugin bahalı qaǵazlardı satıp alıwǵa umtıladı. Bahalı qaǵazlar boyınshın báseki fond birjalarında Amelge asırıladı. Bul jerdegi báseki birja spekulyaciyası júz bergende háwij aladı. Birja alıp satarları (brokerler, dillerler) waqıt kútip akciyalardıń bahası túskende olardı kóplep satıp alıw, bahanın kóterlıwı menon olardı kóplep satıp jiberiw ushın gúresedi, sebebi bul oǵada úlken mugdarda satarlıq paydasın keltiredi. Pul bazarındaǵı básekide bankler hám bankten tısqarı shólkemler qatnasadı. Bul jerdegi gúres qarıydarlardıń pulın kóbirek bank depozitlerine tartıw, keyin ala onı qarız sorawshılardı qolaylı shártler menen beriw ushın, sonday-aq, qarıydarlarǵa kóbirek pul operaciyaları menen baylanıslı xızmetlerdi kórsetiw ushın baradı.

Mámleketlik bazardaǵı básekide kóbinese qarıydarlar qatnasadı. Bul jerde mámleketlik buyırtpalardı alıw ushın firmalar básekilesedi. Sol maqsette olar mámleket tárepinen ótkeriletugin tenderlerde (arnawlı kótere sawda) qatnasadı. Tender qatnasıwshıları mámleketlik buyırtpalardı orınlaw boyınsha óz usınısların beredi. Mámleket ushınen qolaylı usınıs bergен firma básekide jenip shıǵadı.

Báseki tek milliy bazarda emes, al jer júzilik bazarda da boladı. Jer júzilik bazardaǵı báseki tómendegi belgileri menen ajiralıp turadı:

1. Eger milliy bazardaǵı básekide kopshilik Satıwshılar hám qarıydarlar - tutınıwshılar qatnassa, jer júzilik bazardaǵı básekide saylangan, yaǵnıy belgili hám iri firmalar qatnasadı.

2. Eger milliy bazardaǵı básekide ápiwayı qarıydar tutınıwshı qatnassa, jer júzilik bazardaǵı básekide olar qatnaspaydı.

3. Milliy bazardaǵı básekide mámleket hesh kimniń tárepin almaydı, al jer júzilik bazardaǵı básekide mámleket óziniń milliy firmalarına járdem beredi.

Bazarda báseki tuwrıdan-tuwrı júz berse, bazardan tısqarıda, atap aytqanda óndiriste oǵan tayarlıq kóriledi, básekide jenip shıǵıw ilajları ámelge asırıladı.

Óndiristi básekige tayarlaw ol jerde bazar talap etetugin, básekige qábiletli tovarlar islep shıǵarıwdı bildiredi. Báseki gúresinde óndiristegi innovaciya ayrıqsha áhmiyetke iye boladı, al bul óz gezeginde investiciyalıq belsendilikti talap etedi.

6.2. Básekinin túrleri hám bákilesiw usılları

Báseki hár qanday jaǵdayda da júzege kele bermeydi.

Báseki bolıwı ushın bir túrdegi ónimler kóp sandaǵı óndiriwshiler tárepinen jetkerip berilıwı tiyis. Básekeni hár qıylı belgilerine qaray túrlerge ajratıwımız múmkin. Háreket etiw shegaralarına qaray otırıp taraw ishindegi hám tarawlar aralıq báseki bolıp bólinedi.

Taraw ishindegi báseki (intersectoral competition) bir tarawga kiriwshi yamasa bir túrdegi ónim islep shigariwshi kárxanalar ortasında boladı. Bunda óndiriwshiler kóbirek payda alıw maqsetinde qolaylı óndiris jaǵdaylarına, arzan shiyki zatqa hám ónimlerdi satıwda qolaylıqlarǵa iye bolıwı ushın bákilesedi. Tarawlar ishindegi báseki nátiyjesinde tovarlardıń bazar qunı anıqlanadı. Sebebi, bir túrdegi ónimler bolǵanı menen olardı islep shigariwga hár qıylı óndiriwshiler, hár túrli qárejet jumsaydı. Al, bazarda ónimler individual qunları boyınsha emes, bazar qunı boyınsha satıladı. Sonlıqtan individual qunı bazar qunınan tómen bolǵan óndiriwshiler qosımsha payda aladı, al individual qunı bazar qunınan joqarı bolǵan óndiriwshiler bolsa ziyanga qaladı. Nátiyjede, olar da óndiristi jańa texnika menen qurallandıırıwga umtıladı.

Tarawlar aralıq báseki (branch between competition) hár qıylı tarawlarǵa kiriwshi yamasa hár túrli ónim islep shigariwshi kárxanalar ortasında boladı.

Olar jumsalǵan kapitalları ushın joqarı payda alıw maqsetinde bákilesedi. Sonlıqtan tarawlar ortasındaǵı báseki kapitallardıń payda norması tómen bolǵan tarawlardan, payda norması joqarı bolǵan tarawlarǵa aǵıp óetiwinde kórinedi.

Sebebi, hár qanday kapital iyesi óz kapitalın joqarı payda keltiretuǵın hám tez aylanıs jasaytuǵın tarawlarǵa jaylastırıwga umtıladı.

Rawajlanıw dárejesine qaray otırıp, jetiliskeń hám jetilispegen báseki túrleri háreket etedi.

Jetiliskeń báseki (pure competition) - bul erkin bazardaǵı kópshilikten ibarat Satıwshılar hám qarıydarlardıń hár biri sheklenbegen halda bazardıń nızam-qaqıydalarına muwapıq hám birdey usıl menen alıp barılatuǵın báseki gúresi.

Bul tábiyatı boyınsha sap (taza) báseki esaplanadı, sebebi hesh bir shek lewlersiz júz beredi, onda iqtıyarlı túrde absolyut óz betinshe is

kórip atırǵan Satıwshılar hám qarıydarlar qatnasadı. Onnı tiykargı 3 belgisi bar:

1. Básekilesiwshiler azshiliq emes, al kópshilik boladı.

Mısalı, diyqan bazaranda qarıydarlar da, satıwshılar da kóp, olar bir-birin erkin tanlaydı.

2. Básekilesiwshiler bir túrdegi tovardı bazarǵa usınıs etedi, sonlıqtan olar qarıydar ushın gúresedi. Mısalı, nan bazarında nan islep shigariwshilar tek nandı usınıs etedi, olardıń qarıydarı da birdey, sol sebepli nandı qarıydarǵa kóbirek satıw ushın gúresedi.

3. Básekide qatnasıw iqtıyarlı, sebebi bazarǵa óz tovarı menen qálegen waqıtta kirip keliw hám onnan shıǵıp ketiw múmkin. Mısalı, dúkan ashıp, basqa dúkanlar menen bákilesiw ushın mámlekettен ruqsat alsa jetkilikli, sebebi basqa hesh kim oǵan tosqınlıq etpeydi.

Bazar ekonomikasındaǵı jetilispegen báseki bul jerde monopolialardıń bar ekenliginen kelip shıǵadı.

Jetilispegen báseki (imperfect competition) – bul monopolialar bazarında azshiliqtan ibarat Satıwshılar hám qarıydarlardıń sheklengen tárizde hám túrli usıllar menen júz beretuǵın básekisi. Monopolialar bazarı erkin bazar emes, sebebi bul jerde azshiliq iri firmalar tovarlardı islep shigariw hám satıwdıń tiykargı bólegin óz qolında toplaп alıp bazarda ústemlik etedi. Olardıń básekisi jetilispegen esaplanadı, sebebi ol málim dárejede sheklengen boladı. Jetilispegen báseki monopolistlik báseki, oligopoliya, sap monopoliya hám monopsoniya shárayatındaǵı bákilerge bólinedi.

Monopolistlik bákekide kóp sanlı, biraq onshelli iri bolmagan, birdey bolsa da, uqsas tovarlardı qarıydarlarǵa usınıs etetugin firmalar bákilesedi. Onıń erkin sap bákekiden sezilerli ózgesheligi sonnan ibarat, bul jerde óndiriwshiler onshelli kóp bolmaydı. Hár bir firma bazardıń málim bir bólegin qadagalaganlıǵı ushın onıń bazar bahasına tásiiri sheklengen boladı. Firmalar óndiris kólemiń kemeytiw hám bahanı jasalma túrde kóteriw haqqında jasırın kelisimge kelıwı qıyın boladı. Monopol bákekli bazarda firmalar usınıs etken tovarlar differenciacyalangan, yaǵnıy ózinin sapası, satıwı boyınsha kórsetiletuǵın xızmetler, satıw shártleri boyınsha parıqlanadı. Qarıydar sol sebepli Satıwshını tanlaw imkanyatına iye, bul bolsa firmalardı qarıydarıń pulin alıw ushın gúreske alıp keledi. Bahanı ózgartiw menen bir qatarda ónim sapası, reklama hám tovardı satıw menen baylanıslı xızmetler kórsetiwden paydalanılǵan halda bákilesedi.

Monopolistlik báseki bar bolğan bazar ashıq boladı, oğan basqalardıń kirip barıwı ansat. Bunıń ushın qarǵı jeterli bolsa, basqa tosǵınlıqlar bolmaydı.

Oligopoliya shárayatındaǵı básekide azshiliq, biraq oǵada iri firmalar qatnasadı, olar málim bir tarawdaǵı ónim islep shıǵarıwdı hám satıwdı óz qolında toplaı aladı. Olar bazarǵa birinshiden, standartlastırılǵan, yaǵnıy málim bir túrdegi ónimdi, ekinshiden bolsa, differenciacyalangan ónimdi usınıs etedi. Standart ónimler resurslardan, sonıń ishinde polat, agash siyaqlılardan ibarat boladı. Differenciacyalangan ónim tiykarınan tutınıw buyımlarınan ibarat bolıp, olar avtomobiller, muzlatqıshlar, mebel, televizorlar, videomagnitofon, telefon apparatları hám túrli elektr ásbaplarınan ibarat boladı. Bul jerdegi báseki sapa hám xızmet kórsetiwdi jaqsılaw quralında alıp barıladı. Biraq, bahada birinshilik qaqıydasına da tiykarlanadı. Oligopoliya básekisine misal etip, Ford, «Kraysler», «Toyota», «Xonda», «Nissan», «Pejo» hám «Opel» sıyaqlı iri kompaniyalardıń avtomobil bazarındaǵı gúresin kórsetiw múmkin. Oligopoliya shárayatında zorlar zoriar menen básekilesedi, sebebi bul jerge basqalardıń kirip kelıwı oǵada Oligopoliya bazarına kirip barıw jolında qatań 3 tosǵınlıq boladı:

1. Bul jerge kirip ornalasıp alıw ushın oǵada úlken capital kerek, al bul kópshilikte bola bermeydi.

2. Tábiyy resurslar ayırım kompaniyalardıń qolında múlik sıpatında toplanıp qalǵanlıqtan, olar ózgerge nesip ete bermeydi.

3. Ilimiy-texnikalıq jańalıqlar ayırım kompaniyalardıń monopoliyasına aylanıp qaladı, sol sebepli olardan basqalardıń paydalanıwı qıynlasadı. Misalı, avtomobil kompaniyaları óziniń texnikalıq janalıqların sırtıwı basqalarǵa bermeydi.

Oligopoliyada bir tárepten firmalar kelisimge kelisse, ekinshi tárepten básekilesedi. Olar kelisken halda óndiris kólemiń qısqartıwǵa hám joqarı baha ornatiwǵa umtıladı.

Biraq, olardan hár biri ózim bilemen dep paydanı kóbeytiwge umtilip báseki jolına ótedi. Sap monopolıya shárayatındaǵı báseki óndiriwshiler ortasında bolmaydı, al olar resurs qarıydarları bolǵanda, payda boladı.

Sap monopolıya óndiris hám tovarlar usınısın birden-bir, yaǵnıy hesh bir básekilesi joq kompaniya qolında bolıwın bildiredi.

Bul jerde óndiris tarawı bir kompaniyadan ibarat boladı.

Ol islep shıǵaratugin ónim oǵada siyrek bolıp, onıń jaqın ornınbasarları bolmaydı. Qarıydarardıń aldında tovardı monopolist aytqan bahada satıp alıwdan basqa jol joq. Sap monopolıya bar tarawǵa basqa firmalardıń kiriw jolı jawıp taslangan.

Bul tosǵınlıqlarǵa oǵada úlken kapitaldıń kerekligi, tábiyy resurslardıń iyelep alıńǵanlıǵı, patent, licenziyalar, ruqsat alıw múmkin bolmawı siyaqlılar kiredi. Sap monopolıya ózi shıǵaratugin tovar bazarında básekige jol berilmeydi. Biraq, ol Materiallıq resurslardı qolaylı bahada satıp alıw, qanıgeli jumıs kúshin tartıw, texnikalıq jańalıqlardı kirgiziw boyınsha basqalar menen básekide boladı.

Monopsoniya shárayatında málim tovar hám xızmetler bazarında birden-bir qarıydar bolǵanlıqtan óndiriwshiler onıń pulın alıw ushın básekilesedi, sebebi olardıń aldında qarıydar tanlaw imkanıyatı bolmaydı. Monopsoniyaga misal etip, De Birs (Qubla Afrika) kompaniyasını alıw múmkin. Bul kompaniya dúnyadaǵı qazıp alıńǵan almazlardıń oǵada úlken bólegin qayta islep brilliantqa aylandıradı hám satadı. Dúnyadaǵı barlıq almaz kánlerinin iyeleri De Birs kompaniyasınıń pulın alıw ushın básekilesedi. Bir tarawdıń ózinde túrli báseki háreket etedi, sonlıqtan jetiliskeń yamasa jetilispengen báseki ólshemlerine tolıq juwap bere alatuǵın bazarlardı ushıratıw qıym. Biraq, sonday bazarlar da bar, olar jetiliskeń básekiń talaplarına basqalarǵa qaraǵanda kóbirek sáykes keledi. Misal ushın, awıl xojalıq ónimleri bazarın alıw múmkin. Sonıń menen bir waqıtta, sap monopolıyaga sáykes keletuǵın bazarı da tabıw qıym. Hátteki, óz bazarlarında jetekshi rol oynaytugin firmalardıń da barlıq waqıtta bir-eki mayda básekilesi boladı. Sap monopolıya siyrek (ayrıqsha) ónimge iye bolıw menen baylanıslı. Biraq, siyrekliktiń ózi máńgi emes. Sebebi, siyrek ónimniń ornınbasarı hám onnanda siyrek ushırasatuǵınları da jaratılıp turıladı, bunıń menen monopol dáreje úzilip báseki payda boladı. AQShta uzaq aralıqtaǵı telefon baylanısı sap monopolıya sistemasına kirer edi, biraq EmSiAy, hám basqa firmalardıń bul tarawǵa kirip kelıwı, ekspress-pochta hám jasalma 'joldas baylanıslarınan paydalanıwı bul bazarı oligopoliyaga aylandırıp, sheklengen bolsa da básekiń júzege keltiredi.

Real turmista báseki túrleri bir-birine tutasıp ketken tárizde ushıraydı, bir tarawdıń ózinde olar birgelikte júredi.

Básekilesiw usılları. Báseki gúresinin tariyxıy qalıplesken hám jámiyet tán alǵan usılları bar bolıp, olar hadal (nızamlı) básekige tán

boladi. Hadal (nizamlı) bāseki jüz bergende, onıñ ruqsat etilgen hām bāsekilesler maqullagan usılları qollanıladı, bular hāzirgi cıjilizaciyalasqan bazar ekonomı-kasına tın. Olarğa baha quralında bāsekilesiw (bahanı tómenletiw hām bahanı joqarlatıw), bahasız bāsekilesiw usılları: tovar sapa járdemında, qosımsha xızmet kórsetiw yamasa servis arqalı hām reklama quralında bāsekilesiw kiredi. Baha quralında bāsekilesiw (price competition) – bahanı ózgeritiw arqalı qarıydardı ózine tartıp alıw hām bāsekilesin sonday jol menen bazardan qısıp shıǵarıwdı bildiredi. Bahanı ózgeritiw eki jol menen ámelge asırıladi:

1. Bahanı tómenletiw (túsiriw). Bunda tovarlar basqalardıñ tovarına qaraganda arzanıraq bahada satıladi, nátiyjede bir tovardı satıwdan kelgen pul túsimi qısqaradi, biraq bahanı sheksiz tómenletip bolmaydı. Sonlıqtan óndiristegi hām sawda procesindegi qárejetler qısqartılǵan shárayatta bahalar arzanlastırıladi. Bahanı tómenletiw usili kóbirek massalıq tutınıw tovarları bazarında qollanıladı, sebebi bul jerde pulı (dáramatı)nın mugdarı sheklengen qarıydarlar qatnasadı, olar joqarı bahanı maqul kórmeydi.

2. Bahanı joqarılalıw usili dáramatı kópler qatnasatugin bazarda qollanıladı. Dáramatı kópler puldıñ jüzine qaramay kerekli tovardı satıp aladı, ásirese bul prestijli (abiray talap etetugin) tovarlarğa tın boladı. Dáramatı kóplerge tovarlardıñ bahasına qaraganda onıñ iyesi bolıw áhmiyetli esaplanadı.

Prestijli tovarlar bazarında bahanıñ aretiwı tovar sapasınıñ joqarılıǵı dep qabil etiledi. Sonlıqtan bāsekide bahanı joqarılalıwǵa háreket etiledi. Bul usil siyrek gezlesetugin resurslar bazarında da qollanıladı. Siyrek gezlesetugin resurslarǵa, Mısalı alırazǵa iye bolıw ushın qarıydar firmalar joqarı bahalarǵa da razı boladı.

Sapa járdemında bāsekilesiw. Bul usil bazarǵa sapası joqarı, qarıydar ushın paydahlılıǵı úlken tovarlardı shıǵarıwdı bildiredi, sol jol menen bāsekilesine qarsı turadı. Bul usil sapalı tovarlar bazarında qollanıladı, bunday bazar bay (ekonomikası joqarı rawajlangan) mámlketlerge tın boladı. Sebebi, bul jerde xalıqtıñ dáramatı joqarı bolıp, onıñ qımbat bolsa da, sapalı tovarlar satıp alıwǵa pulı jeterli boladı. Sapa menen bāsekilesiwdi iri kompaniyalar qollanıladı, sebebi olardıñ tovardıñ sapasını arttırıw menen baylanısh jumıslarǵa pulı jeterli boladı. Kishi firmalar ushın bul usil onshellı qolaylı bolmaganlıqtan, olar baha menen bāsekilesiwden qanaatlanadı.

Qosımsha xızmet kórsetiw yamasa servis arqalı bāsekilesiw. Bul usil qollanılganda qarıydarǵa ol satıp alǵan tovar boyınsha biypul yamasa jeñillikli xızmet kórsetiledi. Bul usil ádette uzaq muddet xızmet etiwshi tovarlar bazarında qollanıladı.

Firmalar tovardı qarıydardıñ úyine biypul jetkerip beredi, tovardı ornalastırıp beredi, olardı zárúr bolsa onlap hām hátteki qamsızlandırıp beredi. Firmalar óz tovarlarınıñ tutınıwına baylanısı bolmagan xızmetlerdi de kórsetedi. Mısalı, supermarketke kelgen qarıydar samolyot ushın biletkke buyırtpa beriwı, sayaxat ushın orın satıp alıwı, basqa tovarlar ushın buyırtpa beriwı múmkin.

Reklama quralında bāsekilesiw. Firmalar óz tovarlarına qarıydar itibarın taretiwı ushın olardı reklama quralında kórsetedi, óz tovarınıñ abzallıqların qarıydarlarǵa jetkeredi.

Olar reklama ushın qárejetin ayamaydı. Sebebi, bul bāsekide jenip shıǵıw múmkinshiligin beredi. Reklama oǵada qımbat bolǵanlıqtan onnan bāseki gúresinde iri firmalar nátiyjeli paydalana aladı.

Bāsekinin aytilgen usıllarınan tısqarı insapsız (nızamsız, hadal emes) usılları da qollanıw turıladi. Ózbekstan Respublikası «Bāseki haqqında»gi nızamında «insapsız bāseki júrgiziwshi subyektin yamasa shaxslar toparınıñ ekonomikalıq xızmetin ámelge asırıwda abzallıqlarǵa iye bolıwǵa qaratilǵan, nızam hújjetlerine qarsı bolǵan hām de basqa xojalıq júrgiziwshi subyektlerge (bāsekileslerge) zıyan keltiretuǵın yamasa Bāsekinin insapsız usıllarına sanaat jansızlıǵı, yaǵnıy zıyan keltiriwı múmkin bolǵan háreketler», dep keltirilgen. bāsekilesinin finanslıq jobaları, janalıq basqa sırların ırlaw; bāsekilesin shiyki zat bazarlarınan, transporttan ayırıw; bāsekiles kárxanasında diversiyalar shólkemlestiriw, galaba xabar qurallarınan bāsekiles onimlerinin abırayın túsiriw ushın paydalanıw, reketti iske salıw hām basqalar kiredi. Bul usıllar tábiyatı boyınsha mádeniyatlasqan bazar ekonomikasına tın emes, olar qadaǵan etiledi, oni qollanganlar imidjin joytadı, olar nızamshılıq jolı menen jazalanadı.

6.3. Monopoliyanıñ mánisi hām onıñ júzege keliw sebepleri

Ekonomikada bazar mexaniziminiñ nátiyjeli háreket eetiwi hām bāseki ortalıǵınıñ támiyinleniwı monopoliyalar, olardıñ kelip shıǵıwı sebepleri hām háreket etiw ózgeheliklerin kórip shıǵıwdı talap etedi.

Monopoliya túsiniğine túrli oqıw ádebiyatlarında túrlishe táriyp berilgen. Atap aytqanda, ayırım orınlarda onı “mámleket, kárxanalar, shólkemler, satıwshılardıń qanday da xojalıq xızmetin ámelge asırıwdaǵı absolyut huqıqı” sıpatında qaralsa, basqa jaǵdaylarda “xızmettiń ol yáki bul tarawında shaxs yamasa adamlar toparınıń hár qanday (ayırım ádebiyatlarda - jeke) húkimlik etiw jaǵdayı” dep táriyplenedi. “Bul táriyiperdegi monopoliyanıń absolyut huqıqı” yamasa “hár qanday yamasa jeke húkimlik jaǵdayı” sıyaqlı táriypleri onıń mánisin anıq kórsetip bernewi sebepli, inı tómendegishe táriyplew orınli deOesaplaymız: **mopoliya – monopol joqarı bahaladı ornatiw hám de monopol joqarı payda alıw maqsetinde tarawar, bazarlar hám bir pútin makroekonimika ústinen húkimlikti ámelge asırıwshı iri kárxanalar (firma, korporacijalar)dıń birlespesi.**

“Monopoliya” atamasınıń kelip shıǵıwı bazarǵa tiyisli túsiniqlerden (yaǵniy, grekshe “monoc” – birew, birden-bir hám “poleo” - sataman) quralǵan bolsa, biraq onıń ekonomikalıq tiykarları tiykarınan óndiriske bap taqaladı. Monopoliyalardıń júzege kelıwiniń Materiallıq tiykarı óndiristiń toplanıwı esaplanadı. **Óndiristiń toplanıwı óndirislik ásbaplar, jumıs kúshli hám de ónim islep shıǵarıw kóleminiń iri kárxanalarda toplanıwı ańlatadı.**

Óndiristiń toplanıwınıń tiykarǵı sebebi boıp alınıp atırǵan payda kóleminiń kóbeyiwı esaplanadı. Paydanı turaqlı túrde kóbeytip barıw maqsetinde alınǵan qosımsha ónim(payda)niń bir bóleginkapitallastıradı, yaǵniy oǵan qosımsha óndiris ásbapların hám jumıs kúshin satıp aladı. Bul bolsa ayırım kárxanalardıń ósıwı hám de óndiris dárejeleriniń keńeyiwine alıp keledi. Sonıń menen birge bási ki ámeldei kapitallardıń iqtıyarlı yamasa májbúriy birlestiriw, oraylastırıw tendenciya sını keltirip shıǵaradı. Solay etip, óndiristiń toplanıwınıń Materiallıq tiykarı bolıp kapitaldıń toplanıwı hám oraylasıwı esaplanadı.

Kapitaldıń toplanıwı – bul qosımsha qunnıń bir bólegin toplaw (kapitallastırıw) nátiyjeinde kapital kóleminiń artıwı. Bul process tómendegi kórsetkishler arqalı xarakterleneddi: kárxanadaǵı islewshiler sanı, karxananıń óndirislik quwatlılıǵı, qayta islenip atırǵan shiyki zat muǵdarı, tovar aylanısın kólemi, payda muǵdarı.

Kapitaldıń toplanıwı, kapitaldıń oraylasıwı procesi menen jáne de tolıtırıladı. **Kapitaldıń oraylasıwı – bul bir kapital tárepinen basqa**

birewiniń qosıp alınıwı yamasa bir qanshaǵárezssiz kapitallardıń akcionerlik jámiyetformasında iqtıyarlı birlesiwı arqalı kapital kóleminiń ósıwı.

Óndiristiń gorozintal hám vertikal toplanıwı bir-birinen pariqlanadı.

Óndiristiń gorizonttal toplanıwı – bul milliy ekonomikanıń málim bir tarawı sheńberinde kárxana hám firmalardıń irilesiwı. Ol erkin bási ki dáwiri, sonday-aq, XX ásirdeń baslarında óndiristiń toplanıwınıń tiykarǵı forması sıpatında maydangá túsken edi.

Óndiristiń vertikal toplanıwı – bil milliy ekonomika daǵı bir neshe óz ara baylanıslı tarawlarda ónim islep shıǵarıwdıń toplanıwı. Ol ilimiy-texnikalıq revolyuciya shárayatlarında keń rawajlanadı. Óndiristiń toplanıwı óz rwajlanıwınıń málim bir dárejesinde monopoliyalardıń payda bolıwına alıp keledi. Óndiristiń toplanıwı hám monopoliyalardıń payda bolıwınıń ishki baylanısları tómendegi jaǵdaylarda kórinedi:

1. tarawlarda bir neshe iri kárxanalardıń ústemlik dárejege iye bolıwı, olardıń bir-biri menen kelisiwine hám de monopolistlik birlespeler dúziliwine múmkinshilik jaratadı;

2. iri kárxanalar ortasındaǵı bási ki júde qáwipli bolıp, olar ushın úlken muǵdardaǵı joǵaltılarǵa alıp kelıwı mmkin. Sonlıqtan bási ki sheklew, tovarlarǵa joqarı bahaalr elgilew hám joqarı payda alıw ushın iri óndiriwshilerdiń monopolistlik awqamlarǵa birlesiwı lazım boladı.

Monopoliyalardıń júzege kelıwinde óndiristiń toplanıwınan tisqari jáne bir qatar faktorlar tásir kórsetedi:

1.mámlekettiń protekcionostlik bajıxana siyastası. Ol sırt eldegi bási kilerdiń ishki bazarǵa kiriw imkanıyatın sheklep, monopoliyalardıń payda bolıwına shárayat jaratadı;

2.banklerdiń xızmeti hám finanslıq siyosat. Bankler sanaat monopoliyalarınıń jedel ósıwine múmkinshilik beredi.

6.4. Monopoliyalardıń túrleri

Monopoliyaalrdıń mánsin ashıp beriwde eonıń túrlerin kórip shıǵıw ayrıqsha ahmiyтке iye. Monopoliyalardıń túrlerin ir nehe ólshemlerge qaray ajrtıw múmkin.

1.Bazardı iyelep (birlestirip) alıw dárejesne qaray: sap monopoliya, oligopliya hám monosopiya.

Sap monopoliya – tarawdağı birden-bir óndiriwshi yamasa satıwshınıń baha hám óndiriw kólemiń belgilewdegi jeke ústmi jaǵdayı esaplanadı. Ózbekistanda sap monopoliya sıpatında “Ózbekistan hawa jolları” MAK, “Ózbekistan temir jolları” MAK, Tashkent aviaciya ándirislik birlespesin misal etip kewltiriw múmkin haqıyqattanda olar óz tarawlarındaqı tiysli xızmetlerdiń birden-bir islep shıǵarıwshısı esaplanadı. Sonday-aq ayırım jaǵdaylarda tarawdağı manapolist óndiriwshiler sanınıń kóbeyip barıwı manapolistlik bási ki – tarawdaı óndiriwshi yamasa satıwshılar sanı kóp hámde olar ortasında máli bir dárejede bási ki bar bolǵan, biraq hár bir óndiriwshi yamasa satıwshı óz tavar yamasa xızmetiniń ayrıqsha arnawlı belgileri(ó zgeshelikleri)niń bolıwı sebepli olardıń bahası hám óndiris kólemiń belgilewdegi málim bir dárejede ústemlik jaǵdayı esaplanadı. Buǵan misal sıpatında kóplegen mebel, kiyim-kenshek túrleri, kir juwıwshı qurallar hám basqa ónimlerdi islep shıǵarıwshılardı keltiriw múmkin.

Oligopoliya – tarawdağı bir neshe iri óndiriwshi yamasa satıwshınıń baha hám óndiris kólemiń belgilewdegi ústemlik jaǵdayı esaplanadı. Oligopolist óndiriwshilerge Ózbekistanda cement (tiykarınan Bekapat, Quvasay, Ahańgoron, Nawayı qalalarında jaylasqan), kómir (Angren qalası, Surxandariya wálayatı, Sarı Osiyo(Shakun) hám aysun rayonlarında jaylasqan).

Monopisoniya – tarawdağı óndiriwshi yamasa satıwshılar sanı júdá kóp bolıp olar tovar yamasa xızmetlerdiń birden bir tutınıwshısı yamasa xáridarı bar bolǵan sharaytattağı jeke ústemlik jaǵdayı esaplanadı. Buǵan “Óz GM avto” kárxanası anıq misal bola aladı. Bul iri kárxana mámleketimizdegi jeńil avtomobllerdi islep shıǵarıwda zárir bolǵan kóplegen mútáj hám jalǵastırıwshı bóleklerin olardıń salıstırmalı mayda islep shıǵarıwshılarınan satıp alıwda jeke ústinlik dárejesine iye boladı. **2.Monopoliyanıń júzege keliw sebei hám karakterine qaray: tábiyiy monopoliya, ligal monopoliya, jasalma monopoliya.**

Tábiyiy monopoliya quramına júdá siyrek hám óndiristiń erki tárizde tákirar payda etip bolmaytuǵın ilim izleri Mısalı (bahalı metallar, paydalı qazılmalar)ǵa iye bolǵan múlk iyeleri hám xojalıq shólkemleri kiredi. Sonday-aq bul monopoliya quramına ózine tán

texnologiyanıń qollanıwı sebepli bási keni raeajladırıp bolmaytuǵın ayırım tarawlar hám óndiris túrleride kiredi.

Tábiyiy monopoliya kárxananı texnologiyalıq ózgeshelikleri sebepli ónimge bolǵan talaptı qanaatlardıw bási ki bomǵan shárayatlarda nátiyjelirek ámelge asırıwshı tovar bazarınıń jaǵdayı. Bunday nátiyjelirek óndiris kólemiń kóbeyip barıwı menen tovar birligine tuwrı keliwshi xojalıq qárejetleriniń alınıyetli dárejede páseyip barwına júzege keledi. Sonıń menen birge tábiyiy monopoliya subyektleri tárepinen islep shıǵarılǵan óniler tutılıwı basqa túrdegi ónimler menen almasıwıp bolmaydı.

Legal(nızamlı) monopoliya – bul nızamlı tártipte shólkemlestiriliwshi monopolistlik jaǵday. Olardıń quramına nbási kiden qorǵawshı tómendegi monopoliya formaların kirgiziw múmkin: patent sisteması – bul oylap tabıwshı hám avtorlar tárepinen jaratılǵan oylap tabıwshılıqlar, paydalı modeller, sanaat úlgilerin tastıyqlawshı hámde olarǵa absolyut huqıqtı beriwshi sistema. Bul porecess arnawlı guwalıqlar – patentler arqalı ámelge asırıladı;

2.Avtorlıq huqıqı – ilimiy, kórkem óner shıǵarmaları, atqarıw sheberligi, fonogrammaları, kórsetiwler, efer tolımı yamasa kabel arqalı kórsetiwge beriw siyaqlıardı jaratıw hám olardan paydalanıw qatnasıqların nızamlı túrde tártipke salıw forması. Aavtorlıq huqıqı tek avtorlar tárepinen óz ónimlerin málim bir waqıtqa yamasa pútkilley satıw, olardan nusqa alıw hám kóbeytiwge ruxsat beriw múmkinshiligin támiyinleydi;

3.Tovar belgileri – bul sawda belgileri, arnawlı belgileri, atı hám basqalardı dizimge alıw, huqıqiy jaqtan qorǵaw, olardan paydalanıw boyınsha payda bolǵan qatnasıqlardı nızamlı túrde tártipke salıw forması:

Jasalma monopoliya – monopol payda alıw maqsetinde shólkemlestiriliwshi birlespelerdiń shártli (tábiyiy monopoliyalardan ajırantp turıwshı) atı.

Jasalma monopoliya óz mápleri jolında bazar ortalıǵınıń dúzilisin bilip turıp ózgeredi, yaǵniy;

• bazarǵa jańa bási kilerdiń kirip keliwne jol qoyınaw ushın tuúrli tosqınlıqlar payda etedi(shiyki zat hám energiya dereklerin iyelep aladı; banklerdiń jaǵa kárxanalarǵa kredit beriwın qadaǵan etiwge háreket etedi hám basqalar);

• óndiritiń eń joqarǵı dárejedeǵı toxnologiyasına erisip, qalǵan básikeylerdiń bul dárejege shıǵıwına mǵmkinshilik bermeydi;

• óndiristiń kólemli nátiyjesinen ónimlirek peydalanıw imkanıyattın beriwshi salıstırmalı iri qollanıw kólemdeǵı kapitaldı qollanadı;

• óz xızmetin joqarı dárejede reklamalaw arqalı basqa básikeylislerdi bazardan qısıp shıǵarıwǵa háreket etedi

Jasalma monopoliyalar sindikat, trest, konsorciium, konsern siyaqlı anıq formalarda payda boladı.

Kartel(cartel) – bir taraw isbilermenleri ortasındaǵı bahalar, ónim satıw bazarları, óndiritiń ulıwma kólemdeǵı olardıń úlesleri, ónim ólshemleri hám solar haqqındaǵı kelisim.

Sindikatsyndicate) – bir taraw isbilermenleri tárepinen artıqsha básikeyni saplastırıw, turaqlı payda alıw maqsetinde ónim satıwdıń birlestirilıwı.

Konsorciium(cosortium) – isbilermenlerdiń iri finanslıq operaciyalardı birgelikte ámelge asırıw maqsetinde birlesıwı.

Konsern(concern) – qatnasıw sisteması arqalı kárxanalardı qadaǵalawshı kóp tarmaqlı akcionerlik jámiyet.

Monopoliyanıń ekonomikalıq rawajlanıwǵa tásir etiwsgi unamlı hám uanmsız tárepleri bar. Onıń unamlı tárepi tiykarınann tómendeǵı eki jaǵday arqalı kórinedi. Birinshiden, joqarıda keltirilip ótilgende, málim tarmaqlarda salıstırmalı háreket etedi hám qárejetletdiń únemleniwine alıp keledi. Ekinshiden, monopolist bolmaǵan, mayda, básikeylesiwshi taraw kárxanalarına salıstırǵanda monopoliyalıq kárxanalarda ándiiske ilimiy texnikalıq jetiskenliklerdi engiziw ushın kóbirek qızıǵıwshılıq hám imkanıyat boladı. Sebebi, iri bolmaǵan básikeylesiwshi kárxanalardıń finanslıq imkanıyatlardı sheklengen bolıp, olardıń óndiriske jaǵalıqlardı engiziw arqalı keleshekteǵı dárámatlardı arttırıwǵa qaraǵanda, kóbirek aǵımdaǵı dárámatqa itibar qaratıladı. Iiri monopoliyalıq firmalarda finanslıq imkanıyatlardı keń bolıp, innovaciya alınǵan payda olardıń avtorlarına tiyisli bolıwı anıq kepillik beriledi.

Monopoliyanıń unamsız tárepi sıpatında tómendeǵı táreplerin kórsetiw mǵmkin.

1) **resurslardıń maqsetke muwapıq bólistirilmegenligi.** Bul jaǵday monopoliyaardıń joqarı oayda izi nen quwıp, jasalma túrde

óndiristi sheklew quralında bahalardı kóteriwi, ónimlerdiń onsheli jaqsı bolmaǵan túrlerin, tómen texnikalıq dárejesin, sapası tómen hámde satıwdıń jaman shárayatların júzege keltiriw arqalı payda boladı. Nátiyjede básikey shárayatında háreket etiwshi ekonomika nátiyjeligin bazar quralı járdeminde tártipke salıw mexanizimi isten shıǵadı.

Monopoliyalar menen baylanıslı bolǵan ekonomikalıq xızmetler erkin hám maqsetke muwapıq, monopoliyalardıń ekonomikalıq jaqtan tiykarlanbaǵan shárayat hám bahaları qarsiliqqa shıday almaydı, jumıs aktivligi páseyip, ayırım jaǵdaylarda háreketke kelede, nátiyjede óndiris qısqarıp, jumıssızlıq hám inflaciya ósedı, xojalıqtıń izden shıǵıwı kúshyedi. Jámiyet baylıǵı resurslardıń maqsetke muwapıq básikey bazar bólistiriw shárayatında qolǵa kirgizilıwı mǵmkin bolǵan muǵdarına qaraǵanda kemeyip ketedi.

2) **daramatlardaǵı teńsizliktiń kúshyiwı.** Bul jaǵday da bahalardıń monopol tárizde arttırılıwı (pásetitilıwı) hám de joqarı payda bolıw menen baylanıslı bolıp, bul xalıqtıń qalǵan bóleginiń dárámatlarınń salıstırmalı kemeyiwine alıp keledi;

3) **ekonomikalıqturǵınlıq hám ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdıń páseyiwı.** Bunday sezbeushilikleri hám de kópshilik jaǵdaylarda joqarı paydanı qosımsha urınıwlarısız ózleriniń bazardaǵı üstemlikleri easbınan alıwları mǵmkin. Bul bolsa olardı óndiristi racionalizaciyalaw, onıń nátiyjeligin arttırıw imkanıyatlardı qıdırıw, ónimniń sapasın arttırıw, onıń assortimentin keńeytiw hám qarıydarlar mápleri haqqında oylaw siyaqlı háreketlerden qaytaradı;

4) **Ekonomikada demokratiyalıq háreketlerdiń toqtatılıp qoyılıwı.** Monopolistler ekanomikadaǵı erkin hám hadal básikeyge tosqınlıq etip, salıstırmalı hálsiz bolǵan kárxanalardı ózlerine boysındırıwları, jámiyetke óz islewshileriniń miynetlerine kemeytilgen, muǵdarda haqı tólew spası tómen tovarlardı islep shıǵarıw joqarı dárejede arttırılıp jiberilgen satıw bahaları(yamasa keńeytigen satıw alıw bahaları), óz ónimlerin tutıwǵa qosımsha usıl arqalı májbúrlew siyaqlı ózleriniń kemsitilıwshi shártlerin qoyıw mǵmkin.

6.5 Mámlekettiń monopoliyaǵa qarsı ilajları. Ózbekistanda básikey ortalıǵınıń júzege kelıwı hám monopoliyaǵa qarsı nızamshılıq

Monopoliyalıq xızmet ekonomikalıq rawajlanıwǵa bir qansha keri tásir kórsetiw, rawajlanıw jolında tosqınlıq eetiwide mǵmkin. Usıǵan

muwapıq, búging kúnde derlik barlıq mámleketler ekonomikasında monopoliyalıq xızmetlerdi mámleket tárepinen tártipke salıw ilajları qollanılıp, ol **monopoliyağa qarsı siyaset dep ataladı**. Mámlekettiń monopoliyağa qarsı siyasetiniń tiykarınan **monopoliyağa qarsı nızamshılıq** qurap, ol túrli mámleketlerde túrlishe dárejede rawajlangan boladı.

Adette AQSH tağı monopoliyağa qarsı nızamshılıq salıstırmalı aldınıraq hám quramlıraq islep shıǵılǵan, dep esaplanadı. Ol tómendegi úsh nızamshılıq hújjetlerine tiykarlanadı:

1.Sherman nızamı (1980-jilda qabıl etilgen). Bul nızam sawadan jasırın monopoliyalastırıw, ol yáki bul tarawdaǵı jeke qdaǵalawdı qolǵa alıw, bahalar boyınsha kelisiwlerdi qadaǵan etedi.

2.Kleyton nızamı (1914-jilda qabıl etilgen). Bul nızam ónim satıw tarawındaǵı sheklewshi xızmetlerdi, baha boyınsha kemsitiw, málim kórinistegi birlesip ketiwler, óz ara baylanısıp ketiwshi direktorlarlar hám basqalardı qadaǵan etedi.

3.Robinson-Petmen nızamı (1936-jilda qabıl etilgen). Bul nızam sawda tarawındaǵı sheklewshi xızmetler, “bahalar qayshısı”, baha boyınsha kemsitiwler hám basqalardı qadaǵan etedi.

1950-jilda Kleyton nızamına **Seller-Kefover dúzetiwı** kirgizildi. Onda nızamsız birlesip ketiwler túsinigine anıqlıq kirgizilip, aktivlerdi satıw arqalı birlesip qadaǵan etildi. Eger Kleyton nızamı iri fimalardıń gorizontal formaǵada birlesip ketiwlerine tosqınlıq qoyǵan bolsa, Seller-Kofever dúzetilwı vertikal formaǵa birlesip ketiwlerge sheklew kirgizildi.

Sheróan nızamına muwapıq óndiristi hám sawdanı sheklewge qaratılǵan hár qanday hárelet nızamǵa qarsı dep esaplanadı. Kleyton nızamına muwapıq óz ara básekeiles firmaardıń akciyaların satıp alıw, eger básekiniń kúshsizleniwine alıp keletuǵın bolsa ol nızamǵa qarsı dep tabıladı.

Monopoliyalıq xızmetti sheklewshi nızamlardı buzıwshılar jazalanadı. Mısalı, 2003-jili belgili “Maykrosoft” Firması antimonopoliyalıq nızamshılıqtı buzǵanlıǵı ushın 500 mln. Dollar muǵdarında járiyima tólegen.

Bazar ekonomikası erte qalıplesip bolǵan mámleketlerde báseki ortalıǵı qayta-qayta tiklenip tursa, bazar ekonomikasına ótip atrǵan mámleketlerde onı jańadan jaratıw kerek boladı hám bul mámlekettiń funkciyasına aylanadı. Bunıń ushın jeke menshiklikke hám

isbilermenlikke nızamı jolı menen ruqsat beriledi, isbilermenlik hár tárepleme qollap-quwatlanadı, bazar subyektlerine xızmet kórsetiwshi infasrutkutura jaratıladı. Básekilesiwshierdiń sanın arttırıw ushın mámleketlik menshik obyektleri jeke menshik etiǵ satıladı, adamlardıń ózi tapqan dáramatı esabınan jańadan jeke kárxanalar ashılıwına múmkinshilik beriledi.

Báseki ekonomikası háreketke keltirip onıń rawajlanıwın támiyinlewi ushın jeterli báseki ortalıǵı talap etiledi.

Báseki ortalıǵı -- bul básekiniń tosıqsız sheklenbegen halda háreket etiwı ushın kerekli shárayatlardıń kompleksi.

Bunday ortalıq jetiliske básekili bazarǵa tán boladı onıń tiykarǵı belgileri támendegilerden ibarat:

- jeke menshik erkinliginiń bar ekenligi;
- ekonomikalıq tańlaw erkinliginiń bolıwı;
- bahanıń erkin qalıplesiw;
- ekonimikalıq gúresiw usıllarınıń, erkin tańlap alıw

imkanıyatınıń bar ekenligi;

Bir sóz benen aytqanda, báseki ortalıǵı – bul erkin ekonomikalıq shárayatınıń bolıwı esaplanadı. Sonlıqtan Ózbekistanda “ekonomikanı erkinlestiriw haqıyqıy báseki ortalıǵın jaratıw menen úziliksiz baylanıslı” dep qaraladı. Báseki ortalıǵına qarama-qarsılıq tán boladı. Birinshiden, erkinlik obyektiv tárizde monopoliyalasıwdı júege keltiredi, bul bolsa básekini sheklep qoyadı. Nátiyjede jetiliske básekiden jetilispegen báseki kelip shıǵadı. Ekonomikadaǵı monopoliyalasıw tendenciyaası básekini sheklengenlikten, mámleket salamat báseki ortalıǵın jaratıwda aktiv qatnasadı. Buǵan eki jol menen erisiledi:

1.Básekilesiwshi firmalar qatarınıń keńeyiwine shárayat jaratıladı. Mámleket túrli bazarlarda jańa firmalardıń kirip keliwine shárayat jaratıp beredi, barlıq firmalardıń ekonomikalıqǵarzsızligine nızam jolı menen kepillik beredi.

2.Antimonopol (monopoliyağa qarsı) siyasta júrgiziledi. Mámleket antimonopol ilajlardı qollanadı. Mámleket jańa firmalardıń shólkemlestirilw hám xızmetin toqtatıw tártiplerin ápiwayılastıradı, olardı dizimge alıwdı arzanlastıradı, olardı korrupciyadan qorǵaydı. Barlıq básekilesler ushın birdey salıqlar ornatadı, birdey islew tártibin engizedi, sawda shaqapshaların bir-birine jaqın jerge jaylastıradı. Mısalı, Italiyada básekige shárayat jaratıw ushın bir túrdegi jasmasa

orinbasar tovar satıwshı sawda orınları bir-birinen 400 metrden alıs bolmağan jerde jaylastırıladı, sebibi olar qarıydardıń pulı ushın jaqın turıp gürese alıwları kerek. Mámleket óz kárxanaların menshiklestiriw jolı menen básikeylerdiń qatarın keńeytedi.

Búgingi kúnde Ózbekistanda da asociaciýalar, koncernler, korporaciýalar, kompaniyalar formasındaǵı monopoliyalar saqlanıp qalıńǵan bolıp, olar kóbinese tarawdıń mıństrlikleri dárejesi hám wazıypalarına iye boladı. Ónim hám shiyki zatlardıń ayırım túrlerin limit hám fond kórinisinde bólisitiriwdiń eskishe sisteması, sınday-aq, biznesti ámelge asırıw ushın ruqsat, licenziya, sertifikatlar beriw, kelisim siyaqlı bar bolǵan hákimshilik tosqańlıqlar monopoliyalıq tendenciýalarǵa kóbirek imkaniyat jaratadı.

Usıǵan muwapıq, Ózbekistanda nátiyjeli básikey ortalıǵın jartıw ushın tómendegi baǵdarlar boyınsha ilajlardıń ámelge asırılıw talap etiledi:

a)ekonomika mámleket monopoliyasınıń qanday kóriniste bolıwın maksimal dárejede sapalastırıw;

b) bazar shárayatında júzege kelip atırǵan monopoliyalardıń bazardaǵı ózleriniń ústinlik dárejelerin paydalanıw imkaniyatlarınıń aldın alıw.

Solay etip, Ózbekistanda básikey ortalıǵın jzege keltiriwdiń tiykarǵı jolı, bul básikeyni biykarlawshı mámleket monopoliyasınan mámleket emes, túrli xojalıq júrgiziw formalarınıń bar ekenligine tiykarlangan hám ilaji barınsha erkin básikeyni talap etiwshi bazar sistemasına ótiwden ibarat. Bul jerde básikeyshilik qatnasların qalıplestiriw, dáslep, óz betinshe erkin tovar islep shıǵarıwshılardıń payda bolıwın talap etedi, sebibi básikeyniń tiykarǵı shárti óz aldına ajıralǵan, menshik juwapkershiligi tiykarında óz mápine iye bolǵan hám isbiermenlik táwekelshiligin óz juwapkershiligin óz juwapkershiligine alıwshı erkin xojalıq júrgiziwshi subyektlerdiń bar ekenligi, olardıń bazar arqalı baylanısqa kirisıwı esaplanadı.

Usı maqsette Ózbekistanda “Monopoliyalıq xizmetti sheklew haqqında”ǵı nızam (1992jıl, avgust) óz kúshine kiritildi hám onıń tiykarında básikeyni rawajlandırıwǵa qaratılǵan bir topar normativ hújjetler islep shıǵıldı. Isı nızamǵa muwapıq, bazarda jasalma qıtshlıǵı payda etiw, bahalardı monopoliyalastırıw, básikeylerdiń bzarǵa kirip tosqańlıq etiw, básikeyniń insapsız usıllardıń qadaǵan etiledi. Nızam

buzıwshılar básikeyine keltirgen zıyandı qaplawı, járiyma tólewı, insapsızlıq etip alǵan paydadan azat etiliwleri shárt.

Ekonomika hám monopoliyalıq qarşı ámeliyat tarawındaǵı áhmiyeti ózgersiler nızamshılıq bazasın jáne de bekkemlewdi talap etedi. Usıǵan muwapıq, Ózbekstan Respublikası Oliy Majlisi tárepinen 1666-jıl 27-dekabrde “Tovar bazarlarında monopoliyalıq xizmetti sheklew hám básikey haqqında”ǵı jańa nızam qabıl etildi. Usı nızam monopoliyalıq xizmet insapsız básikeyniń aldın alıw, onı sheklew, toqtatıwdıń shólkemlestiriwshilik hám huquqiy belgilep berip, respublikasınıń tovar-bazarlarında básikey qatnasıqların qalıplestiriw hám onıń nátiyjeli háreket eetiwine qaratılǵan.

Sınday-aq, nızamda tiykarınan eki áhmiyetli baǵdar yaǵniy, birinshiden, monopoliyalıq qarşı tártipke salıwdıń principial jańa kórinisi bolıp, olar bar bolǵan hám saqlanıp qalǵan monopolistler tárepinen bazarda ústemlik dárejesin paydalanıwdıń aldın alıw hám onı saplastırıwdı názerde tutsa, ekinshisi, eń tiykarǵı áhmiyetli máselelerden biri esaplangan monopoliyadan shıǵarıw hám salamat básikey ortalıǵın qalıplestiriw ekenligi belgilep qoyılǵan.

Respublika monopoliyalıq dárejege iye boǵan kárxanalardı Mámleketlik reestrge kirgiziw ushın ólshemler belgilewde dúnya tájiriyesi hám de ótiw dáwiriniń ózine tán ózgeshelikleri esapqa alınadı.

Házirgi waqıtta Respublikada eger kárxana tárepinen islep shıǵarılǵan málim bir ónimler bazardaǵı sol túrdegi ónimniń 35% nen artıq bolsa, bul kárxana monopolistlik kárxana sıpatında Mámleketlik reestrge kirgiziledi. Azıq-awqat tovarları toparı ushın bunday ólshem dárejesi 20% dep belgilengen.

Respublikada monopoliyalar dizimge alınǵan kárxana(taraw)lardıń bazardaǵı dárejesin tártipke salıwda mámleket bir qatar usıllardan paydalanadı. Bul usıllardan ekewin ayrıqsha ajıratıp kórsetiw lazım:

1. Monopol dárejedeǵı kárxanalardıń ónimli bahalardıń eń joqarı dárejesin yamasa rentabelliktiń shegarasın belgilep qoyıw.

2. Óziniń monopoliyalıq dárejesinen paydalanǵan monopolistlik birlespelerdi bólip taslaw yamasa olardı maydalaw (bir neshe kárxanalardı ajıratıw). Bul usul Mıństrler Kábinetiniń 1994-jıl 18-iyuldeǵı 366-sanlı qararı menen tastiyqlanǵan “Obyektlerdiń xojalıq júrgiziwshi jámiyetler hám shirketler quramınan shıǵıw tártibi haqqındaǵı Nızam” tiykarında ámelge asırılardı. Ózbekstan

Respublikasining "Tutimshilarning huquqlarini qorgaw haqqida"gi (1996-jil, aprel) nizam tiykarida insapsiz bsekige, sonin ishinde respublikalarina belgilengen talaplarga juwap bermeytugin tovarlardi shigariwga jol qoymaytugin mexanizimni jaratiwga da ayriqsha itibar beriledi.

Tabiyiy monopoliyalardi mamleketlik jol menen tartipke salw olardin nim (xizmet)lerine bahalar ham tarifler darejesin, sonday-aq usinis etiletugin tovarlar ham xizmetlardin turine tiyisli tiykarqi korsetkishlerdi belgilewdi oz ishine aladi.

Ozbekstanda mamleketlik karxanalar jeke menshik sipatinda satildi, olar akcionerlik jamiyetlerge aylandirildi, janadan jeke karxanalaridin ashilwina ruqsat berildi, fermer xojalqlari sholkemlestirildi. Bsekige jol ashup beriw ushin 1995-jildan baslap monopol mamleketlik bahalardan erkin bazar bahalarina otti, bul bahadan bsekilesiw qurali sipatinda paydalanwga mumkinshilik berdi. Ozbekistandagi antimonopol siyosat otmishten miyras bolip qalgan monopoliya darejesindegi karxanalaridin xizmetin tartike salwga qaratildi, buni Ozbekistan Respublikasi menshiklestiriw, monopoliyadan shigariw ham bsekini rawajlandiriw Mamleketlik komitetti amelge asiradi. Sol maqsette monopoliyaliq karxanalar resstri - dizimi engizildi, ogan kirgizilgen karxanalaridin ornatawugin bahasi shegaralanadi, olardin monopol baha esabinan algan usteme paydasi mamleketke otkerilip jiberildi. Tarqatip jiberiliw maqul bolmagan monopoliyalar ustinen mamleketlik qadagalaw ornataladi.

6.6. Bahaning manisi, wazypalari ham turleri

Bazarda tovar ham xizmetler satip alingan waqitta ogan qansha pul tolew kerakligin baha belgileydi. Baha arzan bolsa pul kemirek tolenedi, baha qimbat bolsa pul kobirek tolenedi. Baha bazardagi sawda baylanislarini tamiyinleydi.

Olay bolsa bahaning ozi ne?

Baha (price) bazar baylanislarinin tiykarqi ekonomikalq qurali bolip, tovar ham xizmet birligin satip aliw ushin tolenetugin pul mugdamin bildiredi.

Tovardni daramatni bar adam satip aladi. Onin qansha tovar satip aliw mumkinshiligin, yagniy satip aliw qabiletin birinshi- den tovardni bahasi belgilese, ekinshiden, onin daramatinin mugdari belgileydi.

Tovardni qanday bahada satilwi ham satip alinwi Satiwshi menen qariydardni kelisini tiykarinda belgilenedi. Satiwshi bazarga oz bahasin usinis etedi, qariydardni da ozinin molsherlegen bahasi bar, bul onin qasindagi pulina baylanishi. Satiwshi menen qariydardni bahasi bir-birine saykes kelgende bazar bahasi payda boladi ham usi

baha menen tovar satiladi. Satiwshi oz bahasin paydani kobirek aliw ushin belgileydi. Qariydar bahasi bolsa onin qolindagi pulina sapaliraq ham kobirek tovar aliwga qaratiladi. Sawdalasiw tiykarinda har eki tarepke maqul baha payda boladi. Bahaning manisi onin ekonomikada orinlaytugin wazypa-larinan toligiraq korinedi. Bul wazypalar tomendegilerden ibarat:

1. Esap-sanaq. oshew wazypasi. Bunda jumsalgan qarejet, korilgen payda-ziyan, orinlangan jumis koleminin hammesi malim bahalar tiykarinda esap-sanaq islenedi.

2. Ekonomikalq xizmetti xoshametlew wazypasi. Bahaning ozgerip turwi (bul amelde sonday) ondiris ham tutimwdi xoshametleydi. Baha artqanda, eger shiginlar ozgermey qalsa payda kobeyedi, bul ondiriwshilerdi tovardi kobeytiwge umtildiradi, sebebi paydani maksimallastiriw imkaniyatni payda boladi.

3. Ekonomikani tartipke salw wazypasi. Bul wazypa sonnan ibarat, bahaning ozgerwi kerakli tovarlardi islep shigariwga umtildiradi. Baha qanday tovarlardi qansha islep shigariw zarurligin belgilep beredi. Baha barometr sayaqli

bazardni jagdayin korsetip turadi. Soğan qarap firmalar neni ham qansha islep shigarsa, oni bazar maqul korinwini belgileydi.

4. Bseki qurali wazypasi. Baha ogada ahmiyetli ekonomikalq qural bolganliqtan ol bseki guresinde de qollaniladi. Firmalar bazardi iyelep aliw, onnan bsekileslerin qisip shigariw ushin bahani ozgertedi. Olar bahani tomenletiw arqali qariydardi oz tarepine tartip aladi, oni ozine tartip algannan son bahani koterip baradi. Satiw kolemin kobeytiw ushin firmalar qariydardardin satip aliw qabiletine qarap birdey tovarga turlishi baha belgileydi.

Aytilgan ekonomikalq wazypalar bazar bahalarina tan boladi. Biraq, bazar ekonomikasina otiw dawirinde baha socialliq qorgaw wazypasini waqtinsha orinlaydi. Bunda mamleket tarepinen dotacijalangan, yagniy arzanlastirilgan bahalar qollaniladi. Olarga muwapiq ogada ahmiyetli tovar-lardni ayrimlari xalqqa arzan bahada satiladi. Bul tovarlarni ameldegi ham haqiyqiy bazar bahasi

ortasidagi ayirmashiliq mámleketlik byudjet esabınan qaplanadı. Dotaciyalangan bahalar sociallıq qorgaw wazıypasın orınlagan halda ekonomikalıq xoshametlew wazıypasın orınlamay qoyadı. Sonlıqtan dotaciyalangan bahalardan erkin bahaga ótiw júz beredi. Ózbekstanda da ekonomikalıq wazıypalardı orınlawshı erkin bazar bahalarına ótildi, biraq sociallıq jaqtan áhmiyetli bolğan bir qatar tovarlarğa dotaciya bahaları saqlanıp qalıdı.

Bazar ekonomikasınıń ózine tán bahalar sisteması bar bolıp, bul jerde bahalardıń qalıplesiwı óz ara baylanısqa, biraq túrli maqsetlerde qollanıwshı bahalar kompleksi háreket etedi. Bahanıń qalıplesiw procesi quramalı, onıń qatnasıwshıları oğada kopshilik, bahalar túrli wazıypalardı orınlaydı, sonlıqtan bahalardıń túri kóp.

Ekonomikada háreket etip turğan barlıq baha túrleri baha sisteması dep júrgiziledi. Bahalardı túrlerge ajıratıw ólshemi bul bahalardıń qalıplesiw mexanizmi, onıń háreket etiw tarawları hám sheńberi, onı qollanıwdan kútilgen maqsetler esaplanadı. Qalıplesiw mexanizmi boyınsha erkin hám monopolıyalasqa bahalar boladı. Bulardıń bir-birinen parıqlanıwın joqarıda kórip óttik. Bahalar háreket etiw tarawları boyınsha kótere hámın usaqlap satıw bahalarına bólinedi. Dáslep tovarlar kótere, sońınan usaqlap satıw bahasında satıladı.

Kótere satıw bahası óndiriwshı tárepinen úlken mugdardagi tovarlardı birden kótere satıp alıwshıga satılğan waqıtta qollanılatuǵın baha esaplanadı. Kótere satıw bahaları Tovar birjalarında, sawda úylerinde yamasa Satıwshı menen qarıydardıń tikkeley baylanısında qollanıladı. Olar ádette kontrakt baha formasında boladı. Kontrakt baha hár eki táreptin razılıǵı menen belgilengen hám olardıń shártnamasında keltirilgen baha. Bul baha shártnama háreket etken dáwirde, ádette, ózgermeydi, sebebi ol aldın kelisilgen boladı. Kótere satıw bahası shártnamasız da bolıwı múmkin. Mısalı, Ózbekstandaǵı diyqan bazarındaǵı kótere sawdada sanaat tovarlarınıń arnawlı kótere satıw bazarlarında Mısalı, Tashkenttegi Karvon» kótere satıw bazarı) kótere sawda shártnamasız, awızeki kelisilgen bahalarda alıp barıladı.

Usaqlap satıw bahaları menen tutınıw tovarları tuwrıdan- tuwrı xalıqqa satıladı. Usaqlap satıw bahasına kótere satıw bahası, sawda islewshı firmanın qárejetleri hám alatugin paydası kiredi. Usaqlap satıw bahası sawda firmasınıń zıyan kórmey islewı, yaǵnıy payda kóriwın támiyinlewı zárúr, keri jaǵdayda, firmanın xızmeti onıń ózi ushın

paydasız jumısqa aylanadı. Amelde usaqlap satıw bahası talap hám usınısqı qarap joqarı yamasa tómen bolıwı múmkin.

Bul baha menen mıtájlerge qayırqomlıq qagıydasına muwapıq satıladı. Bazarda standart hám ózgeriwshen bahalar qollanıladı. Standart bahalar-1 bir dáwir aralıǵında ózgermey turatugin bahalar. Sonday tovarlar bar, qarıydarlar olardıń bahasınıń ózgermewin abzal kóredi, Mısalı, kommunal xızmetler, transport xızmetleriniń bahası (tarıfı). Sonlıqtan baha qatań qalğan halda qárejetlerdiń kóbeygen bólegi únemlilik arqalı qaplanadı, anıǵıraqı tutınıwga qolaylılıq jaratiw menen baylanıshı qárejetler kemeytiledi. Mısalı, konfet bahası ózgermegen halda onı ápiwayı qagazga oraw, arzan paketke jaylastırıw, idislarğa jaylastırıwdı ápiwayılastırıw jolı tutiladı, onıń qatnawı qısartıladı, qatnawga úlken avtobuslar shıǵarıladı, avtobuslarğa kóp jolawshı almadı, olardıń toqtaw bándirgileri kemeytiledi. Standart bahalardan ózgesherik ózgeriwshen bahalar tez-tez shárayatqa qarap qaytadan belgilenip turıladı. Bunda bahaga tásir etiwshı faktorlar, atap aytqanda qárejetlerdeǵı ózgerisler, bási shárayatı, talaptaǵı jiljiwlar esapqa alınadı. Máwsimlik bahalar ózgeriwshen bahalardıń qatarına kiredi. Máwsim basında olar qımbat bolsa, máwsimnin aqırına kelip arzanlasadı. Mısalı, qıs máwsiminde miywe hám sút-qatıq ónimleriniń bahası joqarıboladı, pisikshilik dáwirinde olar arzan bahada satıladı.

Bazarda preyskurant bahalar da qollanıladı. Bul bahalar Satıwshı ushın mólsherlengen baha, qarıydar ushın bolsa bildirgish yamasa magliwmatnama baha esaplanadı. Ol firmalar preyskurantlarında (baha kórsetkishlerinde) járiyalanadı hám tovar bahasınıń qaysı summa átirapında bolıwın kórsetedi. Biraq, haqıyqıy baha preyskurant bahadan joqarı yamasa tómen bolıwı múmkin.

Erkin bazardan ózgesherik monopolıyalıq bazarda jasirin bahalar qollanıladı. Jasirin baha bolıp, ol sır tutiladı. Jasirin baha rásmiy qadagan etilgen bolsa da, bási kide qollanıladı.

Bazar ekonomikasına ótiw dáwirinde mámleketlik byudjet dotaciyalangan bahalarda da háreket etedi. Bular málim maqset jolında, Mısalı, xalıqtı sociallıq qorgaw ushın arzanlastirilgen bahalar esaplanadı.

Háreket etiw kólemi boyınsha alıp qaraǵanda, aymaqlıq, milliy hám xalıqaralıq bahalar bar. Aymaqlıq baha oǵan tásir etiwshı faktorlardıń málim aymaq sheńberinde háreket etiwmen payda boladı. Ol tek málim aymaqlıq bazarğa tán boladı.

Milliy bazardıń bahası bir mámleket sheńberinde háreket etiwshi hám onıń ózgesheliklerin sáwlelendiriwshi baha. Milliy baha básekinin barısın, mámleket sheńberindegi qárejetlerdi, milliy bazardaǵı talap hám usınıstı esapqa aladı. Jer júzilik bazar bahası málim bir tovarǵa ketken internacional qárejetlerdi, tovardıń xalıqaralıq standart talabına sáykes keliw dárejesin, sonday-aq, talap hám usınıstın salıstırması hám báseki jaǵdayın esapqa aladı. Xalıqaralıq baha álbette milliy bahadan parıqlanadı.

6.7. Bahanıń qáıiplesiwiniń bazar mexanizmi

Bahanıń mazmunin toligiraq túsiniwde, onıń qáıiplesiw mexanizmiń yamasa onıń dárejesine tásir etiwshi faktorlardı úyreniw ayırıqsha áhmiyetke iye.

Bizge málim, erkin básekili bazar hám monopolıyalasqan bazarlar bar, bul jerde bahalar túrlishe boladı. Biraq, oǵan qaramastan barlıq jerde bahalardıń qáıiplesiwine tásir etiwshi ulıwmalıq faktorlar háreket etedi. Bular: tovardıń qunı yamasa ondiris Shıǵınları; tovardıń paydalılıǵı; talap hám usınıs salıstırması; báseki ortalıǵı; mámleketin ekonomikalıq siyasati hám basqalardan ibarat.

Tovardıń qunı yamasa óndiris Shıǵınları - bul hár qanday Bahanıń ulıwmalıq tiykarı boladı, sebebi qárejetsiz hesh qanday tovar yamasa xızmetti jaratıp bolmaydi satılǵannan son olar qaplanadı. Baha hesh bolmaganda Shıǵınlar Bahanıń quramına kiredi, sebebi tovarlar shigin mugdarı bahanıń tómen shegarasın payda etedi. Sonlıqtan jumsalǵan Shıǵındı qaplawga jeterli bolıwı kerek, sol sebepli Bahanıń Shıǵınǵa tiykarlanıwı talap etiledi. Baha shıǵınǵa teń bolǵanda satıwdan túsken dáramat jumsalǵan shıǵınlardı qaplaydı, isbilermen normadaǵı paydanı aladı. Talap hám usınıs salıstırması. Talap hám usınıs bahaga túrlishe bagdarda tásir etedi. Talap artsa baha kóteriledi, talap qisqarsa baha tómenleydi. Kerisinshe, usınıs kóbeyse baha túsedi, ol qisqarsa baha artadı. Talaptı qarıydar bildiredi, usınıs bolsa Satıwshı tárepinen boladı. Olardıń salıstırmasına qaray baha júzege keledi. Qarıydar bazardaǵı hár qanday bahanı emes ózine maqul bahanı tán aladı. Bul eki faktorga baylanıslı, birinshisi qarıydardıń qansha pulinin bar ekenligi,

ekinshisi qarıydar qanday tovardı abzal kóriwı. Qarıydardıń puli málim bir mugdar menen sheklengen, oni qarıydar qálegeninshe ózgerge almaydı, sebebi bul oǵan baylanıslı emes.

Dáramatı birdey qarıydarlardıń diydi hár qıylı bolǵanıday olar túrli tovarlarǵa talap bildiredi. Qarıydardıń diydi hám satıp alıw qábileti ol óz mütájligin qanaatlandırıw ushın qanday mugdarda hám qaysı túrdegi tovarlardı qansha puldan alıw múmkinligin belgileydi. Qarıydardıń tovardı tańlawdan ibarat jumısı onıń satıp alıw qábileti sheńberinde en paydalı tovarlardı tabıwǵa umtılwın bildiredi. Tovardıń payda keltiriwı qanshelli joqarı bolsa, sonshelli baha qárejetten joqarıǵa qarap umtıladı hám hátteki onnan úziliwı de múmkin.

Bahanıń tovar paydalılıǵına baylanıslı artıp barıwı sheksi: emes, sebebi payda keltiriw normasınıń da en aqırǵı shegarası boladı. Sol shegaradan ótkennen son tovardıń paydalılıǵı páseyip baradı. Paydalılıqtın joqarı noqatında baha da joqeri boladı.

Bunnan soń baha páseyip baradı. Demek, paydalılıq bahanı málim waqıtqa shekem arttıradı, sofinan bolsa baha páseyedi, sebebi paydalılıq kemeyedi.

Ekonomikada sonday nızam bar, tovardıń paydalılıǵı qansha joqarı bolsa, onıń bahası da sonsha qımbat (joqarı) boladı hám kerisinshe.

Paydalılıq tovardıń ózgesheligi menen sheklenbey, oni tutınıw waqti menen de ólshenedi. Miynet ónimdarlıǵı joqarı bolıp, waqit birliginde pul qanshelli kóp tabılsa, sonshelli waqıttıń qadiri joqarı boladı. Bul tutınıw waqtına da tiyisli. Tovarlar tutınıw ushın qanshelli qolaylı bolıp, waqıttı únemlese, olardıń bahası sonshelli joqarı boladı. Waqıttı únemlew tovardı paydalılıǵınıń áhmiyetli belgisi. Qarıydar ushın waqıttıń qadiri, Mısalı, menedjer, shipaker, injener, jumısshı, úy biykesi, pensioner ushın túrlishe. Aytayıq, shipaker hayaldıń waqti tigiz, ol nawqasti kórip (emlep) pul tabadı, úy biykesiniń waqti arqayın (biymálel), pul tabatugin talabi joq. Shipaker tovarǵa telefon arqalı buyırtpa berip, qımbat bolsa da jetkerip bergenine razı boladı. Uy biykesi buni islemeydi. Ol arzan tovardı izlep tabadı. Bul jerde birdey tovardı bahası hár qıylı bolıwı turǵan gáp. Waqıttıń qadiri artıwı menen tutınıw ushın qolaylıq beriw qárejetleri kóbeyip, olar tovar bahasınıń qáıiplesiwinde aktiv qatnasadı.

Qullası, satıp alıw qábileti hám paydalılıq dárejesi birgelikte talaptı payda etedi, talap bolsa bahaga tásir etedi. Bazar bahası talaptan tısqarı usınısqa da baylanıslı boladı. Usınıs penen talap teńles kende bazarda teńsalmaqlı baha júzege keledi, bul qarıydarǵa da, Satıwshıǵa da maqul boladı. Biraq, aytilgen tenlikti túrli faktorlar júzege keltiredi. Bul tensalmaqlıq talap esabınan bolǵanda joqarı baha tiykarında,

kerisinshe buni usınıs júzege keltirgende bul tómen baha tiykarında júzege keledi. Mısalı, súttin paydalılıǵı qısı-jazı birdey, biraq bahası túrlishe. Qısta sútkı bolǵan talap usınıstan artıq bolǵanlıǵı ushın onıń bahası artadı. Jazda súttin usınısı talaptan artıqsha bolǵanı ushın onıń bahası páseyedi. Qısta sút bazarındaǵı teńsalmaqlı baha bir litrge 1000 sum bolsa, jazda bul baha 800 sum boladı. Mıne, usı 1000 sum hám 800 sumlıq baha Satıwshı ushın da, qarıydar ushın da maqul tensalmaqlı baha boladı. Báseki ortalıǵı. Báseki baha menen alıp barılǵanda ol bazarǵa tásir ótkeredi. Báseki kúshli bolsa baha páseyedi, eger ol sheklense baha artıwǵa iykemlesken boladı. Báseki bahaga usınıstı kóbeytiw arqalı tásir etedi. Bazardan bákilesti qisip shıǵarıw ushın tovardı kóplep hám qarıydarǵa maqul bahada usınıs etiw kerek boladı. Demek, báseki usınıstı kóbeytip bahanı túsiredi. Eiraq, buniń óz shegarası bar.

Usınıs kóbeygende massalıq tutınıw tovarlarınıń bahası páseyedi, biraq kereginen artıqsha tovar bahası páseyse, olardı satıw báribir kóbeymeydi. Demek, báseki shárayatında baha talaptin mugdarlı shegarasına shekem ózgerip barıwı múmkin. Bunnan son oni hátteki tómerletiw nátiyje bermeydi. Báseki qanshelli kúshli bolmasın báribir bahanı qárejetten tómen túsiwge jol berilmeydi, sebebi solay bolsa ziyanga islew kelip shıǵadı hám bul bákisini mánissiz iske aylandıradı.

Bákilesler qanshelli kóp bolsa, bahalar sonshelli arzan boladı. Egerde bákilesler til biriktirse, óz ara gúres ornına kelisim payda boladı hám olar usınıstı kóbeytpey turip bahanı kóteriwi imkanıyatına iye boladı.

Bahanı qalıplestiriwshı faktorlar oǵan túrlishe bagdarda tásir etedi. Mısalı, talap hám qárejetler bahanı arttırsa, báseki hám usınıs bahanı tómerletedi. Málím waqıtta anıq bir tovardıń bahasınıń qalıplesıwında hár qıylı faktorlar túrlishe rol oynaydı, bir faktordıń tásin basqası neytrallas. tıp turıwı da júz beredi. Bahalardıń aytilgen faktorlar tásinde erkin túrde qalıplesıwı bákileli bazarǵa tán boladı. Bul jerde barlıq Satıwshılar hám qarıydarlar erkinlikke iye.

Olar qanday is penen shuǵıllanıwın ózleri belgileydi. Olar kópshilik bolǵanlıqtan, olardan hesh biri óz bilgeninshe bahanı ornata almaydı. Baha báseki procesinde qalıplese. Mısalı, biyday, gúrish yamasa paxta bazarında Satıwshılar mıńlap fermerlerden ibarat, qarıydar firmalardıń da sanı mıńlap boladı. Erkin bazarda tovar usınıstı óndiriwshı tárepinen boladı, ol Satıwshı wazıypasın artqaradı. Ol

bazarda qarıydarǵa óz bahasını usınıs etedi, qarıydar bolsa talap etiwshı sıpatında tovardı ózine maqul bahada satıp alıw imkanıyatına iye boladı. Qarıydar menen Satıwshı ortasındaǵı baylanıstan bazar bahası júzege keledi. Bul baha qarıydarıń talap bahası menen Satıwshınıń usınıs bahası aralıǵında boladı. Mıne, usınday erkin bahalar Ózbekstandaǵı diyqan bazarları, tovar bazarları, mayda dúkanlar sıyaqlarǵa tán. Erkin bazarda málím birdey tovarlardıń bahaları bir-birinen parıqlanadı. Bul ózgeshelik Bahanıń qárejetten qanshelli joqarı bolıwı menen belgilenedi. Mısalı, barlıq jerde ruchka sterjenleri hár qıylı bahada satılıp, ol 450-500 sum aralıǵında boladı. Báseki kúshli bolıp usınıs kóbeygen jerde sterjen 400 sum turadı, báseki kem bolǵan hám usınıs az jerde talap onnan artıq bolǵanlıǵı ushın sterjen 550 sum turadı. Biraq, hesh bir bazarda sterjen 300 sumnı 911 tómen bahada satılmaydı, sebebi onıń qárejeti, yaǵnıy satıp alınıw bahası 300 sum turadı. Qarıydar ushın erkin bazar bahaları maqul, sebebi bul jerde kerekli tovarlardı arzan alıp, tutınıwdı maksimallasırıw múmkin.

Hákimshilik-buyırıqpaızlıqqa tiykarlangan ekonomikadan bazar ekonomikasına ótip atırgan barlıq mámleketlerde mámleketin baha tarawındaǵı siyasatı hár tárepleme bahalardı erkinlestiriw, milliy bazar bahaların jer júzilik bazar bahalarına jaqınlastiriwǵa qaratıladı. Bahalardı erkinlestiriw - ekonomikalıq reformalardıń eń áhmiyetli bagdarlarınan biri bolıp, reformalardıń social-ekonomikalıq aqibetleri hár tárepleme sol mashqalanıń sheshiliwına baylanıslı boladı.

Ózbekstanda ekonomikanı reformalardıń ózine tán principleri, mámlekettegi jaǵday hám xalıqtıń turmis dárejesin esapqa alıp, bahalardı áste-aqırınlıq penen hám basqıshpa- basqısh erkinlestiriw jolı tańlap alındı. Sol jol menen bahalardı erkinlestiriwdıń dáslepki basqıshında (1992-jıldıń basında) keń kólemdegi óndirislik hám texnikalıq qural esaplangan ónimler, ayırım túrdegi xalıq tutınıw tovarları, orınlı jumıshılar hám xızmetlerdiń erkin bahaları hám tariflerine ótildi. Xalıqtı sociallıq qorgaw maqsetinde sheklengen dárejede azıq-awqat hám sanaat tovarları bahalarınıń shegarası belgilep qoyıldı, ayırım túrdegi xızmetlerdiń eń joqarı tarifleri engizildi.

Bahalardı erkinlestiriwdıń keyingi basqıshında (1993-jıl) kelisilgen kótere bahalardı mámleket tárepinen salıw toqtatıldı.

Qatan belgilengen hám mámleket tárepinen tártipke salınıp turılutıǵın bahalarda satılutıǵın tovarlar hám kórsetileutıǵın xızmetlerdiń sanı bir qansha qısqardı.

Bahalardı erkinlestiriwdiń gezektegi basqışında (1994-jıl oktyabr-noyabr) xalıq tutınıw tovarlarınń tiykargı túrleriniń bahaları erkin jiberildi, transport hám kommunal xızmetlerdiń tarifleri kóterildi. Solay etip, respublikada ekonomikanı reformalawdıń birinshi basqışı bahalardı basqışpa-basqış (úsh basqışta) tolıq erkinlestiriw jolı menen juwmaqlandı.

Bahalardı erkinlestiriw xalıqtı isenimli sociallıq hám ekonomikalıq qorgaw ilajları menen birge alıp barıladı

Mámleket tárepinen túrli kompensaciýalar maqsetindegi qorlar dúzilǵı, miynet haqı, pensiya hám stipendiyalardıń eń kem mugdarı turaqlı pátlerde arttırıp barıldı, balalar ushın napaqalar engizildi. Xalıqtıń járdemge mıtáj bólegine járdem kórsetildi, jeńillikli salıq stavkaları engizildi. Nátiyjeli hám maqsetke muwapıq baha siyasatı quralında mámleketimizde birinshi dárejeli mıtájlikke iye bolǵan tovarlardı islep shıǵarıw jolǵa qoyıldı. Bul bolsa, birinshiden, xalıqtıń usı tovarlarǵa bolǵan mıtájlikleri milliy óndiriwshiler tárepinen tolıq hám sapalı támiyinlew múmkinshiligin berdi. Ekinshiden bolsa, azıq-awqat hám basqa strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan tovarlardıń ózimizde jetkilikli mugdarda islep shıǵarıw imkanıyatınıń qolǵa kirgiziliwı, respublikamızdıń basqa mámleketlerden qaramlılıǵın saplastırıp, ekonomikalıq qáwipsizlikti támiyinledi.

Tayanış túsinikler

Báseki, báseki nızamı, taraw ishindegi báseki, tarawlar aralıq báseki, jetiliskeń báseki, jetilispegen báseki, básekilesiw usılları, *Monopoliya, kapitaldıń toplanıwı, sap monopoliya, oligopoliya, monosoponiya, tábiyiy monopoliya, legal monopoliya, jasalma monopoliya, kartel, sondikat, Konzern, antimonopoliyalıq siyasat, Sherman nızamı, Kleyton nızamı, Robinson-Petmen nızamı, báseki ortalıǵı*. baha quralında básekilesiw, sapa járdeminde básekilesi, reklama quralında básekilesiw, servis arqalı básekilesiw, baha, erkin baha, standart baha, ózgeriwsheń baha, demping baha, bahanı erkinlestiriw.

Qadagalaw sorawları

1 Básekiniń máńisin, obyektiv tiykarların hám waziypaların túsindirin.

2. Háreket etiw shegaraları boyınsha báseki qanday túrlerge bólinedi?

3. Rawajlanw dárejesine qaray básekiniń qanday túrleri háreket etedi?

4. Básekilesiw usılların misallarda túsindirin.

5. Monopoliynıń mazmunı hám júzege keliw sebeplerin túsindirin.

6. Monopoliyalardıń túrlerin sanań.

7. Tábiyiy monopoliya haqqında túsinik beriń.

8. Legal monopoliya haqqında túsinik beriń.

9. Jasalma monopoliyalarda haqqında túsinik beriń.

10. Monopoliyanıń abzallıqları hám social-ekonomikalıq aqibetlerin túsindirin.

11. Ózbekstanda báseki ortalıǵınıń qalıptasıwı hám rawajlanıwınıń ózgesheliklerin túsindirin.

12. Bahanıń ekonomikalıq mazmunın onıń waziypaları arqalı túsindirip beriń.

13. Bahanıń tiykargı túrlerin qısqasha táriyplep beriń.

14. Bahanıń qalıptasıwına tásir kórsetiwshi tiykargı faktorlar nelerden ibarat?

7- TEMA. ISBILEREMNLİK XİZMETİ HÁM ONÍN FORMALARÍ. ISBILERMENLIK KAPITALÍ

7.1. Isbilermenlik xızetiniń mazmunı hám tiykarǵı belgileri

Házirgi kúnde turmısımızda « biznes » hám « isbilermenlik » túsinikleri keń ushırasadı. Ayırım ádebiyatlarda olar bir mánisti áńlatadı dep kórsetiledi. Ózbekstan alımları bolsa biznes hám isbilermenlik ortasındaǵı ózgeshelikleri ajıratıp kórsetedi.

Biznes inglis sózi («business») bolıp, bizińshe «is, xızmet» degen mánisti áńlatadı. Kúndelikli turmısımızda biznesmen degende, kóbinese « alıp satarlar » túsiniledi. Bıraq, ol bir qansha keńirek mánisti áńlatadı.

Biznes – bul nızamda qadaǵalanbaǵan hár qıylı iskerlik túrleri menen shuǵıllanıp, dárámat tabıwdı kórsetedi.

Bizneste dóretiwshilik xızmeti menen shuǵıllanbay turıp-aq dárámat alıwǵa boladı. Mısalı, múlikti ijarǵa beriw, akciya satıp alıw, artıqsha pulladı bankke qoyıw arqalı procent túrindegi dárámatlardı alıw h.t.b. Bunday jol menen dárámat alıw artıqsha talanttı talap etpeydi. Biznes isbilermenlikke salıstırǵanda keńirek mániste qollanıladı. Isbilermenlik bolsa, biznesteń bir túri.

Isbilermenlik kóbinese dóretiwshilik xızmeti menen baylanıslı bolǵanlıqtan oǵan tómendegishe táriyp beriwdi maqul dep esaplaymız: «Isbilermenlik múlik juwapkershiligi tiykarında, kapitadı iske qosıw arqalı dóretiwshilik xızmeti menen shuǵıllanıp, tovar hám xızmetlerdi jaratıw esabınan dárámat alıwǵa qaratilǵan iskerlik».

Ózbekstan Respublikasınıń 2012-jıl 2-mayda qabıl etilgen «Isbilermenlik xızmeti erkinliginiń kepillikleri haqqında»ǵı Nızamınıń 3-statyasında «Isbilermenlik xızmeti (isbilermenlik) isbilermenlik xızmeti subyektleri tárepinen nızam hújjetlerine muwapıq ámelge asırılatuǵın, ózi táwekel etip hám ózi múliki juwapkerligi tiykarında dárámat (payda) alıwǵa qaratilǵan belsendilik xızmeti» dep táriyplengen. Usı nızamınıń 4-statyasına muwapıq, isbilermenlik xızmetiniń subyektleri bolıp belgilengen tártipte mámleketlik dizimnen ótken hám isbilermenlik xızmetin ámelge asırıp atırǵan yuridikalıq hám fizikalıq tárepler esaplanadı.

Isbilermenlik xızmeti iskerliktiń sonday bir ayrıqsha túri bolıp, ol jallanba miynetten ózgeshelenedi. Jallanba islewshi tikkeley óndiris procesinde qatnasıp tovar hám xızmetlerdi jaratatuǵın bolsa, al isbilermen óndiristiń Materiallıq hám jeke faktorın birlestiredi, onnan nátiyjeli paydalanıwshı támiyinleydi. Isbilermenlik xızmeti óziniń tómendegi bir qatar belgilerine iye:

Isbilermenlik xızmetiniń erkinligi. Bul isbilermenge eń dáslep erkin túrde sheshimler qabıl etiw mümkinshiligin beredi. Isbilermen qanday resurslardan paydalanıw arqalı qanday ónim islep shıǵarıw kerek, qansha islep shıǵarıw, kimge satıw, qanday baha belgilew kerek?, degen máselelerde erkin boladı. Bıraq, bul erkinlik absolyut emes. Sebebi, ol sheshim qabıl etiwde erkin bolǵanı menen bári bir, bazar nızamlarına boysınıwı tiyis, bazar talaplarınan kelip shıǵa otırıp háreketke kirisıwı kerek.

Isbilermenlik qábileti. Bul insan kapitalınıń ayrıqsha túri bolıp, Materiallıq baylıq hám xızmetlerdi jaratıwda resurslar kombinaciyasınıń ámelge asırıw uqıplılıǵın kórsetedi. Sebebi, házirgi zaman óndirisi bir-biriniń ornın basıwshı arzanıraq resurslardan paydalanıp joqarı tutınıw qunına iye bolǵan ónimlerdi islep shıǵarıwdı názarde tutadı. Ónimler bir neshe resurslardan paydalanıw tiykarında islep shıǵarıladı. Sonlıqtan isbilermen óndiriste qaysı resurslar kombinaciyasınıń qanday qatnasta paydalanıw uqıplılıǵına iye bolıwı lazım. Mısalı, turaq jay qurılısında pisen gerbishten paydalanıw kerek pe yamasa ózinde ıssılıqtı jaqsı saqlaytuǵın basqa arzanıraq resurslardan paydalanǵan maqul ma? Bul sorawǵa juwap beriw ushın isbilermende talant, uqıplılıq bolıwı kerek. Yaǵnıy, resurslar kombinaciyası hám óz ara qatnası tiykarında joqarı nátiyjelikke erisıwı lazım.

Materiallıq juwapkershilik. Hár qanday xojalıq xızmetiniń nátiyjesi ushın isbilermeniń ózi juwapkershilikte boladı. Payda alıwdı maqset ete otırıp, ol kórilgen zıyandı da óz moynına aladı.

Táwekelshilik. Isbilermen hár qanday qáwip-qaterge de tayar turıwı kerek. Sebebi, qánshelli dárejede puqta oylanıp, jumıs júrgiziwine qaramastan, bazarda kútilmegen jaǵdaylar nátiyjelerinen zıyanǵa qalıwı hátte bankrot bolıw qáwpi de itibardan shette qalmawı lazım. Usınday jaǵdayǵa táwekel etken adamǵana isbilermen boladı.

Payda alıwǵa umtiliwshilik. Bul isbilermeniń tábiyatına tán nárese. Payda alıwı ushın isbilermen óndiris faktorlarınıń nátiyjeli kombinaciyasınıń ámelge asıra otırıp, jańa texnologiyalardan paydalanıw

jollarin hám bazarı óz ónimleri menen iyelew usılların oylap tabıwı kerek

Isbilermenlikte ózin-ózi basqarıw. Isbilermenlik xızmeti ekonomikalıq erkinlik principi tiykarında shólkemlestirilgenlikten, onıń xızmeti joqarıdan basqarılmaydı. Sonlıqtan isbilermen xojalıq iskerligin, shólkemlestiriwshi hám basqarıwshi bolıwı da tiyis. Isbilermen hár qanday máseleni óz waqtında hám tezlik penen sheshiwı kapital háreketin tolıq basqarıwı, kárxana xızmetindegi tiykarǵı wazıypalardı belgilewi hám bólistiriwı zárur.

Isbilermenlik mádeniyatı hám bilimge iye bolıw. Isbilermen bolıw ushın teoriyalıq hám ámeliy bilimler menen qurallanǵan bolıwı talap etiledi. Sebebi, bazarın jaǵdayın óz waqtında bilmey, ondaǵı ózgerislerdi sezbey turıp is baslawdın ózi múmkin emes. Sonlıqtan isbilermen bazardaǵı talaptın ózgerisin aldın ala sezıw qábiletine iye bolıwı hám óz xızmetin soǵan iykemlestirip barıw qábiletine iye bolıwı, óziniń huqıq hám mınnetlerin tolıq ańlap jeetiwi zárúr. Onnan átirapındaǵılar menen islesiw mádeniyatı da talap etiledi. Isbilermen nızamda jazılmaǵan insaniylyq qaǵıydaların da basshiliqqa alıp hadal xızmet etse, onıń isi rawaj boladı.

Nızamǵa boysınıw. Isbilermen nızamda qadaǵan etilmegen iskerlik túrleri menen shuǵıllanıw, nızamlarǵa xızmet eetiwi, aldawshiliqqa jol bermewi hám hadal báseki arqalı xızmet júrgiziwi kerek.

Óz ara báseki ortalıǵında xızmet júrgiziw. Rawajlanǵan bazar ekonomikasında isbilermen óz qarsılasları menen ayawsız báseki xızmet júrgiziwi kerek boladı.

Jańalıqqa umtiliwshiliq. Isbilermen bolıw ushın novator bolıw kerek. Ol turmısta qalıplesken usıllar boyınsha emes, al jańalıqlar ashıw jolı menen maqsetke erisiwge umtiliw zárúr. Paydanı bahalarda kóteriwsabınan emes, al qarıydarǵa jan ónimlerdi jetkerip beriw, onıń sapasını arttırıw, óndiris shıǵınların azaytıw esabınan alıw, hátte tovarlardı satıwdın da jańa usılların engiziw arqalı támiyinlewi lazım.

Isbilermenlik xızmetiniń rawajlanıwı bir qatar shárayatlardıń bolıwın talap etedi hám onı ekonomikalıq, sociallıq, huqıqiy hám siyasiy faktorlarǵa ajratıwǵa boladı. Isbilermenliktiń ekonomikalıq faktorları degende xızmet erkinligin, menshiktiń kóp túrliligin, báseki ortalıǵın qalıplestiriw, tovarǵa bolǵan talap hám usınıs, qarıydarlardıń satıp alıw qurbi hám tiyisli infrastrukturanıń jaratılıwın túsinemiz.

Isbilermenliktiń ekonomikalıq hám sociallıq shárayatları bir biri menen baylanıslı. Sociallıq shárayatlar eń dáslep, qarıydarlardıń qálewi hám modaǵa juwap beretuǵın tovarlardı satıp alıwǵa umtiliwları menen belgilenedi. Sebebi, ilim hám texnikanıń tez pát penen rawajlanıp baratırǵan házirgi shárayatında, bazarlarǵa kúndelikli tárizde jańa ónimler kirip keledi hám modalar ózgerip baradı. Bul qarıydarlardıń miliy úrp-ádetleri, turmıs tárizleri, dınıy isenimleri hám basqa da ruwxıy faktorlarǵa baylanıslı boladı.

Isbilermenliktiń huqıqiy faktori onıń huqıqiy tiykarlarınıń bekkemlenıwı menen belgilenedi. Yaǵnıy, isbilermenlik xızmetin shólkemlestiriw onıń huqıq hám mınnetlerin belgilep beriwshi Nızamlardıń bolıwın talap etedi. Sebebi, isbilermen tiyisli huqıqiy ortalıqta iskerlik júrgizedi. Ózbekstan Respublikasında bunday nızamlar, qararlar, bunda, isbilermenlerdın huqıq hám kepillikleri, olardı dizimnen ótkeriwdın tartıp-qaǵıydaları, hákimshilik sistemasınan qorǵaw hám olarǵa beriletuǵın jeńillikler óz sawleleniwın tapqan.

Isbilermenlikti rawajlandırıwda siyasiy faktorlar da ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi, siyasiy turaqlılıq támiyinlenbegen jerde ekonomikalıq faktorlardıń bolıwına qaramastan, isbilermenlikti shólkemlestiriw hám rawajlandırıw qıyın keshedi. Sonlıqtan isbilermenlikke qolaylı bolǵan siyasiy jaǵdaydı jaratıw zárúr.

7.2. Isbilermenlik xızmetinde innovaciyanıń áhmiyeti

Bazar ekonomikası jaqsı rawajlanǵan mámleketlerdın isbilermenlik xızmetiniń analizi sonı kórsetedi, isbilermenlik eki formada, yaǵnıy klassik hám innovaciyalıq isbilermenlik formasında rawajlanadı.

Klassik isbilermenlik degende sırtqı hám ishki faktorlar hám de imkaniyatları iske qosqan halda resurslardın nátiyjeligin arttırıw tiykarında ónim islep shıǵarıw túsnilse, innovaciyalıq isbilermenlik – jańalıq penen baylanıslı bolǵan tovar, xızmet, texnologiya, biznesti shólkemlestiriw, jańa metodları islep shıǵıwdı ańlatadı. Basqasha aytqanda, isbilermen turaqlı túrde «jaratıwshańlıq» (dóretiwshilik) penen shuǵıllanıw, jámiyettiń ekonomikalıq rawajlanıwında tiykarǵı shaxs bolıp qaladı.

Isbilermen jańa tovardı islep shıǵarıw procesinde ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdı esapqa alıw lazım, sebebi texnika hám texnologiyanı rawajlandırıw nátiyjesinde ónim (tovar hám xızmet) tez eskirip qaladı. Isbilermen keleshekte júzege kelıwı múmkin bolǵan mútajlıktı qanaatlandırıw ushin islewi kerek.

Jańalıqlardı engiziw hám tarqatıw ushin tutınawshılar menen jaqınnan baylanısta bolıwı kerek. Ámeliyat nátiyjeleriniń kórsetiwinshe, kishi kárxanalar bazar talabına tez beyimlesiwı múmkin. Iri kárxanalar bolsa óziniń inertligi sebepli bazardıń ózgeriwshen talabına tez beyimlese almaydı, biraq kishi kárxana usınıs etken jańalıqtı úlken muǵdarda islep shıǵarıw imkaniyatına iye.

Isbilermenlikti novator, yaǵnıy jańalıqtı jaratıwshı adam sıpatında belgili amerikalı ekonomist Yozer Shumpeter óziniń «Ekonomikalıq rawajlanıw teoriyası» kitabında táriyplengenindey, «Isbilermenniń wazıypası jańa oylap tabıwshılıqlardı ámelge engiziw arqalı óndiris usilin reformalawdan ibarat. Keń mániste kórip shıǵılǵanda isbilermenniń wazıypası – jańadan ashılǵan bazar yamasa gónergenin modernizaciyalaw ushin jańa texnologiyalar qollanıwdan ibarat».

Innovaciya degende neni tusınıw kerek. Innovaciyaǵa bir qansha táriypler berilgen:

Innovaciya (jańalanıw) – bul óndiristiń ishki sistemasınıń dáslepki formadan jan formaǵa ótiw.

Innovaciya – bul bar bolǵan mútajlıktı tolıq qanaatlandırıw maqsetinde jańalıq (oylap tabıwshılıq) jaratıw, tarqatıw hám onı ámelge engiziw.

Innovaciya – bul jańa ideya, usınıs, ilimiy-texnikalıq juwmaqlardı ámeliyatta qollanıw.

Innovaciya – aldın bolmaǵan qandayda jańalıq: jańa hádiyse, oylap tabıwshılıq, ashılıw, jámiyetlik mútajlıklardı qanaatlandırıwdıń jańa usili hám basqalar.

Solay etip, innovaciya eki nárese bar, birinshiden, bul jańa ideya, yamasa tovar hám xızmet. Ekinshiden, óndiris sistemasın sapa jaǵınan jańa dárejege ózgeritiwge alıp keliwshi jańalıqtı óndiris sistemasına engiziw. Yozer Shumpeter innovaciyanı óndiris sistemasınıń jańa sapa parametrlerine ózgeriwı dep túsindirgen. Ol óndiristi resurslar kombinaciyası emes, al jańa tovar (bazar) jaratıwdan ibarat, dep bilgen. P. Durkerdiń pikirine muwapıq, isbilermen apiwayı islep shıǵarıwshıdan sol tárepi boyınsha parıqlanadı, isbilermen óziniń barlıq

xızmetinde óz kúshi hám energiyasını jańalıq izlep tabıwǵa baǵıshlaydı. Onda jańalıq jaratıwǵa qaratilǵan pikir bolıwı kerek.

Innovaciyalıq isbilermenlik – bul barlıq xızmette jańalıq jaratıw hám onnan kommerciyalıq maqsette paydalanıwǵa qaratilǵan process.

Innovaciyalıq isbilermenlik, yaǵnıy jańalıq jaratıw hám onnan kommerciyalıq maqsette paydalanıw bir neshe basqıshta alıp barıladı:

- jańa ideyalar izlep tabıw hám onı bahalaw;
- biznes joba duziw;
- resurslardı tawıp, tájiriyebe sıpatında ónim islep shıǵarıw hám onı sınavdan ótkeriw;
- tovardı bazarǵa kirgiziw hám onı ótkeriw;

Innovaciyalıq isbilermenlik turaqlı túrde ózgeriwdi, jańa ideya, jańa tovar modifikaciyası hám basqa jańalıqlardı engiziwshi shólkemlestiriwshilik formalardı engiziwdi názerde tutadı.

Innovaciyalıq isbilermenlik xızmeti ushin kishi kárxanalarda jaratılǵan jańalıqtı kommerciyalıq maqsette paydalana alatuǵın bilim hám intuiciyaǵa iye bolǵan qánige lazım.

Kishi kárxanalarda innovaciyalıq isbilermenlik xızmetiniń ústinlikleri tómendegilerden ibarat:

- jańalıq jaratıwdan qızıǵıwshılıqtıń joqarı ekenligi;
- tar sheńberde (anıq baǵdarda) ilimiy izleniwler alıp barıw;
- barlıq intelektual resurslardı juwmaqlawshı ónim islep shıǵarıwǵa baǵdarlaw múmkinshiliginiń bar ekenligi;
- úlken kárxanalar ámelge asıra almaytuǵın «risk» joqarı bolǵan jumislardıń alıp barılıwı.

Innovaciyalıq isbilermenlik ushin biznes ortalıq tiykarǵı esaplanadı, sebebi jańalıqlardı oylap tabıw hám onı ámeliyatqa engiziw jetkilikli isbilermenlik ortalıǵın talap etedi.

Isbilermenlik ortalıǵı – bul qanday da maqsetke baǵdarlangan izleniw alıp barıw hám onı turmısqa engiziw ushin shárayat jaratıp beriwshi ortalıq.

Bunday ortalıqtıń tiykarǵı elementlerin bazarda erkin háreketleniwshi, óziniń finanslıq qarjısına iye bolǵan investolar, bákige shıdamlı ónim islep shıǵarıwshılar hám olarǵa xızmet kórsetiwshi bazar infrastrukturaları quraydı. Ekonomikada bunday bazar ortalıǵın jaratıw – házirgi kúndegi mámleketimiz aldında turǵan tiykarǵı wazıypalardan biri.

Kishi biznes kepilliklerin bekkemlew, onıń rawajlanıwı ushın qolaylı ortalıq jaratıw maqsetinde mámleketlik basqarıw shólkemleri hám bazar institutlarında hákimshilik proceduralarda orınlaw menen baylanıslı, bir qansha joqarı dárejede bolıp turǵan biznes qárejetlerin kemeytiw lazım. Biznes ortalıq mámleketimizde júzege kelip atırǵan innovaciyalıq isbilermenliktiń tiykarın quraydı.

Innovaciyalıq isbilermenliktiń shólkemlestiriwshilik-huqıqıy tiykarları túrlishe. Bazar ekonomikası rawajlangan mámleketlerde úlken táwekelshilik penen isleytuǵın **arnawlı venchur firmaları** bar bolıp, olar jańa tovar hám xızmetler jaratıw ústinde izleniwler alıp baradı.

Venchur firmanıń tiykarın salıwshıları – injener alımlar óz izleniwleriniń nátiyjelerin eksperiment, patent hám kommutant firmalarǵa tapsıradı.

Innovaciyalıq isbilermenliktiń jáne bir aymaqlıq shólkemlestiriwshilik túri – **ilimiy-texnologiyalıq park (texnopark)**ler bolıp, bul struktura innovaciyalıq biznes ónimin islep shıǵarıw hám bazarda satıwdı shólkemlestiriwge járdem beredi hám sol arqalı kishi bizneste innovaciyalıq xızmetti rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Texnoparklerdin tiykarǵı wazıypası:

- ilimiy jańalıqlardı texnologiyaǵa aylandırdıdan;
- texnologiyanı kommerciyalıq ónimge aylandırdıdan;
- kishi kárxanalarda jańadan jaratılǵan ónimdi kóp muǵdarda islep shıǵarıwdan;
- ilimiy izleniwlerdi alıp barıwshı firmalardı shólkemlestiriwden;
- ilim menen baylanıslı barlıq biznes turlerin qollap-quwatlawdan ibarat.

Biznes inkubatorlar – kishi innovaciyalıq kárxananın xızmet kórseetiwi ushın shárayat jaratıwshı struktura. Biznes inkubatorlar bir qansha funkciyalardı orınladı:

- kishi biznes kárxanalarına jeńillikli shárayatlarda ásbap úskeneler jetkerip beredi, huqıqy máslahat hám maǵlıwmatlar xızmetin kórsetedi;
- ilimiy texnologiyalardı kommerciyalıq tiykarda satadı;
- isbilermenlerdin qanıgeligin jetilistiredi hám basqalar.

«Innovaciya» ataması «oylap tabıwshılıq» hám «ashiliw» túsiniqleri menen tıǵız baylanıslı.

«Oylap tabıwshılıq» degende insan tárepinen jaratılǵan jańa úskeneler, mexanizmler, instrumentler túsiniledi. «Ashiliw» degende aldın málim bolmaǵan maǵlıwmatlardı alıw yamasa aldın málim bolmaǵan tábiyat hádiyselerin baqlaw názerde tutıladı. Innovaciyaдан ózgesherik, ashiliw, ádette, fundamental dárejede ámelge asırıladı hám payda alıw maqsetin gózlemeydi.

Innovaciya lar nátiyjesi jańa yamasa jetilistirilgen ónimler, procesler yamasa biznes-modeller bolıwı múmkin. Ónimli innovaciya larǵa zaman talabındaǵı anıq misal spátında iPhone – uyalı baylanıstın revolyuciya lıq jańa ásbaptı keltiriw múmkin. Operaciya lıq innovaciya ğa hámme jaqsı biletuǵın misal biojanilǵı islep shıǵarıw. Bazarda byudjet avialiniya ları dep atalǵan avia tasiwlarđın – bul biznes-modeldegi innovaciya larǵa misal bola aladı.

Jáhan iliminin zamanagóy jetskenlikleri, innovaciya lıq ideya lar, islenbeler hám texnologiya lar tiykarında elimizdi jedel rawajlandırıw, sonday-aq, 2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdın bes tiykardı baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyasında belgilengen wazıypalardı orınlawın izbe-iz támiyinlew maqsetinde 2018-jıl 21-sentyabr kúni 2019-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasını innovaciya lıq rawajlandırıw strategiyasını tastıyıqlaw haqqında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Pármanı qabil etildi.

Bul strategiya nın baslı maqseti mámleketimizdin xalıqaralıq maydandaǵı básekige shıdamlılıq dárejesin hám innovaciya lıq jaqtan rawajlanganlıǵın belgileytuǵın tiykarǵı faktor spátında insan kapitalın rawajlandırıw esaplanadı.

Mıne, usı maqsetke erisiw ushı bir qatar wazıypalar belgilep alındı. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikasınıń 2030-jılǵa kelip Global innovaciya lıq indeks reytingi boyınsha dúnyanıń 50 aldınǵı mámleketleri qatarına kirıwne erisiw. Bunıń ushın bilimlendiriwdin sapasını arttırıw, kadrlar tayarlaw sistemasınıń ekonomika lıq zárúrliklerge beyimlesiwın támiyinlew; ilimiy izertlew din potencialın bekkemlew hám nátiyjeligin arttırıw; básekige shıdamlı bazarlar shólkemlestiriw hám biznes ushın teńdey shárayatlar jaratıw, sonday-aq, turaqlı jumıs alıp baratuǵın social-ekonomika lıq infrastrukturanı jaratıw zárúr.

7.3. Isbilermenlik xizmatiniń formaları

Isbilermenlik quramalı dúziliske iye bolıp, onı túrlerge ajratıwda hár qıylı belgiler tiykar etip alınadı. Bunday belgiler sıpatında menshik túri, xızmet baǵdarı, nızamǵa boysınıwshılıq sıyaqlılardı aytıwǵa boladı. Menshik formasına qaray otırıp, jeke, jamáatlık, aralas ham mamleket isbilermenligi boladı.

Jeke isbilermenlik – hazirde ken tarqalǵan bolıp, ol jeke menshikke tiykarlanadı. Onıń ózi jeke hám birgeliktegi isbilermenlikke bólinedi. Jeke isbilermenlik jeke shaxslar tárepinen shólkemlestirilip, óndiris nátiyjeleri olardıń jeke ózlerine tiyisli boladı. Jeke isbilermenliktiń artıqmashlıǵı, bunda isbilermen xojalıq iskerligi ústinen tolıq qadaǵalaw júrgizedi. Payda hám zıyan ushın jeke ózi juwapker bolǵanlıqtan, Materiallıq juwapkershilik kúshli boladı. Sonlıqtan ol Ózbekstanda isbilermenliktiń jetekshi forması bolıp, jaratılǵan jalpı tovar hám xızmetlerde tiykarǵı úlesti quraydı.

Ózbekstan Respublikasınıń «Isbilermenlik xızmeti erkinliginiń kepilligi haqqında»ǵı Nızamınıń 6-statyasında jeke isbilermenlikke táriyp berilgen: «Jeke tártiptegi isbilermenlik fizikalıq shaxs (jeke tártiptegi isbilermen) tárepinen isbilermenlik xızmetin yuridikalıq tárepti payda etpey turıp-aq óz xızmetin shólkemlestiriw».

Usı nızamǵa muwapıq, «jeke tártiptegi isbilermenlik jeke isbilermen tárepinen erkin múlik huqıqı tiykarında ózine tiyisli bolǵan mal-múlik negizinde, sonday-aq, mal-múlikke iyelik etiw hám (yamasa) onnan paydalanıwǵa jol qoyatuǵın basqa da menshik huqıqı tiykarında ámelge asırıladı». Sonday-aq, bul nızamda jeke isbilermenlerdiń Ózbekstan Respublikası Mınıstrler Kabineti tárepinen belgilengen tártipte xızmetkerlerdiń jallaw huqıqları da belgilep berilgen.

Ózbekstan Respublikasında jeke isbilermenlik xızmeti tómendegi baǵdarlarda alıp barıladı:

- jeke tártiptegi isbilermenlik (jeke kárxana yamasa firma);
- shańaraq isbilermenligi;
- fermer hám diyqan xojalıqları;

Jeke tártiptegi isbilermenlik – ayırım puqaralar tárepinen ózleriniń táwekelshilikleri hám múlik juwapkershiligi tiykarında jeke

dáramat (payda) alıw maqsetinde ámeldegi nızamshılıq sheńberinde alıp barılatuǵın baslamashılıq tiykarındaǵı xojalıq xızmeti.

Ózbekstan Respublikasınıń 2012-jul 26-aprelda qabıl etilgen «Shańaraq isbilermenligi haqqında»ǵı Nızamınıń 3-statyasında «**Shańaraq isbilermenligi shańaraq aǵzaları tárepinen táwekel etip hám óziniń múlik juwapkershiligi tiykarında dáramat (payda) alıw maqsetinde ámelge asırılatuǵın belsendilik xızmeti**» dep kórsetilgen.

Shańaraq isbilermenligi yuridikalıq tárep payda etken halda yamasa yuridikalıq tárepti payda etpey turıp ta ámelge asırılıwı múmkin. Yuridikalıq tárep sıpatında ámelge asırılatuǵın shańaraq isbilermenligi shańaraqılıq kárxana formasında boladı. Bul nızamda shańaraqılıq kárxana qatnasıwshılarınıń hám onıń jallanba xızmetkerleriniń ulıwma sanı kishi isbilermenlik subyektleri xızmetkerleriniń nızam hújjetlerinde belgilengen ortasha jıllıq sanınan kóp bolıwı múmkin emesligi hám onıń eń kem sanı eki adamnan az bolıwı kórsetilgen.

Shańaraqılıq kárxana qatnasıwshıları shańaraqılıq kárxananiń ustav qorına kárxana shártnamasında názerde tutılǵan tártipte ózleri qosatuǵın mal-múlikti erkin tárizde belgileydi. Shańaraqılıq kárxananiń ustav qorı kárxananiń mámleketlik dizimnen ótkiziw ushın hújjetlerdi usınıs etetuǵın sánedegi nızam hújjetlerinde belgilengen eń kem is haqınıń 10 esesi muǵdarınan kem bolıwı kerek. Eger shańaraqılıq kárxananiń mal-múlikti jetkiliksiz bolsa ol qarız hám kredit qarjıları esabınan tolıqtırılıwı múmkin.

Jamáát isbilermenligi – bul bir topar adamlardıń belgili menshik formaları tiykarında jamáátlerge birlesip, jamáát kárxanaların payda eetiwi hám usı tiykarda isbilermenlik xızmetin ámelge asırıwdı kórsetedi.

Jamáátlik isbilermenliktiń keń tarqalǵan formaları korporaciya hám shirket firmaları esaplanadı.

Korporaciya latinsha «corporation» sózinen alınǵan bolıp, birlespe degen mániesti ańlatadı. Korporaciya iri akcionerlik jámiyetlerdiń birlespesi bolıp bir túrdegi ónim islep shıǵarıwshılardı birlestiredi. Óz quramındaǵı akcionerlik jámiyetlerdiń qadaǵalaw paketlerin iyelewi menen korporaciya xoldıń kompaniyalarına aylanadı. **Xoldıń** inglishe «holding» sózinen alınǵan bolıp iye (iyesi) degen mániesti ańlatadı. **Xoldıń kompaniya** – bul múlik iyeleri tárepinen bir qansha erkin akcionerlik jámiyetlerdiń xızmetin

qadağalaw maqsetinde shólkemlestirilgen sheriklik jámiyeti esaplanadı. Xoldıń kompaniyasına kiriwshi akcionerlik jámiyetlerdiń «akciyasınıń qadağalaw paketi» kompaniyanıń iqtıyarında boladı. Xoldıń kompaniyalarınıń mánis sonnan ibarat, olar qanday da bir óndirislik wazıypalardı orınlamaydı. Olardıń wazıypası – basqarıwdan, yaǵniy isenimli múlik iyesi sıpatında olarǵa óz akciyaları yamasa akciyanıń qadağalaw paketin beriwshi kompaniyalardıń xızmetine ulıwmalıq túrde xojalıq basshılıǵın ámelge asırıwdan ibarat. Xoldıń kompaniyası eki túrde boladı: **finanslıq xoldıń hám aralas xoldıń**. Finanslıq xoldıń amawlı qadağalaw hám basqarıw maqsetinde dúziledi. Kapitalınıń 50 % ten kóbiregin basqa emitentlerdiń bahalı qağazları hám basqa da finanslıq aktivleri quraytuǵın xoldıń finanslıq xoldıń esaplanadı. **Aralas xoldıń** – qadağalaw hám basqarıw wazıypaları menen bir qatarda sanaat, sawda, transport hám basqa da tarawlarda isbilermenlik xızmeti menen shuǵıllanıwı múmkin.

Shirket firma bir neshe múlik iyeleriniń óz múlikin birlestiriw tiykarında qalıplese di hám ol eki túrge bólinedi:

Juwapkershiligi sheklenbegen jámiyetler eki yamasa onnan kóbirek aǵzalardıń múliki tiykarında qalıplese di. Sheriklerdiń dáslepki múliki firmanın ustav kapitalın quraydı. Ustav kapitalǵa hár túrli sherikler túrli muǵdarda úles qosıwı múmkin. Sonlıqtan alınǵan payda olar ortasında usı úleske tiykarlanıp bólistiriledi. Firma bankrot bolǵan jaǵdayda sherikler zıyanı birgelikte kóteredi, yaǵniy bir sherik basqasınıń juwapkerliginde óz moynına aladı.

Juwapkershiligi sheklengen jámiyetlerdiń ustav kapitalı shólkemlestiriwshilerdiń qarjıları esabınan quraladı. Jámiyet aǵzaları ózleriniń qosqan úlesleri sheńberindegi juwapkershilikti óz moynına aladı. Jámiyet óz xızmeti ushın ustav kapitalı sheńberindegi juwapkershilikke iye. Juwapkershiligi sheklengen jámiyetlerdiń keń tarqalǵan formalarınan biri akcionerlik jámiyetler esaplanadı. Akcionerlik jámiyetlerdiń dúziw tártibi Ózbekstan Respublikasınıń «Akcionerlik jámiyetleri hám akcionerlerdiń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızam menen belgilengen. Usı nızamǵa muwapıq, **akcionerlik jámiyeti** – bul fizikalıq tárepler kapitalınıń birlesiwı bolıp, ol akciya shıǵarıw jolı menen shólkemlestiriledi. Akciya satıp alǵanlar akcionerlik jámiyettiń aǵzaları esaplanadı. Akciya – bul akcionerlik jámiyetke qansha úles qosqanlıǵı hám onıń paydasınan qanshasın

dividend formasında alıwı múmkin ekenligin tastıyıqlawshı hújjet yamasa bahalı qağaz bolıp esaplanadı.

Mámleket isbilermenligi – bul mámleket múliki bolǵan hám onıń qadağalawı astında islewshi kárxanalar bolıp, olar óndirishte mámleketlik sektordı payda etedi. Mámleketlik sektordıń ekonomikadaǵı orını hár qıylı, biraq kópshilik mámleketlerde onıń jaratılǵan tovar hám xızmetlerdegi úlesi 20% atırıpında boladı.

Aralas isbilermenlik jeke, mámleket hám jamáát múlikiniń aralas qarjılarına tiykarlanadı. Aralas firmalar milliy hám sirt el kapitalına tiykarlanǵan sheriklik qaǵıydasına tiykarlanıp qalıplese di. Bul firmalar óz ara máplerdiń úylesimliliǵı, húkimetler aralıq shártnamalar tiykarında shólkemlestirilip, sanaat, awıl xojalıǵı, qurılıs, transport hám basqa da ekonomika tarawlarında xızmet júrgizedi.

Isbilermenlik xızmet baǵdarına qaray otırıp, óndirislik, xızmet kórsetiw tarawlarındaǵı, innovaciyalıq isbilermenlik hám basqa da túrlerge bólinedi. Óndirislik isbilermenlikke sanaat, awıl xojalıǵı (agrobiznes), qurılıs stıyaqlı tarawlardaǵı isbilermenlikti aytıwǵa boladı. Xızmet kórsetiw tarawlarında da isbilermenlik júrgiziw múmkin, onı servis biznesi dep te ataydı (densawlıqtı saqlaw, bilimlendiriw, sport, xalıqqa turmıshlıq xızmetler kórsetiw h.t.) XXI ásirge kelip óndiriske zamanagóy texnika hám texnologiyalardı, ilimiy jańalıqlardı engiziw zárúrligi kúnnen-künge artıp barmaqta. Usıǵan bayanlı jańa texnika hám texnologiyalar, oylap tabıwshılıqlar bazarı yamasa venchur biznesi rawajlanıp barmaqta. Sonday-aq, rawajlanǵan ellerde informaciyalıq bizneske de ayrıqsha itibar qaratıladı. Isbilermenler ushın informaciyalıq infrastruktura bargan sayın jetilisip hám isbilermenler bul tarawdan ózlerin qızıqtırǵan kóplegen sorawlar boyınsha paydalı maǵlıwmatlardı alıwı múmkin. Dúnya elleri rawajlanıw ózgesheliklerinen kelip shıqqan halda, biz joqarıda kórip ótken isbilermenlik baǵdarlarına ústinlik beredi. Mısalı, Germaniya, Ullı Britaniya, Franciya sanaat isbilermenligine ayrıqsha itibar berse, AQSh ta islewshilerdiń intellektuallıq dárejesine áhmiyet beriledi. Yapon isbilermenleri basqalarǵa salıstırǵanda óndiriske tezirek texnologiyalıq jańalıqlardı engiziwge umtıladı.

Nızamlarǵa boysınıw dárejesine qaray ashkara hám jasırın túrdegi isbilermenlik boladı. **Ashkara isbilermenlik** – bul mámleket tárepinen belgilengen nızam hám tártip-qaǵıydalar tiykarında, tiyisli shólkemlerde dizimnen ótken halda júrgiziletuǵın isbilermenlik

esaplanadı. Bunday isbilermenler xızmetin ózlerimiz kórip hám olardıń xızmeti boyınsha qızıqtırǵan maǵlıwmatlardı alıwımız múmkin. Ashıq hám erkin ekonomika shárayatında ashkara túrdegi isbilermenliktiń rawajlanıw imkanıyatları joqarı boladı.

Jasırm isbilermenlik – bul isbilermen sıpatında rásmiy túrde dizimnen ótpey turıp, nızamǵa qayshı jollar menen iskerlik júrgiziwdi kórsetedi. Kópshilik jaǵdaylarda ol, isbilermenlik jolında hákimshilik tosqınlıqlar bolǵanda, yamasa salıqtan qashıp ózine kóp dárámat alıw maqsetinde júrgiziledi. Ekonomikada jasırm isbilermenliktiń kóp bolıwı mámleket ushın unamsız jaǵday. Ásirese, ol kriminál biznes penen baylanıslı bolsa (narkobiznes, adam sawdası, terrorizm maqsetinde qural-jaraqar satıw h.t.b.), awır sociallıq áqibetlerge alıp keledi. Sonlıqtan mámleket tárepinen isbilermenler ushın qolaylı ortalıqtı jaratıwǵa ayrıqsha itibar beriledi. Isbilermenlikti jumıs kólemine qaray kishi hám iri isbilermenlik dep ekige ajıratamız. Bunda kárxanada islewshiler sanı hám tovar aylanısınń muǵdarı tiykar etip alınadı. Islewshiler sanı tarawlıq ózgesheligine baylanıslı hár qıylı tarawlarda hár túrli boladı. Mısalı, kishi bizneste xızmet kórsetiw tarawlarında bes islewshi bolsa, al óndirislik tarawlarda júz islewshisi bar kárxanalardı da kishi isbilermenlikke kirgizemiz. Bazar ekonomikası shárayatında kishi biznes qolaylı keledi. Sebebi, ol bazar talaplarına tez iykemlesedi, ónimlerge talap bolmay qalǵan jaǵdayda, az shıǵınlar menen xızmet baǵdarın ózgerter aladı. Basqarıwdıń ańsatlıǵı menen de qolaylı. Kóp qarjı talap etiletuǵın tarawlarda iri biznes alıp barıladı.

7.4. Isbilermenlik kapitalı hám onıń háreketi

Firma islep turıwı ushın onıń kapitalı bolıwı kerek, sebebi finanslıq, materiallıq hám miynet resursların qalıpestirmey turıp isbilermenliktiń bolıwı múmkin emes. Óndiriske kerekli bolǵan resurslardı bazardan tabıw múmkin, bunıń ushın pul kerek. Sonlıqtan isbilermenlikke pul qoyıw kerek.

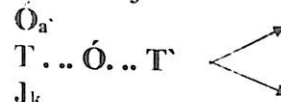
Isbilermenniń iqtiyarında bolıp, payda alıw maqsetinde qullanılatuǵın hám jallanba miynet tárepinen háreketke qullanılatuǵın barlıq Materiallıq qurallar, tovarlar hám pul qarjıları birgelikte isbilermenlik kapitalı dep ataladı. Isbilermenlik

kapitalı óndiris hám aylanıs procesinde turaqlı hárekette boladı hám bul háreket procesinde bir qatar basqışlardı basıp ótedi.

Óndiriske jumshalatuǵın hár qanday kapital óz háreketin **pul formasına** baslaydı. Pul (P) tiyisli resurslar bazarınan zárúr bolǵan tovarlar, yaǵniy óndiris ásbapları (Óá) hám jumıs kúshin (Jk) satıp alıwǵa sarıplanadı (avanslanadı). Bul jaǵdayda pul tek tovarlar satıp alıw ushınǵana emes, al óndiris ushın zárúr bolǵan ekonomikalıq xızmet faktorın satıp alıwǵa jumshaladı. Bul aylanıs tarawında pul kapitalı óz háreketiniń birinshi basqışınan ótedi:

Bul process nátiyjesinde pul formasındaǵı qarjılar **ónimli kapital formasına** aylanadı hám olar óndiris procesiniń potencial faktorları esaplanadı. Kapitaldıń háreketiniń **ekinshi basqışı** óndiris (Ó) procesi esaplanıp, onıń nátiyjesinde kapital tutınıwǵa tayar **tovar (T) formasına** iye boladı. Bul jerde payda etilgen tovarlardıń qunı óndiris ásbapları hám jumıs kúshine sarıplangan qunnan artıq boladı, yaǵniy:

Sebebi, payda etilgen tovarlardıń qunında óndiris ásbaplarınń qosqan qunı, jumıs kúshi qunınıń ekvivalenti hám olar tárepinen júzege keltirilgen qosımsha ónimniń qunı da bar boladı.

Ushinshi basqışta islep shıǵarılǵan tovarlardı satıw júz beredi $T' P'$ bul basqışta tovarlar pulǵa aylanadı hám óziniń dáslepki formasına qaytıp keledi. Dáslepki pul formasında sarıplangan qarjı jáne pul formasında, biraq muǵdarı boyınsha kóbirek bolıp qaytıadı. Sonlıqtan onı $P' = P + p$ kórinisinde sáwlelendiriw múmkin.

Tovarlardı satıwdan túsken pul kapitalı jáne óndiris faktorların satıp alıw ushın sarıplanadı hám sol tártipte joqarıdaǵı háreket toqtawsız tákirarlana beredi.

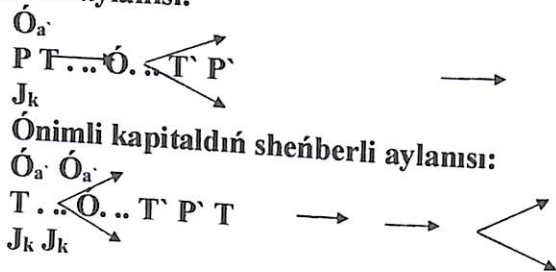
Isbilermenlik kapitalınıń óz háreketinde úsh basqışta **izbe-iz basıp ótip**, turaqlı túrde bir formadan basqa bir formaǵa aylanıp, jáne dáslepki formasına qaytıp kelıwı onıń sheńberli aylanısı dep ataladı.

Sheńberli aylanıstıń birinshi hám úshinshi basqıshları aylanıs tarawında, yaǵnıy resurslar hám tovarlar bazarında, ekinshi basqıshı bolsa óndirishte júz beredi. Sonlıqtan formulada óndiris procesi hám aylanıs tarawı ortasındaǵı aralıqlar noqatlar (...) menen ajratılıp kórsetiledi. Hár bir basqıshta kapital málim háreket formasına kiredi. Birinshi basqıshta ol pul formasında, ekinshi basqıshta ónimli yamasa óndiris faktorları hám úshinshi basqıshta formasında júzege shıǵadı. Kapitaldıń sheńberli aylanıs procesinde onıń hár bir forması ayrıqsha wazıypanı orınlaydı hám soǵan muwapıq olar **kapitaldıń háreket etiw formaları** dep júrgiziledi.

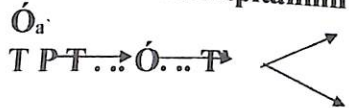
Kapitaldıń **pul formasınıń háreketi** ekonomikalıq xızmet ushın zárúr bolǵan shárayatlarda jaratıwdan ibarat. Buǵan puldı óndiris ásbaplarına hám jumıs kúshin satıp alıwǵa avanslaw arqalı erisiledi. Kapitaldıń **ónimli formasınıń háreketi** tovarlar islep shıǵarıw hám sol processte qunıń ósıwne erisıwdı támiyinlew wazıypasına qaratıladı.

Kapitaldıń **tovar formasınıń háreketi** arqalı islep shıǵarılǵan tovarlar qunınıń baha formasında júzege shıǵıwı júz beredi hám ósken qunıń pulǵa aylanıwı menen isbilermenniń payda alıw maqseti tamiyinlenedi.

Óndiris úzliksiz dawam eetıwı ushın isbilermenlik kapitalı óziniń bir formasınan basqa bir formasına aylanıp turıwı hám joqanda keltirilgen úsh formada da bolıwı lazım. Eger isbilermenlik kapitalınıń bul formalarınıń biri toqtap qalsa, onıń háreketiniń úzliksizligi buzıladı. Isbilermenlik kapitalınıń hár úsh basqıshı bir waqıtta óziniń sheńberli aylanısına iye boladı. **Isbilermenlik kapitalınıń pul formasınıń sheńberli aylanısı:**

Isbilermenlik kapitalınıń tovar formasınıń sheńberli aylanısı:

Jk

Kapital óziniń háreketin qanday social-ekonomikalıq formalarda ámelge asırmasın, olar ushın joqarıda keltirip ótkenimizdey, sheńberli aylanıs hám onıń basqıshlarınıń háreket etiw kórinisi ulıwmalıq boladı. Sonıń menen birge xojalıq júrgiziwdıń ayırım formaların isbilermenlik kapitalınıń sheńberli aylanısı, olardıń basqıshları hám háreket etiw formaları ózleriniń ekonomikalıq mazmunı boyınsha ózgeshelenedi.

Isbilermenlik kapitalınıń háreketi bir sheńberli aylanıs penen toqtap qalmaydı, al ol úzliksiz dawam etip, tákirarlanıp turadı. Sheńberli aylanıslardıń bunday úzliksiz tákirarlanıp, jańalanıp turıwı isbilermenlik kapitalınıń aylanısı dep ataladı.

Kapitaldıń ayırım bólimleri túrli tezlikte háreket eetıwı sebepli jumshalǵan qarjılardıń aylanıw tezligi túrlishe boladı.

Tayanısh túsinipler

Biznes, isbilermenlik, innovaciya, jeke isbilermenlik, shańaraq isbilermenligi, jamáátlık isbilermenlik, isbilermenlik kapitalı, isbilermenlik kapitalınıń sheńberli aylanısı, isbilermenlik kapitalınıń aylanısı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Biznes hám isbilermenlik xızmetiniń ulıwmalıq tárepleri hám ózgesheliklerin túsindirıń.
2. Isbilermenlik xızmetiniń tiykarǵı belgilerin sanap berıń, olarǵa mısallar keltiriń.
3. Jeke isbilermenlik haqqında túsiniq berıń.
4. Shańaraq isbilermenligi haqqında túsiniq berıń.
5. Isbilermenlik xızmetinde innovaciyanıń áhmiyetin túsindirıń.
6. Isbilermenlik kapitalına anıqlama berıń hám onıń aylanısın túsindirıń.
7. Ózbekstanda kishi biznes hám jeke isbilermenliktiń rawajlanıwın mısallar járdeminde túsindirıń.
8. Ne sebep kishi hám jeke isbilermenlikti rawajlandırıw mámleketlik siyasat dárejesindegi xızmet túrine aylanadı?

8-TEMA.KÁRXANA(FIRMA) SHÍGINLARI HÁM PAYDA

8.1. Óndiris shıǵınlarınıń mazmunı, quramı hám túrleri

Bizge málim tovar satıp alıw processinde tutınıwshınıń eń dáslep tovardıń bahası hám paydalılıǵı qızıqtırsa, Satıwshını óndiris shıǵınları tinishsizlandıradı. Sebebi shıǵın óndiristiń kóleminde tásir etiwshi baslı factor bolıp esaplanadı. Sonlıqtan firma tovardı qansha muǵdarda islep shıǵarıw haqqında qarar qabil etiwden aldın shıǵınlardı analizlep alıwı tiyis. Shıǵınlar-bul óndiris faktorları ushın tólem.

Firma yamasa óndiris shıǵınları (cost of firm) - bul tovar hám xızmetler jaratiw hám olardı satıw menen baylanıslı bolǵan qa;rejetler.

Kárxana tárepinen óndiriske jumsalǵan barlıq shıǵınlardıń puldaǵı kórinisi ónimniń ózine túser bahasını quraydı.

Óndiris shıǵınların túrli belgilerine qaray hár tárepleme toparlarǵa ajiratiw múmkin:

Shıǵınlardıń payda bolıw tarawına qaray: óndirislik shıǵınlar hám aynalısh shıǵınlarına bólinedi.

Tovarlardı óndiriw menen baylanıslı shıǵınlar óndirislik shıǵınlardı payda etedi. Firmaniń óndirislik shıǵınlarınıń quramına shiyki zat, tiykarǵı járdemshi materiallar, janılıǵı hám energiya qárejetleri, tiykarǵı kapitaldıń amorticiyasızası, miynet haqı, sociallıq qamsızlandiriw ajratpaları, procent tólemleri hám basqalar kiredi.

Tovarlardı satıw procesi menen baylanıslı bolǵan hám tovarlardı islep shıǵarıwshidan tutınıwǵa jetkerip beriwge shekem sarıplanatuǵın shıǵınlar aylanis yamasa kommerciyalıq shıǵınlar dep júrgiziledi. Bu; shıǵınlar eki toparǵa bólinedi: qosımsha aylanis shıǵınları hám sap aylanis shıǵınları. Qosımsha aylanis shıǵınlarına tovarlardı oraw, qadaqlaw, sortlarǵa ajiratiw, transportqa júklew, túsiriw, hám saqlaw shıǵınları kiredi. Bul shıǵınlar óndiris shıǵınlarınıń dawamı esaplanıp, tovardıń qunına kiredi hám onıń, qunın joqarılatadı.

Sap aylanis shıǵınları tovarlardı satıw menen baylanıslı bolıp, Satıwshınıń miynet haqısı, marketiń (tutınıwshılardıń talabın úyreniw) reklama siyaqlı shıǵınlardan ibarat boladı.

Resurslardı tartiw deregine qaray: sirtqi shıǵınlar hám ishki shıǵınlarǵa bólinedi.

Sirtqi shıǵınlar kárxana tárepinen zárur resurs hám xızmetlerdi sirttan tólew tirkarında tartiw ushın sarıplanǵan shıǵınları esaplanadı. Bul shıǵınlar resurslardı sirttan tartiw nátiyjesine júzege keledi. Bunday shıǵınlarǵa jallanba islewshilerdiń miynet haqısı, shiyki zat hám materiallar ushın tólemler, kredit ushın procent tólemleri, ijarǵa alınǵan jer ushın renta, transport xızmeti hám basqa hár qiyli xızmetler ushın tólemler kiredi. Sirtqi shıǵınlar tólew hújjetleri menen rásmiylestiriledi, sol sebepli bul shıǵınlar **buxgalteriyalıq shıǵınlar** dep te júrgiziledi.

Ishki Shıǵınlar kárxananiń ózine tiyisli bolǵan resurslardan paydalanıwı menen baylanıslı shıǵınlar esaplanadı. Bunday shıǵınlarǵa tiykarǵı kapitaldıń amortizaciyası, ijara haqı, qarız pul qarjıları hám procentleri, normadaǵı payda siyaqlı shıǵınlar kiredi.

Óndiris kóleminin ózgerisine tásir ettiwine qaray: turaqlı hıǵınar hám ózgermeli shıǵınlarǵa bólinedi.

Turaqlı shıǵınlar (FC –fixed costs). Bular sonday shıǵınlar, olardıń muǵdarı óndiristiń az yamasa kóp bolıwına qarap ózgermeydi. al shıǵınıń muǵdarı qanday bolsa, solayınsha qala beredi. Turaqlı shıǵınlarǵa ádette amortizaciyasız ajratpasi, turaqlı jumısqa alınǵanlardıń miynet haqısı, ijara haqı, kárxana mülkin qamsızlandiriw pulı, bankke beriletuǵın procentler siyaqlılar kiredi.

Ózgermeli shıǵınlar (VC-variable costs). Bular sonday qárejetler, olardıń muǵdarı qansha ónim islep shıǵarılıwına qarap ózgerip turadı. Ózgermeli shıǵınlarǵa shiyki zat hám materiallar, janılıǵı, elektr energiyası, islewshilerdiń miynet haqısı siyaqlı shıǵınlar kiredi.

(TFC-total fixed costs- jalpı turaqlı shıǵın, TVC-total variable costs- jalpı ózgermeli shıǵın) $TC=FC+VC$

Biziń joqarıdaǵı Misalımızda $TC=20mln.+150mln.=170mln.sum.$

Ónim islep shıǵarıw kóbeygen sayın jámi shıǵınlar da artıp baradı hám bul tiykarınan ózgermeli shıǵınlardıń kóbeyiwı esabınan boladı.

Firmaniń shıǵın sarıplawdan maqseti payda alıwdan ibarat. Sonlıqtan onagei jámi shıǵınlardıń ózi emes, al olardıń ne beriwı qızıqtıradı. Firma ushın bir tovardıń qanshaǵa túsıwı, ol satılǵanda qansha payda kelıwı, tovarlar kóbeytilgende payda qanshaǵa aretiwı áhmiyetli. Sol tárepi boyınsha ortasha shıǵınlar oǵada áhmiyetli bolaadı.

Ortasha shıǵınlar (AC-average costs) -bul ónim hám xızmet birligi ushın sarıplanǵan qárejet.

$$AC=TC/Q$$

Ortasha jalpı (ulıwma) shıǵındı (ATC-average total costs) anıqlaw ushın jámi shıǵınlar ónim hám xizmeetlerdiń muǵdarına bólinedi.

$ATC=TC/Q$ bul jerde: ATC-ortasha jalpı shıǵın TC-jalpı (ulıwma) shıǵınlar: Q-islep shıǵarılǵan ónim muǵdarı.

Biziń Mısalımızda tigiwshilik firmasınıń jámi shıǵıları 170mln.sum bolǵan hám sol shıǵın menen 5000 dana kóylek tigilgen.Bunda bir dana kóylek tigiwdiń ortasha shıǵımı 170 mln-5000=34000 sum boladı. Demek, bul ámelde orınlasa, bir kóylek tigiw uhin 34000 sum ketkenligin bilemiz.

Ónim birligine ketken shıǵınlardı oniń turine qarap ta anıqlaw múmkin.Ortasha turaqlı shıǵındı (AFC-average fixed costs) anıqlaw ushın turaqlı shıǵınnıń ulıwma summası ónim muǵdarına bólinedi.

$$AFC=FC/Q$$

Tap sonday usılda ortasha ózgermeli shıǵınlar (AVC-average variable costs) da anıqlanadı.

$$AVC=VC/Q$$

Firma Paydanı arttırıw ushın óndiristi kóbeytiwge umtıladı. Biraq, buniń ushın qosımsha túrdegi óndiris paydali bolıwı kerek.Bul bolsa qosınsha óndiristiń shıǵımına baylanıslı.

8.2.Kárxananiń pul túsimleri hám paydasi

Firma tárepinen islep shıǵarılǵan tovar hám kórsetilgen xizmetler satılǵannan soń, ol dáramatqa iye boladı.

Firma dáramatı (R-revenue) tovar hám xizmetlerdiń satılıwı sebepli oniń iqtıyarına kelgen owl túsimi esaplanadı.Mısalı, kárxanada bir ayda 10 mın dana ónim islep shıǵarılǵan.Hár bir ónimniń bahasi 10 mın sumdı quraydı. Eger barlıq ónimler satılǵan jaǵdayda, kárxananiń bir aylıq pul túsimi 1 mlrd.sum (10000*100000)ǵa teń boladı.Demek, pul túsimińiń yamasa firma dáramatiniń muǵdarı tiykarınan 2 faktorǵa baylanıslı.

Birinshisi, tovar hám xizmetlerdiń muǵdarı(**Q-quantity**).Ekinshisi, olardıń bazar bahasi (**P-price**).Firmaniń dáramatı bulardıń ekewine de tuwri qatnasta boladı.Tovar hám xizmetler muǵdarı qansha kóp bolsa hám olardıń bazarda satılıwı bahasi qanshelli joqarı bolsa, sonshelli dáramat kóp boladı.Kerisinshe, tovarlar az bolıp, olardıń bahasi tómen bolsa soǵan qarap dáramat ta az boladı.Dáramatti

anıqlaw ushın tovarlardıń muǵdarı olardıń bahasına kóbeytileđi.Bunda $R=Q*P$ payda boladı.

Tovarlar muǵdarı óndiris kólemine, olardıń bahasi bolsa bazarǵa sáykes kelıwne baylanıslı boladı. Iri firmalardıń kóle mi úlken bolǵanlıqtan olardıń dáramatı da úlken boladı.Kerisinshe, kishi firmalardıń dáramatı az boladı.Tovarlardıń bahasına kelsek, bul olardıń bazardaǵı qarıydarlardıń talabına qanshelli tolıq juwap berıwne, aniǵraǵı tovardıń' qunına baylanıslı boladı. Demek,dáramatti kóbeytiwdiń tiykarǵı shárti bazar talabına sáykes tovarlardı kóplep islep shıǵarıwdan ibarat.Eger firma buǵan erisse, ol tovarlardı jaqsi oullay aladı, tovarına talap joqarı bolǵanlıqtan oni islep shıǵarıwdı jáne de keńeytiw múmkin boladı.

Dáramatlar jalpı dáramat, ortasha dáramat hám marjinal dáramatlarǵa bólinedi.

Jalpı dáramat (TR-total revenue) málim waqıtta, Mısalı bir jilda firmaniń tapqan jámi dáramatı bolıp,bul barlıq tovar hám xizmetlerdi satıwdan kelgen pul túsimińen ibarat.

Aldın aytıp ótkenimizdey, bul ulıwma tovarlar muǵdarı menen bir tovardıń bahasınıń kóbeymesinen ibarat boladı, yaǵniy $TR=QP$

Mısalı:muzlatqısh islep shıǵarıw zavodı jilina 100mın dana muzlatqısh islep shıǵarıp, oniń hár birin 1.2 mln.sumnan satadı.Bunda oniń jalpı dáramatı $D=100mın*1.2mln=120mlrd$ su boladı.

Firmaniń jalpı dáramatı oniń qansha tovar satqanligi menen salıstırǵanda ortasha dáramat kelip shıǵadı.

Ortasha dáramat (AR-average revenue) bul tovar birligine satıwdan kelgen pul túsimi.Oni anıqlaw ushın jalpı dáramat (TR) satılǵan tovarlar muǵdarına (Q) bólinedi.Aldıńǵı Mısalımızǵa qaytsaq, zavodtiń jalpı dáramatı 120mlrd sum bolıp, satılǵan muzlatqıshlar sanı 100 dana edi.Bunda $AR=TR/Q=120\ 000\ 000\ 000/100\ 000=1200000$.

Ortasha dáramat ámelde satılǵan tovardıń bazar bahasına teń boladı, yaǵniy $AR=P$ kelip shıǵadı.

Dáramat keltirmeytuǵın jumıs penen hesh kim shuǵıllanbaydı.Isbilermenlikten maqset bay bolıw, buniń ushın bolsa payda tabıw kerek.Payda-mazmunı boyınsha isbilermenge tiyisli dáramat esaplanadı.**Payda-(P-profit) bul capital hám isbilermenlik xizmeti ushın olardıń iyelerine tiyisli pul siyiligi.**

Paydanı ne jaratadı? Payda hám capital hám isbilermenlik xizmetiniń birgeliktegi oz'nimi.Firma iyesi isbilermenlik penen

shugillanganda birinshiden, öz jumısına capital qoyadı, ekinshiden, öz qábiletin iske salıp biznesti shólkemlestiredi oni basqaradı,yağniy oğada quramali hám juwappershilikili is penen huğulanadı, niznesti táwekelshilikke baradı.Miñe sonlıqtan ol payda alıw kerek, kerı jağdayda ol biznesin tastap ketedi.Qullasi, Paydanı birinshiden, capital, ekinshiden, isbilermenlik xızmeti júzege keltiredi.Kapital hám isbilermenlik qábileti óndiris faktori esaplanganlıqtan payda formasındağı dáramatı jarata aladı.Biraq, kapitaldıń bir bólegi qarızga alınganda Paydanıń bir bólegi procentke aynaladı hám ol puldıń iyesine tiyili boladı.Biraq, sol jağdayda da isbilermenlik qábileti jaratqan payda qala beredi.

Payda isbilermenlik daramati dep talqilanganda isbilermennin kapitalı hám onıń qábileti keltirgen dáramat túsiniledi.

Paydanıń ózi eki bólimnen ibarat boladı. Birinshisi, normadağı payda (normal profit) bolıp, ol isbilermenlik qabiletiniń nátiyesi esaplanadı. Sonlıqtan oni isbilermen álbette alıwı kerek, sebebi bul onıń miynetine berilgen sıylıq. Bul payda óndiris shıǵınlarınıń quramında boladı, sebebi ol miynet haqını quraydı. Miynet haqı, birinshiden, normadağı payda sıpatında isbilermenge tiyisli bolsa, ekinshiden, miynet haqı bolıp jallanıp islewshilerge tiyisli boladı. Bulardıń hár ekewi de qárejet bolǵanlıqtan shıǵınlardıń quramına kirgiziledi. Sonlıqtan tovarlar shıǵınǵa teń bahada satılǵanda da isbilermen payda aladı. Normadağı payda hesh bolmaganda joqarı qanıgeli islewshiniń miynet haqısı dárejesinde bolıwı kerek, kerı jağdayda isbilermenlik penen shugullangannan kóre jallanıp islegen maqul boladı. Ekinshisi, ekonomikalıq payda yamasa taza payda (economic or pure profit) bolıp, bul dáramattıń shıǵınlardan awısqań bólegine ten boladı. Ekonomikalıq paydanı kapital jaratqanlıqtan ol kapital iyelerine tiyisli boladı. Kapital iyeleri jeke pul iyelerinen hám úles qosıwshi pul iyelerinen ibarat. Jeke pul iyeleri individual isbilermenlik penen shugillanganlıqtan óz kapitalına tiyisli bolǵan ekonomikalıq paydanı ózi aladı. Eger onıń firmasındağı kapitaldıń bir bólegi qarızga alıngan bolsa, ekonomikalıq paydanıń bir bólegi procent formasında qarız beriwshige tiyisli boladı. Eger de firma kapitalı korporativ xarakterde bolsa ekonomikalıq payda kópshilikten ibarat kapital iyeleri- akcionerlerge tiyisli

Ameliyatta ekonomikalıq payda menen bir qatarda bir-birinen ajirata biliw zárúr. Ekonomikalıq payda ulıwma buxgalteriyalıq payda túsiniǵi de qollanıladı. Sonlıqtan olardı bir-birinen ajirata biliw

zárúr.Ekonomikalıq payda ulıwma pul túsimiñen (TR) barlıq sirtqi shıǵınlardı,sonday aq normadağı paydanı alıp taslaw arqali anıqlanadı.

Ekonomikalıq payda= ulıwma pul túsimi-sirtqi Shıǵınlar-ishki Shıǵınlar - normadağı payda Buxgalteriyalıq payda ulıwma pul túsimnen sirtqi shıǵınlardı alıp taslaw jolı menen anıqlanadı. Sonlıqtan buxgalteriyalıq payda ekonomikalıq paydadan ishki Shıǵınlar muǵdarına kóbirek. Bunda ishki shıǵınlar barlıq waqıtta óz ishine normadağı paydanı da aladı. Buxgalteriyalıq payda= ulıwma pul túsimi-sirtqi Shıǵınlar economic or pure profit) anıqlaw Ekonomikalıq paydanı (P ushın jalpı dáramattan (TR) jalpı Shıǵınlar (TC) shegirip taslanadı. Bunda $P = TR - TC$ payda boladı. Eger kishi firmanın dáramatı 220 mln. sum bolıp, Shıǵını 190 mln. sum bolsa, onıń paydası 30 mln. sumdı quraydı (220-190-30). Payda firma dáramatınıń quramında boladı. Dáramat, birinshiden, shıǵınlardı qaplasa, ekinshiden, payda keltiredi. Paydanıń az yamasa kóp bolıwı tek dáramatqa emes, al shıǵınǵa da baylanishi.

Ekonomikalıq paydanıń muǵdarı dáramatqa tuwri qatnasta, shıǵınǵa salıstırǵanda kerı qatnasta boladı. Dáramat esabınan paydanıń aretiwı ushın tovarlar hám xızmetler joqarı bahada satılıwı kerek, kerı jağdayda dáramat kóbeymeydi. Sol tárepinen alganda payda tovar bahasına da tuwri qatnasta dep aytıw múmkin. Payda hám shıǵın dáramat quramındağı eki muǵdarlı qun bolǵanlıqtan olardıń birinin aretiwı ekinshisinin qısqarıwın bildiredi. $TR - TC + P$ dep alsaq hám bul $TR - 120 + 30$ bolsa, 120 niń 100 ge shekem qısqarıwı 30 dıń 50 ge shekem artıwın bildiredi. Kerisinshe, bildiredi. 30 dıń 20 ga shekem qısqarıwı 120 niń 130 ga shekem aretiwı bildiredi. Firma paydanı kóp alıwı ushın bazar kóteretugin tovarlardı koplep islep shıǵarǵan halda olardıń shıǵınıń tómenletip barıwı kerek boladı. Ortasha shıǵınlar bahadan qanshelli kem bolsa, sonshelli payda úlken boladı. Bul $ATC < P$ bolıwın bildiredi. Shıǵın bolsa Bahanıń unamı ayırmashiligi qanshelli úlken bolsa, payda sonshelli kóp alınadı. kóbeytiw arqalı paydanı arttıradı. Baha ózgermegen halda Shıǵınlar ózgermegen halda tovar bahasınıń artıwı dáramattı shıǵınlardıń páseyiwı de paydanı arttıradı, sebebi bahanıń quramında paydanın úlesi artadı. Demek, paydanı kóbeytiw ushın shıǵınlardı minimumlastiriw kerek hám buǵan miynet Ónimdarlıǵın arttırıw arqali erisiledi. Isbilermenlik xızmetiniń qanshelli payda keltiriwı eki jol menen anıqlanadı. Birinshisi, paydanıń ulıwma muǵdarın, yaǵniy onıń massasin anıqlaw. Firma paydasınıń

absolyut mugđarı payda massası dep júrgizedi. Bunda aldın aytıp ótkenimizdey dáramattan shıǵınlar shegirip taslanadı, qaldıq jalpı payda boladı. Biraq, bul firmaǵa tiyisli payda emes, sebebi onıń bir bólegi salıqlardı tólewge ketedi. Mısalı, 2017- jıldı Ózbekstanda kommerciyalıq bankler paydasınıń 15 procentin payda salıǵı sıpatında mámlketke tóleniwı belgilengen. Jalpı paydadan firma bank krediti ushın procent tóleydi. Sol eki shegirmeden son qalğan payda sap (taza) payda bolıp firmanın ózine tiyisli boladı. Paydanın kólemi yamasa absolyut mugđarı firmanın qanshelli dárejede kishli ekenligin kórsetedi. Bul firmanın óndiris kólemine baylanıslı. Iri firmada payda mugđarı kóp boladı, sebebi ol jerde kapitaldın ózi úlken. Kishi firmada kerisinshe payda az boladı, sebebi ol jerde kapitaldın ózi kishi. Kapitallar teń shárayatta paydanın massası paydalılıq dárejesine baylanıslı boladı. Paydalılıq dárejesi - bul payda kóriw norması bolıp, ol rentabellik dep júrgizedi. Rentabellik isbilermenlik xızmeti oǵan sarıplangan qárejetke salıstırǵanda qanshelli payda keltiriwı bolıp, onıń nátiyjeligin bildiredi. Bul paydalılıqtın salıstırılma kórsetkishi boladı, sebebi onıń absolyut kórset kishi joqarıda keltirilgen jalpı payda aǵımdaǵı shıǵınlarǵa (TC) salıstırılıp anıqlanadı. Bul paydanı (P) kapitaldın mugđarına yamass mugđarı esaplanadı. Rentabellik payda normass (R) dep te $R = P/100\% TC$

Rentabilliktiń járdemshi kórsetkishleriniń rentabelligi, aylanis kapitalınıń rentabelligi, investiciya rentabelligi kiritiledi. Paydanı maksimallastiriw rentabellikti arttırıwdı bildiredi hám oǵan tómendegi jollar menen erisiledi:

1. Ondiristi restrukturizaciyalaw. Bunda bazar talap etken, yaǵnıy qarıydarı kóp bolǵan tovarlardı islep shigaraw juzberedi. Sonday bolǵanda tovarlar toqtawsız ham jaqsı satılıp, kárxanaga kelgen túsim artadı, payda kóbeyip rentabellik artadı. Sonlıqtan óndiristi modernizaciyalap (jafıalap), bazar talap etken tovarlar menen eski tovarlardı almastırıp barıw, bar bolǵan tovarlardı talapqa juwap beretugin dárejede jetilistirip turıw, onıń sapasın arttırıw talap etiledi. 2. Resurslardı únemlep isletiw. Bul aǵımdaǵı shıǵınlardı kemeytiwdi bildiredi. Bugar resurslardı arzan bahada satıp alıw hám ónim birligine ketetugin shıǵınlardı kemeytiw arqal erisiledi. Resurslardı únemlew ushın miynet ónimdarlıǵı turaqlı joqarılatıp barıladı. 3. Kapital quramın jetilistiriw. Bul jámi kapital quramında óndiriske tikkeley xızmet etiwshi kapitaldın, tez aylanıp turıwshi kapitaldın úlesin arttırıwdı,

kapitaldın onimdarlıǵın hám únemlewshi texnikalıq qurallarda materiallasıwın talap etedi.

4. Miynet motivaciyanı kúsheytıw, Bul islewshiler miynetin xoshametlew arqalı olardıń únemli bolıwına, miynet ónimdarlıǵın arttırıw, ónim sapasın jaqsılawga umtiliwdi józege keltiredi. Rentabellik basqarılıp barıladı, bunıń ushın rentabellikti arttırıwga xızmet etiwshi faktorlar háreketke keltiriledi, al talgilanadı hám baqlap barıladı. Sol maqsette rentabellik monitoringi alıp barıladı. Yagay, Rentabilliktiń páseyip keetiwine jol qoymaw ilajları korledi. Joqarıda aytilgen usillar járdeminde Ondiris rentabellig islep shigarıw rentabellirek bolıwı esaplap shigiladı. Bunda esaplap shigladi. Firma paydanı kóp alıwı ushın qanday Onimdi ushın málim bir túrdegi ónim oǵan ketken Shıǵınlarg salıstırǵanda qansha payda keltiriwı anıqlanadı. Turli onimler rentabelligin sahistirip, payda tabiwdaǵı ekonomikalıq tanlawga barıladı, yaǵnıy firma ushın qanday tovardı islep shigarıw kóbirek payda berse, sol tovard: islep shıǵarıwga qol uradı. Mısalı, tigiwshilik firması 3 túrli onıń islep shigaradı, bular plash, paltóhám kurtka. Bir plash tigiwdın qárejeti 200 mıń sum, om satıwdan kelgen payda 50 mıń sum, paltonıń qárejeti 500 mıń sum, onnan kelgen payda 100 mıń sum, kurtka tigiw 300 mıń sum, onnan kelgen payda 90 mıń sum. Sırttan qaraǵanda paltó tigiw maqui boladı, sebebi eń kóp payda almadı ($10 > 9 > 5$). Shıǵınlar menen salıstırsa qurtka tigiwdın qolaylıǵın kóremiz. Kurtkanı rentabelligi 30% ($90:300 = 100-30$), plashtin renbatelligi 25% ($50:200 = 100-25$), paltonıń rentabelligi 20% ($100:500 = 100-20$). Isbilermenliktin maqseti payda alıw bolar eken, ont maksimallastiriwga umtilmaytugin firma bolmaydı. Firma qisqa waqıtta az payda menen qanaatlanıwı múmkin, biraq uzaq dáwirde, ol paydanı maksimallastiriwga, yaǵnıy múmkinshiligi barınsha kóp payda alıwga umtiladı, bugar umtilmagan firma tez rawajlanıp hám bayıp kete almaydı. Paydanı maksimallastiriw, onıń normasın, yaǵnıy rentabellikti arttırıwdı hám kapitaldı kóbeytip óndiris kólemın kefeytiwdi talap etedi. 10.3. Kárxananın zıyan kóriwı hám bankrotlig Firmalar xızmetinde payda kóriw menen birge zıyan kóriw de ushirasip turadı. Zıyan kóriwdın sebepleri ekige bólinedi. Birinshisi ishki sebepler, bular firmanın ózine baylanıslı. Ekinshisi, sirtqı sebepler, bular firma xızmetinen kelip shıqpaydı, olardıń aldın alıwga firma hálsizlik etedi. Ishki sebeplerge kerekli tovarlardı óz waqtında shigarıp jiberiw kiredi. Firma bazar talap etken tovarlardı shigara bazarǵa jetkerip bere

almawshiliq hám shıǵınlardı kóbeytip almaganda olardıń paydalılıǵı tómen boladı, olardı bazar sapası tómen bolǵanlıqtan olardı bazar maqul kórmeydi, kótermey qoyadı, yaǵnıy tovarlardıń bahasına salıstırǵanda ketedi, ortasha Shıǵınlar ózgermey qalǵan jaǵdayda da baha nátiyjede baha tómenleydi. Soǵan muwapıq dáramat qısqarıp olardan páseyip ketkenlikten zıyan kóriledi. Bunda $P > ATC$ ornına $P < ATC$ payda boladı. Albette, zıyan birden ótelmeydi, dáslep payda qısqarıp, ol nol dárejege túsedi, yaǵnıy ortasha dáramat shıǵınǵa teń bolıp qaladı. Yaǵnıy, $AR > ATC$ kelip shıǵadı. Sońnan dáramattın qısqarıwı dawam etip, ol Shıǵınnan da tómen bolıp qaladı. Dáramat hám Shıǵın ortasındaǵı ayırmaslıq unamsız bolsa zıyan kóriledi, bul ayırmaslıq unamalı bolǵanda bolsa payda alınadı. Firmanın zıyan kóriwın shıǵınlardıń kóbeyip keetiwı de júzege keltiredi. Bunda dáramatlar ózgermese de, Shıǵınlar tez ózgergenlikten olardıń ortasındaǵı ayırmaslıq kemeyip baradı hám olar joq bolǵanda payda nolge túsedi. Shıǵın dáramattan artıp ketkende zıyan kóriledi. Aytilgen eki faktordan birinshisi, yaǵnıy bahanıń páseyiwı tiykargı esaplanadı, sebebi firma shıǵınlardı qadaǵalay aladı, biraq bahalarǵa tásir ete almaydı, sebebi olar firmanın qálewine qaramastan bazar kúshleriniń tásirinde qalıpsedi. Sırtqı faktorlar firmanın iqtiyarında bolmaganlıqtan, olar kútilmegen kúshler esaplanadı. Bulardıń qatarına bazar jaǵdayınıń birden ózgeriwı, firmaǵa sırttan beriletugin járdemniń toqtatılıwı hám salıqlardıń joqarılap keetiwı kiredi. Bazarda resurslardıń qımbatlawı shıǵınlardıń artıwına alıp keledi. Mámleket tárepinen firmaǵa beriletugin subsidiya toqtatılса, yamasa shıǵınlardı qalıptestiriwshi salıqlar joqarılatıp jiberilse tovarlar firmaǵa qımbatqa túsedi. Tovar bahası soǵan qarap ózgermegeni ushın oni satıwdan kelgen túsım shıǵınlardı qaplawǵa jetpey qaladı. Ishki yamasa sırtqı sebeplerge baylanishi qaplanbaytugin cex quriw ushın onıń joybarın islep shıǵıwǵa 5 mln. Sum sarspladı, biraq ol cexti quriw ushın pul taba almadı. Eger cex iske túsirilgende edi, ol jerde jaratılǵan tovarlardan kelgen dáramat joybardıń Shıǵınını qaplagan bolar edi. Biraq, bal jaǵday juz bermegenlikten joybar ushın jumsalǵan mın. sum zıyanga jazıladı. Zıyan kóriw kárxananın dárhal jabılıwın anlatpaydı, onıń jabılıwı yamasa jabılmawı, zıyandı qaplaw imkanıyatına baylanishi. Sebebi, turaqlı hám ózgermeli shıǵınlardıń qaplanıwı birdey emes, kárxana islemegen jaǵdayda da turaqlı Shıǵın saraplana beredi. Biraq, ózgermeli Shıǵın sarıplaw toqtaydı. Turaqlı shıǵındı qarız alıw esabınan qaplaw

múmkin bolsa Mm óndiristi dawam ettiriw esabınan ózgermeli Shıǵınlar gaplansa firma saqlanıp qaladı. Zıyan normadan artıp ketip bankrotlaq real bolǵanda firma toqtatıladı. Firmanın toqtatılıwı - jabılıwı onıń satıp jiberiliwı yamasa basqa firmaǵa qosılıp keetiwın bildiredi. Bul bankrotlıq dep jurgiziledi. Ózbekistan Respublikası Bankrotlıq haqqında»gi nızamına muwapıq bankrotlıq tómendegishe táriyplenedi:

Bankrotlıq- firmanın iqtiyarındaǵı ózinin Materiallıq hamı pul qarjıları onıń basqalar aldındaǵı tólew mınnetlerin beriwge jetpey qalıwı nátiyjesinde jabılıp keetiwı. Bankrotlıqtıń júz beriwı tábiyiy jaǵday, sebebi bási eki esinde qolınan is kelgen isbilermenler jeńip shıǵadı. appenzlar jeniledi. Sol tiykarda ekonomikalıq tańlaw júz berip, ekonomika isbilermenler qolına ótedi. Bankrotlıq firmanın bazardan shıǵıp keetiwın bildiredi, biraq onıń ornına basqaları bazarǵa kirip keledi. Sol sebepli firmalardıń sanı beip baradı.

4-MODUL. MILLIY EKONOMIKA(MAKROEKONOMIKA)NIN HAREKET ETIW HAM RAWAJLANIW NIZAMLIQLARI

9-TEMA. MILLIY EKONOMIKA HÁM ONIŇ MAKROEKONOMIKALIQ OLSHENLERI. EKONOMIKALIQ OSIW HAM MILLIY BAYLIQ

9.1 Milliy ekonomika hám onıń quramı

Ekonomikalıq xızmet málim mámleketler kólemünde eki dárejede júz beredi. Birinshisi mikrOdáreje, yaǵnıy firmalar(kárxanalar) hám úy xojalıqları dárejesindegi ekonomika bolıp, ol mikroekonomikani payda etedi. Bunıń qalay júz beriwın aldınǵı baplarda kórip óttik. Ekinshisi jámiyet kólemünde, yaǵnıy mámleketlerdiń milliy sheńberinde júz beretuǵın ekonomikalıq xızmet bolıp, ol makroekonomikani payda etedi.

Milliy ekonomika – barlıq taraw hám salalardı, mikrOhám makrOdárejedegi ekonomikalardı, funksional ekonomikani hám kóplegen infrastrukturnalardı óz ishine alǵan bir pútin ekonomika esaplanadı.

Milliy ekonomika málim bir mámlekettiń ishinde júz beretuǵın ekonomikalıq xızmet bolǵanlıqtan, bunda firmalar, úy xojalıqları hám mámleket qatnasadı.

Jer júzinde qanshaǵárezsiz mámleketler bolsa sonsha milliy ekonomika bar dep aytıw múmkin. Házirgi waqıtta dúnya júzinde 200 den ziyat milliy ekonomika bar.

Milliy ekonomika mámleketǵárezsizliginiń tayanışı esaplanadı. Sebebi, olǵárezsizlikti Materiallıq jaqtan támiyinleydi. Milliy ekonomika málim mámlekette jaratılǵan tovar hám xızmetler, toplanǵan Materiallıq hám Materiallıq emes baylıqtıń sol mámleketke tiyisli bolıwın, yaǵnıy milliy menshikliktiń bar ekenligin bildiredi. Milliyǵárezsizlik mámlekettegi ekonomikalıq xızmet, hátteki sırt ellerge qarastı sektorıń xızmeti de milliy máplerge qarama-qarsı emes, al oǵan sáykes bolıwın bildiredi.

Ekonomikanıń milliyliǵı onıń basqalar ushın jabıq ekenligin bildirmeydi, kerisinshe ol ashıq boladı, sırtqı dúnya menen óz ara baylanısqa tiykarlanadı. Biraq, milliy ekonomika tiykarınan óziniń

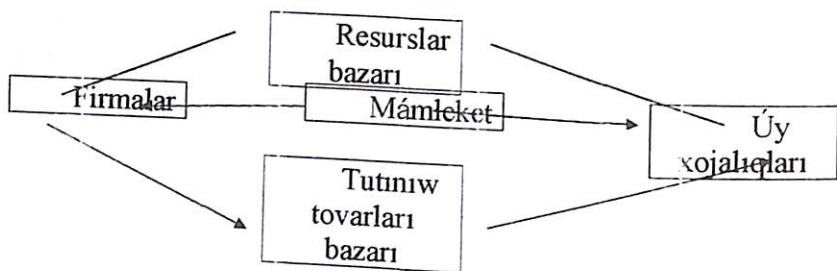
resurslarına súyenedi, milliy dástúrler, úrp-ádetler hám kónlikpelerdi ózinde birlestiredi. Hár bir milliy ekonomika óziniń dúzilisi hám dárejesi boyınsha basqalardan parıqlanadı. Bir jerde milliy ekonomikada eksport hám importtiń róli úlken bolsa, basqa jerde onıń róli kishi boladı. Milliy ekonomika industrial, agrar hám agrar-industrial xarakterde boladı hám de sanaat hám awıl xojalıǵınıń ekonomikadaǵı ornı menen xarakterlenedi. Mısalı, AQSh, Angliya yamasa Germaniya ekonomikası industrial bolsa, yaǵnıy sanaatqa tiykarlansa, Orta Aziya mámleketleriniń ekonomikası hám awıl xojalıǵına hám sanaatqa tiykarlanadı. Sonday millik ekonomika da boladı, ol sanaatqa da awıl xojalıǵına da tiykarlanbaydı, al xızmet kórsetiwge (serviske) tiykarlanadı. Mısalı, Gonkong hám Singapur ekonomikası rawajlanǵan mámleketler esaplanadı, biraq olar finanslıq xızmet, teńiz suw kemeleri hám portı menen xızmet kórsetiwge tiykarlanadı.

Milliy ekonomikalardıń dárejesi de bir-birinen parıqlanadı. Sol tárepi boyınsha milliy ekonomikalar joqarı rawajlanǵan, ortasha, ortashadan tómenirek dárejedegi, tómen rawajlanǵan hám kambaǵal ekonomikalardıǵa ajıraladı.

Milliy ekonomikalar qanshelli bir-birinen parıqlanbasın, báribir olar hámme ushın ulıwmalıq bolǵan bazar nızamlarına muwapıq rawajlanadı hám bul tovar hám xızmetlerdiń kóbeyip barıwında sáwlelenedi.

Makroekonomika milliy ekonomika bolar eken, bul ekonomikanıń bir pútinligin bildiredi, barlıq firmalar, úy xojalıqları hám barlıq bazarlar xızmetiniń aqırǵı nátiyjesi boladı. Makroekonomika jámiyettiń ulıwma ekonomikalıq xızmeti bolǵanlıqtan bul jerdegi ózgerisler qaytadan firmalar hám úy xojalıqları ekonomikasına tásir etedi. Demek, mikrOhám makroekonomika úzliksiz baylanısta boladı. Ekonomikanıń tiykarǵı qatnasıwshıları firmalar hám úy xojalıqları makroekonomikalıq aylanısta qatnasadı. Olar bir-birine resurslar hám tutınıw tovarların jetkerip beredi. Úy xojalıqları óndiris faktorları bazarına miynet, jer hám kapital sıyaqlı resurslardı jetkerip beredi hám olardı satıwdan pul dáramatına iye boladı. Bul resurslardı firmalar bazardan satıp alıw ushın pul formasında qárejet sarıplaydı. Olar resurslardı óndiris faktorlarına aylandırıp tovar hám xızmetlerdi jaratadı, olardı tutınıwshılar bazarına shıǵarıp úy xojalıqlarına satadı. Resurslar satılǵan waqıtta úy xojalıqları dáramat alsa tutınıw

buyumların firmalardan satıp alganda qarejet sarplaydi. Sol tiykarda firmalar resurs alganda qarejet sarplasa, öziniñ tovar hám xızmetlerin satqanda dáramat aladı. Firmalar hám úy xojalıqları makroekonomikalıq aylanıstıñ tiykarǵı qatnasıwshıları bolsa, bul iste mámleket te qatnasadı. Mámleket firmalar hám úy xojalıqlarına sociallıq xızmetlerdi kórsetedi hám olardan onıñ haqı sıpatında salıqlar aladı. Qullası, ekonomikalıq aylanıs júz bergende firmalar, úy xojalıqları hám mámleket ortasında ekonomikalıq baylanıslar ornatıladı. Bunı tómendegi sızılmadan kórwıwız múmkin (10.1-sızılma).

Tovar hám xızmetler

9.1-sızılma. Makroekonomikalıq aylanıs.

Sızılmaǵı strelka formasındaǵı tuwrı sıziq tovar hám xızmetlerdiñ háreketin, strelka formasındaǵı úzilgen sıziq puldiñ háreketin bildiredi. Sızılmaǵa muwapıq tovar hám xızmetlerdiñ aǵımına qarama-qarsi baǵdarda puldiñ aǵımı júz beredi, sebebi tovarlar hám xızmetler pulǵa satıp alınadı. Demek, makroekonomikalıq aylanısta firmalar, úy xojalıqları hám mámleket ortasında tovar hám xızmetlerdi pul quralında almasıw, yaǵnıy tovar-pul qatnasıqları júz beredi. Sol proceste ekonomika qatnasıwshıları óz tovarın satıp, basqa tovar satıp alıw arqalı óz mıtajlıǵın qanaatlandıradı.

Milliy ekonomikada óndiris, xızmet kórsetiw kólemi hám olardıñ ósıwı bir qatar kórsetkishler sisteması arqalı, mikrO hám makroekonomikalıq dárejede anıqlanıp, talqılanadı.

Makroekonomika – bul mámleket kólemünde ekonomikanıñ óz ara baylanısta hám tásirde háreket etetuǵın tarawlar, salalar, aymaq dúzilislerin bir pútin etip birlestiretuǵın milliy xojalıq sisteması.

Makroekonomika óz ishine ekonomikanıñ Materiallıq hám Materiallıq emes óndiris hám de xızmet kórsetiw tarawların, bank, finans, qamsızlandırıw, bajıxanalardı birlestiredi.

9.2. Tiykarǵı makroekonomikalıq kórsetkishler

Milliy ekonomikanıñ rawajlanıw dárejesin anıqlawda bir qatar makroekonomikalıq kórsetkishler háreket etedi. Pútkil milliy ekonomikanıñ jaǵdayın xarakterlewshi áhmiyetli makroekonomikalıq kórsetkishler-jalpı ishki ónim (JIÓ), jalpı milliy ónim (GMÓ), sap milliy ónim (SMÓ), milliy dáramat (MD), xalıq dáramatları (XD), jumıs kúshiniñ bántiligi, jumıssızlıq, inflyatsiya hám basqa usılar sıyaqlılar esaplanadı. Bul kórsetkishler Materiallıq óndiris hám xızmet kórsetiw tarawındaǵı barlıq xojalıqlardıñ ekonomikalıq xızmetiniñ ulıwma hám aqırǵı nátiyjelerin óz ishine qamtıp aladı.

Jámiiyetlik tákirar óndiris nátiyjesinde mámleket kólemünde milliy ónim jaratıladı.

Milliy ónim – mámleket ekonomikasında jaratılǵan ónimler hám xızmetlerdiñ ulıwma muǵdarı.

Ol barlıq Materiallıq hám Materiallıq emes ónimlerdi islep shıǵarıw hám xızmetlerdi óz ishine alıp, házirgi waqıtta biziñ mámleketimizde qollanılıp atırǵan milliy esaplar sistemasında jalpı milliy ónim (GMÓ) dep júrgiziledi.

Jalpı milliy ónim – bul óz mámleketi yamasa sırt elde jaylasqan milliy kárxanalar tárepinen jaratılǵan tovar hám xızmetlerdiñ ulıwmalıq muǵdarınıñ jámi qını esaplanadı.

Sonı aytıw kerek, milliy ekonomikanıñ rawajlanıw dárejesin anıǵıraq sawlelendiriw hám salıstırıw ushın jalpı ishki ónim (JIÓ) kórsetkishi qolaylıraq. Sonlıqtan házirgi waqıtta kópshilik mámleketler usı kórsetkishten paydalanadı.

Makroekonomikalıq aylanıs procesinde ekonomika eki sektorǵa ajiraladı:

1.Real sektor – bul jaratılǵan tovar hám xızmetlerdiñ ekonomika subyektleri ortasındaǵı háreketi.

2.Pul (finanslıq) sektori – bul subyektleri ortasındaǵı tovar hám xızmetler háreketine qarama-qarsi baǵıtta júz beretuǵın pul aǵımınıñ háreketi.

Real sektordaqı firmalar jalpı ishki ónimdi jaratadı.

Jalpi ishki ónim (JIÓ) degende málimdáwir dawamında, Misalı bir jilda mámleket ishinde aqırǵı nátiyjede jaratılǵan hám tikkeley tutınıwshılarǵa barıp jetetuǵın barlıq tayar ónim hám kórsetilgen xızmetlerdiń bazar qunı túsiniledi.

JIÓbul aralıq, yaǵnıy qayta islenetuǵın ónim emes, al tutınıwǵa tayar bolǵanlıqtan bazarda satılatuǵın ónim esaplanadı. Onıń bazarda satılǵan bagası bazar qunı boladı. Bul qun tovardıń muǵdarı hám sapasınıń sáwlelendiredi JIÓdi tek Materiallıq forması bar tovarlar. Misalı, azıq-awqat, kiyim-kenshek, turar jay, mashina úskene hám transport qurallarınıńǵana qunı emes, al Materiallıq forması bolmaǵan xızmetler, sonıń ishinde mádeniyat xızmetkeri, shıpaker, oqıtıwshı, yurist, shash tárez siyaqlılar xızmetiniń qunı da payda etedi. JIÓmálim dáwirde, Misalı, bir jilda jańadan déretilgen ónimlerdiń bazar qunı kirgiziledi. Biraq, buǵan aldın jaratılǵan, keyin ala qaytadan satılǵan ónim qunı kirmeydi. Misalı, Ózbekstanda 2017-jili ÓZGM zavodı shıǵarǵan túrli markadaǵı avtomashinalardıń 40mın danası satıldı. Olardıń bazar qunı JIÓge kiredi. Biraq, sol zavodta 2010-2016-jillarda jaratılǵan túrli markadaǵı avtomashinalardıń 5mın danası óz iyeleri tárepinen bazarda qaytadan satıldı. Bul mashinalardıń bazar qunı 2017-jıldıń JIÓne kirmeydi, sebebi bular aldınǵı dáwirde jaratılǵan. JIÓde málim mámleketiń ishinde jaratılǵan ónimler hám xızmetler kiredi. Sol mámleket wákilleriniń basqa jerde, yaǵnıy sırt elde jaratqan tovar hám xızmetleri onıń JIÓne kirmeydi, kerisinshe basqa mámleketiń JIÓin payda etedi.

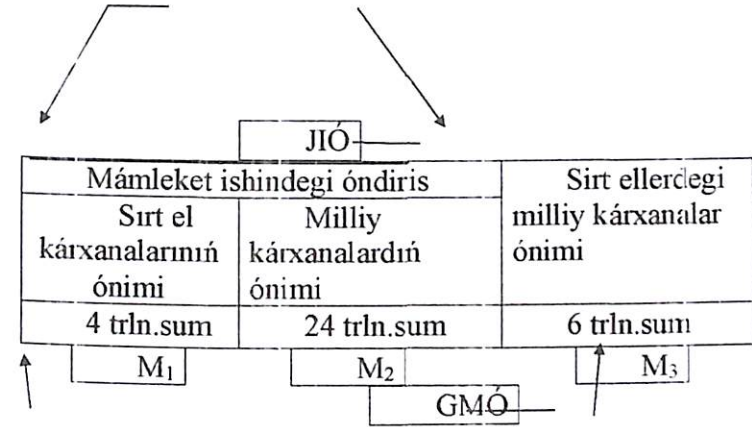
GMÓmenen JIÓniń óz ara parıqlanıwın tómendegi sizilma arqalı anıǵraq sáwlelendiriw múmkin (13.2 sizilma).

Sızılmadan kórinip turǵanıday, mámleket GMÓ30 trillion swmıdi (M2 hám M1 shártli sanlardıń qosındısı) quraydı.

GMÓhám JIÓortasındaǵı parıq onshellı áhmiyetli emes. Bul parıq rawajlanǵan mámleketlerde JIÓniń-1%in quraydı. BMSH statistika xızmeti tiykarǵı kórsetkish sıpatında JIÓdi paydalanıwdı usınıs etedi.

Jaqın waqıtlarǵa shekem AQSh hám Yaponiyada GMÓkórsetkishini qollarınal edi, házirgi waqıtta bul mámleketler de JIÓkórsetkishin qollana basladı.

GMÓhám JIÓortasındaǵı strukturalıq salıstırmalar

Házirgi waqıtta Ózbekstanda jalpi ishki ónim kórsetkishi esapqa alımbaqta.

Milliy óndiristiń jalpi muǵdarın tuwrı esaplap shıǵıw ushın sol jilda islep shıǵarılǵan barlıq ónim hám xızmetler bir márte esapqa alınıwı zárúr. JIÓniń muǵdarın anıqlawda satılǵan hám qayta satılǵan ónimlerdi kóp márte esapqa alıwları saplastırıw ushın ekonomikanıń barlıq tarawlarında jaratılǵan qosılǵan qunlardıń jıyındısı alınadı.

Qosılǵan qun – bul kárxananiń jalpi óniminiń bazar bahasına (amortizaciya ajiratpasınan tısqari) aǵımdaǵı Materiallıq shıǵınlardı alıp taslawdan qalǵan bólegi esaplanadı.

Ekonomikada jılıq óndiris kólemiń kórsetkishi JIÓmenen birge, onıń strukturalıq bólimleri sıpatında esaplanıwı múmkin bolǵan bir qatar óz ara baylanısh kórsetkishler bar bolıp, olar milliy ekonomikanıń túrli táreplerin xarakterlep beredi.

GMÓhám JIÓóndiris kólemiń kórsetkishi sıpatında bir áhmiyetli kemshilikke iye. Olar sol jilda óndiris procesinde paydalanılǵan tiykarǵı kapitaldıń ortın qaplaw ushın zárúr bolǵan qundı da óz ishine aladı.

Jámiyettiń erisken ekonomikalıq nátiyjesin JIÓniń kólemi belgileydi. Biraq, bunıń ushın nomıńal hám real JIÓdi bir-birinen ajrata bilw kerek.

Nomińal JIÓ– bul tovar hám xızmetlerdiń aǵımdaǵı bahalarda esaplanǵan bazar qunı. Bul eki faktorǵa baylanıslı boladı. Birinshiden, tovar hám xızmetlerdiń muǵdarı. Ekinshisi, olar bahasınıń ósıwı. Nomińal JIÓinflyatsiya tásirinde bolǵan, yaǵnıy onnan tazalanbay turıp esaplanǵan ónim boladı. Bul bahanıń ózgeriwine baylanıslı bolǵanlıqtan haqıqıy ekonomikalıq nátiyjeni durıs kórsetpeydi. Erkin misal alsaq, “A” tovarı aldın 10mıń dana shıǵarılǵan bolıp, hár biriniń bahası 5mıń swm bolǵan. Bunda olardıń bazar qunı 50 mln.swmǵa (10mıń*5mıń=50000000) teń boladı. Keyin ala “A” tovarı 10mıń dana shıǵarılǵan bolıp, hár biriniń bahası 6mıń swmǵa jetken. Demek, jámi tovardıń muǵdarı ámelde kóbeymegen, biraq onıń bazar qunı 20%ke kóbeygen. Soǵan qarap JIÓ20% kóbeydi dep esaplaw nadurıs boladı, sebebi onıń kólemi baha esabınan kóbeygen, ámelde bolsa onıń muǵdarı ózgermey qalǵan.

Real JIÓ– bul bazis bahalarda yamasa ózgermes bahada esaplanǵan ónim. Bul ekonomikanıń haqıqıy jaǵdaym kórsetip beredi, sebebi bul usılda ónimniń bazar qunı inflyatsiya tásirinen azat etiledi, sebebi házirgi ónim aldınǵı dáwir bahasında esaplanadı. Aldınǵı misalǵa qaytsaq, “A” tovarınan 12000 dana shıǵarılıp, hár biri aǵımdaǵı bahada 6mıń swmnan satılǵanlıǵı ushın bazar qunı 72mln.swmıdi quraǵan. Eger bunı aldınǵı jıldıǵı (bul bazis jili) baha 5000 swmnan esaplasaq onıń haqıqıy bazar qunı 60mln.swmıdi quraydı. Mıne usı summa real ekonomikalıq nátiyjeni bildiredi.

Aǵımdaǵı jıldıǵı nomińal JIÓ(M)di real JIÓ(M) ge aylandıruwdıń bir qansha ápiwayı hám tuwrıdan-tuwrı usili nomińal JIÓdi baha indeksine (P1) bóliw, yaǵnıy:

$$M_r = M_n / P_i ;$$

Baha dárejesi baha indeksi formasında sáwlelenedi. Baha indeksi aǵımdaǵı jıldıǵı málim tovarlar hám xızmetler toplama bahalarınıń summasın tap sonday tovarlar hám xızmetler muǵdarınıń bazis dáwirdegi bahalar summasına salıstırıw arqalı esaplanadı. Salıstırıwdıń baslanǵısh dáwiri “basis” dep júrgiziledi. Bul ayılǵanlardı formulada keltirsek, ol tómendegi kóriniste boladı:

Baha indeksi=aǵımdaǵı jıldıǵı tutınıw tovarlarınıń bahası / bazis jıldıǵı tutınıw tovarlarınıń bahası

Ekonomikada JIÓdeflyatorı degen kórsetkish te qollanıladi. Deflyator házirgi bahanı aldınǵı, yaǵnıy bazis bahaǵa salıstırǵanda qanshelli ózgergenligin bildiredi. Deflyator (D) nomińal JIÓ(M)niń real JIÓ(M) ge salıstırması menen ólshenedi. Bunda $D_f = M_n / M_r * 100$ boladı. Misalı, málim mámlekette 2016-jıldı $M=9,7$ trill. dollar boldı, 2014-jılǵı bahada bolsa bul 5,7 trill. dollar edi. Demek,

$D_f = 9,7 / 5,7 * 100 = 170$. Demek, baha 1,7 ese, yaǵnıy 70%ke joqarılagan, sol esabınan JIÓniń qunı osken.

Makroekonomikalıq jaǵdayǵa baha berilgende, bahalardıń ózgensin esapqa alıp real JIÓdi anıqlaw hám dinamikaǵa qarap onı jaǵdaym anıqlaw kerek boladı.

9.3. Milliy esaplar sisteması hám jalpı ishki ónimdi esaplaw usılları

Jalpı ishki ónim (JIÓ)di esaplawda milliy esaplar sistemasınan paydalanıladi. Milliy esaplar sisteması (MES) – bul barlıq tiykarǵı ekonomikalıq proceslerdi, tákirar islep shıǵarıw shárayatları, procesleri hám nátiyjelerin sáwlelendiriwshi óz ara baylanıslı makroekonomikalıq kórsetkishler hám toparlar sisteması.

Milliy esaplar sisteması BMSH tárepińen járiyalanǵan “Milliy esaplar hám járdemshi kesteler sisteması” atlı hújjet tiykarında xalıqaralıq statistikada standart sistema sıpatında 1953-jıldan baslap qollanıla basladı. Sol dáwirden baslap búgingi künge shekem MES tórt márte ózgerilip, jetilistirildi. Biraq, ol elede jetilistiriwge mıtaj. Házirgi waqıtta dúnyanıń 100den artıq mámleketlerinde, sonıń ishinde Ózbekstanda usı sistemasnıń jetilistirilgen forması qollanıulmaqta.

Milliy esaplar makroekonomikanıń normadaǵı – teń salmaqılı jaǵdayına erisiw dárejesin anıqlawǵa járdem beredi. Milliy esaplar sistemasnıń tiykarında JIÓúsh túrli usıl menen esaplanıwı múmkin:

Birinshi usıl – bul JIÓdi esaplawǵa qosımsha qunlar boyınsha qatnas jasaw usili. Bunda milliy ekonomikanıń barlıq tarawları boyınsha jaratılǵan qosımsha qunlardıń jiyındısı esaplap shıǵıladı. Qosımsha qundı anıqlaw jalpı jámiyetlik ónimnen aralıq ónimler hám shiyki zat, janılıǵı, materiallar qunın shegirip taslaw arqalı ámelge asırıladi.

Jalpı jámiyetlik ónim mıtajliklerdi qanaatlandırıwǵa qaratilǵan barlıq Materiallıq hám mádeniy ónimlerdiń jiyındısı sıpatında óndiristiń ulıwmalıq nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Aralıq ónim – bul tamamlanbağan óndiris, keleshekte jáne qayta isleniwı zárúr bolğan yamasa qayta satıw ushın mólsherlengen tovar hám xızmetler.

Bul usıl menen esaplangan JIÓayırm tarawlardıń sol ónimdi jaratıwdağı ornın hám úlesin anıqlaw imkanıyatın beredi.

Ekinshi usıl – bul JIÓdi esapalwğa qárejetler (shıǵınlar) boyınsha qatnas jasaw usili.

Bunda usı jilda islep shıǵarılǵan barlıq ónimler hám xızmetlerdiń kólemińe satıp alıwǵa ketken barlıq shıǵınlar qosıp shıǵıladı. Milliy ekonomikada islep shıǵarılǵan aqırǵı ónimlerdi (aqırǵı ónim-bul óndiristiń barlıq texnologiyalıq proceslerinen ótken hám de tikkeley aqırǵı tutınıw ushın mólsherlengen tayar ónimler) mámleket ishindegi xojalıqtıń úsh subyekti – úy xojalıqları, mámleket, isbilermenler hám de bulardan tısqarı sırt el tutınıwshıları satıp alıwı múmkin.

Úy xojalıqlarınıń tutınıw qárejetleri – bul kúndelikli mıtájliktegi tovarlarǵa, xızmetlerge, uzaq múddette paydalanılatuǵın tutınıw buyımlarına hám basqalarǵa jumsalatuǵın qárejetler.

Investiciyalıq qárejetler (shıǵınlar) – isbilermenlik sektorınıń tiykarǵı hám aylanıs kapitalı tovarların (investiciyalıq tovarlar) satıp alıwǵa jumsalatuǵın shıǵınları.

Investiciyalıq shıǵınlar tiykarınan úsh bólimnen ibarat: a) isbilermenler tárepinen mashina, úskeneler hám stanoklardı satıp alıw shıǵınları; b) barlıq qurılıslar; v) rezervlerdiń ózgeriwı. JIÓquramına tovar rezervleriniń kóbeyiwı, yaǵnıy islep shıǵarılǵan biraq usı jilda satılmaǵan barlıq ónimler kirgiziledi. Rezervlerdiń ósıwı JIÓde aǵımdaǵı óndiris kólemi kórsetkishisi sıpatında qosıladı.

Mámleketlik shıǵınlar – bul ónimler hám ekonomikalıq resurslardı jumıs kúshin satıp alıwǵa mámlekettiń (basqarıwdıń tómen hám jergilikli organları menen birge) jumsaǵan barlıq qárejetlerin óz ishine aladı.

Sirt ellilerdiń milliy ekonomika tovarlarına jumsaǵan shıǵınları usı mámleket ishindegi tutınıw qárejetleri sıyaqlı milliy óndiris dárejesine baylanıslı boladı.

Sonlıqtan JIÓdi qárejetler boyınsha esaplawda tovar hám xızmetlerge sırt ellilerdiń qárejetleri, yaǵnıy eksport qunı da qosıladı. Basqa tárepinen, tutınıw hám investiciyalıq shıǵınlar hám de mámleket

qarjılarınıń bir bólegi import etilgen, yaǵnıy sırt elde islep shıǵarılǵan tovarlarǵa jumsaladı.

Milliy óndiristiń ulıwmalıq kólemi tiykersız artıp ketpewi ushın import kólemi JIÓquramına shıǵarıladı.

Eksport hám import muǵdarları ortasındaǵı pariq tovar hám xızmetlerdiń sap eksporti yamasa ápiwayi etip aytqanda sap eksport dep júrgiziledi. Sap eksport unamlı hám unamsız bolıwı múmkin. Eger eksport importtan artıq bolsa unamlı, import eksporttan artıq bolsa unamsız boladı.

Joqarıda kórip ótilgen shıǵınlardıń tórt toparına kommerciyalıq emes shólkemler(kásiplik awqanlar, sıyasıy partiyalar, dińiy shólkemler hám jámiyetlik shólkemler) diń shıǵınları hám Materiallıq aylanıs qurallarınıń rezervtegi ózgerislerin kórip shıǵıw jolı menen JIÓniń muǵdarı anıqlanadı.

Úshinshi usıl – bul JIÓdi esaplawda dáramatlar boyınsha qatnas jasaw usili.

Usı jilda islep shıǵarılǵan aqırǵı ónim muǵdarınan alınǵan barlıq dáramatlar úy xojalıqlarınıń iqtıyarına miynet haqı, renta tólemleri, procent hám payda formasında kelip túsedı. Sonlıqtan bul usılda JIÓaqırǵı ónim esabınan alınǵan mińe usı barlıq dáramatlardı kórip shıǵıw arqalı anıqlanadı.

JIÓdi dáramatlar boyınsha esaplawda úy xojalıqları, kárxana hám mámleketlik shólkemlerdiń dáslepki, yaǵnıy bólistirilgen dáramatlardıń miynet haqı hám jalpı paydaǵa (renta, ssuda procenti hám isbilermenlik paydası hám t.b..) ajratıw múmkin.

JIÓdi bul usıl boyınsha esaplawda dáramatlardıń barlıq summasına tutınılǵan tiykarǵı kapital qunı (amortizaciya ajratpası) hám bizneske janapay salıqlar summası da qosıladı.

Dúnya tájireybesinde ekinshi usıldı qollanıw kóbirek usınıs etiledi. Bul usıl tómendegi forula menen anıqlanadı:

$JIÓ = \text{Tutınıw} + \text{Investiciya} + \text{Mámleketlik shıǵınlar} + \text{Sap eksport}$

$$JIÓ = C + G + I + X - M$$

Bul jerde, C-úy xojalıqlarınıń aqırǵı tutınıw qárejetleri; G-mámlekettiń aǵımdaǵı qárejetleri; I-investiciyalar; X-tovar hám xızmetler eksporti; M-tovar hám xızmetler importı.

9.4. Milliy dáramat tutınıw hám toplaw

Mámleket ekonomikasınıń qanshelli rawajlanganlıǵı hám nátiyjeli ekenligin anıq biliw ushın sol jilda janlı miynettiń ónimli háreketi nátiyjesinde júzege keltirilgen sap milliy ónim (SMÓ) kórsetkishinen paydalanıladı.

JIOnen aǵımdaǵı óndiris procesinde tutınılǵan tiykarǵı kapitaldın qunı yamasa jıllıq amortizaciya summası alıp taslansa sap milliy ónim (SMÓ) kórsetkishi payda boladı:

JIO – amortizaciyanıń jıllıq summası = SMÓ

SMÓqunına mámleket tárepinen ornatılǵan janapay salıqlar summası kiredi. Janapay salıqlar kárxana tárepinen ornatuǵın bahaǵa qosımsha esaplanadı. Bunday salıqlardıń awırılıǵı tutınıwshıǵa túsip, nátiyjede olardıń dáramatınıń bir bólegi janapay salıqlarda sarıplanadı. Házirgi dáwirde qollanılıp atırǵan milliy esaplaw sistemasında **SMÓnen janapay salıqlar shegirip (alıp) taslaw arqalı milliy dáramat (MD) kórsetkishi anıqlanadı:**

SMÓ – bizneske janapay salıqlar = MD

Solay estip, házirgi milly esaplaw sistemasında SMÓmuǵdarı menen MD muǵdarı bir-birinen parıqlanadı. Tiykarında mámleket kólemińde olardıń muǵdarı bir-birinen parıqlanbawı lazım. Sebebi, milliy dáramat sap (taza) milliy ónimniń satılǵanнан keyingi puldaǵı kórinisi esaplanadı. Sonlıqtan ayırım ádebiyatlarında milliy dáramatı sap milliy ánimniń ózgergen forması dep te júrgizledi. Bul jaǵday milly esaplaw sistemasın jáne de jetilistiriwdi talap etedi.

JIOniń hóreket etiw formalarınıń ishinde amorizaciya fondı, milliy dáramatıń keyingi háreketleri, qollaniliw forması hám baǵdarların biliw áhmiyetli orın iyelep, olar xalıq abadanshılıǵına tikkeley tásir kórsetedi.

Sonlıqtan milliy dáramatıń strukturalıq bólimlerin analizlep, onıń tutınıw hám óndiristi keńeytiwge sarıplanatuǵın bólegi bolǵan toplawdın ekonomikalıq mazmunın óz aldına úyreniw zárúr.

Milliy ekonomikada jańadan júzege keltirilgen, yaǵnıy milly dáramat tutınıw hám toplaw maqsetlerinde jumsaladı.

Tutınıw (ing. consumption – C) jámiyettiń ekonomikalıq mıtájliklerin qanaatlandıruw procesinde islep shıǵarılǵan tovar hám xızmetlerden paydalanıwdı bildiredi. Bunda óndirislik hám jeke tutınıw bir-birinen parıqlanadı.

Óndirislik tutınıw tikkeley óndiris procesine tiyisli bolıp, óndiris quralları hám insannıń jumıs kúshiniń tutınılıwı, yaǵnıy olardan óndirislik maqsette paydalanıq procesin ańlatadı.

Jeke tutınıw óndiris tarawınan usqarı júz berip, bunda tutınıw buyınlarınan tikkeley paydalanıladı.

Tutınıw procesinde túrlishe Materiallıq hám mádeniy ónimlerden paydalanıladı. Tutınılatuǵın ónim túrine baylanıslı ráishte Materiallıq hám de Materiallıq emes ónim hám xızmetlerdi tutınıw bir-birinen parıqlanadı.

Jeke tártiptegi yamasa jámaát bolıp tutınıwda bir-birinen parıqlanadı. Ayırım adamnıń óz iqtıyarında bolǵan ónimlerdi tutınıwı **jeke tártiptegi tutınıwǵa**, jámiyet aǵzalarınıń túrli toparlarınıń ónimlerden birgelikte paydalanıwı **jámaát bolıp tutınıwǵa** kiredi.

Milliy dáramatın jámiyet aǵzalarınıń Materiallıq hám mádeniy mıtájliklerin qanaatlandıruwǵa jumsalatuǵın bólegi **tutınıw fondı** dep ataladı. Tutınıw fondı pútkil xalıqtıń jeke tutınıwın, xalıqqa sociallıq xızmet kórsetetuǵın shólkemkerdegi, sonday-aq, ilimiy shólkemler hám basqarıwdaǵı barlıq shıǵınlardı óz ishine aladı.

Tutınıw fondınıń jeke dáramat formasında xalıqtıń qolına kelip túsetuǵın bólegi tutınıw qárejetleri maqsetinde jumsaladı. **Tutınıw qarejetleri – bul xalıqtıń aldındaǵı dáramatlarınıń tirishilik ónimleri hám xızmetler ushın jumsalatuǵın bólegi.** Xalıq óz dáramatın jumsar eken aǵımdaǵı tutınıw hám de keleshekтеgi tutınıwdıń muǵdarın arttırıw ortasında tańlawdı ámelge asıradı.

Keleshekтеgi tutınıw muǵdarın arttırıw imkanıyatı aǵımdaǵı dáwirdegi toplawǵa da baylanıslı boladı. **Toplaw (ing. save)-bul xalıq, kárxana (firma) hám mámlekettiń aǵımdaǵı dáramatlarınıń keleshekтеgi mıtájliklerin qanaatlandıruw hám dáramat alıw maqsetlerinde toplanıp barıwı.** Ol milliy dáramatıń bir bóleginiń tiykarǵı hám aylanıs kapitalların, sonday-aq, mıtáj rezervlerdi kóbeytiw ushın jumsaladı.

Onıń muǵdarı barlıq xojalıqlar dáramatınan tutınıw qárejetlerin ayırıp tasaw jolı menen anıqlanadı. Dáramatıń qaramında tutınıw qárejetleriniń úlesi qanshelli joqarı bolsa, toplaw sonshelli kem boladı. Toplawdın ósıwı bolsa, ekonomikalıq mániste qarjılardıń tutınıw buyınların satıp alıwdan investiciyalıq tovarlardı satıp alıwǵa baǵdarlanıwın bildiredi. Usıǵan muwapıq, toplaw – bul múddeti boyınsha keshiktirilgen tutınıwdı ańlatadı. Sonıń menen birge aǵımdaǵı

dáwirde ámelge asırılǵan toplaw aǵımdaǵı tutınıwdıń shegirilgen bólegi esaplanadı, sebebi toplaw xalıqtıń hám kárxananıń ıqtıyarındaǵı dáramattıń tutınıwǵa jumsalmaǵan bólegi esaplanadı:

$$Y=C+S$$

Bul jerde: Y – barlıq xojalıqlardıń ıqtıyarındaǵı dáramát; C – tutınıw muǵdarı; S – toplaw muǵdarı.

Sonlıqtan dáramát quramındaǵı tutınıw qárejetleri hám toplawdıń salıstırmasınıń ózgerıwı bir qatar, ayırım jaǵdaylarda qarama-qarsı aqıbetlerge alıp keliwı múmkin. Birinshiden, dáramátlardıń qanday da bir bólegin toplawǵa qoyıw aqıbetinde ol tovarlarda bolǵan talap ta óz kórinisin tappaydı. Ónimniń hárqanday muǵdarın islep shıǵarıwdan alınǵan dáramat tolıq jumsalǵandaǵana jámi talaptı támiyinlew ushın jeterli boladı. Demek, toplaw “dáramatlar-qárejetler” aǵımında teńsizliktiń payda bolıwına alıp keledi. Toplaw, joqarıda keltirip ótkenimizdey, dáramatlardıń málim bir bólegin tutınıwdan shegirip qoyıwdı bildirip, nátiyjede tutınıw qárejetleriniń kólemi barlıq islep shıǵarılǵan ónim hám xızmetlerdi satıp alıw ushın jeterli bolmay qaladı. Xalıq dáramatınıń toplanǵan bólegi óziniń jeke talabın júzege keltirmeydi. Bunıń nátiyjesinde satılmay qalǵan tovarlardıń kóbeyıwı, óndiristiń qısqarıwı, jumıssızlıq hám dáramatlardıń páseyıwı júz berıwı múmkin. Ekinshi tárepten, toplaw talaptıń jetispewshiligine alıp kelmewi de múmkin, sebebi toplanǵan qarjılar isbilermenler tárepinen investiciyalıq maqsetlerde qollanıladı. Bul toplaw keltirip shıǵaratuǵın tutınıw qárejetlerindegi hár qanday jetispewshilikti toltıradı.

Úshinshiden, kárxanalar da óziniń barlıq ónimniń aqırǵı tutınıwshıǵa satıwdı názerde tutpaydı, al onıń bir bóleginen óz óndirisinde paydalanıwı múmkin. Solay etip, eger isbilermenler xalıqtıń toplawlarına (amanatlarına) teń muǵdardaǵı qarjılardı investiciyalargá qoyıwdı názerde tutsa óndiris dárejesi turaqlı bolıp qaladı. Tutınıw hám toplaw dárejesin anıqlap beriwshi tiykarǵı faktor **milliy dáramat** esaplanadı. Biraq, milliy dáramattıń quramında tuwrı salıqlar da boladı. Sonlıqtan salıqlardı tólegennen keyin **xalıqtıń qolında qalatuǵın dáramat** tutınıw dárejeleri hám jeke toplawdıń jıyındısına teń boladı.

Tutınıw hám jeke toplawdıń dárejesi tikkeley salıqlar tólegennen keyin qalǵan dáramat penen anıqlanadı. Bul dáramattı biz talqılaw waqtında **ıqtıyardaǵı** yamasa **sap dáramat** dep aytamız. Demek, bul dáramat tutınıwdıń da, toplawdıń da ulıwmalıq faktori esaplanadı.

Sebebi, toplaw dáramattıń tutınılmaytuǵın bólegi esaplanasa, salıqlar tólegennen keyingi dáramat jeke toplawdı anıqlap beretuǵın tiykarǵı faktor bolıp shıǵadı. Hár jılǵı haqıqiy tutınıw muǵdarı hám salıqlar tólegennen keyingi dáramat ortasındaǵı ayırmaslılıq sol jıldıǵı toplaw muǵdarın anıqlaydı.

9.5. Ekonomikalıq ósiwdiń mánisi, onıń faktorları hám túrleri

Milliy mútajlikler úzliksiz qanaatlandırılıwı ushın ekonomikanıń turaqlı ósip barıwı talap etiledi. Sebebi, sonday jol menengana adamlardıń tutınıwına zárur bolǵan Tovar hám xızmetler kóplep hám túrlishe jaratıladı.

Ekonomikalıq ósiw – barlıq mámleketler aldında turǵan oraylıq ekonomikalıq mashqala esaplanadı. Onı ósiw pátine qaray mámleketke ekonomikalıq resurslardıń sheklengenligi mashqalasınıń qalay sheshilıwı, miiliy ekonimikanıń rawajlanıw hám xalıqtıń tuemis dárejesine baha beriledi.

Ekonomikalıq ósiw (nigl. Economic growth) – bul ekonomikanıń rawajlanıwı, yaǵniy turmishlıq ónimler bolǵan Tovar hám xızmetlerdi islep shıǵarıwdıń kóbeyip barıwı.

Ekonomikalıq ósiw absolyut hám salıstırmalı boladı.

Absolyut ekonomikalıq ósiw (absolute economic growth) Tovar hám xızmetler qanday muǵdarda kóbeygenligin bildiredi. Buni (EG) anıqlaw ushın real JIOnıń házirgi kólemińen (M_2) aldınǵı kólemi (M_1) shegirip taslanadı. Bunda $EG = M_2 - M_1$ boladı. Mısalı, sol jili real JIÓkólemi 185 mlrd Dollar bolsa, 5 jıldan soń bul 225 mlrd dolardi quraydı. Bunda absolyut ekonomikalıq ósiw 40 mlrd dollargá ($225 - 185 = 40$) teń. Absolyut os'iw ekonomikalqi potencialdıń úlken yamasa kishi eknligin bildiredi. Eger mámlekettiń ekonomikalıq qúdireti úlken bolsa, absolyut ósiw kólemi úlken boladı. Eger onıń ekonomikasi hálsiz bolsa, absolyut ósiwdiń kólemi kishi boladı. Mısalı, 2017-jilda absolyut ósiw AQSHta 110,9 mlrd. Dollar bolsa, Mongoliyada bul kórsetkish 125.mln dollar quraydı, yaǵniy AQShtan 88,8 ese kem boldı.

Salıstırmalı ekonomikalıq osiw (relative economic growth) ekonomikalıq ósiwdiń jedellik pátin bildiredi hám procentte sáwlelenedi. Onı (EG) anıqlaw ushın házirgi real JIÓkólemińniń ósiwı dáslepki ónim kólemi menen salıstırıladı. Bunda $EG_1 = \frac{M_2 - M_1}{M_1} \cdot 100\%$

payda boladi. Misali, aldıngı dáwirde real JIÓ630 mlrd dollar keyin ala ol 700 mlrd dollar bolgan. Bunda $EG_1 = \frac{700-630}{630} \cdot 100\% = 11.1\%$.

Aytılğan dawirde JIÓniń ósiw páti 11.1% bolgan. Biraq, bul absolyut ósiw emes, al salıstırmalı ósiwdi bildiredi. Mámlekettiń ekonomikalıq potencilina qarap salıstırmalı ósiwdiń absolyut salmağı túrlishe boladı. Misali bir jerde 1% ekonomikalıq ósiw JIÓdi 5mlrd dollarğa kóbeyiwın bildirse, basqa jerde buniń 60 mlrd dollarğa artqanlıgın bildiredi. Biraq, ekonomikalıq ósiw qanshelli jedel ámelge asırılса, sonshelli mámlekettiń mámlekettiń potencialı asıp baradı. Buni Qıtay Misalında kóriw múmkin. Sońgi 20 jilda bul jerdegi JIÓjilina 8-10% kóbeyedi. Jan basına esaplangan real JIÓblu keonomika mútajlıkti qanaatlandırıwǵa qanshelli dárejede qábiletli ekenligin bildiredi. Buni anıqlaw ushın JIÓkólemi xalıq sanına bólinedi. JIÓkólemi kóp bolǵanı menen, eger xalıq sani da kóp bolsa jan basına JIÓkem boladı. JIÓkólemi kishi bolǵanı menen xalıq sanında az bosla, jan basına JIÓkóp bolıwı múmkin. Ekonomikalıq ósiw tikkeley JIÓkólemińiń absolyut hám xalıqtıń jan basına hám de ekonomikalıq resurslar qarejetleriniń hár bir birligi esabia os'ıwı, sapasınıń jaqsılanıwı h'm quramimń jetilisiwinde sáwlelenedi. Mámleketlerde ekonomikalıq ósiw tómenдеgi kórsetkishler arqalı ólshenedi:

- mámlekettegi real JIÓniń kólemi
- real JIÓniń xalıqtın jan basına tuwri keliw muǵdarı (9.3-keste)

9.3-keste

Dúnya mámleketleriniń 2017-jıl JIÓkólemi boyınsha reyting

Orni	Mámleketler	Jalpi ishki ónim, mln.dol
1.	AQSH	18 153 487
2.	Qıtay	11 393 571
3.	Yaponiya	4 825 207
4.	Germaniya	3 609 439
5.	Ullı Britaniya	2 782 338
6.	Franciya	2 605 813
7.	Hindistan	2 220 043
8.	Italiya	1 914 131
9.	Brazilya	1 835 993
10.	Kanada	1 584 301

9.4-keste

Dúnya mámleketleriniń 2017-jıl xalıqtıń jan basına JIÓkólemińiń tuwri keliw boyınsha reytingi

Orni	Mámleketler	Jalpi ishki ónim,doll
1	Qatar	129 959
2	Lyuksemburg	103 338
3	Singapur	89 276
13	AQSH	58 952
30	Yaponiya	39 378
83	Qıtay	16 171

Ekonomikalıq ósiw júz beriwı ushın bazar talabına muwapıq tovar hám xızmetlerdi jaratiw kerek boladı. Bizge málim, eknomikalıq ósiw JIÓniń kóbeyiwın anlatadı. JIÓbolsa tovar hám xızmetlerdiń bazarдаǵı qunı. Eger olar satılmasa bazar

Qunı júzege kelmeydi. Sonlıqtan bazar talap etiwshi tovar hám xızmetlerdi jaratiw ekonomikalıq ósiwdi támiyinleydi. Resurslar sheklengenlikten, olardan nátiyjeli paydalanıw ekonomikalıq ósiwdiń tiykargı shártine aylanadı, biraq tabiiy resurslardıń az yamasa kóp bolıwı da óz áhmiyetin joytpadı. Sol sebepli Kuveyt, Saudiya Arabstanı sıyaqlı máleketlerdiń ekonomikalıq ósiwı, olardıń jerinin neftke bay ekenligi menen túsindiriledi.

Eger tábiyiy baylıq itibardan shetlestirilse házirgi waqıttaǵı ekonomikalıq ósiwdiń faktorları tómendegilerden ibarat boladı:

1. Óndiristegi **fizikalıq kapital** esaplangan mashina hám úskenerlerdiń texnikalıq dárejesi, olardıń joqarı ónim bere alıwı. Eger mashina hám úskenerler qanshelli jetiliskeń bolsa, sonshelli tovar hám xızmetler kóp jaratıladı.

2. **Insan kapitalınıń sapa dárejesi.** Insan kapitalı bul islewshilerdiń bilim dárejesi, jumıs islew sheberligi hám tájiriyesi esaplanadı. Insan kapitalı fizikalıq kapitaldan ózgesherек Materiallıq formaga iye emes, oni kóz benen kórip bolmaydı yamasa qol menen uslap bolmaydı, ol insannin denesinde jámlesken boladı, insan tiri eken onda saqlanıp qaladı. Bul kapital ánelde adamlardıń miynet etiw dárejesin sáwlelendiredi. En jetiliskeń texnika da insansız is

bermeydi. Qay jerde jumıs kúshi sapalı bolsa, sol jerde texnika jaqsı nátiyje beredi.

3. **Óndiristin texnologiyalıq usılları.** Bul málim bazaar shárayatında hár qanday usıllar menen tovar hám xızmetlerdi jaratıp, olardı óz waqtında bazarǵa jetkerip beriwdi talap etedi. Texnologiyalıq jańalanıw qanshelli tez ámelge asırılsa, basqa shárayatlar ózgermegen jaǵdayda óndiris sonshelli tez ósedi, sebebi miynet ónimdarlıǵı joqarılap, waqıt birliginde jaratılǵan tovar hám xızmetler kobeyedi. Milliy ekonomikanın dárejesi texnologiyalıq innovaciyaga tuwri qatnasta boladı.

4. **Investiciyalardıń mugdarı hám quramı.** Óndiris investiciyası bul óndiristi keńeytiw ushın jiberilgen Materiallıq hám pul qarjıları. Ekonomikalıq ósiw investiciya mugdarına tuwri qatnasta boladı. Biraq, bul investiciya jańa texnologiyalarǵa hám kerekli tarawlarǵa jiberilgende júz beredi. Investiciya kapitaldıń toplanıwın bildiredi hám bul JIÓniń málim bólegin qaytadan óndiriske jaylastırılǵanda júz beredi. Investiciyanıń JIÓdegi úlesi investiciya norması dep ataladı. Eger JIÓ560 mlrd. dollar bolıp, investiciya mugdarı 112 mlrd. dollar bolsa, investiciya norması 20% boladı, sebebi $(112/560) \cdot 100 = 20\%$ payda boladı. Investiciya óz bagdarı boyınsha 2 túrge bólinedi:

1. **Materiallıq kapitalga investiciya** - bul óndiristin Materiallıq faktorların kóbeytiw hám jetilistiriwge jiberiledi.

2. **Insan kapitalına investiciya** - bul adamlardıń bilim dárejesi hám qanıgeligin jetilistiriwge, salamatlıǵın támiyinlewge jiberiledi.

5. **Bilimlendiriwdiń dárejesi.** Ekonomikalıq ósiw júz beriw ushın Materiallıq hám insan kapitalınıń jetilisenligi bir-birine sáykes bolıwı talap etiledi. Buniń ushın óndiristiń texnologiyalıq dárejesine jumıs kúshiniń sapası sáykes bolıwı kerek, keri jaǵdayda jańa texnologiyadan ónimli paydalanıp bolmaydı. Sol orında bilimlendiriwdiń dárejesin kóteriw ekonomikalıq ósiwdiń faktorına aylanadı. Bilimlendiriw dárejesi adamlardıń bilim alıw waqtı qanshelli uzın bolıwına hám eń áhmiyetlisi alınǵan bilimnin tereń bolıwına baylanıslı. AQShta bir jil dawamında alınǵan bilim keyin ala sol oqıǵan adamnıń miynet haqısın 10% joqarılatadı, sebebi bul ónimdarlıqtın artıwına alıp keledi. Bilimdanlar qanshelli kóp bolsa, sonshelli ilimiy ashılıwlar hám texnologiyalıq oylap tabıwlar kóp boladı. Olar óndiriske kirip barıp, miynet ónimdarlıǵın arttıradı. Aldıńǵı rawajlangan mámleketlerde miynet ónimdarlıǵı ósiminiń 2/3 bólegin texnologiyalıq

jańalıqlar beredi. Jańalıqlarǵalabalasqan sayın ekonomikalıq ósiw tezlesedi. Mısalı, Koreya Respublikasındaǵı texnologiyalıq jańalıqlardıń kopshiligin AQShta hám Yaponiyada oqıp kelgen alımlar hám qanıgeler jaratqan, olar óndiriske engizilip, jedel ekonomikalıq ósiw júz bergeni. XXI ásir jańa texnologiyalar ásiri boladı, sonlıqtan ekonomikalıq ósiwde bilimlendiriwdiń rolinin jáne de kúsheyiwı kútilmekte.

6. **Ekonomikalıq erkinlik dárejesi.** Bul bazar kúshlerinin erkin hárket eetiwin hám ekonomikaga tásirin bildirdi. Erkinliktin tiykarın jeke menshik quraydı. Sonlıqtan menshiklin óz iyesinin mápi jolında qollanıwın nızamshiliq tiykarında támiyinlew ekonomikalıq ósiwdiń shárti esaplanadı. Sol sebepli menshiklik huquqiy qorgalǵan bolıwı zárúrlilik esaplanadı. Menshik iyesi onnan óz bilgeninshe erkin paydalanıp, dáramat alıwı kerek. Sol jaǵdayda gana ol baslamashiliq kórsetip ekonomikalıq ósiwge úles qosadı.

7. **Ekonomikanın ashıq ekenligi.** Bul milliy ekonomikanın ózgeler ushın ashıq bolıwın, ol jerge sırttan resurslardıń erkin kirip kelwın, eksport hám importtıń keńeyip barıwın anlatadı. Ashıq ekonomika shárayatında resurslar, sonıń ishinde sırt el kapitalı óndiristiń kerekli tarawlarına jiberilip, olardıń rawajlanıwın tezletedi, buniń menen JIÓniń kóbeyip barıwın támiyinleydi. Biraq, buniń ushın transport kommunikaciyası rawajlangan bolıwı kerek. Sol sebepli suw jolı menen dúnya bazarına shıǵa alatugin mámleketlerde ekonomikalıq ósiwge erisiw salıstırmalı jenil boladı. “Aziya arıslanları” esaplangan mámleketler qolaylı suw jolları arqalı dúnya bazarına qosılıp ekonomikanın joqarı shoqqılarına jetip aldı. Qurqaqlıq penen oralıp, suw jolı menen shetke shıǵa almagan mámleketlerde ashıq ekonomikanın abzallıǵınan paydalanıw mashqala bolıp qaladı.

8. **Xalıqaralıq bazardaǵı jaǵday.** Bul sirtqi bazar konyunkturası bolıp, bul jerde bahalardıń tómenlep hám joqarılap turıwı eksporti úlken mámleketlerdegi ekonomikalıq ósiwge tásir etedi. Eksport tovarlarınıń bahası qumbatlase JIÓkólemi artadı. Eger de olar arzanlasa JIÓkólemi de qisqaradı.

9. **Mámlekettegi demografiyalıq jaǵday.** Ekonomikalıq ósiw jan basına esaplangan JIÓnin kóbeyiwın bildirer eken, bul xalıqtıń sanına da baylanıslı boladı. JIÓjan basına artıp barıwı ushın óndiris xalıq sanına qaraǵanda tezirek osip barıwı zárúr. Eger xalıq sanı 2% ke ósip, óndiris 5% ke ósse, jan basına JIÓ3% ke artadı. Xalıq sanınıń ósiwiniń

páseyıwı ekonomikalıq ósiwge járdem berse, onıń tez ósiwı keri nátiyje keltiredi. Sonlıqtan ekonomikalıq ósiwge erisiw ushın xalıqtıń ósiwı tártipke salınıp turılıwı talap etiledi.

Ekonomikalıq ósiwdiń túrleri. Ekonomikalıq ósiw oǵan túrli faktorlardıń tásirine qarap túrlishe amelge asırıladı. Ekonomikalıq ósiwdiń 3 túri bar bolıp, olar resurs talap etiwshi (ekstensiv), resurs únemlewshi (intensiv) hám aralas usıllar. Olardıń hár birin kórip shıǵarız.

Resurs talap etiwshi yamasa ekstensiv ekonomikalıq ósiw júz bergende JIÓóndiriske qosımsha resurslardı tartıw esabınan kóbeyedi. Bul usıl mazmunı boyınsha ekstensiv bolıp, kóp resurs sarıplap, kóp islep shıǵarıwdı bildiredi. Bunda ekonomikalıq ósiwdiń mugdarlı faktorları háreketke keledi, yaǵnıy jańa jerler hám kánler ashıladı, jana zavod-fabrika hám cexlar qurıladı, islep turǵan stanoklar, islewshiler sanı artadı, shiyki zat, janılıǵı hám elektroenergiya shıǵımı kóbeyedi, biraq miynet ónimdarlıǵı joǵarılamaydı, ónim birliginin shıǵımı kemeymeydi. Resurslar Shıǵımıńa sáykes túrde JIÓósedı. Mısalı, resurslar shıǵımı 10% artsa, ónim de sonshaǵa kóbeyedi.

Bul usıl resurs Shıǵımın kóbeytiwdi talap etkenlikten ekonomikalıq ósiw aqır-aqibetinde resurslardı shekleugenligine barıp taqaladı. Sonlıqtan bul usıl tábiyatı boyınsha perspektivalı esaplanbaydı. Kerisinshe bul usıl tábiyat ham onı baylıǵa abaylap qollanıw, onıń resurslarınan itibarlılıq penen paydalanıw, ekologiyalıq ortalıqtı qorgaw talaplarnaa juwap bermeydi. Bul usıl ústin (en baslı) bolǵanda óndiris uzaqqa barmaydı, sebebi resurslardıń tamamlanıwına qaray ol qisqaradı. Resurs talap etiwshi usıl mıtájliklerdi toligiraq qanaalandırıwqa qábiletli bolmaydı. Sonlıqtan resurs únemlewshi ekonomikalıq ósiw zárúrlikke aylanadı.

Resurs únemlewshi yamasa intensiv usıl ekonomikalıq ósiwdi resurslardı únemlep paydalanıw, tovar hám xızmetler birliğine ketetugun Shıǵınlardı kemeytiw arqalı tanıyinleniwın bildiredi.

Bul usıl birinshiden, tovar hám xızmetlerdiń mugdarı boyınsha kobeyiwın, ekinshiden, olardıń sapasınıń jańalanıp barıwın támiyinleydi. Biraq, bunday nátiyjege resurslardı únemli qollanıw arqalı erisiledi, yaǵnıy resurs birliğin paydalanıwdan kóbirek hám sapalıraq ónim alınadı. Mısalı, awıl xojalıǵında 1 gektar jerden aldın 25 centner hasil alınǵan bolsa, keyin ala 30 centner alınadı. Sanaatta 1 tonna metallıdan 2 stanok islep shıǵarılgan bolsa, metalldı únemlew

texnologiyası qollanılǵannan son 3 stanok jaratıladı. Biraq, resurs únemlewde óndirislik resurslardıń Shıǵımı jil sayın absolyut qisqarıp baradı, yaǵnıy qollanılátugin stanoklar sanı, shiyki zat, energiya mugdarı, islewshiler sanı birden kemeyip baradı degen gáp emes. Xalıq sanı kóbeyedi, onun mıtájligi ósip baradı. Bul bolsa resurslardıń kóbeyiwın talap etedi. Biraq, barlıq gáp sonda, resurslar únemli qollanılǵanlıqtan, resurslarǵa salıstırganda olardan alınǵan tovar hám xızmetler tezirek kóbeyedi. Mısalı, resurslar 10% artsa, tovar hám xızmetler 20% kóbeyedi. Bunda tovar birliğine ketken Shıǵım eki ese qisqarǵan boladı.

Ekonomikalıq ósiwdiń eki usılınan tek birewi háreket etedi dep oylaw naduris. Bir waqıttıń ózinde hár eki usıl da birgelikte háreket etedi, biraq olardıń birewi usılın boladı. Mıne sonda ekonomikalıq ósiwdiń aralas usılı kelip shıǵadı. Aralas usıl bolǵanda ekonomikalıq ósiw hám resurslardıń kóbeyiwın, hám olardıń únemleniwı, joqarıda aytıp ótkemizdey resurslar shıǵımıńa salıstırganda tovar hám xızmetlerdiń kóbirek jaratılıwın bildiredi. Házirgi zaman ekonomikasında ayırımı usıl taza halda ushıraspaydı, sonlıqtan eki usıldiń aralaspası bolǵan aralas usıl ámelde boladı. Usıǵan baylanish qaysı usıldiń ústinligin biliw áhmiyetli, sebebi soǵan qarap ekonomikalıq ósiwdiń nátiyjeli johin belgilew múmkin boladı.

Ol yamasa bul usıldiń ekonomikalıq ósiwge tásirini biliw ushın islewshiler sanınıń aretiwı yamasa miynet ónimdarlıǵınıń aretiwı esabınan JIÓósiminiń qansha bólegin alǵanlıǵın biliw kerek. JIÓ10 mlrd. dollarǵa kóbeydi, dep oylayıq. Sonnan 4 mird. islewshiler sanınıń kóbeyiwı esabınan 6 mlrd. Miynet ónimdarlıǵınıń aretiwı esabınan boldi. Demek, bul jerde resurs únemlewshi usıl ústinlik etedi, sebebi miynet ónimdarlıǵı esabınan ekonomikalıq ósiwdiń 60% ne erisildi. Házirgi ekonomikası rawajlangan mámleketlerde ekonomikalıq ósiwdiń 70-80% miynet ónimdarlıǵı esabınan ámelge asırıladı. Demek, bul jerde ekonomikalıq ósiwdiń resurs únemlewshi yamasa intensiv usılı ústinlik etken.

9.6. Ekonomikalıq ósiwdi támiyinlewde investiciyalardıń roli

Investiciyalar jalpı Shıǵınlardıń strukturalıq elementlerinen biri esaplanadı. Investiciyalardıń dárejesi jamiyettiámilliy dáramatınıń

inugdarına sezilerli tásir kórsetedi, milliy ekononnikadağı kóplegen tensalmaqlıqlar investiciya kólemińin ósiw pátine baylanıslı boladı. Investiciyalar mánieket kólemińde keneytilgen tákirar islep shigariw obyektlerin quriw, stanok, úskene hám sol sıyaqlı uzaq múddetli paydalanatugin tiykargı kapitalardı satıp alıw, olardı iske túsiriw menen baylanıslı shárejetlerdi bildiredi.

Investiciyalar (investment - I) - tiykargı hám aylanis kapitalın **qayta tiklew hám kóbeytiwge, óndiristilik quwathıqlardı keńeytiwge jumsalğan shiginlardıń pul formasındağı kórinisi**. Ol pul qarjıları, bank kreditleri, akciya bám basqa bahalı qağazlar kórinisinde ámelge asırladı. Pul qarjıları kórinisindegi investiciya **nominal investiciyanıń** usı pul qarjılarına satıp alıw múmkin bolğan investiciyalıq resurslar **real investiciya** dep ataladı.

Investiciyalardı júzege shigariw boyınsha ameliy háreketler:

- investiciyalıq xızmet, investiciyalardı ámelge asiriwshi tarep
- investor dep júrgiziledi.

Investiciyalıq xızmet tómenдеgi derekler esabınan ámelge nasiriliwı múmkin:

- investordardıń ózinin finanslıq resursları (payda, amortizaciya ajratpaları, pul amanatları hám t.b.);
- qarızǵa alınǵan finanslıq qarjılar (obligaciya zayomları, bank kreditleri);
- tartılǵan finanslıq qarjılar (akciyalardı satıwdan alınǵan qarjılar, fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń pay hám basqa tólemleri);
- mámleketlik byudjet qarjıları;
- sırt el investordardıń qarjıları.

Investiciyalarǵa Shıǵınlar dárejesin tiykargı eki factor belgilep beredi:

- 1) investiciyalıq Shıǵınlardan kútilip atırǵan payda norması;
- 2) procent stavkası.

Investiciyalarǵa jumsalatugin Shıǵınlardıń háreketke keltiriwshi motivi **payda** esaplanadı. Isbilermenler óndiris ásbapların olar payda keltiretuǵın bolsa, satıp aladı. Investiciyalardıń dárejesin belgileytuǵın ekinshi factor procentin real stavkası esaplanadı. Procent stavkası bul real tiykargı kapitaldı satıp alıw ushın zárúr bolǵan, bánt etilgen pul kapitalına kárxananın tólewi lazımlı bolǵan pul mugdarı esaplanadı. Eger kútilip atırǵan sap payda norması (Mısalı, 10%) procent stavkası

(7%)nan artıq bolsa investiciyanı ámelge asiriw maqsetke muwapıq boladı. Kerisinshe, procent stavkası (aytayıq, 12%) kútilip atırǵan sap payda normasınan (10%) ziyat bolsa, investiciyalaw nátiyjesiz esaplanadı. Investiciya dárejesine kútilip atırǵan sap payda norması hám procent stavkasınan tısqarı basqa tómenдеgi faktorlar da tásir kórsetedi:

1. Mashina hám úskenerlerdi satıp alıw, qollanıw hám olarǵa xızmet kórsetiw qárejetleri.

2. Isbilermenlerden alınatugin salıq mugdarı.

3. Texnologiyalıq ózgerisler.

Soǵan da itibar qaratiw lazımlı, jalpı qárejetler quramıńın investiciyalıq qárejetlerge tiyisli bólegi jalpı jeke ishki investiciyalar dep júrgiziledi. Usıǵan muwapıq jalpı hám sap investiciyalardı da bir-birinen ajirata biliw zárúr.

Jalpı investiciyalar aǵımdağı jıl dawamında tutılǵan tiykargı kapitaldı toplawga mólsherlengen (amortizaciya) hám de ekonomikadağı kapital mugdarına hár qanday sap qosimshalardan ibarat barlıq investiciyalıq tovarlardı islep shigariwdi óz ishine aladı. Sap investiciyalar bolsa aǵımdağı jıl dawamında qosimsha túrde tartılǵan investiciyalıq tovarlardan ibarat. Basqasha aytqanda, sap investiciya jalpı investiciya menen amortizaciya ajiratpalardıń ayırmasına teń. Sap investiciya tiykargı hám aylanis kapitalıńın ósiwın támiyinleydi. Mámleketimiz ekonomikasın strukturalıq ózgeriw, óndiris tarawların modernizaciyalaw, texnika hám texnologiyalıq jańalawga tiyisli joybarlardı ámelge asiriw ushın investiciyalardı tartıw bagdarında ámelge asırılıp atırǵan jumslar ayırıqsha itibarǵa ilaylıq.

Ekonomika tarawlarına kiritilip atırǵan investiciyalardıń jıldan-jılǵa ósip barıwında elimizдеgi orın alǵan investiciyalıq shárayat hám ortalıq ayırıqsha áhmiyetke iye ekenligin keltirip ótiw zárúr. Bunda ásirese tómenдеgi faktorlardı da keltiriw orınlı:

1. **Siyasiy turaqlılıq**. Mámleket tárepinen barlıq social-ekonomikalıq tarawlarda ámelge asırılıp atırǵan sistemalı reformalar hám Ózbekstanda jasap atırǵan 100 den artıq millet wákileri ushın jaratıp berilip atırǵan keń imkanıyatlar, hár bir shaxs, hár qaysı xojalıq júrgiziwshi subyektke óz imkanıyatların tolıq kórsetiw ushın barlıq shárayatlardıń bar ekenligi.

2. **Milliy ekonomikanın turaqli pátlerde rawajlangan barátirganlıgı.** Gárezsizlik jıllarında Ózbekstan ekonomikası 6 ese, xalıqtıń jalpı real daramatları jan basına 12 ese arttı.

3. **Geografıyalıq hám geosıyasıy jaylasıwı.** Ózbekstan Orta Aziyanın orayında jaylasqan bolıp, nátiyjeli aymaqlıq birge islesiw baylanısların ornatiw, aymaqlıq bám transmilliy joybarlarda qatnasıw ushın qolaylı transport koridorlarına iye mámleket esaplanadı.

4. **Rawajlangan infrastrukturanın bar ekenligi.** Mámleketimizde transport infrastrukturasınıń áhmiyetli strukturalıq bolegi esaplangan temir jollar, avtomobil jolları hám de hawa jolları jaqsı rawajlangan. Temir jollarımızdıń uzınlıgı 6,5 mın kilometrden, avtomobil jollarımızdıń uzınlıgı 43,5 mın kilometrden ziyat. Milliy aviakompaniyamız tárepinen turagh túrde dúnyanın 40 tan aslan qalalarına tuwrıdan- tuwrı reysler ámelge asırıldı. Respublikamızda jilina 48 milliard kilovat saattan ziyat elektr energıyası hám 10 million kilokaloriyadan ziyat ıssılıq energıyası islep shıgarıldı. Bul tek ishki mútájliklerdi tohq támiyinlewde emes, al sırtqa eksport etiw ushın da imkanıyat jaratadı.

5. **Qolaylı salıq hám bajxana sıyasatı.** Ózbekstan ekonomikasına kiritilip atırған sırt el investiciyaları ushın investorlarğa bir qatar jeńillik hám preferenciya jaratılğan hám olardıń kepilligi nızam menen bekkemlenip qoyılğan. Atap aytqanda, olar múlk salıgınan, isbilermenlik xızmetinen almatugin daramat salıgınan hám de bir qatar bajxana tólmelerinen azat etilgen.

6. **Joqarı potencialga iye jumıs kúshiniń bar ekenligi.** Ózbekstan joqarı potencialga iye bolğan qánigeli kadrlarğa iye bolıp, elimizde xalıqtıń sawathlıq dárejesi 100 procentti quraydı. Bir gana bilimlendiriw tarawın alatugin bolsaq, mámleketimizde bul tarawdı rawajlandırıwga sarıplanıp atırған qarejetler jalpı ishki ónimniń 10-12 procentin quramaqta. Mıne usı faktorlardı esapqa alğan halda mámleketimiz ekonomikasına kiritilip atırған investiciyalardıń kólemi hár jil sayın artıp barmaqta. Nátiyjede mámleketimizde jaratılğan qolaylı investiciyalıq ortalıq ekonomikanın áhmiyetli tarawları hám kárxanalarına jetekshi sırt el investorların tartıw imkanıyatın berdi. 2020-jil 1-yanvar jaǵdayına Ózbekstanda sırt el kapitalınıń qatnasıwındaǵı kárxanalar sam 7560 quragan bolsa, olardan 4006 si qospa kárxana, qalǵanı 3554 i sırt el kárxanası esaplanadı. Mashına

qurılıs tarawında AQShtıń Jeneral motors, Germaniyanın «MAN», «Klaas», Yaponiyanın Isuzu» kompaniyaları, neft-gaz tarawında Qubla Koreyanıń Lotte kemikal, hám «Kogaz» kompaniyaları, ximiya sanaatında Ispaniyanın Maksam» kompaniyası, toqımashılıq sanaatında Singapurdıń Indoramas, Qubla Koreyanın Deu tekstil», Yang von», Shveycariyanın Riter» kompaniyaları, xabar-kommunikaciya texnologiyaları tarawında Qıtaydıń «Xuavey» hám «ZTE», azıq-awqat sanaatında Shveycariyanın «Nestle» kompaniyası, qurılıs materialları islep shıgarıwda Germaniyanın «Knauf», Qıtaydıń Peng Sheng», farmaceutika sanaatında Shveycariyanın «Nobel» kompaniyaları hám sonday-aq, basqa kóple p sırt el investorlarınıń qatnasında shólkemlestirilgen qospa kárxanalar qısqa waqıt ishinde ekonomikamız tarmaqların tupkilikli modernizaciyalaw, ónim islep shıgarıwı keńeytiw, jáhán bazarlarına básekiles jańa ónimler menen shıgıw imkanın bermekte.

Mámleketimizde jaratılğan qolaylı investiciyalıq ortalıq ekonomikanın áhmiyetli tarawları hám kárxanalarına jetekshi sırt el investorların tartıw imkanıyatın berdi. Mısalı, tek gana 2019-jil dawamında barlıq finanslıq derekler esabınan investiciyalardı ózlestiriw kólemi 220,7 trln sumga jetkerildi.

Asirese, tuwrıdan tuwrı sırt el investiciyaları 4,2 milliard dollardı qurap, 2018-jılga salıstırғanda - 3,1 milliard dollarğa yamasa 3,7 ese ósti hám investiciyalardıń jalpı ishki ónimdegi úlesi 37% ke jetkerildi. Orta Aziya mámleketlerinde sırt el investiciyalarınıń ósıwı ortasha 8-10% ti quragan bolsa, Ózbekstanda bul kórsetkishtin ósıwı Ózbekstan Respublikasında 2019-jılǵı aldınǵı jılga salıstırғanda 3,2 eseni quradı hám Orta Aziya mámleketleri arasında ósıw pátleri boynisha respublika jetekshilikti támiyinledi.

Mámleketimiz ekonomikasın modernizaciyalawdıń házirgi basqıshında investiciyalıq xızmetti ámelge asiriw mexanizmlerin jánede jetilistiriw talap etilmekte. Investiciya bazarın qaliplestiriw investiciya resursların toplaw, fondlardı (toplawlardı) investiciyalarğa aylandıriw, olardan paydalanıw natiyjeligin arttırıw mashqalaların shoshiwıń zárúrli shárti esaplanadı. Bul Óz gezeginde ekonomikamızdıń turaqli patlerde ósıwın támiyinlep baradı.

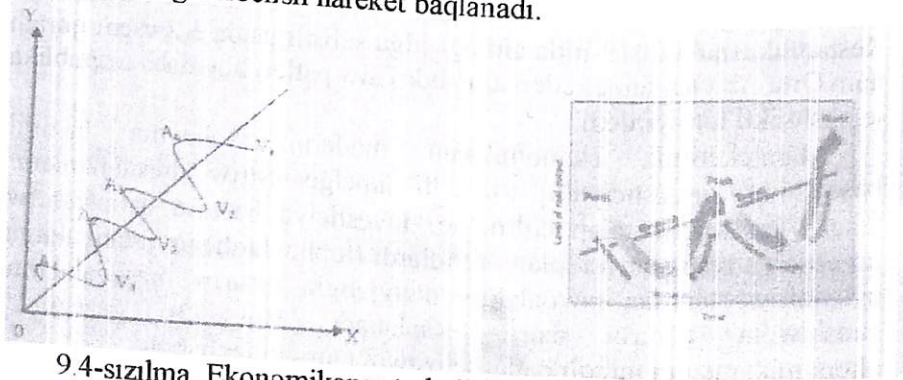
9.7. Ekonomikanın ciklli rawajlanıwı, Cikli fazaları

Bazar ekonomiası jobalı (hakimshilik-buwırıqpaızlıq) ekonomikaga salıstırğanda úlken abzallıqlarğa iye, biraq ol ideal tarızde jetiliskeñ ekonomika emes, onın óz kemshilikleri de bar. Bulardan qatarına joqarıda aytilgan anıq emeslik hám tersalmaqlıqlardıñ buzılıp turıwı, ekonomikalıq krizistın waqti- waqti menen payda bohip turıwı kiredi. Sonlıqtan bazaar ekonomiası tábiyatı boyınsha ciklli ekonomika esaplanadı.

Bazar ekonomiasınıñ ciklli bolıwı onıñ bir kóterilip, bir páseyip turıwı arqalı rawajlanıp barıwı, yaǵnıy onıñ ósıwınıñ tolıq siyaqlı kóriniste bolıwınan ibarat.

Buni biz turmista baqlaymız, málim bir mámleket ekonomiası sonsha procent ósti, málim bir mámlekottin ekonomiası bolsa sonsha procent kemeydi degen xabardı eritemiz. Yamasa malim bir mámlekette krizis jaǵdayı júz berdi, biraq ekonomikada janlanıw baqlanbaqta degen gápti informaciya quralları bizge jetkerip turadı. Ekonomikadaǵı hareket suwdaǵı tolıqınıñ bir kóterilip, bir páseyip turıwına megetiledi. Haqıyqatında da ekonomika ósedi, biraq bul kóteriliw, páseyiwı, sonnan jane kóteriliw kórinisinde boladı. Bunt sizilmada baqlasaq ta boladı (9.4-sızılma).

Sizilmadan som kóriw múmkin, ekonomika osip baradı. Biraq, ol tolıqulanıp turadı. A, A, A, A, noqatlarında ekonomika kóterilgen. V, V, V, V, noqatlarında ol páseygen. Demek, malim dáwir dawamında ekonomikadaǵı terbelisli hareket baqlanadı.

9.4-sızılma. Ekonomikanın terbelisli háreketi

Ekonomikanıñ terbelip turıwı fluktuaciya dep júrgiziledi. Fluktuaciyanın tiykargı sebebi jámi talap hám usmıstın tensalmaqlıq jaǵdayga kırıwı hám onnan shıǵıp turıwı esaplanadı. Teñsalmaqlıqlar saqlanganda ekonomika kóteriledi, olar buzılğanda bolsa páseyedi. Ekonomikanın bunday tegis emes háreketi bazar ekonomiasınıñ kemshiligi. Bazar mexanizmi ideal islemeydi, állette. Ol jaqsı islegen waqıtta, yaǵnıy qábiletli bolğanda talapqa muwapiq resurslar maqsetke muwapiq bólistiriledi, kerekli tovarlar islep shıǵarıladı, sonlıqtan olar bir normada satılıp turadı, nátiyjede ekonomika ósip baradı. Biraq, sonday jaǵday da bolıp turadı, bazar mexanizmi qábiletsiz bolıp qaladı, yaǵnıy ol resurslardı kerekli tarawlarğa bólistiriwdi tolıq támiyinley almaydı. Bazar tolıq esapqa alimbaganlıqtan talap qısqaǵan tovarlar da shıǵarıladı.

Olardıñ bazarı tómen bolıp, jaqsı payda keltiriwshi bahalarda satılmaydı. Tovarlar rezervi normadan asıp ketedi. Tovarlardı islep shıǵarıwga ketken pul olardıñ denesinde (ózinde) qatıp qaladı. Tovarlı satıw qısqaǵanlıqtan sarıplangan pul waqtında qayıtıp kelmeydi, nátiyjede kapitaldıñ aylanıs háreketi páseyedi.

Bazar mexanizmi geyde úzliksiz, jaqsı islep, geyde qábiletsiz bolıp qalğanlıqtan ekonomikanıñ joqarı ósıwı menen onun krizis jaǵdayga túsip qalıwı da júz beredi. Miñe, usı jaǵday on cikl ósıwı esaplanadı. Bul ekonomikanıñ túrli basqushlardan ótıwın bildiredi. Olar tómendegilerden ibarat:

1-basqısh. Kóteriliw. Bul janlanıw ham bumdı (pik) óz ishine aladı. Ekonomika dáslep janlanadı, soñınan ol kúshli ósedi. Dáslep ekonomikalıq ósıw jedellesedi. Mısalı, ol jilina 1-2% ósse, soñınan bul 3-4% ke shıǵadı hám aqırında ol shoqqıga shıqqanda 6-8% ose baslaydı.

Ekonomikanın kóterilip en joqarı basqıshqa shıǵıwı bum dep ataladı.

Bum jaǵdayında JI óslep shıǵarıw turaqlı ósip baradı, bantlilik artadı, payda kobeyedi, puldıñ qádiri turaqlasadı, firmalar ham xalıqtıñ amanatı (toplawı) ósedi, turinis dárejesi artadı. Biraq, bunday jaǵday mangi bolmaydı, onun ornına waqti-waqti menen tómenlew jaǵdayı da kelip turadı. **2-basqısh. Recessiya.** Bul krizis hám depressiya (turgınlıq)dan ibarat. Bazarda jámi usmıs talaptan joqarılap ketedi, yaǵnıy bazardı shıǵarılğan tovarlar ol jerde turıp qaladı. Krizis waqtında tovarlardıñ satılıwı qısqaıradı. Bul óndiristın qısqaırwına alıp

keledi, islewhiler jumistan bosatilip jiberiledi, payda mugdari kemeygenlikten investiciyalıq belsendilik páseyip baradı. Óndiris qısqağanlıqtan usımsı ta qısqañp talapqa jaqınlasadı. Biraq, ekonomika turgınlıq jağdayında, yaǵrıy bir jerde turıp qaladı. Buni depressiya jağdayı dep júrgizedi. Bul waqıtta óndiris ya óspeydi, ya páseymeydi. Krizis hám depressiya birgelikte recessiya dep ataladı. Recessiya ekonomikaǵa tómenlew jağdayın bildiredi. Tómenlewdiń eń awır forması stagnaciya boladı. Stagnaciya júz bergende tómenlew uzaq dawam etedi, ekonomika ozin birden onlap ala almaydı, galabalıq jumıssızlıq júz beredi, xalıqtıń turmıs dárejesi páseyip ketedi. Stagnaciya qanshelli kúshli bolsa, sonshelli onnan shigiw qıyın boladı. Tómenlew aqibetinde kópshilik ekonomikalıq awır jağdayga dus keledi. Firmalar paydadan ayırıladı, islewhilerdiń miynet haqısı páseyip ketedi, mámleketlik byudjetke túsım de qısqa radı. Tómenlew málim waqtqa shekem dawam etedi, oni uzın yamasa qısqa bolıwı tómenlewdiń qanshelli tereń bolıwına, bazar mexanizmińin qábiletsizliginiń tikleniwine hám mámleketin krizisten shigiw ilajlarınıń nátiyjeligine baylanıslı boladı. Bazar ekonomikasınıń tábiyatına ciklli ósiw tán boladı. Sonlıqtan birinshi krizis 1825-jilda (Angliyada) baqlanǵan bolsa, en songısı 2008-jilda (jer júzilik finanslıq-ekonomikalıq krizis) boldı. En kúshli krizis 1901, 1929-1933-jillarda júz bergen. 1929-1933-jillardaǵı krizis en qáwıplı bolıp, úilken awır jağdaylarǵa alıp kelgen. Ondiris AQShta 25% ke qısqa rǵan, jumıssızlıq 35% ke shigip ketken. Bul tariyxta ullı depressiya atın alǵan. Ciklli rawajlanıw ekonomika barlıq waqıtta hám barlıq jerde joqarıda keltirilgen barlıq basqısh(faza)lardan ótedi degen gáp emes. XX ásirdiń 60-jıllarına shekem industrialastirilǵan mámleketler ekonomikası 4 basqıshı (janlanıw, kóteriliw, krizis, depressiya) basınan keshirgen. Biraq, bunnan son cikllıń óziniń hám onıń fazaların qısqa rıwı hám hátteki gezektegi fazanın túsip qalıwı júz bergen. Ekonomika turgınlıq fazasını shette qaldırıp krizisten kóteriliw fazasına ótip ketken, krizis dáwiri qısqa rǵan, krizisler jenil keshken. Aldınları krizisler kópshilik mámleketlerde bir waqıtta júz berip xalıqaralıq mazmunga iye bolsa, song 25 jilda krizisler ayırım mámleketlerde ushırasatugin boldı. Biraq, 2008-jih dáslep AQShta baslanǵan finanslıq-ekonomikalıq krizis somnan bir qatar mámleketlerge de tarqaldı hám ol xalıqaralıq mazmunga iye boldı. Ekonomikaǵa tómenlewdiń kem ushırawı, onıń qısqa waqıtta bolıwı

hám jenil keshıwı mámleketin aktiv ciklga qarsi ilajları sebepli júz beredi. Mámleket tómenlew dáwirlerinde óz buyırtaların kóbeytken, eksportga shárayat jaratıp bergen, salıqlardı túsirgen, bántlilikti, sonday-aq dáramatti arttırıw hám sol arqalı jámi talapta kóbeytiw ilajların qollanǵan. Ekonomikaǵa tolqın siyaqlı háreket málim waqıtta júz bergengligi ushın om dáwirli hádiyse dep aytiw múmkin. Biraq, cikllı dáwirinin uzın-qısqa lıǵı ózgerip turadı. XIX ásirde ortasha 8-12 jil dawam etken, XX ásirdiń birinshi yarımında bul dáwir 6-8 jilga kelip qalǵan. XX ásirdiń 80-jıllarınan baslap bul dáwirdiń sozilıwı baqlanbağı. En songi krizis 2008-jilda dúnyanın bir qatar rawajlanǵan mámleketlerinde jer júzilik finanslıq-ekonomikalıq krizisi kórinisinde júz berdi. Ótiw dáwirindegi ekonomikalıq tómenlewdi keń mánistogi ciklli krizis dep bolmaydı, sebebi onun sebepleri basqasha. Ótiw dáwiri mámleketlerindegi XX ásirdiń 90-jıllarında júz bergen teren tómenlew bazar ekonomikasınıń ónimi emes, álbette. Bul jobalı sistema krizisiniń dawamı edi, Jobalastırıw mexanizmi is bermey qalǵan shárayatta bazar mexanizmi qaliplesip úlgermesten ótiw dáwiri ekonomikası qolaysız jağdayga túsip qaladı. Ekonomikalıq stimullar izden shigip, ekonomika tómenlep baradı. Bul jerde tómenlew talap esabınan emes, al usımsı esabınan boladı. Usımsıstın qısqa rıwı resurslardı jetspewhiliginiń nátiyjesi boladı, sebebi birden-bir resurs bazarı tarqalıp ketedi, mámleketler ortasındaǵı xojalıq baylanısları buziladı. Nátiyjede óndiris qısqa radı, jumıssızlıq kóbeyedi, xalıqtıń turmıs dárejesi awırilasadı. Ótiw dáwirine tán bolǵan tómenlew GMDA mámleketlerinde anıq baqlandı. Biraq, tómenlewdiń tereńligi hám dawamhlıǵı túrlishe keshti. Ózbekstanda ol salıstırmalı jenil boldı, qısqa waqıt dawam etti (1991-1995-jıllar). Ondiristin qısqa rıwı toqtap, 1996-jıldan baslap onıń janlanıwı baqlandı, 2017-jılga kelip, ol 1991-jılǵa dárejeden asıp ketti. Tayanısh túsiniqler Ekonomikalıq ósiw, absolyut ekonomikalıq ósiw, salıstırmalı ekonomikalıq ósiw, ekonomikalıq ósiwdiń faktorları, investiciyalar, ekstenciv ekonomikalıq ósiw, intensive ekonomikalıq ósiw, ekonomikalıq cikl, ásiw noqatı, recessiya, depressiya, krizis.

Tayanısh túsiniqler

Milliy ekonomika, makroekonomika, makroekonomikalıq kórsetkishler, jalpı ishki ónim (JIÓ), jalpı milliy ónim (GMÓ), sap milliy ónim (SMÓ), milliy dáramat, nomińal jalpı ishki ónim, real jalpı ishki ónim, toplaw, tutınıw.

Qadagalaw sorawları

1. Milliy ekonomika haqqında túsini berin.
2. Milliy ekonomikal bir-birinen qanaday belgileri boyınsha ajraladı?
3. Tiykargı makroekonomikalıq kórsetkishlerdi sanap berin.
4. JIÓhám GMÓniń ózgesheliklerin misallarda túsindirin.
5. Nomıńal hám real JIÓhaqqında túsini berin, olarğa misallar keltirin.
6. Milliy esaplaw sisteması haqqında túsini berin.
7. JIÓesaplaw usılların misallarda túsindirin.
8. Milliy dáramat hám onıń bólimleri haqqında túsini berin.
9. Ózbekstanda milliy ekonomikanıń qalıplesıwı hám rawajlanıw ózgeshelikleri haqqında túsini berin.
10. Qadagalaw sorawları
11. Ekonomikalıq ósiw haqqında túsini berin.
12. Absolyut hám salıstırma ekonomikalıq ósiwdi misallarda túsindirin.
13. Ekonomikalıq ósiwdi támiyinlewshi faktorlardı sanap hám olarğa misallar keltirin.
14. Ekonomikalıq ósiwdiń ekstensiv hám intensiv túrleri haqqında túsini berin.
15. Ekonomikalıq ósiwdiń kórsetkishleri haqqında túsini berin.
16. Ekonomikanın cikllı rawajlanıwınıń sebepleri túsindirin.
17. Ekonomikalıq cikldiń fazaların sanań hám olardıń mánisin túsindirin.
18. Ekonomikalıq krizislerdiń sebeplerin misallarda túsindirin.
19. Ózbekistanda ekonomikalıq ósiwdiń joqarı pátlerin támiyinlewshi faktorlardı sanań hám olardıń nátiyjelerin túsindirin.

Tapsırma

Internet maǵlıwmatlarınan paydalanıp mámleketlerdiń tiykargı makroekonomikalıq kórsetkishlerin talqılań.

10-TEMA, JALPI JUMIS KÚSHI, ONIŃ BÁNTLILIGI HÁM JUMISSIZLIQ

10.1. Jumus kúshinin social ekonomikalıq mazmuni

Ekonomikanın barlıq tarawlarında, sonday-aq, óndiris hám xizmet kórsetiwdiń barlıq fazalarında jumıs kushi en aktiv faktor esaplanadı. Sebebi, basqa faktorlar jumıs kushinin járdeminde hareketke keltiriledi, olardıń qunları saqlap qalıw, jana ónimge ótkeriledi, jańa qun sol óndiris hám xizmet kórsetiw procesinde jana ónim jumıs kushi tárepinen jaratıladı. Sonlıqtan mánileket kólemińde jumıs kushiniń mazmuni, quramı, jumıs kushi bazarın úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Jumıs kushi (labor force) - insannın fizikalıq ham ruwxıy qábiletlerinin jiyindisi bolıp, jámiyettiń tiykargı óndiriwshi kushi esaplanadı. Jumıs kushi bazar sistemasında tovarǵa aylanadı hám ol bazar arqalı óndiriske kirip keledi.

Jumıs kushi ózinin mugdarlı hám sapa ólshemlerine iye. Jumıs kushiniń mugdarı mánileket xalqınıń miynetke qábiletli bolǵan bólegi arqalı sawlelenip, ol miynet resursları dep te ataladı. Jumıs islew qábileti hámme de bola bermeydi, sonlıqtan xalqın quramınan miynet resursları ajratıp alınadı, bul miynetke qábiletli adamlardan ibarat boladı. Miynet resursları miynet etiw jasına kirgen, biraq ele pensiya jasına jetpegen adamlardan ibarat. Miynet resursları miynet potencialın bildiredi. Olar ámelde óndiristin faktori sıpatında óndiristegi basqa faktorlar menen birikkennen son miynet procesi juzege keledi. Miynet resurslarınıń quramında jumıs islep atırgan yamasa jumıs islewge tartılǵan adamlar bar bolıp, olar ekonomikalıq aktiv xalıqtı payda etedi. Biraq, olardıń bir bólegi bánt bolsa, basqa bólegi jumıssız boladı. Jumıs islewdi qa`lewshi adamlar da bar, biraq olar tovar hám xizmetlerdi jaratawda qatnaspaydı. Ámelde bánt bolǵan ekonomikalıq aktiv adamlardıń miyneti óndiriste qatnasadı. Mıne usılar miynet procesiniń qatnasıwshıları esaplanadı..

Xalıqaralıq miynet shólkeminiń standartlarına muwapıq, ekonomikalıq jaqtan aktiv xalıqtın quramına 15-72 jas aralıǵındaǵı miynetke jaramlı puqaralardı kirgiziwge boladı dep kórsetilgen. Biraq, hár bir mámleket ózinde bul baǵdarda qabil etilgen nızamlıqlarǵa muwapıq ózgerislerdi de kirgiziwı múmkin. Misalı, Rossiyada 15 jastan

pensiya jasina shekemgiler kirgizilse, AQSh ta 16 jas, al Afrikada 10 jastan baslap ta ekonomikalıq jaqtan aktiv xalıqqa kirgizilıwı múmkin. Ózbekstanda bul kategoriyağa 16 jastan pensiya menen tamiyinleniw huqıqın alǵanǵa shekemgi jastagılar kirgiziledi.

Miyнет resurslarınń ósıwı xalıqtın social-demografiyalıq quramına baylanısh. Eger xalıqtın quramında jaslar kóp bolsa miynet resursları tez ósedi. Egerde úlken jastagılar (qarıyalar) xalıqtın salmaqlı úlesin qurasa, miynet resursları áste ósedi yamasa ulıwma óspeydi. Xalıq tez kóbeygen jerde miynet resursları jedel ósedi. Mısalı, Respublikamızda miynet resurslarınń jıllıq ortasha ósıw pátı 2,8% ke tuwri kelmekte.

Batıs Evropa mámleketlerinde xalıqtın tuwiliwshılıǵı kemeygenligi ushın, miynet resursları da qisqaradı. Olardıń ornı migrantlar esabınan toltırılıp turıladı. Miynet resurslarınń tek muǵdarlı emes, al sapa ólshemi de boladı. Bul adamlardıń bilim dárejesi, qánigeligi ha'm is tájiriybesinen ibarat boladı. Óndiris ósken sayın onıń texnologiyalıq dárejesi artıp baradı. Bul bolsa miynet resurslarınń sapasınıń aretiwına alıp keledi. Eski miynet kásipleri joytılip, olardıń ornına jańaları keledi. Mısalı, Ózbekstanıń awıl xojalıǵında ketpenshilik kásibiniń ornına mexanizator kásibi kelgen. Kásiplik sheberlikke talaptın aretiwı menen kásip túrleri kóbeyedi. XXI basma kelip jer júzinde 20 mıńǵa jaqın kásip bolǵan. Kásiplerdiń jańalanıwı menen miynetniń ónimdarlıǵı ósıwge iykemlesken boladı.

10.2. Jumıs kushinin bántililigi ham onıń dárejesi

Jumıs kúshine bolǵan bazar talabi onıń usınısı arqalı qanaatlandırıladı. Bunda jumıs islewshiler jumısqa jaylasıp miynet etiw menen ba'nt boladı.

Ba'ntlilik (employment) miynet qa'biletine iye bolǵan ha'm miynet etiwdi qa'lewshi adamlardıń jumısqa jaylasıp paydalı miynet penen shuǵıllanıwı esaplanadı.

Ba'nt bolıw tovar ha'm xızmetler jaratiw arqalı da'ramat tabiw quralı. Bántlilik muǵdarı boyınsha qansha waqıt jumıs penen bánt bolıwı bildiredi. Sapa jaǵınan bolsa bul islegen waqıtta qansha muǵdarda tovar ha'm xızmetler jaratılıwı, olar qanshadan satılıwı, nátiyjede qansha daramat alıwın bildiredi. Muǵdarı boyınsha tolıq ham tolıq emes bántlilik bar. Tolıq bántlilik belgilengen jumıs kúni, háptesi

yamasa jumıs ayi dawamında barlıq waqıtta jumıs penen bánt bolıwı bildiredi. Eger jumıs kúni 7 saat, jumıs háptesi bes kún bolıp, bir ayda 22 jumıs kúni bolsa, jámi 154 saat ($7 \cdot 22 = 154$). islengende ha'm soǵan tiyisli haqı alǵanda tolıq bántlilik bar boladı. Eger de kúnine 5 saat, háptesine 4 kún, bir ayda 80 saat islense, tolıq emes bántlilik kelip shıǵadı.

Bántlilik onıń miynet etiwshi ushın áhmiyetine qaray birinshi ham ekinshi dárejeli bántlilikke bólinedi. Birinshi dárejeli bántlilik bul tiykarǵı jumıs penen, yaǵniy dáramatniń tiykarǵı bólegin beriwshi jumıs penen bánt bolıwı ańlatadı. Ekinshi dárejeli bántlilik qosimsha jumıs penen, yaǵniy qosimsha da'ramat beriwshi jumıs penen bánt bolıwı esaplanadı. Kópshilik islewshiler birinshi dárejeli bántlilikke iykemlesken boladı. Birinshi dárejeli bántlilik keltirgen da'ramat islewshini qanaatlandıрмаǵanda, ol ekinshi dárejeli bántlilikke qol uradı. Ekinshi dárejeli bántlilik qosimsha tiykarda islew formasında boladı. Mısalı, injener ayına 1,2 mln sum miynet haqı aladı. Bul onıń shańaraǵına jetpeydi. Sonlıqtan ol jáne 500 mıń sumlıq jumıs tawıp, jumıstan soń yamasa demalis kúnleri qosimsha miynet penen bánt boladı. Dúnya ameliyatında bántliliktiń joqarıda kórsetilgen túrlerinen basqa turaqlı ha'm turaqlı emes túrleri de ha'reket etedi.

Turaqlı bántlilik - bul jumıs islewshige ómiri dawamında kepillengen bántlilik esaplanadı. Bul túsiniwge waqıtsha, máwsimli bántlilikler kirmeydi. Bántliliktiń bul túri jeke sektorda siyrek ushırasadı, ol kóbinese mámleketlik sektorda keń tarqalǵan. Batıs ellerinde "turaqlı jumısshı" túsiniǵı (Permanen Employee) jumısshılardı tiplerge ajiratiwda qollanıladı. Ádette <turaqlı jumısshılar bir jumıs beriwshige isleydi. Miynet haqıǵa qosimsha olar medicinalıq qamsızlandırıw, tolemlı demalis, pensiyaǵa qosimshalar aladı. Bunday islewshiler bir kárxananıń ishinde jumıs ornın ózgeretiwı múmkin.

Turaqlı emes bántlilik, Avstraliya a'meliyatında qollanilatıwın model esaplanadı. Bunda jumıs islewshi bántliliktiń kepillenbegenligi ha'm basqa da oǵan tiyisli bolǵan abzallıqlardıń joq ekenligi sebepli kompensaciya sıpatında joqarı muǵdardaǵı miynet haqı menen támiyinlenedi. Eger miynetke talap bolmay qalsa jumıs beriwshi nızamlı túrde miynet sha'rtınamasın biykar eetiwi múmkin.

Jumıs kúsh bazarındaǵı jaǵdaydı tek miynet haqı muǵdarı emes, al bántlilik dárejesi de sawlelendiredi. Bul dáreje usınıs etilgen miynetniń qanshası satılǵanlıǵın bildiredi.

Bántlilik dárejesi (employment rate) jumis islew qa`biletí ha`m qálewí bol`ğanlardıń` qanshası a`melde jumis islep atır`ğanlıgıń bildiredi.

Bántlilik dárejesi miynet resursı adamlar`ğa salıstırmalı esaplanadı. Bunda miynet etiw qábiletí barlardıń` hammesi jumis islewdi qáleydi dep shama etiledi. Bántlilik dárejesi (B) islewsilerdın` sani (N) miynet resurslarında`đı (M) úlesi bolıp, procentte sawlenedi. Bunda $B=N/M*100$ boladı

Eger miynet resursları 120 mın` birlik, al islewsiler 108mın` birlik bolsa $B=(108/120)*100=90\%$ boladı.

Bántlilik dárejesi jumis kúshiniń` qansha bazar talap etkenligin bildiredi. Bántlilik dárejesi bar bolıp, ol miynetdın` qansha bóleginiń` jumis penen támiyinlengenligin bildiredi. Bul mámlekettin` ekonomikalıq potencialına ha`m ekonomikanıń` ja`đdayına baylanıslı boladı. Ekonomikası kúshli mámleketlerde ol rawajlanıp baratır`ğan waqıtlarda bántlilik joqarı boladı, ya`gıniy usınıs etilgen jumis kúshiniń` 94% iniń` bánt bolıwı bántlilik dárejesi to`men boladı, sebebi jumis orınları kem boladı, dep qabil etilgen. Ekonomikası to`men mámleketlerde olardı kóbeytiw ushın qarjı jetispeydi. Bántlilik Ózbekstan ushın da ótkir sociallıq mashqala`ğa aylan`ğan, sebebi miynet resursları tez óskenlikten, miynet usınısı tez artıp baradı. Jumis orınları jetispegenlikten miynetke talap onıń` usınısınan arqada qaladı. Bul mashqala Ózbekstanda arzan jumis orınların kishi biznes ha`m jeke isbilermenlikti rawajlandırıwdı qollap quwatlaw arqalı sheshiledi. Xalıq bántliliginiń` támiyinlew jámiyettin` social-ekonomikalıq rawajlanıwınıń` eń áhmiyetli shártlerinen biri esaplanadı ha`m ol ekonomikada ayırıqsha a`hmiyetke iye. Ózbekstanda xalıq jumis penen támiyinlewdi ja`ne de jaqsılaw ha`m onıń` turmis dárejesin kóteriwdin` eń áhmiyetli ba`đdarı sıpatında kishi biznes ha`m jeke isbilermenlik, xızmet kórsetiw, sha`naraq biznesi ha`m úy miyneti tarawların qollap-quwatlaw ha`m rawajlandırıwdı xoshametlew, óndirislik ha`m sociallıq infrastrukturanı ja`ne de rawajlandırıw boyınsha keń kólemlı jumislar ámelge asırılmaqta.

Búgingi kúnde mámleketimizde xalıq jumis penen támiyinlew boyınsha ámelge asırılıp atır`ğan strukturalıq ózgerisler to`mendegilerden ibarat:

✓Xalıqtın` jumis penen bántliliginiń` strukturalıq dúzilisin jetilisiw hám de jumissız xalıqtı ja`na, miynet bazarında básekige shidamli úyretiw.

✓Óndiristi modernizaciyalaw, texnika ha`m texnologiyalıq jaqtan qayta úskenelew, ásirrese strukturalıq Ózgeritiw ha`m diversifikaciya maselerine itibardi kúsheytiw. Bul ja`na jumis orınların jaratiw menen bir qatarda ishki ha`m sirtqi tutınıw`ğa mólsherlengen ja`na ónimler islep shıǵarıw ha`m xızmetler kórsetiwdi de názerde tutadı.

✓ Jumis penen bántlilikke kómelesiwshi oraylardın` xızmetin jetilisiw, bunda eń dáslep usı oraylardın` strukturasin optimallastiriw, global krizis shárayatında baslı waziypalarınan kelip shıqqan halda, xalıq jumis penen ilajlardı belgilep alıw, social-ekonomikalıq rawajlanıw támiyinlew ushın ajratılıp atır`ğan finanslıq maqsetke muwapıq bólistiriw ilajların a`melge asiriwdi talap etdi.

10.3. Jumissızlıq ha`m onıń` túrleri

Bazar ekonomikasında jumis kúshiniń` ha`reketi jumis kúshiniń` bazarı arqalı támiyinlenedi. Bul jerde de basqa bazarlardadı siyaqlı talap ha`m usınıs nızamı óz kúshine iye bolıp, ol hár túrli faktorlar tásirinde úzliksiz ózgerip turadı. Jumis kushi bazarında`đı talap ha`m usınıs teńsalmaqlasqanda bántlilik júzege keledi ham bul bántliliktin` tábiyiy shegarada bolıwın bildirdi. Eiraq, bul teńsalmaqlılıq mángi emes. Ol bir buzılsa, sońınan qayta tiklenip te turadı. Sonlıqtan bántlilik ha`m jumissızlıqtın` bolıwı bazar ekonomikasın xarakterlewshi tábiyiy ja`đday.

Jumis kushin usınıwdın` talapqa salıstır`ğanda artıp keetiw jumissızlıqtı keltirip shıǵaradı. Jumissızlıq ilim ha`m texnikanı rawajlanıwı sebepli de kelip shıǵıwı múmkin. Sebebi, xalıqaralıq bazarlar`ğa básekige shidamli ónim túrlerin jetkerip beriw ushın eń dáslep óndiristi zamanagóy texnika ha`m texnologiyalar menen qurallandıırıw kerek. Ásirrese, XXI ásirge kelip óndiristi avtomatlastırıw, kompyuterlestiriw jedel pa`t penen barmaqta. Hátteki, ayırım mámleketlerde robotlardan paydalanıw ja`đdayları da júzege kelmekte. Almlardıń` boljawlarına qaraganda zamanagóy texnologiyalar ha`m robotlar sebepli jaqın keleshekte bir neshe kasipler eskilik sarqıtına aylanıwı múmkin. Mısalı, buxgalterlerdın` ornın

buxgalteriyaliq baǵdarlamalar yamasa awdarma islewshiler xizmetin kompyuter awdarma baǵdarlamaları atqarılı anıq. A'lbette, buniń nátiyjesinde bir neshe kásip iyeleri jumıssızlar qatarına kelip qosıladı. Jumıssızlıq bazar ekonomikasını ushın tábiyiy qubis bolıp, ol rawajlangan mámleketlerde de boladı.

Jumıssızlıq bazarda jumıs kúshi usınısınıń oǵan bolǵan talaptan artıp keetiw nátiyjesinde jumısqa qábiletli ham jumıs islewdi qálewshi adamlardıń bir boleginiń jumıs taba almay qalıwın ańlatadı.

Jumıssızlıq mashqalasın úyreniwden tiykarǵı maqset xalıqtıń jumıs penen bántiligin jaqsılaw arqalı mámlekette óndiristi keńeytiw hám xalıqtıń turmıs dárejesin ja'ne de jaqsılawǵa tiyisli ilajlardı islep shıǵıwdan ibarat.

Ádette, dúnya mámleketleri jumıssızlıq túsiniǵin BMSH, Miynetti Xalıqaralıq Shólkemlestiriw Shólkemi (MXSh), Ekonomikalıq birge islesiw hám rawajlanıw jámiyetiniń talaplarına muwapıq islep shıǵadı.

Miynetti shólkemlestiriwdiń xalıqaralıq shólkemiń (XMSH) standartına muwapıq, jumıssız dep esaplaw ushın ekonomikalıq jaqtan aktiv xalıqtıń tómendegi kriteriylerine juwap beriwı kerek:

- jumıs ornına (dáramat dereǵine) iye bolmawı;
 - jumıs izlep atırǵan bolıwı, yaǵniy mámleketlik yamasa kommerciyalıq bántlilik oraylarına, jumıs beriwshi shólkemlerge múrájat etken bolıwı, galaba xabar qurallarında daǵaza beriwı, óziniń jeke isin shólkemlestiriwge ha'reket etken bolıwı;
 - jumıs tabılǵan jaǵdayda islewge tayar turıwı.
- Mıne, usı tiykarǵı sha'rtlerge tiykarlangan halda, túrli mámleketlerde puqarani jumıssız dep tán alıw ushın qosımsha shártler talap etiledi.

Mısalı, **AQShta**, sońǵı bir ha'pte dawamında jumıs penen bánt bolmagan, sońǵı tórt hapte dawamında jumısqa jaylasıwǵa (tikkeley jumıs beriwshige yamasa jumıs penen támiyinlewshi mámleketlik xizmetine xabarlasıw arqalı) hareket etken, miynet etiw qábiletine iye bolǵan puqaralar jumıssız shaxs dep esaplanadı.

Yaponiyada jumıssız shaxs dep, sońǵı bir ha'pte dawamında bir saat ta islemegen, Ulli Britaniyada bolsa, sońǵı bir hapte dawamında jumıs islemegen, sol dáwirde jumıs izlegen yamasa keselligine baylanıshlı jumıs izlew imkanıyatına iye bolmagan puqaralar túsiniledi.

Ayırım mámleketlerde nızam hújjetlerine muwapıq, jumıssız dep, jumıstan bosatılǵan hám miynet stajına iye bolmaganlar túsiniledi.

Ózbekstan Respublikası Miynet Kodeksiniń 60-statyasında «Jumıssızlar - on altı jastan pensiya menen támiyinleniw huqıqın alǵanǵa shekemgi jasta bolǵan, haqı tólenetuǵın jumısqa yamasa da'ramat keltiretuǵın iskerlikke iye bolmagan, jumıs izlep atırǵan ha'm jumıs usınıs etilse, oǵan kiriwge tayar bolǵan yamasa kásipke tayarlawdan, qayta tayarlawdan ótiwge yaki qa'nigeligin arttırıwǵa tayar bolǵan miynetke jaramlı shaxslar (tálim orınlarında bilim alıp atırǵanlar bugan kirmeydi) esaplanadı» dep kórsetilgen.

Kimlerdi jumıssız dep esaplaw múmkin?

Ózbekstan Respublikasındaǵı nızamshılıqqa tiykarlanıp "jumıssız shaxs" dep esaplaw ushın tómendegi tórt shártiń bolıwı talap etiledi:

1. Puqara miynetke qábiletli bolıwı hám ámeldegi nızam hújjetlerine muwapıq pensiya támiynatı huqıqına iye bolmawı kerek (miynet etiw qábiletiniń tómen dárejesi Miynet Kodeksiniń 77-statyasına muwapıq 16 jas dep belgilengen).

Soni ayırıqsha ayıp ótiw kerek, Miynet Kodeksiniń usı statyasına tiyisli shártlerge tiykarlangan halda 15 yamasa 14 jasqa tolǵan jaslardı da jumısqa alıwǵa ruqsat berilse de, olar jumısqa qábiletli shaxs dep esaplanbaydı.

2. Puqara jumısqa hám miynet haqıǵa (miynet dáramatına) iye bolmawı lazım. Eger puqara tiykarǵı jumıstı joytqan (Mısalı, jumıs orınlarınıń qısqarıw menen jumıstan bosatılǵan), biraq qosa islew (orındashlıq) tiykarında basqa kárxanada islep atırǵan bolsa, onda ol jumıssız esaplanbaydı.

Napaqalar, alimentler, bahalı qaǵazlar boyınsha alıǵan dividendler, banklerge qoyılǵan qarjılar esabınan procentler, pensiya hám stipendiyalar miynet haqıǵa (miynet dáramatına) kirmeydi, biraq pensiya hám stipendiyalar alıwshi puqaralar sociallıq jaqtan qorǵalǵanlıǵı sebepli jumıssız dep esaplanbaydı..

3. Puqaralar jumıs islewge tayar bolıwı lazım. Puqaranıń jumıs islewge tayar ekenligin, onıń jergilikli miynet organına jumıs izlep rásmiy múrájat eetiwi, belgilengen múddetlerde miynet organında qayta dizimnen ótip turıwı hám miynet organları ta'repinen usınıs etilgen jumıstı qabil etiw jaǵdayları tastıyıqlaydı.

4. Puqara barlıq tiyisli hújjetlerdi usınıs etken halda jergilikli miynet organında jumıs izlewshi sıpatında dizimnen óetiwi lazım.

Jumisqa jaylasıwda kómek alıw ushın jergilikli miynet organlarına múrátat etken hám olar tárepinen jumıs izlewshi sıpatında dizimge alınğan shaxslar jumıssız dep qaraladı. Jumıssızlar bántlilikke kómeklesiw oraylarında dizimge alınğan kúnnen baslap olarğa jumıssızlıq napaqası tólenedi. Miynet Kodeksınıń 65-statyasına muwapıq, jumıssızlıq napaqasını alıw huqıqı jumıssız sıpatında dizimge alınğan kúnnen baslap kóbi menen on bir kún ishinde kúshke kiredi. Napaqa tólewdiń de tártip-qagıydaları bar bolıp, bunda jumıstan hám is haqıdan ayırılğan ham uzaq dem alıstan soń miynet iskerligin qayta baslawğa ha`reket etip atırğan shaxsqa on eki ay dáwirde jigirma alti kalendar hapte; aldın islemegen hám birinshi ret jumıs izlep atırğan shaxsqa on úsh kalendar háptege tólenedi. Jumıssız shaxstın iske jaylasıwı menen jumıssızlıq napaqası biykar etiledi. Sonday-aq, jumıssız shaxs usınıs etilgen hám maqul keletugin jumısqa eki ret razi bolmağan jaǵdayda, nızam hújjetlerine muwapıq pensiya menen támiyinlengende ham Miynet Kodeksinin 66-statyasında názerde tutilğan basqa da jaǵdaylarda napaqa tólew toqtatıladı.

Ekonomikalıq ádebiyatlarda bazar ekonomikasınıń rawajlanıwınıń ciklik xarakterge iye bolǵanlıǵı ushın da jumıssızlıq turmıshlıq áhmiyetli jaǵday dep esaplanadı. Biraq, ol jumıssızlıq belgilengen normativ dárejesinen artıp ketpeyi tiyis.

Jumıssızlıq jumıs kushi bazarındaǵı teńsalmaqlılıqtıń buzılıwı nátiyjesinde júzege keledi. Jumıssızlıqtı hám talap, hám usınıs júzege keltiredi. Jumıs kushi usınısı ózgermegen talap qısqaradı, nátiyjede jumıs kúshin usınıs etiwsilerdiń` bir bólegi jumıssız qaladı.

Jumıssızlıq óziniń kelip shıǵıw sebepleri ha`m dawam eetiwrine qaray turli formalarğa iye boladı.

1. Frikcion jumıssızlıq- bul jumıs kúshine qábiletli adamlardıń jumıs ornın almastırıwı jaǵdayında waqtınsha jumıssız júriwı (ayırım ádebiyatlarda bul múddet 1 aydan 3 ayǵa shekem dawam eetiwi kórsetiledi). Frikcion jumıssızlıq jumıs ornın yamasa jasaw ornın ózgeritiw dawirinde payda boladı. Mısalı, islewshi ózine qolaylı bolǵan ha`m joqarı haqı tólenetuǵın jumıs tabiw maqsetinde jumıs ornın ózgeritiwı yamasa awıldan qalaǵa kóship kelıwı múmkin. Jumıs kushi bazarında jumıstı alternativ tańlaw erkinligi bar. Bul jumıs kushin ha`reketshen etedi. Adamlar ózine unamagan jumıstan ketip, ózine maqul jumıstı tańlap aladı. Bul bir kárxanadan basqasına otip islewdi, bir tarawdan basqasına ótiwdi, jasap atırğan ornınan basqa jerge kóship

barıp jańa jumısqa kirıwın bildiredi. Eski jumıstan ketip jańasına jaylasıp alǵanǵa shekemgi dáwirde adamlar waqtınsha jumıssız qaladı hám bul waqtıń uzaq yamasa qısqa bolıwı jańa jumıstıń tabılıwına baylanıslı boladı.

2. Strukturalıq jumıssızlıq- bul óndiriste texnologiyalıq ózgerislerdiń júzege kelıwı nátiyjesinde payda bolatuǵın jumıssızlıq. Óndiristi modernizaciyalaw hám diversifikaciyalaw nátiyjesinde miynetke bolǵan talaptıń tarawlıq ha`m aymaqlıq dúzilisinde ózgerisler júz beredi. Eski kásip iyeleri jańa tarawlarda isley almaydı ha`m olardı qayta kásipke tayarlaw talap etiledi. Usı dáwirde strukturalıq jumıssızlıq payda boladı. Strukturalıq jumıssızlıq frikcion jumıssızlıqqa qaraǵanda uzaǵıraq dawam etedi hám kóbirek qárejetlerdi talap etedi.

Frikcion hám strukturalıq jumıssızlıq, ekonomikaǵı rawajlanıwıń hár qanday jaǵdayına qaramastan, málim dárejede barlıq mámlketlerde ha`reket etedi. Sebebi, insan turmıs shárayatları jaqsılaw ushın joqarılaw haqı tóleytuǵın jumıs izlewdi toqtatpaydı, al firmalar óz paydasın arttırıw ushın qánigeligi joqarı bolǵan kadrlardı izleydi. Sonlıqtan da jumıssızlıqtıń bul eki túri tábiyiy jumıssızlıq dep te aytiladı. Soǵan muwapıq, frikcion hám strukturalıq jumıssızlıq birgelikte jumıssızlıqtıń tábiyiy dárejesin payda etedi.

3. Máwsimli jumıssızlıq - bul máwsimli óndiris túrleri menen baylanıslı jumıssızlıq. Bul jumıs máwsimi tamamlanǵannan soń aldın jumıs islep turǵanlardıń` jumıssız qalıwın ańlatadı. Bul máwsimli óndiriske, Mısalı, awıl xojalıǵı, qurılıs, turizm, jazǵı yamasa qısqa dem alıw tarawlarına tán boladı. Sebebi, bul tarawlarda jıldıń` belgili bir máwsimlerinde qızǵın miynet bolsa, málim bir waqtlarda olar jumıssız qaladı.

4. Ciklik jumıssızlıq - óndiristegi ciklik ózgerisler aqibetinde payda bolatuǵın jumıssızlıq. Óndirilgen ónimlerge jalpı talaptıń qısqarıwı jumıs kúshine bolǵan talaptı da qısqartadı. Sebebi, talap tómenlese firmalar óndiristi qısqartıwǵa májbúr boladı ham jumıs islewshilerdiń bir bólegi jumıssızlarǵa aylanadı. Bul jumıssızlıq onıń` basqa formalarınan ózgesherek ulıwmalıq hám massalıq boladı, yaǵniy jumıssızlar kópshilik boladı. Biraq, bul ótkinshi xarakterge iye, yaǵniy óndiris krizisten shıǵıp kóterilip ketkennen soń, ol joytılıp ketedi.

Jumıssızlıqtı talqılawda onıń` dawamlılıǵına da itibar beriw kerek. Jumıssızlıqtıń dawamlılıǵı degende jumıssızlıq statusına iye bolǵan jumıssızlardıń jumıs izlew dawirindeǵı aralıq waqt túsiniledi. Onı:

- qisqa múddetli- 4 ayǵa shekem;
- orta múddetli-4-8ay;
- uzaq múddetli- 8-18 ay;

• turgin múddetii-18 aydan joqarı bolǵan túrlerge bóliwge boladı. Kópshilik mámleketler ushın uzaq múddetli hám turgın jumıssızlıq en aktual mashqalalardan biri bolıp tabıladı.

Jumıssızlıq kóriniw formasına qaray otirip ashıq hám jasirin túrlerge bólinedi. **Ashıq jumıssızlıqtı** - jumıssızlıq statusına iye bolǵanlar payda etedi. Jasirin jumıssızlıqtı bántlilikke kómeklesiw oraylarında dizimge alınbastan óz qálewınshe jumıs izlep júrgenler keltirip shıǵaradı.

Jumıssızlıqtıń ekonomikaǵa tásinin biliw ushın onıń` dárejesin anıqlaw kerek. Jumıssızlıq dárcjesin miynetti xalıqaralıq shólkemlestiriw shólkemińin esaplaw usılı tiykarında, sonday aq, hár bir mámlekettiń óziniń qabil etken nızamlıqları tiykarında da esaplaw múmkin. Jumıssızlıq dárejesi jumıssızlıqtıń muǵdarlı ólshemi bolıp, ol jumısqa qábiletli adamlardıń` qansha bóleginiń jumıssız qalıwın bildiredi. Bulk órsetkish(J- jumıssızlıq dárejesi) jumıssızlar sanınıń (n) ekonomikalıq jaqtan aktiv xalıqqa qatnasınıń (M) procentte séwlelendiriliwı arqalı anıqlanadı: $J=n/M*100$. Mısalı, mámlekette jumısqa jaramlı hám soǵan talabi bar (ekonomikalıq aktiv) xalıq sanı 10 mln. adam bolıp, solardan 0,5 mln adam bolıp solardan 0.5mln adam jumıssız bolsa, jumıssızlıq dárejesi 5% boladı ($0.5/10*100=5%$). Eger bul kórsetkish 4% bolsa jumıssızlıq qısqaǵan, 7% bolsa kóbeygen esaplanadı.

Jumıssızlıqtıń normativ shegarası bar bolıp, ol rawajlangan mámleketlerde 6% etip belgilengen hám bul frikcion hám strukturalıq jumıssızlar muǵdarına qarap anıqlanadı. Jumıssızlıq normasınıń sonnan artıp keetiwı sociallıq jaqtan maqul bolmaǵan hadıyse dep qaraladı.

2017-jil may ayındaǵı maǵliwmatlarǵa qaraǵanda AQShta jumıssızlıq darejesi 2007-jildaǵı da`rejege shekem pa`seygen 2017-jildin` aprelinde AQShta jumıssızlıq da`rejesi 4.1% ke shekem páseydi, dep xabar bermekte «Gazete.ru».

Bul 2007-jil may ayınan berli baqlanıp atırǵan eń kem kórsetkishke aylandı

Bántlilikniń xalıq sanına salıstırǵanda 60.2% ke shekem kóterilip, 2017-jildaǵı eń jaqsı kórsetkishke aylandı.

Jumıssızlıqtıń turli social-ekonomikalıq aqibetlerge alıp keledi. Jumıssızlıqtıń ekonomikalıq aqibetleri onı tásinde islep shıǵarılmay qalǵan ónim muǵdarı arqalı bahalanadı. Ekonomika barlıq jumıs islewdi qálegen hám jumıs isley alatuǵınlar ushın jeterli muǵdarda jumıs ornların jaratiw jaǵdayına iye bolmasa ónim islep shıǵarıw imkanıyatınıń bir bólegin joǵaltadı. Ekonomikalıq ádebiyatlarda bul joǵaltıw jalpı ishki ónim kólemińin arqada qalıwı sıpatında anıqlanadı hám ol haqıyqıy JIÓniń potencial JIÓnen kem bolǵan kólemi sıpatında kórinedi. Jumıssızlıq dárejesi qanshelli joqarı bolsa, JIÓkólemińin arqada qalıwı sonshelli úlken boladı.

Makroekonomika tarawındaǵı belgili izleniwshi A.Ouken jumıssızlıq dárejesi hám JIÓkólemińin arqada qalıwı ortasındaǵı salıstırmanı matematikalıq jol menen sa`wlelendirip beredi. Bul salıstırma ekonomistler ortasında Ouken nızam sıpatında belgili bolıp, eger jumıssızlıqtıń haqıyqıy dárejesi onıń` tábiyyi dárejesinen bir procentke artıq bolsa. JIÓkólemińin arqada qalıwı 2,5% ti quraytuǵınıń kórsetedi.

Ayırım jaǵdaylarda milliy ónimniń haqıyqıy muǵdarı potencial muǵdarınan artıp keetiwı de múmkin. Bunday jaǵday jumıssızlıq dárejesi tábiyyi dárejesinen de tómen bolǵan dáwirlerde júz beredi. Óndiriske ishshilerdiń` qosımsha smenaların tartıw, kapital úskenerden belgilengen normadan artıqsha dárejede paydalanıw, jumıs waqtınan keyin qosımsha islew hám tiykarǵı jumıs ornınan tısqarı qosımsha jumıs ornlarında bant bolıw siyaqlılar bunıń` tiykargi sebepleri esaplanadı.

Jumıssızlıqtıń unamlı tárepi sonnan ibarat, jumıssızlar miynet rezervin payda etedi, talap artqan jaǵdaylarda óndiristi kóbeytiw ushın zárúr jumıs kúshin olar jetkerip beredi. Jumıssızlıq jumıs ornı ushın básekini kúsheytip, jumıs islep turǵanlardı jaqsı miynet etiwge umtildiradı, biykar júrgenlerdi óz ústinde islep qanıgeligin arttırıwǵa shaqıradı. Jumıssızlıq jumıs kúshin haretshen etedi, yaǵniy biykar júrgenler óz miynetine talap bar jerge, háttteki shet elge barıp jumısqa ornalasadı. Bunıń menen miynet resursları kerekli jerlerge jiberiledi.

Jumıssızlıqtıń unamsız tárepi sonnan ibarat, insaǵa zárúr ónimler jaratiwǵa qábiletli adamlar bul jumıstı isley almay qaladı. Uzaq waqt jumıssız júrip kásiplik mamanlıǵı hám sheberligin joyetiwına alıp keledi, biykar jurgenlerdiń ózi hám shańaragi tirishilik etiwden qiynalıp qaladı. Jumıssızlıq adamlardı ruwxıy jaqtan ezip qoyadı. Jumıssızlıq

bazar sisteması ushın tın bolsa da, bırıbir kewilsiz hádiyse esaplanadı. sonlıqtan mámleket hám jámiyetshilik jumıssızlarǵa ja`rdem beriw jolın tutadı.

Tayanish túsinikler

Jumıs húshi, miynet resusları, bántlilik, tolıq bántlilik, ba`ntlilik dárejesi, jumıssızlıq, frikcion jumıssızlıq, strukturalıq jumıssızlıq, cikli jumıssızlıq, jumıssızlıq dárejesi, jumıssızlıqtıń normativ shegarası, Ouken nızamı.

Qadaǵalaw sorawları

1. Jumıs kúshine anıqlama berin.
2. Jumıs kúshiniń sapası qanday faktorlarǵa baylanıslı?
3. Miynet resuslarına anıqlama berin hám onıń quramın túsinirin.
4. Bántlilik degenimiz ne? Onıń dárejesi qalay anıqlanadı? 5. Jumıssızlıqqa anıqlama berin hám onıń sebeplerin túsinirin.
6. Kimlerdi jumıssız dep esaplaw múmkin?
7. Jumıssızlıqtıń tiykargı túrlerine xarakteristika berin.
8. Jumıssızlıq dárejesi qalay anıqlanadı?
9. Oyken nızamının mazmuni tusindirin.
10. Jumıssızlıqtıń sociallıq hám ekonomikalıq aqibetlerin túsinirip berin.

11-TEMA. FINANS, KREDIT BANK SISTEMASI

11.1. Finanstiń mazmuni hám wazipaları

«Fiskal» latinsha «fiscus» sózinen alınǵan bolıp, qazna degen mánisti bildiredi. Bul óz gezeginde «fiskal siyasat» degen túsinikti de keltirip shıǵaradı.

Mámlekettiń fiskal siyasatı – bul mámleketlik byudjettiń dáramatlar hám qárejetleriniń strukturalıq bólegin ózlestiriw arqalı milliy ekonomikaǵa tásir etiwdi ańlatadı.

Ekonomika qatnasıwshıları pul qatnasıqlarına kiriskende finans payda boladı.

Finans (italyansha «financia» - tólem, pul tólemi) ekonomika subyektleriniń dáramatlar hám qárejetler boytnsha resusları menen baylanıslı bolǵan fondlardı dúziw, olardı bólistiriw hám paydalanıw procesinde júzege keldi.

Finans pul tólemi formasında ámelge asırılıwı menen birge onıń puldan ózgeshelik tárepleri bar. Pul óziniń tiykargı wazıpasına muwapıq, ulıwmalıq ekivalent bolıp, onıń járdeminde tovardıń qunı óshenedi hám almaslanadı. Finans bolsa mámlekette, firmalar hám xalıqtıń mápleri jolında pul aǵımın tártipke salıwshı qural sıpatında xizmet etedi.

Jámiyettiń dáramatı – bul JIÓniń pulda esaplaǵan bazar qunı. Bul dáramatti ekonomika qatnasıwshıları óz jumısının nátiyjesine qarap bólisip aladı. Hár bir ekonomikalıq subyekt óz resursın qanshelli jaqsı qollansa, sonshelli kóp dáramat aladı. Dáramat ekonomikalıq subyektin iqtiyarna kelgen túsim esaplanadı. Bul túsimdi hár bir subyekt málim maqsetti gózlep jumısaydı. Bizge málim, ekonomikada bir subyektin dáramat tabıwı basqa subyektin qárejet sarıplawın bildiredi. Biz málim úy xojalıqları firmalarǵa óz resusların satǵanda dáramat aladı, al bul firmalardı qárejet sarıplawın bildiredi.

Kerisinshe, firmalar úy xojalıqlarına tovar hám xizmetler satqanda dáramat aladı, úy xojalıqları bolsa qárejet sarıplaydı. Tap sol kóriniste mámleket, te dáramat-qárejet procesinde qatnasadı. Mámleket sociallıq xizmetlerdi kórsetkenligi ushın firmalar hám úy xojalıqlarınan salıq formasında pul aladı hám bul firmalardan tovar hám xizmetler, úy xojalıqlarınan resuslar satıp alǵan waqtında oni qárejet sıpatında sarıplaydı.

Dáramat-qarejet qatnashlari aldín jaratilgan hám toplanıp baylıqqa aylangan múlikti satıw-alıw waqtında da payda boladı. Úy xojalıǵı yamasa firma ozine kerek bolmaǵan múlikti, Mısalı, imarattı satıp daramat tapsa, oni jumısap basqa tovar aladı yamasa puldı toplaydı. Tap sol siyaqlı, mámleket te óz múlikin satıp daramat aladı ham onu jumısaydı. Tabılǵan dáramat jumısalıwdan aldín málim maqsetti gózlewshi pul fondlarına ajratıladı.

Maqsetli pul fondları finanslıq resurslardı payda etedi.

Finans resursları daramatlardı bólistiriwdın nátiyjesi boladı. Har bir subyekt óz dáramatın jumısalıwdan aldín dáslep on maqsetli fondlarǵa ajratadı. Mısalı, úy xojalıǵı óz dáramatı esabınan tutıw hám toplaw fondi, al firma daramatı esabınan Materiallıq shıǵınlardı qaplaw, miynet haqı hám sıylıqlar, sonday-aq toplaw fondın payda etedi. Mámleket te óz dáramatın amawlı fondlarǵa ajratadı. Arnawlı pul fondların shólkemles tiriw, olardı bólistiriw hám paydalanıw boyınsha finans qatnashlari payda boladı.

Finanstıń zárurlıǵın onıń ekonomikada orınlay tuǵın wazıypaları belgilap beredi. Olar tiykarınan tómendegi bes funkciyadan ibarat:

1. Bólistiriw wazıypası. Finans quralında jaratilgan JIÓnıń hám bazarǵa shıǵarılıp satılǵan milliy baylaqtı pul formasındaǵı qunı bólistiriledi. Bunıń nátiyjesinde túrli pul fondları payda boladı. Jámi pul bólistirilip úy xojalıqları, firmalar hám mámlekettiń finanslıq resursların payda etedi.

Bólistiriw finanslıq resurslardıń qalıptesıwmen baslap olar paydalanıwǵa shekem dawam etedi. Birinshi dárejeli bólistiriwde firmalar, úy xojalıqlar hám mámleket qatnasadı. Firmalardıń óndirislik xızmeti sebepli jaratilgan daramat 3 bólimge ajratıladı. Birinshisi firmanın iqtıyarında qaladı, ekinshisi firmada islewshi úy xojalıǵınıń wákillerine tiyedi, úshinshisin salıq formasında mámleket aladı. Ekinshi bólistiriw mámleketlik finans arqalı júz beredi. Mámleket iqtıyarına kelgen pul byudjet járdeminde bólistirilip, ekonomikalıq hám sociallıq rawajlanıwǵa xızmet etiwshi fondlarǵa jiberiledi. Úshinshi bólistiriw júz bergende firmalar, úy xojalıqları hám mámleket óz dáramatınıń bir bólegin mámleketlik emes hám jámáátlik shólkemlerge ajratadı, bular bolsa túrli qayırqomlıq qorların payda etedi. Tórtinshi bólistiriwde daramatı bir bólegi qayırqomlıq fondlarınan mátaj shańaraqlarǵa sociallıq járdem stpatında beriledi. Mısalı, Ózbekatandagı «Nuraniys» fondına túsken puldıń bir bólegi mútaj

pensionerlerge járdem sıpatında beriledi. Besinshi bólistiriw aqırǵı bolıp, bul shańaraq (úy xojalıǵı) finansında júz beredi, nátiyjede úy xojalıǵındaǵı tutıw hám toplaw fondlarına pul ajratıladı.

2. Xoshametlew wazıypası. Bul finans mexanizmi quralında ekonomikalıq belsendilikti qollap-quwatlawdan ibarat. Firma shenberinde jumısshi hám xızmetkerlerdi jaqsı islewge xoshametlew ushın sıyıq fondların shólkemlestirip, olardan qosımsha miynet haq tólenedi. Kárxanadaǵı sociallıq járdem fondınan bir mártelik tólemler ajratıladı, qimbat bahalı tovarlar (turaq jay, avtomashina, mebel toplamı)di alıw ushın qarız beredi. Tómen islegenlerge járiyma salınadı. Ekonomikalıq sociallıq belsendilikti xoshametlew maqsetinde mámleket salıqlardan jeńillik beredi, mútajlerge finanslıq járdem kórsetedi. Ulıwma ekonomikalıq áhmiyetke iye bolǵan jumıslar orınlanganda, óz iqtıyarına qaramastan finanslıq qıyınshılıqqa dus kelgen firmalarǵa mámleket subsidiya (qaytarılmaytuǵın pul finanslıq járdem) ajratadı. Finans quralında ekonomikalıq jazalaw da qollanıladı. Óz mińetin waqtında orınlamaǵanlıǵı ushın subyektlar jarıyma hám penya (ústeme tólem) tóleydi. Bul da xoshametlewge xızmet etedi.

3. Ekonomikalıq informaciyalar beriw wazıypası. Bazar sistemasında pul qatnashlari ústin bolǵanlıqtan finanslıq kórsetkishler birinshi dárejeli esaplanadı, olarǵa qarap hár bir subyektin jaǵdayanan xabardar bolıp, onıń menen qanday

baylanista bolıw kerekligi anıqlanadı. Subyektin likvidligi ayaqlı finanslıq kórsetkishler basqa firmalar, bankler, qamsızlandırıw kompaniyaları ushın áhmiyetli mólsher (orientir) boladı, sebebi soǵan qarap olar firma menen qanday baylanista bolıwdı sheshedi. Úy xojalıǵınıń jalpa daramatı muǵdarı, onıń amanatı hám qarızınıń bar yamasa joq ekanlıǵın de onıń menen baylanis etiwshiler esapqa aladı. Mámlekettiń finanslıq jaǵdayı haqqındaǵı maǵlıwmat ta zárúr. Mámleketlik byudjetin kólemi, onda qitshilqtın har yamasa joq ekenligi, mámlekettiń ishki hám sirtqi qarızı, onıń altın valyuta rezervleri haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp basqalar mámleketlik obligaciyalard: alıw, oǵan shetten turıp qarız beriw máselesin sheshedi. Finanslıq maǵlıwmatqa qoyilataǵın; tiykarǵı talap onıń haqqiy ekenligi. Bul maǵlıwmat eki túrli jol menen alınadı. Birinshisi, ekonomikalıq subyektin ózi jarıyalagan maǵlıwmat. Ekinshisi, sirtqi auditorlardıń talqılawları tiykarında beretuǵın maǵlıwmatı.

4. Sociallıq wazıypa. Bul finanslıq resurslardı sociallıq mıtájliklerdi qanaatlandırıwǵa jumsalıwı esaplanadı. Usı funkciya tiykarǵı eki baǵdarda Ámelge asiriladı:

1) mámleket, firmalar hám xalıqtıń sahq sıpatında ajratǵan pulı esabınan sociallıq tarawlar, sonıń ishinde bilimlendiriw, densawlıqtı saqlaw, sport, madeniyat, sociallıq támiyinlew, ekologiyani qorgaw jumısları qarjılandıradı.

2) mámleket, firmalar, ayırım adamlar hám qayırqonlıq shólkemleri tárepinen xalıqtıń mıtaj qatlamlarına járdem pulı ajratıladı.

5. Qadagalaw wazıypası. Finans resursların ajratqan subyektlar olardıń maqsetli qolla alwın qadaǵalap baradı. Bul jumıstı mámleketlik uyımlar, firmalar, qayırqomılıq shólkemleri hám pulı kóp adamlar ámelge asıradı. Bular finanslıq qarjı ne ushın ajratılǵan bolsa, sol baǵdarda olardıń nátiyjeli qollanılıwın támiyinleydi. Eger mámleket mektep quriw ushın pul ajratqan bolsa, pul sol baǵdarda qollanılıwın qadaǵalaydı, onı basqa baǵdarda, Mısalı, sawda orayın qaziw ushın jumsalıwına jol qoymaydı. Tap usı baǵdardan firmalar da baradı. Qayırqomlıq pulın ajratqan pulı kóp adamlar da óz pulın ózi mólsherlegen jumıslarǵa jumsalıwın támiyinleydi. Eger ol puldı mehribanlıq úyi ushın ajratqan bolsa, sol pul esabınan dúkan ashiwǵa razı bolmaydı. Qadaǵalaw jumısınń tiykarı wazıypası finanslıq resurstıń nátiyjeli qollanılıwın támiyinlew esaplanadı.

11.2. Mámleketlik byudjet hám onıń finanslıq resurslardı qalıplestiriwdegi áhmiyeti

Mámleketlik finans mámleketlik byudjet ham byudjetten tısqari pul fondlarınan ibarat boladı.

Mámleket pul qarjılarınıń tiykarǵı oraylasqan fondı esaplanǵan mámleketlik byudjet mámleketlik finans sistemasınıń ahmiyetli buwını bolıp xizmet etedi.

Mámleketlik byudjet - bul mámleketin pul dáramatları hám qárejetleri hám de olardı finanslıq qaplaw derekleriniń jıllıq jobası. Mámleketlik byudjet mámleketin pul resurslarınıń oraylastirilgan fondı esaplanadı.

Mámleketlik byudjetin tiykarǵı wazıypası - finanslıq qurallar járdeminde ekonomikanı nátiyjeli rawajlandırıw hám ulıwma mámleketlik kólemdegi sociallıq wazıypalardı sheshiw ushın shárayat jaratıwdan ibarat.

Mámleketlik byudjetin zárúrligi jámiyetlik (socially) ónimlerdin bar ckenliginen hám olardı mámleketin jaraetiwinan kelip shigadı. Biz aldın korip ótkenimizdey, jámiyetlik ónimler individual ónimlerden sol tárepi boyınsha parıqlanadı, olar tek turli xizmetler formasına iye, olardı hámme tutınadı, yaǵniy olardı tutınawdıń ilaji joq. Mısalı, qáwipsizlik, qorganw *izmeti, bilimlendiriw hám densawlıqtı saqlawdau ibarat nhiwmalıq xizmetlerdi hámme tutınadı. Olardıń tutınıwı ulıwalıq bolar eken, olardı qarjılandırıwda hámme qatnasadı, biraq hár bir puqara yamasa firmanın bul iske qosqan úlesi onıń mámleketlik byudjetke tólegen salıqları formasında boladı. Biraq, salıq tólewshiniń byudjetke bergem pulı menen, onıń byudjetten garjulandırılǵan socially xizmetlerden paydalaure mugdarı ten bolmaydı. Eger bir úy xojalǵı jilina byudjetke 200 mın sum tólegen halda, 180 mın sumlıq ónimlerden paydalansa, basqa úy xojalǵı 180 mın sum tólegen halda 240 mın sumlıq ónimlerden paydalanadı, jáne bir úy xojalığı 220 mın sum tóleydi, 180 mın sumlıq ónimnen paydalanadı. Biz: kórgem misalda jámi sahq tólemleri hám ónimler summası ten (600-600), biraq bul tenlik ayırım úy xojalığına ten bolmagan (200 180, 180-240, 220-180). Onimlerden paydalanıw mıtajligin de esapqa aladı, sebebi bul jerde insantılıq principi de hareket etedi.

Jamiyetlik ónimlerdi mámleket Óz daramati esabınan jaratadı. Mámleketin daramati onıń iqtiyarına kelgen pul túsimler: esaplanadı. Bul daramat tiy karman 3 derekten qalıpleseidi:

- salıqlar;
- mámleket mülikin satıwdan túsken pul;
- mámleketlik qarızlar (ishki hám sirtqi qarızlar).

Bular byudjetke jámlenip mámleketlik pul fondıń payda etedi.

Salıqlar mámleket daramatını tiykarǵı bólegin quraydı Mámleket ekonomika subyekti bolar eken, onıń menshik milikide boladı. Mámleket óziniń menshigi-mulikin firmalarǵa hám puqaralarǵa satıp yamasa ijarǵa berip onnan da daramat aladı. Bul daramat mámleket mülikiniń muǵdarına hám onı bahasına baylanıslı boladı. Müliktiń satılıwına qaray onıń mámleket daramatındaǵı úlesi ózgerip turadı.

Mámleket óz qárejetlerin qaplaw ushın pul tabiw maqsetinde qarız aladı. Qarız eki túrli boladı:

1. **Ishki qarız.** Eul mámlekettiń puqaralardan hám firmalardan alǵan qarızı. Bul qarız mámleketlik obligaciyalardı shıǵarıp satiw formasında boladı. Obligaciya satılǵan waqtında mámleket qarız aladı, olar qaytadan satıp alıńanda qarız qaytarıladı.

2. **Sırtqı qarız.** Bul mámlekettiń, xalqaralıq finans shólkemlerinen, sırt eldegi iri banklerden ham sirt el mámleketleri húkimetinen alıńan qarız boladı. Bul qarız málim múddetke alıp daramatqa qosıladı, tólew waqtı kelgende ol mámleketke qárejet (shıǵın) keltiredi.

Mámleketlik dáramatlar tek byudjet dáramatlarıǵana emes, al byudjetten tisqari fondlarǵa kelgen pul túsimleri formasında da boladı. Bul fondlar anıq maqsetti gózlegen halda qalıplestiriledi. Ózbekstanda bunday fondlarǵa socialıq qamsızlandırıw, jol, mektep bilimlendiriw, bántlilik hám pensiya fondları kiredi, bular dáslep byudjetten tasqarıda. qalıplestirilgen, sońnan olar byudjet quramına kirgizilip, maqsetli fondlarǵa aylandirilǵan.

Mámleketlik finans onıń qárejetlerin de bildiredi, olar byudjet qárejetlerinen ibarat. Mámleketlik qárejetler onıń dáramatına qarap qalıplese di hám tómen degi baǵdarda boladı:

1. **Sociallıq taraw qárejetleri.** Bular bilimlendiriw-tárbiya, den sawlıqtı saqlaw, fizikalıq tárbiya hám sport, mádeniyat, qorshagan ortalıqtı qorgaw, sociallıq járdem kórsetiw shıǵanları.
2. **Investiciyalıq qárejetler.** Bul mámleket esabınan social mádeniy obyektlerdi, óndirislik infrastrukturanı hám kommunikaciya sistemasin jaratiw ushın pul sarıplaw.
3. **Milliy qawipsizlikti hám ishki tártipti saqlaw qárejetleri.** Bulardan qatarına qawipsizlik organları, sud hám prokuratura qárejetleri kiredi.

4. **Basqarıw qárejetleri.** Bularǵa oraylıq hám jergilikli hakimiyat organlarını jumısı támiyinlew shıǵınları kiredi.

5. **Sırtqı qarızdı úziw qárejetleri.** Bul tólew múddeti kelgen qarızdı ózin qaytarıw, qarız boyınsha beriletuǵın procentlerdi tólew qárejetleri. Bul qárejet qarızdıń muǵdarına, qaysı waqıtta qaytarılıwına hám procenttiń muǵdarına qarap ózgerip turadı hám byudjetke kórsetiledi.

Mámleketlik shıǵınlardıń strukturalıq dúzilisi túrli mámleketlerde olardıń rawajlanıwınıń ishki hám sirtqi shárayatına qarap

ózgeshelenedi. Ekonomikasi rawajlangan mámleketlerde mámleketlik sociallıq hám investiciyalıq shıǵınlardıń úlesi úlken bolmaydı, sebebi olardıń xalqı toq bolǵanlıqtan bir qatar xızmetlerdi ózleri satıp aladı hám mámlekettiń bul xızmetler ushın jumsalatuǵın shıǵınları qısqaradı. Bul jerde kúshli firmalar da kóp bolǵanlıqtan olar investiciya shıǵınıń úlken bólegin óz juwapkershiligine aladı. Ekonomikasi jaqsi rawajlanbaǵan mámleketlerde, kerisinshe, mámleketlik shıǵınlardıń quramında sociallıq shıǵınlar hám investiciya salmaqlı orın iyeleydi.

Ózbekstan Respublikası Mámleketlik byudjetiniń qárejetleri xalıqınan turmis abadanshiligin arttırıwda jáne de unamli ózgerislerdi támiyinlewge, byudjet tarawı islewshilerinıń miynet haqı, pensiyalar, napaqalar, stipendiyalar muǵdarın izbe-iz arttırıp barıw siyaqı sociallıq tarawdaǵı ilajlardı qarjılandırıw menen birge ekonomikanı modernizaciyalaw shárayatında mámleketti turaqı ekonomikalıq rawajlandırıwdıń eń áhmiyetli faktori sapatında ishki talaptı qollap-quwatlawǵa baǵdarlangan ilajlar kompleksin ámelge asiriwǵa baǵdarlan baqta. Respublikamızda mámleketlik byudjet qárejetleriniń quramında sociallıq taraw hám xalıqı sociallıq qollap-quwatlaw qárejetleri jámi qárejetlerdiń 54-55 % in quramaqta.

Mámleketlik dáramatlar hám shıǵınlar eki dárejege bólinedi:

- **Joqarı dáreje** - oraylıq byudjet dárejesi.
- **Tómen dáreje** - bul aymaqlıq hám jergilikli byudjetle dárejesi.

Bular Ózbekstan Respublikası hám jergilikli byudjetler formasına iye. Olar ortasında mámleketlik dáramatlar hám shıǵınlar bólistiriledi.

Dáramatlar hám shıǵınlardı oraylıq hám aymaqlıq municipal byudjetler ortasında bólistiriliwı **byudje: federalizmiń** bildiredi hám tómen dárejeli byudjetlerdi rolin joǵarlatıp barıwdı anlatadı.

Mámleketlik byudjetin baslı principi, bul onıń dáramatları hám shıǵınlardıń balanslasqan, yaǵnıy óz ara muwapıqlasqan halda bolıwınan ibarat. Biraq, olar ortasında saykeslik buzılıp ta turadı. Shıǵılar dáramatlardan artıp ketkende **byudje: deficiiti (qıtsılıǵı)** payda boladı. Eger de dáramatlar shıǵınlardan artıp ketse byudjet proficititi júzege keledi.

Byudjet qıtshılıǵı kópshilik mámleketlerge tán bolǵanlıqtan, onıń tabiiy dárejesi belgilenedi. Bul sonı bildiredi, byudje: qıtshılıǵınń kólemi JIÓnıń 3,5% inen aspawı kerek.

11.3. Ekonomikanıń globalıawı shárayatında salıqlar hám olardıń wazıypaları

Mámleketlik byudjettiń dáramatlar bóleginiń tiykarǵı deregi bolıp salıqlar esaplanadı.

Salıq ekonomikalıq kategoriya sıpatında, sap dáramattıń bir bólegin byudjetke tartıw forması bolıp, finanslıq qatnasıqlardı strukturalıq bólegin quraydı. Salıq -- bul mámlekettiń óz wazıypaların ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan finanslıq dereklerde qalıplestiriw maqsetinde fizikalıq hám yuridikalıq táreplerden byudjetke májburiy tólemlerdi óndiriw forması.

Salıqlardıń ekonomikalıq mazmunı olardıń orınlaytuǵın wazıypalarınan tolıǵıraq kórinedi. Milliy ekonomikada salıqlar tiykarınan tómenдегі úsh wazıypanı orınlaydı:

1. Mámleket gárejeteri finanslastırıw yamasa fiskal wazıypası.
2. Ekonomikanı tártipke salıw wazıypası.
3. Xoshametlew yamasa qızıqtırıw wazıypası.
4. Qadaǵalaw wazıypası.
5. Salıqtı esaplaw procesin maǵlıwmat penen támiyinlew wazıypası.

Salıqlardıń fiskal wazıypasınıń mazmunı sonnan ibarat, salıqlardıń járdeminde mámlekettiń finanslıq resursları qalıplestiriledi hám mámlekettiń xızmet kórsetiwı ushın shárayat jaratıladı. Salıqlar arqalı kárxanalar hám puqaralar dáramatınń bir bólegi mámleket basqarıwın, mámleket qorganıwın, ulıwma óndirislik emes óndiris tarawların saqlap turıw maqselinde óndiriw jolı menen mámleketlik byudjetin dáramat bólegin qalıplestiriw salıqlardıń fiskal wazıypasınıń en áhmiyetli elementi esaplanadı.

Ekonomikanı modernizaciyalaw hám óndiristi diversifikaciyalaw shárayatında salıqlardı ekinshi wazıypası olardıń ekonomikadaǵı tártipke salıwshılıq roli esaplanadı, yaǵnıy mámleket salıqlar arqalı tovarlar hám xızmetlerdiń islep shıǵarıw hám de olardı satıwdıń ekonomikalıq shárayatların tártipke saladı, sol jol menen ekonomika

tarawlarınń ekonomikalıq xızmetiń ámelge asırıw ushın málim salıq ortalıǵan jaratadı.

Xoshametlew wazıypası salıq sistemasıń en áhmiyetli wazıypalarınan biri bohp, óndiristi rawajlandırıwǵa, Materiallıq shiyki zat resursları, sonday-aq, finanslıq hám miynet resursları, toplanǵan múlikten nátiyjeli paydalanıwǵa qızıqtırıwshi tásir kórsetedi, yaǵnıy salıq júgin komeytiw arqalı óndiristi rawajlandırıwǵa, finanslıq jaǵdaydı bekkemlewge hám investiciyalıq xızmetti janlandırıwǵa xoshanetleydi. Salıqlardıń usı wazıypası arqalı mámleket ekonomikanıń rawajlanıwın támiyinleydi.

Salıqlardıń qadaǵalaw wazıypası salıq tólewshi tárepinen usınıs etilgen, salıqqa tartıw obyektı, salıqqa tartılatuǵın baza, jenillikler hám basqa da tiyisli salıq kórsetkishlerin esap-sanaqların tekseriw siyaqlı bir qansha quramalı processten ibarat.

Salıqlardı esaplaw procesin maǵlıwmat penen támiyinlew wazıypası da ayırıqsha áhmiyetke iye bolıp, bul wazıypa arqalı shıǵınlar muǵdarı hám anıq sabaqlıq túsimler mámlekettiń qanday social-ekonomikalıq wazıypalardı orınlawına jumsalǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat berip túrilıwı oǵada zárúr. Sol jaǵdayda salıqlardı byudjetke tusıwı tolıq, óz waqtada hám ansat ámelge asiriladı.

Salıqlar hár tárepleme klassifikaciyalanadı. Olardı klassifikaciyalawǵa túrlishe ólshemler tiykarında qatnas jasaladı.

Ekonomikalıq mazmunı boyınsha: tuwrı hám janapay (qosımsha) salıqlarǵa bólinedi.

Tuwrı salıqlar dáramatlar hám múliklerden óndiriledi.

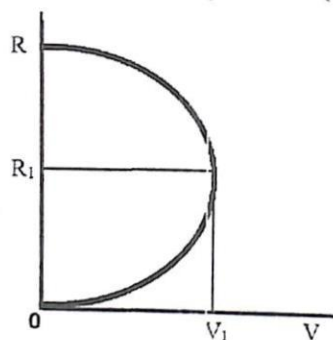
Bunday salıqlarǵa múlik Salıǵı, jer Salıǵı, dáramat Salıǵı t.b. kiredi.

Janapay salıqlar tovar hám xızmetlerden óndiriledi. Bunday Salıqlarǵa akciz Salıǵı, qosılǵan qun salıǵı, baji tólemleri t.b. kiredi.

Salıq stavkusın hádden tısqarı kóterip bolmaydı, sebebi bul túrli keri tasirlerdi keltirip shıǵarıwı múmkin.

Salıq muǵdarı tómenletiw ekonomikalıq rawajlanıw hám mámleket dáramatlarınń ónıwıne alıp kelıwın birinshi bolıp amerikalıq ekonomist A.Laffer ilimiy jaqtan tiykarlap bergen. Lafferdiń pikirine muwapıq, kompaniyalardıń dáramatına salıq) stavkaların hádden tısqarı kóteriw olardıń kapital qoyılmalarǵa bolǵan qizigiwshılıǵın tómenletedi, ilimiy-texnikalıq rawajlanıwdı toqtatadı, ekonomikalıq rawajlanıwdı páseytedi hám bular aqır-aqibetinde mámleketlik

byudjetke kerri tásir kórsetedi. Mámleketlik byudjet dáramatları hám salıq stavkalarınıń arıwı ortasındaǵı baylanıstıń grafiikte kórsetilıwı Laffer quge siziges dep ataladı (12.1-sızılma).

11.1-azılma. Laffer qıya sızıǵı

Bul jerde, R -- salıq stavkası, R_1 -- salıq stavkasınıń optimal muǵdarı, V -- mámleketlik byudjetke túsimler, V_1 -- mámleketlik byudjetke eń joqarı túsimler.

Salıq stavkasınıń optimal muǵdarı (R) mámleketlik byudjetke eń joqarı túsim (V)di tamiyinleydi. Salıqlar jáne de joqarılatılǵanda jumıs islewge hám isbilermenlik penen shugıllanıwǵa qızıwshılıq páseyedi. 100 procentlik salıq altıwda mámleket dáramatı nolge teń boladı, sebebi hesh kim esheyin (daramatsız) islewdi qálemiydi. Basqasha aytǵanda, uzaq múddetli keleshekte hádden tısqarı joqarı ornatılǵan. Salıq páseyiw amanatlar, investiciyalar, bántlilikniń aretıwı arqalı salıq óndiriletuǵın jalpa dáramat kólemińiń ósıwın tamiyinleydi. Nátiyjede, salıq túsimleriniń summası kóbeyedi, mámleket dáramatlarınıń kólemi ósedi, qıtshılıq kemeyedi hám inflyaciyanıń páseyiwı juz beredi. Biraq, óz-ózinen túsanikli bolǵanıday, Laffer nátiyjesi tek erkin bazar mexanizmi normada háreket etken jaǵdaydaǵana payda boladı.

Laffer teoriyasınıń haqıyqatqa jaqın ekenligi sonnan ibarat, alıq stavkasınıń ósıwı yamasa páseyiwı gúmansız kapital qoyılmalardan ósiw pátine tosqınlıq bolıwı yamasa kerisinshe, xolametlewshi tásir kórsetedi. Biraq, ulıwma alganda, bazar ekonomikast shárayatında investiciyalarǵa salıq stavkasınan Carı kóplegen faktorlar tásir kórsetedi. Bul faktorlar ishinde, alimiyetli orındı cikldiń ózgeshelikleri, ol yamasa bul karxananıń ónimine talap hám usınıstıń salıstırması, olardıń paydasınıń dárejesi iyeleydi.

Ózbekstan Respublikası Salıq Kodeksiniń talaplarına muwapıq, mikrofirmalar hám kishi karxanalar, yaǵnıy yuridikahq shaxs sıpatında dizimge alınǵan isbilermenlik subektleriniń 90% ten aslamı birden bir salıq tólewshiler bolıp tabıladi. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 18 yanvardaǵı «2017-2021-jıllarda Aral boyı aymaǵın rawajlandiriw Mámleketlik baǵdarlaması» haqqındaǵı qararı tiykarında Qaraqalpaqstan Respublikasında janadan shólkemlestirilip atırǵan óndirislik saladaǵı mikrofirmalar menen kishi karxanalar (avtomobillerge gaz toltiriwshi kompressor stanciyalarınan basqa) Moynaq, Shomanay, Qanlikól, Taxtakopir, Shimbay rayonlarında jaylasqan bolsa 2027-jıldı 1-yanvarǵa shekem, basqa rayonlardaǵılar 2022-jıldı 1. yanvarına shekem birden-bir salǵa tólewden azat etilıwı usı aymaqlardaǵı sociallıq-ekonomikalıq tárepten jáne de rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye. Bul qarar qabil etilgenine shekem sanaat tarawındaǵı mikrofirmalar hám kishi karxanalar jalpı túsiminen 5% muǵdarında birden-biri salıq tólenin ámelge asıratugin edi. Húkimetimiz tárepinen qabil etilip atırǵan bunday qararlar kishi biznes hám jeke isbilermenlikti jedel rawajlandırıw ushın jáne de qolaylı shárayatlar jaratıw, biznes ortalıǵın jaqsılaw, mámleketimiz ekonomikasına jergilikli hám surt el investiciyaların jáne de kenne tartıw, jańa jumıs orınların jaratıw, xalqımızdan párawanligi arttırıwdı tamiyinlewge qaratilǵan.

11.4. Kredit hám bank sisteması

Bazar ekonomikası shárayatında pul turaqlı hám úzliksiz hárekette bolıwı lazım. Buniń ushın bolsa pul qarjıları da pul-kredit shólkemler arqalı toplanıp, ekonomikaga investiciyalar sıpatında bagdarlanıwı tiyis. Bul proceslerdi ámelge asırıwda kredit qatnasıqları ayrıqsha áhmiyetke iye.

Kredit bos turǵan pul qarjılarınıń ssuda fondı formasında toplan hám olardı pulǵa mıtáj bolıp turǵan yuridikahq hám fizikalıq shaxslarǵa ondirislik hám basqa mıtájlikleri ushın málim múddetke qarızǵa beriw qatnasıqların sáwlelendiredi. Kredit qatnasıq bolar eken, onıń obyektı hám subyektı boladı. Kredit obyektı - bul qarızǵa berilıwı múmkin bolǵan pul, yaǵnıy kredit resursları. Bul da finanslıq resurs esaplanadı. Kredit subyektı - bul kredit baylanıslarınıń qatnasıwshıları bolıp, ol puldıń iyelerinen, qarız

alıwshılardan hám dáldalshiliq etiwsilerden ibarat. Puldı qarızga beriwshi **kreditor**, al qarız alıwshi bolsa **ssuda alıwshi** yamasa **qarız alıwshi** dep júrgiziledi. Kredittin atnasıqlarında qatnasıwshi dáldalshılar kredit institutlarında birlasedi. Aytılğan úsh subyekt kredit qatnasıqlarında qatnasadı. Kredittin bir qatar quralları bar bolıp, olar irgelikte kredit mexanizminı payda etedi. Bular kredit principlerinde óz kórinisin tabadı:

1. Kredit **málim maqsetke** beriliwı kerek, bul maqset hár tárepleme tiykarlanıwı talap etiledi. Sebebi, qarız beriwshi óz pulin aqılga muwapıq paydalanılıwı hám óz waqtında artıǵı menen qaytıp kelwıne isenim payda eetiwi kerek.

2. Kredit anıq bir **múddetke** beriledi. Sol tárepi boyınsha uzaq, orta hám qısqa múddetli, hátteki bir kúnlük kreditler boladı. Kredit múddeti qarızga berilgen puldıń qansha waqıtta qaytarılıwı múmkin ekenligin esapqa aladı.

3. Kredit ushın **haqı** tólenedi, bul procent dep ataladı. Sebebi, bazar sistemasında hesh nárese esheyin berilmeydi. Kredittin pullı bolıwı qarız alıwshınıń juwapkershiligin arttırıp, qarız pulin maqsetke muwapıq jumsawga umtildiradı.

4. Kredit pulı álbette **qaytarılıp beriliwı** shárt, sebebi birewdiń haqısına qıyanet etiwge bolmaydı. Sonlıqtan kredit berilgende qarız alıwshınıń qarızdı qanshelli dárejede tólewgs qábiletligi esapqa alınadı.

5. Kredittin óz waqtında qaytarılıwı ekonomikalıq jaqtan **kepilliklengen bolıwı (kredittin támiyinlengenligi)** kerek. Qarızdıń qaytarılıwına kepillik beriw ushın oni alıwshi óz múlikin kepillik sıpatında (girewge) qoyadı yamasa basqa birew (úshinshi tárep) qarız kepilligin óz juwapkershiligine aladı. Girew múliki sıpatında likvidli (tez hám ansat satılıwı múmkin bolǵan) tovarlar qabil etiledi.

Kredit ne menen, qanday maqsetlerde, kim tárepinen beriliwıne qarap bir-birinen parıqlanadı. Kredittin tiyqargı forması onıń **pul menen** beriliwı. Biraq, **tovar krediti** de qollanıladı. Bul óz gezeginde kommerciyalıq kredit hám lizingten ibarat boladı. Házirgi waqıtta mámlekettin ishki aylanısında **pul kreditinen** keńirek paydalanıp, ol bank, xojalıqlar aralıq, kommerciyalıq, mámleketlik, tutınıw hám xalıqaralıq kredit formaların óz ishine aladı. **Bank krediti - pul iyeleri (bankler hám arnawlı kredit shólkemleri) tárepinen qarız**

alıwshılarga (isbilermenler, mámleket, úy xojalıǵı sektorına) pul ssudaları formasında

beriletuǵın kredit. Bank kreditinin paydalanıw tarawı júdákeń, tovar aylanısınan baslap kapital toplanıwına shekem xızmet etedi.

Xojalıqlar aralıq kredit - bir kárxana (shólkem) tárepinen ekinshisine beriletuǵın kredit. Ol kárxanalardıń kapital qurılıs, awıl xojalıq tarawlarındaǵı qatnasıqlarına, sonday-aq, ishki xojalıq esabı buwınlarındaǵı qatnasıqlarǵa xızmet etedi.

Kommerciyalıq kredit - kárxanalar, birlеспeler hám basqa xojalıq júrgiziwshi subyektlardıń bir-birine beretuǵın kredit. Kommerciyalıq kredit tólew waqtın keshiktiriw jolı menen tovar formasında beriledi.

Tutınıw krediti - jeke shaxslarǵa, birinshi gezekte, uzaq múddet paydalanatugin tutınıw tovarların (mebel, avtomobil, televizor hám basqalar) satıp alıw ushın málim múddetke beriletuǵın kredit. Ol usaqlap satıw sawda orınları (magazinleri) arqalı tovarlardıń haqısın keshiktirip tólew menen satıw formasında yamasa tutınıw maqsetlerinde bank ssudaların beriw formasında ámelge asırıladı. Tutınıw kreditinen paydalanıwı ushın bir qansha joqarı procent óndiriledi.

Ipoteka krediti - kóshpes múlikler (jer, imarat) esabınan uzaq múddetli ssudalar formasında beriletuǵın kredit. Bunday ssudalar beriw quralı, bankler hám kárxanalar tárepinen shigarılatuǵın ipoteka obligaciyaları esaplanadı.

Mámleketlik kredit - mámleket pul qarjılarınıń qarızdarı, xalıq hám jeke biznes bolsa kreditorları bolıp esaplanatugin kredit qatnasıqlarınıń ózine tán forması. Mámleketlik kredit qarjılarınıń deregi bolıp, mámleketlik qarız obligaciyaları xızmet etedi. Mámleketlik kredittin bunday formasında, kópshilik jaǵdayda mámleketlik byudjettin qitshiliǵın qaplaw ushın paydalanıladı.

Xalıqaralıq kredit - ssuda kapitalınıń xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar tarawındaǵı háreketin kórsetiwshi forması. Xalıqaralıq kredit tovar yamasa pul (valyuta) formasında beriledi. Kreditor hám qarız alıwshılar bankler, jeke firmalar, mámleket, xalıqaralıq hám aymaqlıq shólkemler esaplanadı. Kredit qatnasıqları kóbinese qosımsha tárizde júz bergeni ushın kredit institutları payda boladı. Olardıń xızmeti pul iyeleri menen qarız alıwshılar ortasında dáldalshiliq etiwden ibarat. Kredit institutları 3 túrli

boladı: bankler, parobank shólkemleri hám kredit tabiwga xızmet etiwshi kompaniyalar. Kredit sisteması infrastrukturasınıń baslı buwını bankler esaplanadı. Bazar ekonomikasını shárayatında pul aylanısın támiyinlewde bankler áhmiyetli rol oynaydı. **Bank - pul qarjılarını toplaw, jaylastırıw hám olardıń háreketin tártipke salıw menen shugillaniwshi finanslıq institut.** qatnasıqlarına xızmet etiw bolıp, olar kredit shólkemlerinin Bankler xızmetiniń tiykargı táreplerinen biri kredit tiykarın quraydı. Bank sisteması ádette eki dárejeli bolıp, óz ishine **oraylıq (emissiyalıq) bank hám kommerciyalıq (depozitli) banklerdiń** tarmaq shaqapshaların aladı.

Oraylıq bankler, olar túrli mámleketlerde túrlishe ataladı. Mısalı, AQShda ol Rezerv sisteması, Ulli Britaniyada Angliya banki, Germaniyada Bundesbank, Ózbekistanda Oraylıq bank dep júrgiziledi. Oraylıq bankler - **banklerdiń banki** esaplanadı. Olar tómendegi wazıypalardı orınlaydı: pul emissiyasını amelge

asıradı, yaǵnıy puldı aylanısqa shıgaradı; mámleketin altın-valyuta rezervlerin saqlaydı, yaǵnıy mámleketin qaznası esaplanadı; kredit rezervlerin bankler ortasında bólistiredi; mámleketin pul-kredit siyasatın ámelge asıradı, kreditke, ulıwma pul aylanısına tiyisli tártip-qagıydalardı islep shıǵıp, olarǵa tiykarlanıwdı qadagalaydı. Oraylıq bank birew boladı. Kópshilik bankler kommerciyalıq bankler esaplanadı, olar kópshilikti quraydı. Olardıń kapitalı óziniń pulı hám klientlerdiń qoyǵan pulnan ibarat boladı. Kommerciyalıq bankler pul amanatları hám qımbat bahalı buyımlardı saqlaydı, pul operaciyaların ótkeredi, kredit beredi, konsalting jumısları menen shugillanadı. Jer júzindegi bankler óz klientlerine 600 túrli xızmet kórsetedi. Bankler de basqa firmalar sıyaqlı payda alıwdı gózleydi. Bankler ekonomikanıń **lokomotivi** esaplanadı, sebebi olar ekonomikanıń ósiriń támiyinleydi. Bugar ekonomikanı turaqlı túrde pul menen támiyinlew, oni kerekli tarawlarǵa jiberiw arqalı erisiledi. Bank xızmetinde pul bazar ekonomikasınıń tiykargı quralı ekenligi kórinedi.

Parobank kredit institutlarına kishi kredit shólkemleri kiredi. Olar kredit kooperativleri, kredit awqamları hám asociaciyalarınan ibarat boladı. Bular ózin-ózi kreditlestiriw menen shugillanadı, yaǵnıy óziniń kredit resursların óz agzalarına qarızǵa beredi. Olardıń krediti jeńillikli, biraq hámme ushın emes. Mayda kredit shólkemleri kópshilik bolsa da, olardıń kredit beriwdegi úlesi úlken bolmaydı. Tap sonday jaǵday kreditti tawıp oni jaylastiriw menen shugillaniwshi túrli

kompaniyalarǵa da tán boladı. Ekonomikanın rawajlanıwı menen kredit demokratiyalasadı. Kredit resursların jaratıwda xalıqtıń pul amanatları kóbirek qatnasadı, kredit beriwshi shólkemler kóbeyedi. Mıne, sol waqıtta kishi biznestiń rawajlanıwı hám xalıqtıń kóplep tovarlardı kreditke alıwı sebepli qarız alıwshılar da kóbeyedi, nátiyjede kredit qatnasıqlarına xalıqtın keń qatlamaı tartıladı.

Tayanish túsinikler

Fiskal, fiskal siyasat, finans, finans sisteması, finans resursları, finans obykti, finans subyekti, finans siyasati, finans mexanizmi, finans qatnasıqları, mámleketlik byudjet, mámleketlik qarızlar, byudjet qıtshılıǵı, byudjet proficitı, salıqlar, salıq sisteması, Laffer qiya sızıǵı. *kredit, kommerciyalıq kredit, bank krediti, tutınıw krediti, ipoteka krediti, xalıqaralıq kredit, bank, Oraylıq bank, kommerciyalıq bank.*

Qadaǵalaw sorawları

1. Fiskal siyasat haqqında túsinik beriń.
2. Finanstıń ekonomika hq mazmunıń onı wazıypaları járdemuńde túsendiriń.
3. Finans sistemasınıń elementlerin sanań hám olarǵa xarakteristika beriń.
4. Finans sistemasında mámleketlik byudjet qanday rol atqaradı?
5. Mámleketik byudjetin quramın túsendiriń.
6. Byudjet qıtshılıǵı degenimiz ne? Onı qanday sebepler júzege keltiredi hám byudjet qıtshılıǵınıń mámleket ekonomikasına qanday tasir kórsetedi?
7. Salıqlardıń ekonomikalıq mazmunıń hám wazıypaların funsallarda tusindiriń.
8. Salıqlardı ekonomikalıq mazmunı boyınsha túrlenıwın sanań hám olarǵa misallar keltiriń.
9. Laffer qiya sızıǵın sızın hám onıń mánisin túsendiriń .
10. Mámleketlik qarızlar haqqında túsinik berin.
11. Kredittin mánisin, zárúrligin hám wazıypaların túsendirin.
12. Kredittin túrlerin sanań hám olarǵa misallar keltirin.
13. Banklerdiń ekonomika daǵı rolin túsendirin.

12-TEMA. PUL AYLANISI HAM INFLYACYA

12.1. Pul sisteması hám onıń elementleri

Pul bazar ekonomikasınıń tiykargı quralı, onıń járdeminde barlıq ekonomikalıq baylanıslar ámelge asırıladi. Sebebi, bazar subyektlерinin hámmesi puldan paydalanıladı. Mısalı, úy xojalıgı resurs satqanda, firmalar tovar satqanda, mámleket salıq óndirgende pul aladı. Mıne, usı pulgá úy xojalıgı bazardan tutınıw tovarların, firmalar resurslar, mámleket hám resurslar, hám tutınıw tovarların satıp aladı.

Mámlekette tariyxıy qáliplesken hám milliy nızamshiliq penen tastıyqlangan pul aylanısın shólkemlestiriw forması pul sisteması dep júrgiziledi. Ekonomikanıń pul sistemasınıń áhmiyetli strukturalıq bólimleri tómendegilerden ibarat:

milliy pul birligi (dollar, evro, funt sterling, iena, yuan, sum h.t.b.);

• pul emissiyası, yaǵnıy belgilengen nızamlı tártipte puldı aylanısqa shıǵarıw sisteması;

• puldıń túrleri, yaǵnıy pul aylanısında nızamlı tártipte tólew quralı sıpatında háreket etiwshi qaǵaz, tiyin hám kredit pullar sisteması;

• valyuta rejimi (milliy puldı basqa pulgá almasıw tártibi);

• pul aylanısın tártipke salıw menen shugillaniwshi finanslıq institutlar (bankler hám bankten tisqari shólkemler) hám mámleketin pul aylanısın tártipke salıw boyınsha (monetar) siyasati.

Pul bazar ekonomikasınıń janı esaplanadı, sebebi ol pul menen tiri. Pul bazar qatnasıqlarınıń tiykargı quralı, onıń járdeminde barlıq ekonomikalıq baylanıslar ámelge asırıladi. Puldıń basqa tovarlardan ayırımshılıgı ol joqarı likvidlikke iye bolǵan tovar. **Puldıń likvidligi onıń aylanıs quralı sıpatında barlıq tovarǵa tez hám hesh qanday tosımlıqsız almasıwı esaplanadı.** Puldan basqa likvidli aktivler de bar, biraq olar likvidligi boyınsha pulgá tenlese almaydı. Mısalı, pul hesh bir qarejetsiz qálegen waqıtta qálegen tovarǵa almasıwı múmkin. Imarat, altın yamasa transport quralı basqa tovarlarǵa almasıwı ushın ol satılıwı kerek, bul kóp waqıt hám qarejetti talap etedi. Pul toplaw quralı bolıwı ushın onıń qadiri turaqlı bolıwı kerek. Pul

qadırsizlengende, oǵan keleshekte kem tovar beriledi (satıp alnadi). Sonlıqtan qadırsizlenip atırgan puldıń toplanıwı baylıqtın bir bóleginiń joytilip barıwın bildiredi. Sonday sharayatta puldıń ornına basqa aktivlerdi toplaw qolaylı bolıp qaladı.

Puldıń qadiri-qunı - bul pul birhıgınıń tovar hám xızmetlerdi satıp alıw qabileti. Puldıń qadiri-qunı oǵan bazarda ne beriliwı menen belgilenedi. Qadiri joqarı pullar kúshli pullar esaplanadı. Qadiri tómen puldı adamlar push pullar dep ataydı. Biraq, olar da ekonomikada óz wazıypasın orınlaydı, biraq ekonomikalıq aylanıs ushın olardıń mugdarı kóp bolıwı kerek. Pul birliginin qadiri qanday bolıwına qaramastan onıń turaqlı saqlanıwı áhmiyetli, sebebi ol tómenlep barǵan sharayatta pulgá isenim joytiladi. Puldıń qadiri túrli mámleketlerde túrlishe boladı. Sonlıqtan málim tovardı satıp alıw ushın túrli mugdarda pul beriw kerek. Mısalı, 1 kg nan ushın Angliyada 0,6 funt sterling berilse, Rossiyada 20 rubl, Franciyada 4 evro Otólew kerek boladı. Puldıń qadiri joqarı bolǵan jerde ol jaqsı is beredi, qadiri tómen jerde tómen isleydi dep oylaw kerek emes. Qadiri eń joqarı pul bul Kuveyt dınarı esaplanadı. Bir dınar Angliya funtınan, AQSh dollarınan, Yaponiya ienasınan da kúshli. Biraq, bunnar AQSh yamasa Yaponiya ekonomikası Kuveyt ekonomikasınan halsiz degen juwmaq kelip shıqqaydı. En áhmiyetlisi bar pul birliginin qadirinın saqlanıw qalıwı yamasa onıń áste páseyiwı esaplanadı.

Pul birhıgınıń qadiri puldıń ulıwmalıq mugdarına keri qatnasta (proporcional) boladı.

Házirgi dáwirde derlik barlıq jerde pul birligi qadirinın páseyiwı baqlanadı, biraq adamlar puldı kóp tapqanlıqtan, bul olardıń turmıs dárejesin páseytpeydi, al oni joqarılatadı. Mısalı, ótken ásirde 60-jıllarında bir dollarǵa AQSh ta 0,5 kg mal góshin alıw múmkin bolsa, 2000-jıllardıń basına kelip sol pulǵa 125 gr gósh bergen. Biraq, aldın ortasha miynet haqı 600 dollar bolsa, sońınan 3600 dollarǵa tenlesken. Demek, puldıń qadiri 4 ese kemeygen halda miynet haqı 6 ese kóbeygen hám adamlardıń turmıs dárejesi de artqan. Puldıń qadirinın joqarı yamasa tómen bolıwı aylanıs ushın zárur pul mugdarın ózgerterdi. Biraq, arzanshiliq bolǵanda puldıń qadiri joqarı boladı, qımbatshiliq júz berse puldıń qadiri kemeyedi. Málim mámlekettegi puldıń qadiri onıń mugdarı ózgermegen jaǵdayda túrli faktorlar belgileydi. En dáslep buni puldıń Materiallıq támiyinleniwı, yaǵnıy puldıń artında turǵan Tovar hám xızmetlerdiń mugdarı hám sapası belgileydi. Tovar hám xızmetler

qanshelli kóp bolsa, sonshelli pulğa olar kóbirek satıp alınadı. Demek, puldın qádiri óndiriske baylanıshı boladı. Qay jerde óndiris kúshli bolsa, sol jerde puldın qádiri turaqlı boladı. Bunnan tısqarı puldın qádiri mámlekettin altın hám valyuta rezervleri menen de támiyinlenedi, bular oraylıq banklerde saqlanadı. Altın rezervi 2 jol menen qalıplestiriledi. Múmkínshiligi bolğanda altın islep shigarılıp ol quyılma formasında toplanadı. Buniń ilajı bolmagan jerde altın satıp alınıp qazna qalı plestiriledi. Aldınları altın pul bolğan, yaǵnıy altın tengeler islenip, oǵan shetten tovar keltirilgen. Házir aylanista altın pullar ornına qaǵaz pullar júredi. Biraq, altın joqarı likvidli tovar esaplanadı. Onı sırt elde qálegen waqıtta satıp, onıń pulına tovar satıp alıp mámleketke keltiriw hám sol esabınan milliy puldi Materiallıq jaqtan támiyinlew múmkín. Puldın qádirin támiyinlewde sırt el valyutasınıń rezervlerin payda etiw kóbirek qollanıladı. Kópshilik mámleketlerdegi valyuta rezervleri eń keminde 3 aylıq importtı támiyinleytugin mugdarda qalıples tiriledi. Valyuta rezervleri esabınan sırt elden tovarlar import etilip ishki bazarğa taslanadı, buniń menen puldın qádri támiyinlenedi. Bul usıl ásirese ózin-ózi azıq-awqat penen támiyinley almagan mámleketlerde keń qollanıladı. Mısalı, Yaponiya hám Italiyada azıq-awqat tutınıwınıń 2/3 bólegi import esabınan qaplanadı hám shetten shiyki zat kóp mugdarda satıp alınadı, sonlıqtan bul jerde puldın qádirin támiyinlew ushın sırt el valyutası kóp talap etiledi. Rezervtegi altın yamasa valyutanin salıstırması túrlishe boladı. Altın rezervleri AQSh, Franciya hám Rossiya siyaqlı mámleketlerde kóp boladı. Kerisinshe, Gonkongta altın ornına valyuta rezervi qalıplestiriledi. Bul jerde jan basına esaplangan valyuta rezervi dúnyadaǵı eń úlken rezerv esaplanadı, milliy puldın qádri tek valyuta rezervi menen támiyinlenedi. Ekonomika ushın áhmiyetli jaǵday puldın qádiriniń joqarı yamasa tómen bolıwı emes, al onıń turaqlılıǵı esaplanadı. Turaqlı pulğa isenim kóp boladı, oni islep tabiw hám toplawga umtiliw kúshyedi. Mıne sonıń ushın jámiyet puldın qádirin támiyinlep turiwdan mápdar boladı.

Dúnyada neshe mámleket bolsa, sonsha milliy pullar bar. Olardıń atları uqsas bolsa da, olar bir-birinen parıqlanadı. AQSh, Kanada, Avstriya, Gonkong pulları dollar atı menen júrgiziledi, biraq olar barlıq tárepi boyınsha parıqlanadı.

Milliy pul - bul málim mámlekette aylanista júriwshi hám birden-bir tólew quralı dep qabil etilgen pul esaplanadı.

Milliy pullar túrlishe boladı. Olardan biri tovar formasındaǵı pul esaplanadı. Sonday tovarlar bar, olardıń ishki qádiri-qunı boladı, yaǵnıy olar miynet sarıplap islep shigarıladı, biraq basqa tovarlarǵa almasıw qáseytine iye boladı. Bunday pulğa misal etip altındı alıw múmkín. Onıń ishki qádiri-qunı bar, ol qazıp hám eritip alınadı, úlken qárejet talap etedi, ol sanaatta qollanıladı, onnan zergerlik buyımları, elektronika ushın tutastiriwshi bólekler tayarlanadı. Házirgi waqıtta altın tenge pullar qollanılmasa da, altın joqarı likvidli tovar sıpatında **tovar pulı** bolıwı múmkín.

Milliy pul tómendegi belgilerge iye boladı: ol mámlekettegi birden-bir tólew quralı esaplanadı, ol qorganıw belgilerine iye (bul belgi 12 ge shekem boladı), oni jasalma etiw qıyın boladı. Milliy puldın óz kórinisi bar, oni basqa puldan ajratıp tanıw múmkín. Mısalı, biz Ózbekstan sumını AQSh dolları, Yaponiya ienası yamasa Qazaqstan tengesinen ansat ajratıp, dárhal tanıw alamız. Milliy pul shidamli bolıp, uzaq dáwirde tozbastan xızmet etedi. Milliy pul iri yamasa mayda bolsa da pul birligi, satıp alıw qabileti birdey boladı. Bir mın sumlıq, 2 bes júz sumlıq yamasa 5 eki júz sumlıq puldın qádri birdey boladı. Sonlıqtan iri puldi maydalap alıw yamasa mayda puldı iri etip alıw hesh qıymshiliq tuwdirmaydı. Pul óz forması boyınsha qaǵaz hám tenge pullardan ibarat bolsa, aylanis etiw tárepi boyınsha naq hám naq bolmagan pullarǵa ajiraladı.

Naq pullar - bul xalıqtıń qolında anıq Materiallıq formadaǵı qaǵaz hám tenge pullar bolıp, olar qoldan-qolǵa ótip júredi. Bul eń kóp tarqalğan tólew quralı. Biraq, alıs-beris baylanıslarına **naq bolmagan pullar** da xızmet etedi. Bul pullar anıq Materiallıq formaga iye emes, ol qiyaliy pul, yaǵnıy onıń bar yamasa joq ekenligin qol menen uslap hám kóz benen kórip naydı, al qiyaliy kóz aldımızga keltiremiz. Naq bolmagan pul bul banktegi ayırım puqaralar, firmalar yamasa mámleketlik shólkemler atına jazılğan pullar. Naq bolmagan pul bankte turǵanı ushın ol iyisine procent keltirgen halda ósip baradı. Ol bankten bankke kóship aylanista bolǵanlıqtan, onıń aylanis qárejeti az boladı, oni saqlaw qáwipli bolmaydı.

Naq bolmagan pullar banktegi agımdaǵı hám múddetli depozitlerde turadı, ol da tólewlerde qollanıladı. Tólew júbergende pul birligi bir esap betinen basqasına ótkeriledi yamasa chek jazıp beriledi, chek bolsa tólewge qabil etiledi. Mısalı, puqaranın bankte 5 mln sum

puli bolsa, 2 mln. sumlıq chek alıp, sol shekke magazinnen televizor satıp alıwı múmkin, sebebi chek naq pul ornına qabil etiledi.

Xalıq naq pul yamasa shekten tısqarı plastik kartochkalardan da paydalanadı. Biraq, olardıń ózin pul dep bolmaydı. Olar pul bar ekenligin tástıyıqlawshı qural esaplanadı. Tiykarında plastik kartochkanıń ózi emes, al bar ekenligi onda kórsetilgen, biraq banktegi pul iyeginin esap betinde jazılğan pul esaplanadı.

Pul qanday formada bolıwına qaramastan ekonomikada túrlishe xızmet etedi. Usıǵan baylanslı olar aktiv hám passiv pullar bolıp bólinedi. **Aktiv pul** bul ámelde hárekette bolǵan, yaǵnıy ekonomikadagı alıs-beris qatnasıqlarında tólew quralı sıpatında islep turǵan pullar. **Passiv pul** bul ekonomikalıq aylanısta qatnaspay turǵan pul esaplanıp, ol amanat, pul rezervleri hám kassa qaldıqlarınan ibarat boladı. Ol ádette múddetli depozitler hám bank amanatlarında saqlanǵan pul bolıp, waqtınsha paydalanılmay turadı. Barlıq pul túrleri ekonomikada pul massasını payda etedi.

Pul massası mámlekette málim waqıtta aylanısta júriwshi barlıq pul túrlerinin mugdarı.

Pul massası onıń agregatlarınan ibarat boladı. **Pul agregati** - bul puldıń likvidligi boyınsha túrli toparlarǵa ajratılıwı. En aldınǵı agregatqa likvidligi joqarı pullar kirgiziledi. Mısalı, AQShta birinshi agregatqa (oni M dep belgileydi) naq pul, jol shekleri, qálegen waqıtta bankten alıw múmkin bolǵan basqa pullar kirgiziledi. En songı agregatlar likvidligi tómenirek pullardan ibarat boladı.

Milliy ekonomikada mámlekettin, kommerciyalıq bankler hám basqa finanslıq shólkemlerdiń mińnetlemeleri pul sıpatında paydalanadı. Pul operaciýalarınıń tiykargı kópshilik bólegi naq pulsız, chekler hám oǵan teńlestirilgen finanslıq aktivler járdeminde ámelge asırıladı. Sol sebepli aylanısta bolǵan pul mugdarın esaplaw ushın M...M pul agregatları yamasa strukturalıq bólegi túsiniǵinen paydalanıladı. **Barlıq pul agregatları jıyındısı jalpı massasını yamasa pul usınısın quraydı.** Ózbekstanda ulıwma pul mugdarı tómendegiler tiykarında esaplanadı:

M0- aylanıstagi naq (qaǵaz hám metall) pullar.

M1 = M0 + xalıqtıń aǵımdaǵı esap betindegi pul qaldıqları, kárxanalardıń esap betlerindegi pul qarjıları, banklerdegi talap etip alıw múmkin bolǵan pul amanatları.

M2 = M1 + kommerciyalıq banklerdegi múddetli amanatlar hám amanat esap betlerindegi pullar, qanıgelestirilgen finanslıq shólkemlerdegi depozitler hám basqa aktivlar. Bul agregattin quramına kiriwshi pul qarjıların tuwrıdan-tuwrı bir shaxstan basqa bir shaxsqa ótkeriw hám de almasıw kelisimlerinde paydalanıw múmkin emes. Olar tiykarınan toplaw quralı wazıypasın ornılaydı.

M3 = M2 + bank sertifikatları + anıq maqsetli zayom mińnetlemeleri. obligaciýaları + mámleketlik zayom obligaciýaları + qazna Bunnan kórinip turǵanıday, pul massasınıń hár bir agregati óziniń likvidlik dárejesine qaray bir-birinen pariqlanadı. Joqarıda keltirip ótkenimizdey, pullar (metall tiyin hám qaǵaz pullar) en joqarı likvidlikke iye boladı. Pul iyegi (klient) ózi qálegen waqtında alıw múmkin bolǵan pul amanatları da likvidli esaplanadı. Pul massası quramına tólew quralı wazıypasın atqarıw qábileti tómenirek bolǵan aktivlerdiń qosılıp barıwı menen, olardıń likvidlik dárejesi de páseyip baradı. Naq pullar bazar ekonomikasını rawajlangan mámleketlerde ulıwma pul massasınıń 9-10% in, GMDA mámleketlerinde 35-40% ti quraydı.

12.2. Pul aylanısı hám onıń nızamı

Bazar ekonomikasını shárayatında pul qarjıları toqtawsız hárekette boladı, tovarlar hám xızmetlerdi almasıw procesinde resurslar ushın tólemlerdi ámelge asırıwda, miynet haqı hám ekonomikasını shárayatında pul qarjıları toqtawsız hárekette boladı hám de basqa da mińnetlemelerdi tólewde pul qoldan qolǵa ótip, aylanıp turadı. **Puldıń óz wazıypaların ornılaw procesindegi toqtawsız háreketi pul aylanısı dep ataladı.**

Pul aylanısı puldıń qoldan-qolǵa ótip, turaqlı aylanısı háreketinde bolıwın anlatadı. Pul banklerden shıǵıp firmalar, inámleketlik uyımlar hám mámleketlik emes shólkemlerdi kassasına kelip túsedi. Bul jerden pul islewshilerdiń hánı napaqa alıwshılardıń qolına ótedi. Olar tovar hám xızmetlerdi tirishilik ushın satıp algannan soń, mámleketlik hám mámleketlik emes shólkemler resurs yamasa tutınıw tovarın algannan soń, pul jáne qaytadan bankke keledi. Tovarları satıp alıwdan awısıp qalǵan pul bankke amanat sıpatında qoyıladı. Puldıń bunday háreketi úzliksiz tákirarlanıp turadı. Mińe, usı háreket pul aylanısı dep

jürgiziledi. Bul aylanıs pul dáramatın alıw hám oni qárejet etiwden ibarat boladı, onda ekonomikanın barlıq subyektleri qatnasadı.

Pul aylanısın basqarıp turıwshı ekonomikalıq nızam bar bolıp, ol bazar ekonomikasınıń áhmiyetli nızamlarınan biri esaplanadı. Bul nızam aylanısta qansha pul zárúr bolıwın belgilep beredi.

Pul aylanısı nızamı sonday ekonomikalıq nızam, oğan muwapıq aylanıstağı pul mugdarı satılutugin tovar hám xızmetler bahasınıń ulıwmalıq summasına tuwri proporcional, puldıń aylanıs tezligine kerı proporcional da boladı.

Bul nızamga muwapıq satılutugin tovar hám xızmetler (Q) qanshelli kóp bolsa hám olardan hár birinin bahası (P) qanshelli joqarı bolsa sonshelli pul kóp talap etiledi, bunıń kerisi bolsa pul az mugdarda kerek boladı. Biraq, puldıń mugdarına (M- money) onıń aylanıs tezligi (V- velocity) de tásir etedi. Aytilgan nızam ekonomikada tovar hám pul teńsalmaqlıǵı bolıwın bildiredi. Teńsalmaqlıq bolsa sonnan ibarat, pul mugdarınıń (M) puldıń aylanıs tezligine (V) kóbeymesi tovarlar mugdarınıń (Q) hár bir tovardıń ortasha bahasına (P) kóbeymesine teń bolıwı kerek. Bunda $M \cdot V = Q \cdot P$ teńligi kelip shıǵadı. Sonnan kelip shıqqan halda puldıń muǵdarın anıqlasaq, $M = \frac{Q \cdot P}{V}$ payday boladı. Bunda M Q•Pğa tuwri proporcional, Vğa kerı proporcional boladı. Eger mámleketin ekonomikası kúshli bolıp, sapalı tovarlar kóp jaratılса, olardıń satılıwı-satıp alınıwı ushın pul kóbirek kerek boladı, eger de ekonomika hálsiz bolıp, tovarlar sapasız hám kem jaratılса pul kemirek talap etiledi. Sonlıqtan jilina 10 trill. dollarǵa teń tovar hám xızmetler jaratqan AQSh qa pul kóp kerek boladı, kerisinshe 3,7 mlrd. dollarlıq tovar hám xızmetler jaratqan Gaiti mámleketine pul kemirek kerek boladı.

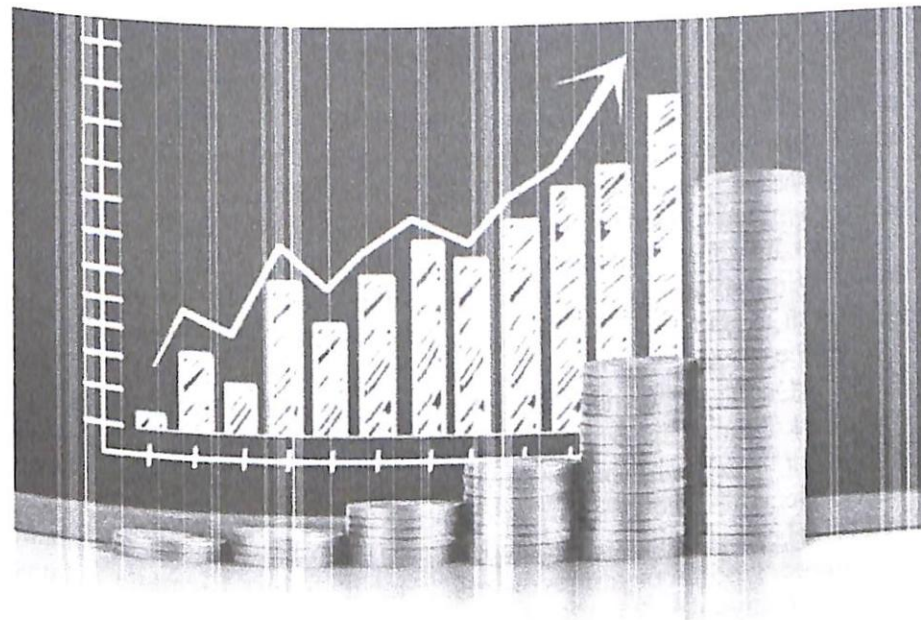
12.3. Inflyaciya: mánisi, sebepleri, túrleri hám social-ekonomikalıq aqibetleri

Ekonomikada inflyaciya hám deflyaciya degen hádiyseler ushırasıp turadı, bular bir-birine qarama-qarsı boladı. **Inflyaciya** pul birligi qádirinin bahalardıń joqarılap ketiw nátiyjesinde páseyıwı, **deflyaciya** kerisinshe bahalar túsip puldıń qádiriniń artıwın bildiredi. Biraq, bunday hádiyseler máwsimlik emes, al úzliksiz bolıp, uzaq waqıt baqlanganda inflyaciya yamasa deflyaciya bar dep aytiw múmkin.

Mısalı, pisikshilik waqıtları hám onnan song dáwirdegi bahanı bir neshe jil dawamında baqlaw kerek. Eger aytayıq iyun ayında 1 kg garbiz 600 sum, avgust ayında 200 sum, dekabr ayında 1000 sum bolsa, dáslep deflyaciya, son inflyaciya júz Bergen bolmaydı. Eger 2016-jili iyun ayında 1 kg garbiz 400 sum, 2018-jili sol ayda ol 600 sum bolsa inflyaciya, eger garbizdi bahası sol dáwirde 400 sumnan 300 sumga tússe deflyaciya dep aytiw múmkin. Biz máseleni túsiniw ushın bir tovardıń bahasını Mısalı etip keltirdik. Tiykarında inflyaciya hám deflyaciya degen hádiyseler tovarlar toplamı bahasınıń ózgerıwı menen xarakterlenedi. Bul toplamga túrli máreketlerde 300 den baslap 1000 ga shekem tovarlar kiritiledi. Olardıń bahasına qarap juwmaq shıǵarıladı. Inflyaciya házirgi zaman ekonomikasına tán hádiyse, sebebi oğan ushıraspagan birde- bir mámleket joq.

Inflyaciya bazar ekonomikası shárayatında makroekonomikalıq turaqsızlıqtıń kórinislerinen biri bolıp, házirgi dáwirde barlıq mámleketler ushın ulıwmalıq bolǵan jaǵday esaplanadı.

Inflyaciya degende pul aylanısı nızamınıń buzılıwı meneri baylanısh halda tovar bahalarınń úzliksiz túrde ósip barıw nátiyjesinde pul birliǵınıń qadırsızlenıwı túsiniledi.

Inflyaciya júz bergende barlıq tovarlardıń bahası ósip, Bahanıń ulıwmalıq dárejesi joqarıǵa kóteriledi. Nátiyjede pul birliginin satıp alıw qábileti kemeyedi, málim tovardı satıp alıw ushın aldındıǵan kóbirek pul sarıplanadı. Inflyaciya shárayatında pul kereginen kóbeyip ketedi, yaǵnıy pul massası tovar hám xızmetlerge salıstırǵanda kóp boladı. Inflyaciya tovar-pul teńsalmaqlıǵınıń buzılıwın bildiredi, sebebi $M \cdot V = Q \cdot P$ omına $M \cdot V > Q \cdot P$ payda boladı. Mısalı, jámiyette satıw ushın shıǵarılǵan tovarlar bahası 120 mlrd. dollar, pul 10 márte aylanıs isleydi, bunda aylanıs ushın 12 mlrd. dollar kerek boladı, ámelde pul 14 mlrd. dollar boladı. Nátiyjede aylanısta kereginen artıqsha 2 mlrd. dollar pul payda boladı, puldıń kópliginen talap artıp, bahalar qımbatlaydı. Biziń Mısalımızda aldın tovar-pul teńsalmaqlıǵı $M \cdot V = Q \cdot P$, $12 \cdot 10 = 120$, yaǵnıy $120 = 120$ formasında olǵan, sońınan bul tenlik buzılıp $14 \cdot 10 > 120$, yaǵnıy $140 > 120$ payda bolǵan. Ne sebepten bunday hádiyse júz beredi degen soraw payda boladı. Bugar juwap inflyaciyanın sebeplerinen kelip shıǵadı. Olar tómendegilerden ibarat:

1. Mámleket óz qárejetlerin qaplaw ushın **pul emissiyasına** qol uradı, yaǵnıy aylanısqa qosımsha pul shıǵaradı, bul pul mámleketlik buyırtpalardıń haqısın tólew, byudjet shólkemlerinde miynet haqı tólew arqalı aylanıstıǵı pulǵa kelip qosıladı hám onıń mugdarın kóbeytip jiberedi. Aldıńǵı Mısalımızdı eslese, aylanısta 10 mlrd. dollar pul bar edi, mámleket 2 mlrd. dollar pul emissiyasınıń ámelge asırǵanlıqtan pul massası 12 mlrd. dollardı quradı. Puldıń kóbeyiwine juwap retinde tovar hám xızmetler kóbeyip úlgermeydi, biziń Mısalımızda olar 120 mlrd. dollar mugdarında qaladı. Artıqsha pul tovar menen támiyinlenbegenlikten baha artadı. Bahanıń artıwı puldıń kóbeyiwini esabınan bolǵanlıqtan inflyaciya **pul fenomenini** (hádiyinesi) júzege keledi. Emissiya sebepli inflyaciya júz bergende **inflyaciya salıq** óndiriledi, yaǵnıy qaplaydı. Mámleket óz qárejetlerin qosımsha pul shıǵarıw esabınan

2. Óndiristin qısqarıwı. Bunda pul massası ózgermeydi, biraq tovarlar kólemi qısqaradı. Nátiyjede puldıń tovar menen támiyinleniwini kemeyedi, tovar qıtshiligi payda bolıp baha artadı, pul bolsa qádirsizlenedi. Jáne Mısalımızdı eslese, dáslep tovarlar 120 mlrd. dollarlıq bolsa, óndiris qısqarǵanda olar 110 mlrd. dollarǵa túsip qaladı, pul massası bolsa ózgermeydi, ol 12 mlrd. bolıp, 10 márte aylanıs jasaydı. Nátiyjede $120 = 120$ omına $110 < 120$, yaǵnıy $120 > 110$ payda boladı. Tovarlar jetispegenlikten bahalar kóterilip pul qádirsizlenedi.

3. Resurslar sheklengenlikten olarǵa talap artıp, olardıń bahası kóteriledi, bul óz gezeginde qárejetlerdi kóbeytedi hám bahanı joqarılatadı. Buniń nátiyjesinde pul massası ózgermegen jaǵdayda da puldıń qádiri tómenleydi. Bunday jaǵday ásirese, import etiletugin shiyki zat, materiallar hám janıǵı bahaları qımbatlaganda júz beredi. Songi jıllarda neft bahasınıń joqarılap keetiwini neft importına qarashlı mámleketlerde Bahanıń artıwına sebep boldı. Resurslardıń qımbatlawı ónimniti birligine ketken Shıǵımlardıń artıwına alıp kelip, tayar ónimlerdiń qımbatlawına sebep boladı.

4. Valyuta rezervleriniń qádirsizleniwini. Bizge málim valyuta rezervleri esabınan importtı kóbeytip, milliy puldı tovar menen támiyinleniwini arttırıw múmkin. Rezerv rolin atqarıwshi valyutalar qádirsizlense, olarǵa shetten alınatugın tovarlar mugdarı qısqaradı, bunda importtıń qádirsizleniwini júz beredi. Import etilgen tovarlar mugdarı kemeygennen son, milliy puldıń Materiallıq támiyinleniwini páseyedi, bahala: óse baslaydı. Valyuta rezervinin satıp alıw qábiletinini tómenlewinen payda bolǵan inflyaciya import etilgen, yaǵnıy sırttan kirip kelgen inflyaciya dep ataladı, sebebi rezervti payda etken valyuta óz mámleketinde inflyaciya sebepli qádirsizlenip, inflyaciyanı bir mámleketten basqa mámleketke kóshiredi. Usınday jaǵday ótken ásirdeń 70-jıllarında júzbergen. Rezerv valyutası esaplangan AQSh dollarınıń kúshli inflyaciyaǵa dus keliwini valyuta rezervi bar jerde importtı qısqarttıran. Sonlıqtan bir qatar Evropa mámleketleri rezervlerindeki AQSh dolların altinga almastırıp beriwdi talap etken.

Kelip shıǵıw sebeplerine qaray inflyaciya eki túrge bólinedi:

1. **Talap inflyaciyası.** Bunda inflyaciyanı puldıń kópliginen talaptıń aretiwini júzege keltiredi, talap artqan jerde bolsa baha qımbatlaydı. Talap inflyaciyası pul emissiyasınıń júzege keltiredi.

2. **Usınıs inflyaciyası.** Bunda resurslar qımbatlap, qárejetler artadı, payda kemeyip, tovarlardı kóbeytiwge umtiliw páseyedi, nátiyjede usınıs talapqa salıstırǵanda qısqarıp baha ósedi. Usınıs inflyaciyasınıń qárejetler inflyaciyası dep te júrgizedi.

Inflyaciyanı onıń ósiw pátine, yaǵnıy qanshelli tez yamasa áste barıwına qarap ta toparlarǵa ajratıw múmkin. Inflyaciyanıń ósiw pátin onıń dárejesi belgileydi. ot ar

Inflyaciya dárejesi - bul bahalardıń ulıwmalıq ósiwini.

Buni biliw ushın házirgi bahalar aldındıǵı bahalar menen salıstırıladı. Baha qanshaga artqan bolsa, sonsha inflyaciya bolǵan boladı. Songi

bahalardan (P^2) oldingi bahalardı (P^1) ayırıp Bahanın ósimin tabiw hám sol ósimdi aldınğı baha dárejesine salıstırıp qansha inflyaciya (inf) bolǵanlıǵın anıqlaw múmkin. Bunda $inf = \frac{P^2 - P^1}{P^1} * 100\%$ payda boladı. Aytayıq, dáslep ulıwma bahalar 180 birlikti payda tse, songi bahalar 210 birlikke shekem artqan. Bunda inflyaciya tómendegishe boladı:

$$inf = \frac{210 - 180}{180} * 100\% = \frac{30}{180} * 100\% = \frac{300}{18} = 16,66\%.$$

Baha qanshaga artqan bolsa, sonsha inflyaciya bolǵan boladı. Songi bahalardan (P_2) aldınğı bahalardı (PP_1) ayırıp Bahanın ósimin tabiw hám sol ósimdi aldınğı baha dárejesine salıstırıp qansha inflyaciya (inf) bolǵanlıǵın anıqlaw múmkin. Bunda payda boladı. Aytayıq, dáslep ulıwma bahalar 180 birlikti payda tse, songi bahalar 210 birlikke shekem artqan. Bunda inflyaciya tómendegishe boladı:

Inflyaciyanın tez yamasa áste bolǵanlıǵın biliv ushın aldınğı dáwirdegi bahalardıń ósiri (inf^1) keyingi dáwirdegi ósiw (inf^2) menen salıstırıladı. Eger aldınğı úsh jilda inflyaciya 18% bolsa, keyingi úsh jilda ol 12% bolsa, inflyaciyanıń páti páseygen boladı, sebebi $12 < 18$.

Inflyaciya dárejesin esaplaw ushın xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq ortasha dáramat alıwshi xalıq tárepinen tutınatugin keminde 300 tovar hám xızmetlerden ibarat tutınıw sebeti dúzilıwı lazım. Eger 1994-jilda respublikamızdıń tutınıw sebetine 267 tovar hám xızmetler kirgizilgen bolsa, 2016-jilda 334 tovar hám xızmetler kirgizilgen (rawajlangan mámleketlerde 1000-2000 tovar hám xızmetler).

Bul tutınıw sebetinin mínimal jasaw byudjeti sebeti menen úlken ózgesheligi bar. Rawajlangan mámleketlerde tutınıw sebetine kirgizilgen tovar hám xızmetler sanınıń kóp ekenlıǵınıń sebebi, ayırım tovarlardı 10 hám onnan artıq sortlarǵa bólip, olardıń hár biri óz aldına tovar sıpatında tutınıw sebetine kirgiziledi. Rawajlangan hám rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń tutınıw sebetlerindeki ózgeshelik tiykarınan azıq-awqat ónimleri hám xızmetlerdiń tutınıw sebetindeki úleslerinin esabınan qalıplese.

Inflyaciya dárejesin esaplawda qollanılatusın tutınıw sebetine ortasha dáramat alatugin puqaralardıń satıp alatusın tovar hám xızmetleri kirgizilıwı lazım.

Xalıqaralıq standartlarǵa muwapıq, eger tutınıw sebetinde azıq-awqatqa jum salatusın qárejetler ulıwma qárejetlerdiń 50% inen asıp ketken bolsa, sol mámleket xalıq kem támiyinlengen esaplanadı.

Inflyaciyanın páti bul bahalardıń ósiw páti esaplanadı. Sol tárepi boyınsha inflyaciya úsh túrli boladı:

1. Normadaǵı (ástelik penen ósiwshi) inflyaciya. Bul Tovar bahalarınıń normada ósiriw bildiredi, yaǵnıy tovar bahalarınıń jilina 10 % átirapında ósiriw anlatadı.

2. Kúshli tez ósiwshi inflyaciya. Bul tovar bahalarınıń biraz tez ósip barıwın bildiredi. Bahalar ádette jilina 20- 200% átirapında óskende kúshli tez ósiwshi inflyaciya bar dep esaplanadı.

3. Giperinflyaciya yamasa oǵada kúshli pát penen ósiwshi inflyaciya. Bul bahalardıń jilina 1000% ten ziyat, yaǵnıy 10 eseden kóp ósiriw bildiredi. Bul oǵada qáwipli inflyaciya esaplanadı. Ol ekonomikanı izden shigarıp oǵada tómen jaǵdayga salıp qoyadı. Pulǵa isenim tolıq joytiladı, hámme puldan tezirek qutiliwga umtiladı, sebebi ol kózdi ashıp jumgansha qadırsizlenedi.

Pul óndiriske salıstırǵanda, sawda jumıslarına, qısqa múddette pitip ketetugin operacijalarǵa sarıplanadı, hesh kim puldı toplamaydı, sebebi ol da qadırsizlenedi. Úy xojalıqları hám firmalardı qorqınish basadı. Giperinflyaciyanın anıq úlǵisi XX ásirdiń 20-jıllarında Germaniya, Polsha, Avstriya, Vengriya hám sonday-aq sol ásirdiń 70- hám 80-jılları bosagasında Nikaraguada baqlangan, bul jerde bahalar jilina 330 ese ósken. Giperinflyaciyanın belgileri Ózbekstanda 1990-1992- jıllarda baqlangan, sebebi sol waqıtları aylanista eski sistemannın rubl degen pulı júrgen. Bahalar 960-1100% átirapında ósip, pul keskin qadırsizlengen. Ózbek sumi aylanısqa kirgizilgennen son giperinflyaciya kúshli tez ósiwshi inflyaciyaǵa, sońınan normadaǵı inflyaciyaǵa aylandı.

Inflyaciyanın aqibetleri onıń qanday jaǵdayǵa alıp kelıwın bildiredi, ol **inflyaciyalıq kútiw** dep te júrgiziledi. Kútiwdiń ózi eki túrli boladı. Birinshisi, aldınnan ne ekenligi (qanday jaǵdaydıń bolıwı) málim bolǵan nárseni (jaǵdaydı) kútiw. Bunda inflyaciya boljaw etilgen boladı, bahalardıń qanshaga ósiriw aldınnan shama etiledi, bunnan xalıq xabar tabadı. Ekinshisi, ne berıwı (qanday jaǵdaydıń bolıwı) aldınnan málim bolmagan inflyaciya, onıń aqibetleri anıq bolmaydı, bular xalıq ushın tosınanlıq jaǵday boladı. Birinshi túrdegi kútiw júz bergende úy xojalıqları hám firmalar oǵan beyimlesiw ilajların belgilep aladı. Olar tovarlardı yamasa túrli resurslardı aldınnan satıp alıp, olardıń rezervlerin payda etedi. Ekinshi túrdegi kútiwde

bahaniń ósıwı belgisiz bolǵanlıqtan oǵan úy xojalıqları hám firmalar aldınnan tayarlanıp barmaydı, rezerv payda etpeydi.

Firmalar hám puqaralar inflyaciyanıń aqibeti puldıń qádiriniń páseyiwinen ibarat jogaltıwlarǵa dus keledi. Biraq, buni barlıq waqıtta birdey bahalap bolmaydı, sebebi bul inflyaciyanıń qanday ekenligine baylanıslı. Eger giperinflyaciya ekonomikalıq tómenlewdi payda etse, normadaǵı inflyaciya shárayatında ekonomikalıq belsendilik júz beredi. Gáp sonnan ibarat, inflyaciya tómen bolǵanda inflyaciyalıq payda alıw ushın firmalar óndiristi kóbeytiwge umtıladı. Inflyaciya bir normada bolǵanda (Mısalı, jilina 10-12% bolǵanda) puldıń usınısı normada boladı, yaǵnıy pul inekciya (ukol) etiledi. Bul talaptı arttırıp bazardı keńeytedi, nátiyjede óndiris te ósedi, bántlilik artıp puqaralardıń pul dáramatı da kóbeyedi.

Ekonomika ushın en qolaylısı inflyaciyanıń bolmawı dep aytiw múmkin, biraq ameliyatta bul barlıq waqıtta da payda keltire bermeydi, sebebi pul inekciyası bolmaydı. Tájiriye sonı kórsetedi, inflyaciya normada bolǵanda pul inekciyası ekonomikalıq ósiwge járdem beredi. Sonlıqtan inflyaciyanı tek unamsız hádiyse dep aytıp bolmaydı. Ondaǵı unamlılıq hám unamsızlıq inflyaciyanıń pátine baylanıslı. Inflyaciya qanshelli tómen bolsa, sonshelli ekonomikalıq ósiwge qolaylı shárayat payda boladı. Kerisinshe, inflyaciya qanshelli tez pátte bolsa, sonshelli ekonomikalıq qıyınshılıqlar júzege keledi. Demek, gáp inflyaciyanıń ózinde emes, al onıń dárejesi hám ósiw pátinde.

Normada bolatugin inflyaciya utiliw bolmaydı dep aytiw múmkin, sebebi bahalar ósken shárayatta dáramatlar olardan tezirek ósedi. Mısalı, bahalar jilina 6% ósse, pul dáramatları 10% ke ósedi. Bunda real dáramat 4% kóbeygen boladı (10-6=4). Tap sonday firmalar dáramatı da artadı. Banklerde saqlanatuǵın puldıń qádiri de páseymeydi, sebebi bul pul ushın beriletugin procent inflyaciyanı esapqa alıp kóbeytiledi. Mısalı, házir bank amanat ushın jilina 4% tólese, inflyaciya jilina 4% bolsa, bank sonı esapqa alıp amanat ushın 8% tóleydi. Buniń menen inflyaciyalıq salıqtan da qutilip qalınadı.

Inflyaciyaǵa beymlesiw **adaptaciya** dep júrgiziledi. Jallanıw islewshiler inflyaciyanı esapqa alıp miynet haqını joqarılatıwǵa erisedi. Úy xojalıqları bahası ástelik penen ósip baratırǵan tovarlarǵa talap bildiredi, eń zárúr tovarlardı kóbirek satıp aladı. Xalıq óz pulına likvidligi joqarı Materiallıq aktivlerdi (qımbat bahalı metallardı, kóshpes múlikti h.t.b). qatań (bekkem) valyutanı (dollar, funt-sterling,

evro) satıp aladı, pulin kepillikli dáramat keltiriwshi akciya hám obligaciyaǵa aylandıradı, úlken procent tólewshi banklerge qoyadı.

Firmalardıń adaptaciyaǵa jüz bergende, olar pulin ózin tez aqlawshi, yaǵnıy kapital aylanısı tez bolatugin tarawlarǵa qoyadı. Mısalı, puldı 2-3 jıldı aqlawshi tarawlardan alıp, 5-6 ay ishinde puldıń qaytimin beretuǵın tarawlarǵa qoyadı. Kapitaldıń qadırsızleniwini kóbeytiwdi talap etiledi. Buniń ushın firmalar qosımsha akciya shıǵarıp satadı, qarız aladı, kapitaldı kemirek sarıplaw ushın mashına-úskenelerdi lizingke aladı, alınǵan paydanı kapitaldı kóbeytiw ushın investiciyalaydı.

Mámlekette adaptaciya ilajların qollanadı:

1. Inflyaciyanı esapqa alıp **esap stavkasın** (bul Oraylıq bank tárepinen kommerciyalıq banklerge beretuǵın qarız ushın tólenetuǵın procent) joqarılatadı.

2. Dáramatlardıń **indeksaciya**ń ótkeredi. Bunda dáramatlar bahalar-dıń ósıwıne qarap kóbeytiledi. Indeksaciya 2 túrli boladı. Birinshisi **tolıq** indeksaciya, bunda tutınıw tovarlarınıń bahası qanshaga joqarılsa, xalıq dáramatları da sonshaga kóbeytiledi. Tolıq indeksaciya xalıq ziyarı kórmeydi. Ekinshisi **emes** indeksaciya. Bunda dáramatlar bahalardıń artıwına salıstırǵanda kemirek dárejede kóbeytiledi (Mısalı, bahalar 8% ósse, dáramatlar 6% ke kóbeyedi, bunda qatań dáramat (belgilengen miynet haqı, napaqa hám stipendiya) alıwshılar ziyarı kóredi.

Inflyaciyanıń pátı tómen bolǵanda (ayına ol 1% átirapında bolsa) mámleket adaptaciya ilajların qollanadı. Inflyaciyanıń pátı joqarı bolǵanda (ayına 2-3% bolǵanda) hám ásirese giperinflyaciya jüz bergende mámleket aktiv **antiinflyaciyalıq** siyasat júrgizedi, bul tiykarınan aylanıstıǵı artıqsha puldı alıwdan, pul emissiyasını toqtatıwdan ibarat boladı. Ekonomikada artıqsha pul payda bolǵanda pul massası qısqartıladı. Bahalar puldıń mugdarına baylanıslı bolar eken, onıń qısqarıwı talaptı kemeytip, bahalardıń ósıwın páseytedi hám hátteki bahalardıń tómenlewine de alıp keledi. Biraq, pul massasınıń qısqartılıwı normada bolıwı kerek, kerı jaǵdayda puldıń qıtshılıǵı payda bolıp, pul aylanısında úzilisler payda boladı, óz ara pul tólemlerinde qıyınshılıq júzege keledi.

Antiinflyaciyalıq siyasatın basqa bir bagdarı ekonomikanıń real sektorın xoshametlewden ibarat boladı. Bul jol qollanılganda tovar-pul

tensalınalıǵı ($M \cdot V = Q \cdot P$) pul massasin qisqartıw esabınan emes, al tovar massasin (Q) kóbeytiw

esabınan boladı, sebebi buniń menen puldıń tovarlar menen támiyinleniw dárejesi artadı. Nátiyjede dáslep puldıń qadırsızleniwı páseyip baradı, sońınan ol tolıq toqtaydı.

Adaptaciyalıq hám antiinflıyaciyalıq ilajlar ekonomikanı salamatlastırıw, onıń turaqlılıǵın támiyinlew qurallarınan biri esaplanadı.

Tayanış túsinipler

Pul sisteması, milliy pul, naq pullar, kredit pullar, aktiv pullar, passiv pullar, pul emissiyası, pul massası, pul aylanısı, pul aylanısı nızamı, inflıyaciya, deflyaciya, giperinflıyaciya.

Qadagalaw sorawları

1. Puldıń likvidligi hám qunı haqqında túsiniq berin.
2. Pul sisteması hám onıń strukturalıq bólimleri haqqında túsiniq berin.
3. Puldıń túrlerin sanań hám olarǵa xarakteristika berin.
4. Pul aylanısı nızamınıń mazmunın túsindirip berin.
5. Inflıyaciyanıń mánisi hám sebeplerin túsindirin.
6. Inflıyaciyanıń túrlerin sanań hám olarǵa xarakteristika berin.
7. Inflıyaciya qanday social-ekonomikalıq aqibetlerge alıp keledi?

13 -TEMA. BAZAR EKONOMIKASÍN TÁRTIPKE SALÍW. MÁMLEKETTIN RÓLI.

13.1. Ekonomikanı tártipke salıwdıń klassik, keynsshilik hám monetaristlik teoriyaları

Milliy ekonomikanıń nátiyjeliligi kóp faktorlı kórsetkish bolıp, bunda nátiyjeliktiń erisilgen dárejesi hár tárepleme ekonomikadaǵı mámleket yamasa bazar sistemasınıń tutqan róline baylanıslı bolıwı múmkin.

Sebebi, joqarı nátiyjelikke, birinshiden, bazardı tártipke salıw usılları arqalı; ekinshiden, ekonomikanı tek bir oraydan sanalı túrde oraylastırılǵan basqarıw jolı menen; úshinshiden, tákirar islep shıǵarıw procesinde mámlekettiń aralasıwı hám bazar usılların birlestiriw arqalı erisiledi. Búgingi kúni respublikamızdıń milliy ekonomikasınıń rawajlanıwı ushın kóbirek úshinshi jol tán esaplanadı.

Ekonomikalıq rawajlanıw tariyxında birinchi ret mámlekettiń ekonomikadaǵı róli máselesi A.Smit tárepinen ilimiy tiykarda islep shıǵılǵan. Onıń “**Xalıqlar baylıǵınıń tábiyati ham sebeplerin izertlew haqqında**” (1776-jıl) kitabında. bazar sistemasınıń ózin-ózi basqarıwshı sistema ekenligi hám onıń “**kózge kórinbes qol**” járdeminde basqarılıp turılatuǵınlıǵı haqqındaǵı pikirdi keltiredi.

Ol óndiriwshilerge ekonomikalıq erkinlik beriwdiń hám ekonomikaǵa mámlekettiń aralaswın sheklep qoyıwdıń tárepdarı boldı. Sebebi, A.Smit bazar ekonomikası óndiriwshilerdi joqarı payda alıw maqsetinde ekonomikalıq xızmet júrgiziwge iytermeleydi. Payda alıwdıń tiykarǵı shárti bolsa jámiyetlik talaplardı qanaatlandırıwdan ibarat. Demek, óndiriwshi ózınıń jeke máplerin qanaatlandırıw ushın jámiyetlik máplerge xızmet qıladı dep esapladı.

A.Smit mámlekettiń ekonomikalıq proceslerge hár qanday aralasıwı aqır aqibetinde tek jaǵdaydı qıyılástradı dep esaplaydı. Mısalı, mámleket tárepinen belgilengen sırtqı sawda. tártip-qaǵıydaları milliy tutınıwshılardı tekǵana zıyan keltiriwleri múmkin. Haqıyqattanda, importqa baji tólemi milliy óndiriwshilerge ústinlik berip, olardı sırtqı el sheriklerine salıstırǵanda básekilesiw qábiletin arttıradı. Biraq, bul aqır-aqibetinde óndiristiń bir qansha joqarı

qárejetleri hám tómen sapalı saqlap qalıwına alıp keledi. Bunda tómen sapalı hám bahası qumbat tovarlardı satıp alıwğa májbúr bolǵan milliy tutınıwshılar utıladı.

A.Smıttın **Tınısh qoyıw** teoriyası, 1929-1933-jıllarda bazar ekonomikasına tiykarlanǵan, derlik barlıq mámleketlerdi áz ishine qamtıp alǵan ekonomikalıq krizis dáwirinde sıńǵa ushıradı. Ekonomikalıq krizis hám massalıq jumıssızlıq mámlekettiń ekonomikalıq proceslerge aralasıwın kúsheytiwdi talap etti.

Mámlekettiń ekonomikadaǵı rólin arttırıw máselesi Dj.M.Keynstin **“Jumıs penen bántlilik, procent hám puldıń ulıwmalıq teoriyası”** (1936-jıl) atlı kitabında óz kórisin tapqan. Bul kitapta avtor mámleket fiskal hám krediti tártipke salıw qurallarınan paydalanıp, jamiyettiń jalpı talabın qollap-quwatlawdı hám xalıqtı jumıs penen bántliligin támiyinlew zárúrligin dálilleıdi. Ol bazar ekonomikasın mámleketlik retlestiriw zárúrligin dálillep berdi. Keynsti “aralas ekonomikanıń” atası dep aytıwǵa boladı. Onı ekonomikalıq táliymatları 1929-1933-jıllarda Amerikadaǵı ullı depressiyalar dáwirinde júzege keldi. Bul dáwirde AQShta) óndiris kóemi yarım esege shekem qısqardı, al jumısızlar sanı bolsa xalıqtıń 7 bólegin quradı. Bunday jaǵdayda ekonomikanı qutqarıwdı eń áhmiyetli jollarınan biri mámleketlik retlestiriw ekenligi kórsetip berildi.

Keyns táliymatı AQShta ayrıqsha abırayǵa iye bolıp, ol Garvard universitetiniń professorları A.X.Xansen (1887-1975) hám S.Xarrislar tacepinon davam ettirildi.

Keyns táliymatınan AQShta F.Ruzveltis Prezidentligi dáwirinde keń paydalanıldı.

F.Ruzvelt mámleketti ekonomikalıq krizisten qutqarıwdıń tiykarǵı jolı ekonomikanı mámleketlik retlestiriwde dep túsindi. Usı maqsette F.Ruzveltinń “jańa kurs” atamasındaǵı baǵdarlaması islep shıǵıldı hám ol bazar ekonomikasına mámleket aralasıwınıń eń dáslepki ámeliy tájiriyelerinen biri boldı.

Keyin ala táliymatqa qarama-qarsı bolǵan monetaristik táliymat ta bolıp, ol oraylastırılǵan mámleketlik basqarıw subyektlerdin ekonomikalıq erkinligin sheklep qoyadı dep esaplaydı. Olar pul massasın retlestiriw arqalı ekonomikalıq rawajlanıwǵa tásir kórsetiw múmkinshiligin jaqlap shıqtı.

XX ásirinń 50-60-jılları aralıǵında bazar ekonomikasın retlestiriwde keyin ala teoriyadan kóbirek paydalanılǵan bolsa, 70-

jıllarǵa kelip kópshilik mámleketlerde pul-kredit siyasatın alıp barıwda monetaristik teoriyalardan keń qollanıldı. 80-jıllarda Ullı Britaniyada M.Tetcher xojalıq turmısın retlestiriwde monetarizm principlerinen paydalandı.

Monetarizminń tiykarın salıwshılardan biri esaplanǵan M.Fridmen hám A. Shvarclar ózleriniń AQShin 1867-1960-jıllardaǵı monetaristik tariyxı (1963) atlı miynetinde xojalıq turmısındaǵı barlıq ózgerisler pul massasınıń terbelisi nátiyjesinde júzege keletuǵınıń dálillep beriwge háreket etti.

Ulıwma alǵanda joqarıda kórip ótilgen táliymatlardıń hámmesi de ózleriniń kózqarasınan kelip shıǵa otırıp, bazar ekonomikasın retlestiriwge baha bergen teoriyalar esaplanıp, olardıń hár qaysısı da tariyxıy rawajlanıwdan belgili basqıshlarında óziniń ámeliy paydalanılıwına iye boldı.

Ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıwdı málim bir shegaraları da bar bolıp, olar óndiris nátiyjeligine mámleketinń tásirinen kelip shıǵadı. Ekonomikaǵa mámleketinń hár qanday aralasıwı málim bir qárejetlerdi talap etedi. Olarǵa eń dáslep, tártipke salıwdı shólkemlestiriw hám ámelge asırıw boyınsha qárejetlerdi kirgiziw múmkin. Sonday-aq, tártipke salıwdıń ol yáki bul forması bazar teńsalmaqlıǵı, óndiris kólemi, resurslardıń qayta bólistirilıwne kórsetiwı múmkin bolǵan tásirde de esapqa alıw lazım. Bunda tártipke salıwdı ámelge asırıw menen baylanıslı bolǵan qárejetlerdin muǵdarı mámleketinń ekonomikanı tártipke salıw nátiyjesinde alınatuǵın nátiyjeden kem bolıwı lazım. Olardıń salıstırması mámleketinń ekonomikaǵa aralasıw shegaraların belgilep beredi.

13.2. Ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıwdıń maqseti hám mámleketinń ekonomikalıq waziypaları.

Ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıw obyektiv xarakterge iye. Kóplegen ekonomistler ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıwdıń zárúrligin tek bazardıń kemishilikleri, onıń kóplegen ekonomikalıq mashqalalardı sheshe almawshılıq jaǵdayı menen túsindiredi. Bul málim maniste tuwrı bolsa da, biraq ekonomikada mámleketinń tásiriniń obyektiv zárúrligi eń dáslep óndiriwshi kúshlerdin rawajlanıwı menen belgilenedi. Ekonomikanı mámleket tárepinen tartipke salıwdı obyektiv tiykarı da milliy

ekonomika dárejesinde hám xalıqaralıq kólemde jámiyetlik miynet bóliniwshiliginiń rawajlanıw tiykarında óndiristiń uhwınalasıwı procesi xızmet etedi.

Óndiristiń ulıwmalasıw dárejesinin ósıwı menen óz ara muwapıqlastırılğan halda xojakq júrgiziw, tákirar ondiristin salutirmaların sanalı túrde tartıpkе sulw, iri óndirishi kompleksleri, bir pútin ekonomkanı oraylastırılğan halda basqarıwǵa obyektiv mıtájlik payda boladı. Soǵan muwapıq, ekonomkanı mámleket tárepinen tartıpkе salıw óndiris qatnssıqlarınıń hár qanday sistemasında óndiristiń ulıwmalaswı málim dárejesinde obyektiv zárúrlikke aylanadı.

Ekonomkanı mámleket tárepinen tartıpkе salıw degende mámleketin jámiyet aǵzaların mıtájliklerin qannatlandırıw dárajegin artırıw ushın sheklengen ekonomikalıq resurslardan jáne de nátiyjeli paydalanıwdı támiyinlewshi, ulıwma ekonomikalıq tensalmaqlıqqa erisiwge baǵdarlanǵan, jámiyetlik tákirar óndiris procesin shólkemlestiriw boymsha xızmeti túsiniledi.

Ekonomkanı mámleket tárepinen tartıpkе salıw mexanizmi haqqında tolıǵıraq túsinike iye bolw ushın onıń maqseti, wazıypaları hám tartıpkе salıw usılları hám de quralları biliw talap etiledi.

Ekonomkanı mámleket tárepinen tartıpkе salıwdıń tiykarǵı maqseti ekonomikalıq hám sociallıq turaqlılıqtı támiyinlew, hárekettegi sistemanı mámleket ishinde hám xalıqaralıq maydanda bekkemlew hám onı ózgerip turıwshı shárayatqa beyimlestiriw esaplanadı. Bul tiykarǵı maqsetten bir qatar anıq maqsetler kelip shıǵadı. Olardıń qatarına ekonomikalıq cikldı turaqlastırıw; milliy xojalıqlardıń taraw hám aymaqlıq strukturasını jetilistiriw, qorshagan ortalıqtıń jaǵdaym jaqsılaw siyaqlıları kirgiziw múmkin. Ekonomkanı mámleket tárepinen tartıpkе salıwdıń maqseti onıń wazıypalarında anıq kórinedi. Bazar xojalıǵı shárayatında mámleketin ekonomikalıq wazıypaları tiykarınan bazar sistemasınıń háreket eetiwin jeñillestiriw hám qorǵaw maqsetine iye boladı. Bul tarawdaǵı **mámleketin ekonomikalıq wazıypalardan tómenдеги eki túrin ajratıp kórsetiw múmkin:**

1. Bazar sistemasınıń nátiyjeli háreket eetiwin múmkinshilik jaratıwshı huqıqıy tiykar hám sociallıq ortalıqtı támiyinlew;
2. Básekin qorǵaw.

Mámleketin basqa wazıypaları ekonomkanı tartıpkе salıwdıń ulıwmalıq principlerinen kelip shıǵadı. Bul jerde mámleketin úsh wazıypası ayrıqsha ahmiyetke iye:

- daramat hám baylıqlardı qayta bólistiriw;
- resurslardı qayta bólistiriw;
- ekonomkanı turaqlastırıw, yaǵniy ekonomikalıq terbelisler júzege keltiretuǵın inflyaciya hám bántlilik dárejesi üstinen qadaǵalaw hám de ekonomikalıq ósiwdi qollap-quwatlaw.

Mámleket bazar ekonomikasınıń háreket eetiwinin shárti esaplanǵan **huqıqıy tiykarlı támiyinlew wazıypaların** óz juwapkershiligine aladı. Bazar ekonomikası ushın zárú bolǵan huqıqıy tiykarlı támiyinlew tómenдеги ilajlardıń ámelge asırılıwın talap etedi: jeke kárxanalardıń huqıqıy dárejesin bekkemlew; jeke menshiktin huqıqın támiyinlew hám shartnamalarǵa tiykarlanıwǵa kepillik beriw, kárxanalar, resurslardı jetkerip beriwshiler hám tutınıwshılar ortasındaǵı qatnasıqlardı tartıpkе salıwshı huqıqıy kelisimlerin islep shıǵıw hám basqalar.

Mámleket tárepinen **sociallıq ortalıqtı támiyinlew** óz ishine ishki tartıptı saqlaw, ónimin sapası hám awırlıǵın ólshew standartları belgilew, tovar hám xızmetlerin almasıwın jeñillestiriw ushın milliy pul sistemasin aylanısqa kirgiziw siyaqlıları aladı.

Bazar sisteması adamlardıń tuwma qabiletini, arttırǵan bilimini hám qanıgeligi hám de menshikke iyelik eetiwin esapqa alıp, olardıń joqarı daramat alıwın támiyinleydi. Sonıń menen birge jámiyetin Materiallıq qurallarǵa iye bolmagan, bilim hám mamanlıq dárejesi tómen, qabiletini de joqarı bolmagan aǵzaları qarıyalar, mayıplar, jumıssızlar, jalǵız baslı hám kóp balalı hayallar júdakem daramat aladı. Qisqası, bazar sisteması pul daramatların hám milliy ónimdi jámiyet aǵzaları ortasında bólistiriwde teńsizlikte keltirip shıǵaradı. Sonlıqtan mámleket óz juwapkershiligine **daramatlar teńsizligin kemeytiw wazıypasını** aladı. Bul wazıypa bir qatar ilaj hám baǵdarlamalarda óz kórinisin tabadı. Birinshiden, transfer tólemleri mıtájlerdi, mayıplardı hám birewdin qaramaǵında bolǵanlardı napaqalar menen, jumıssızlardı jumıssızlıq napaqaları menen támiyinleydi, Sociallıq támiyinlew arqalı pensionerler hám qarıyalarǵa finanslıq járdem kórsetiledi. Ekinshiden, mámleket bazardı tartıpkе salıw jolı menen, yaǵniy talap hám usınıs tásirinde ornatılatuǵın bahalardı ózgeritiw jolı menen de daramatların

bólistirilwıne tasir kórsetedi. Normadağı azıq-awqat tovarlarına ornatalatıwın jeñillikli bahalar hám miynet haqınıń eń kem dárejesi, haqqında nızamshılıq mámlekettiń, xalıqtıń málim qatlamınıń daramatların arttırıwǵa qaratilǵan ilájlarınń jáne bir Mısalı esaplanadı.

Ekonomikanı turaqlastırw, yaǵnıy ekonomikanıń barlıq tarawların resurslar menen támiyinlew, tolıq bántlilik hám bahalarınń turaqlı dárejesine erisiwde járdem beriw hám de ekonomikalıq ósiwde qollap-quwatlaw mámlekettiń eń áhmiyetli wazıypası esaplanadı.

13.3. Mámlekettiń ekonomikanı tártipke salıw usılları hám ekonomikalıq siyasatı

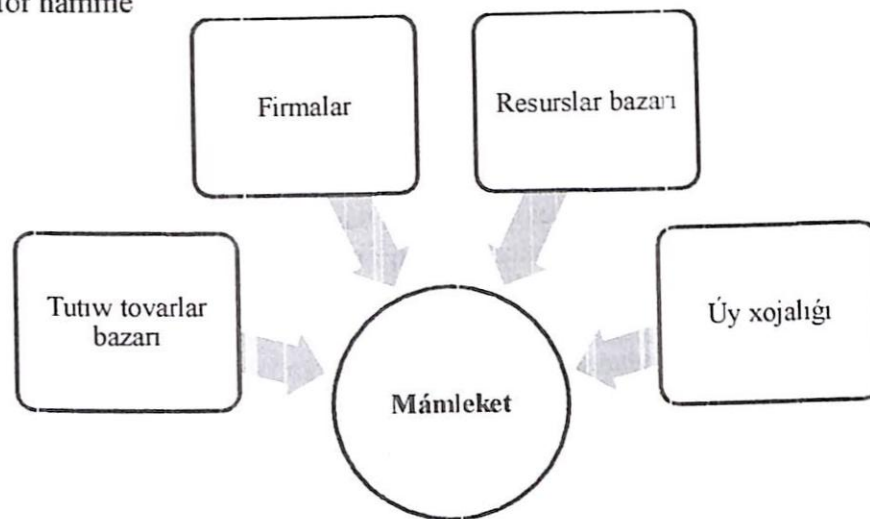
Hár bir mámlekettiń milliy mápi bar bolıp, onı mámleket sáwlelendiredi. Al, mámleket puqaralıq jámiyettiń ulıwma milliy instituti bolıp, onıń tiykarǵı wazıypası sol jámiyetti basqarıwdan ibarat. Jámiyettegi túrli máplerdi uyǵınlastırıp, olardı birden bir milliy mápke birlestiriwshi kúsh te mámleket esaplanadı, sebebi basqa siyasiy institutlar, sonıń ishinde partiyalar, jámáátlik shólkemler hám birlespeler tek olarda birlesken adamlardıń máplerin sáwlelendiredi, al bul toparlıq yaǵnıy korporativ mápler esaplanadı.

Mámlekettiń ekonomikaǵa aralasıwı eki baǵdarda ámelge asırıladı. **Birinshiden**, ekonomikanıń mámleketlik sektorın payda etiwshi kárxanalar hám shólkemler milliy ekonomikanı bir buwını sıpatında tovar hám xızmetler jaratıp bazar qatnasıqlarında qatnasadı. **Ekinshiden**, mámleket ulıwma milliy máplerdi sáwlelendiriwshi kúsh sıpatında milliy ekonomikanı tártipke salıwda qatnasadı.

Mámlekettiń túrli uyımları hám shólkemleri tutınıwshı sıpatında bazardan resurslar hám tutınıw tovarların satıp alǵanda qarıydar sıpatında bazar baylanıslarında qatnasadı. Mámleketlik firmalar bazarǵa óziniń tovar hám xızmetlerin usins etedi hám bazardaǵı resurslarǵa talap bildirdi. Hár eki jaǵdayda mámleket ekonomikanıń subyekti wazıypasın atqaradı. Biraq, mámleket bazarǵa salıstırǵanda sırtqı kúsh sıpatında da maydangá shıǵıp pútkil ekonomikanı tártipke salıwda qatnasadı. Bunda mámleket jámiyettiń atırnan alp baradı. Mámleket firmalar hám úy xojalıqları ortasında turıp olardıń baylanısların tártipke saladı (14.1-sızalma).

Mámlekettiń úy xojalıqlarına beretuǵı pul transfertleri olardıń satıp alıw qábiletin joqarılatadı, al bul óz gezeginde talaptı arttırıp firmalar

bazarın keneytedi. Mámleketlik sektorıń kárxanaları óz tovar hám xızmetlerin bazarǵa shıǵarıp ol jerdegi usınıstı joqarılatadı. Mámleketlik sektor hámme

- bazarlar baylanıslar
- mámleket

13.1.-sızılma. Mámlekettiń bazar baylanıslarınıń tásiiri.

ushın zárúr, biraq rentabelligi tómen bolǵanlıqtan firmalar qol urmaytuǵın tovar hám xızmetlerdi jaratadı. Kópshilik jaǵdaylarda mámleketlik sektor óndirislik infrastruktura, sonıń ishinde, janılıǵı-energetika, transport, jol xojalıǵı, suw xojalıǵı, baylanıs siyaqlı tarawlardı qamtıp aladı. Olardıń tovar hám xızmetleri bolsa milliy ekonomikanıń rawajlanıwı menen oǵada zárúr boladı, sonlıqtan sol tarawlardıń qárejetin mámleket óz juwapkershiligine alıp ekonomikalıq ósiwge úles qosadı.

Mámlekettiń kórsetetuǵın sociallıq xızmetleri pulsız bolǵanlıqtan olardan hámme paydalanadı. Olardı tutınıw temalar hám úy xojalıqların bir qatar shıǵınılardan qutqaradı, biniń menen insan faktorınıń rawajlanıwın támiyinlep ekonomikanıń ósiwge shárayat jaratadı.

Mámleket te ekonomikalıq subyekt, biraq ol ápiwayı subyekt emes al putkil ekonomikanı tártipke salıp turıwshı subyekt esaplanadı. Milliy ekonomikanı tártipke salıp turıwda tek bazar kúshleri emes, al mámleket te qatnasadı. Basqa subyekter, Mısalı, firmalar, tek óz xızmetin tar sheńberde, waǵnıy kárxana sheńberinde tártipke salıp turadı.

Makroekonomikalıq dárejede turli firmalar xizmetin bazar mexanizmi bir-birine muwapıqlastırıp tursa da ol waqıtı-waqıtı menen ol qábiletsiz bolıp turadı (biz bunı aldın kórip shıqqan edik). Sonlıqtan ekonomikanı tártipke salıwda mámleket aktiv qatnasadı, biraq bul bazardıń nızam-qağıydaları sheńberinde júz beredi.

Házirgi bazar ekonomikasın mámleketlik tártipke salıwdı tek bazardıń qábiletsiz bolıp qalıwı menengana túsindiriw múmkin emes, sebebi ekonomikalıq baylanıslar oǵada keń kólemlı hám quramalı bolıp, bazar kúshleri hátteki, jetiliskeń dárejede islegende de olardı tolıq tártipke sala almaydı. Házirgi zaman óndirisi tereń qanıgelesken bolıp tovar hám xizmetler kópshilikniń miynetiniń ónimine aylanadı, olardıń túrleri kóbeydi. Tutınıwǵa tayar tovarlardı jaratıwda keń kólemlı ekonomikalıq baylanıslar talap etiledi, kárxanalarda bir-birine resurslar, tutastırılıwı bólekler hám hátteki detallar jetkerip beredi. Óndiriste texnikalıq tovarlar úlesiniń artıp barıwı aytilǵan baylanıslardıń turaqlı bolıwın talap etedi, bul ekonomikanı globallasıw procesinde jáne de kúsheydi. Kárxanalardı sırtqı ekonomikalıq baylanıslarınıń áhmiyeti artadı hám olardı ornalıwda mámlekettiń qatnasıwı talap etiledi.

Ekonomikalıq baylanıslardıń globallasıw dárejesine shıǵıwı mámlekettiń ekonomikalıq rólin arttırısa, kárxanalarda bazarǵa qarap óz xizmetin ózi tártipke salıwǵa umtılıwı bul róldi shekleydi.

Ilmiy-texnikalıq rawajlanıwda kárxanalarda mikródárejede basqarıwdıń eń quramalı quralların jarattı. Búgan misal etip basqarıwdıń kompyuterlesiwın, kárxanalardıń global maǵlıwmatlar tarmaǵına shıǵıwın alıw múmkin. Bunıń nátiyjesinde kárxanalarda bazar haqqında hár tárepleme maǵlıwmatqa iye boladı, bunnan paydalanıp bazardı boljaydı. óz xizmetin bazar talabına óz waqtında sáykeslestirip aladı. Nátiyjede óz xizmetin ózi tártipke salıw imkanıyatı keńeyip baradı.

Ulıwmalastırıp aytqanda mámlekettiń rólin anıq faktorlar belgileydi. Ekonomikalıq baylanıslardıń global tus alıwı mámlekettiń rólin kúsheytse, ózin-ózi salıw imkanıyatı bul róldi sheklep turadı. Sonlıqtan mámlekettiń ekonomikaǵa aralasıwı normada bolıwı talap etedi.

Mámlekettiń ekonomikaǵa aralasıw norması sonnan ibarat, mámlekettiń xizmeti bazar mexanizminiń islewine kesent bermewi, kerisinshe oǵan shárayat jaratıp beriwı kerek, zárúr bolǵanda bul mexanizimniń jumısın toqtatıp turıw da talap etiledi.

Házirgi bazar ekonomikasın tártipke salıwdıń bazar mexanizmi menen mámleketlik mexanizmi birgelikte háreket etedi. Biraq, olardıń salıstırılmalı shárayatqa qarap túrlishe boladı. Mısalı: Italiya, Avstriya, Fransiya, Shvetsiyada, mámlekettiń róli kúshli bolsa, AQSH, Yaponiya hám Germaniyada bul salıstırılmalı kemirek.

Mámlekettiń tártipke salıwshı rólin ekonomikanıń ulıwmalıq jaǵdayı da belgileydi. Ekonomikalıq ósip baratırǵan bir waqıtlarda bazar kúshleri islep turǵanlıqtan mámleket ekonomikaǵa kemrek aralasadı. Kersinshe ekonomikada fluktuaciya júz bergende mámleket ekonomikanı tártipke salıw ushın oǵan aktiv aralasadı.

Mámleket ekonomikaǵa óz siyasatı menen tásir etedi.

Mámlekettiń siyasatı- bul makróekonomikalıq siyasat bolıp, ol málim mámleketti milliy ekonomikasına tiyisli kórsetpeleri hám olardan kelip shıǵatuǵın háreketlerinen ibarat.

Mámlekettiń siyasatı barlıq waqıtta milliy boladı ol mámlekettiń rawajlanıwınıń ishki hám sırtqı shárayatın da esapqa aladı. Siyasatta eń dáslep mámleket ekonomikasınıń jaǵdayı, xalıq aralıq ekonomikalıq konyunkturanıń milliy ekonomikaǵa qansheli tásir ettiwı, onda kútilip atırǵan ózgerislerdiń mámleket juwapkershiligine alǵan xalıqaralıq múnnetin qanday ekenligi mámleket ekonomikasınıń resursları menen támiyngengenlik dárejesinen kelip shıǵadı, sonday-aq aldın ámelge asırılǵan ilájalardıń nátiyjesi de esapqa alınadı.

Mámleketlik siyasat mámleket basshılarınıń jumıstı alıp barıw dárejesi ham qatańlıǵı, ekonomikalıq mashqalalardı qanshelli durıs sheshiwine de baylanıslı boladı. Mámleketlik siyasat milliy máplerden kelip shıǵıp málim maqsetlerdi gózleydi. Olardan tiykarǵılarına tómendegiler kiredi:

1. **Turaqlı ekonomikalıq ósiwdi támiyinlew.** Bul jalpı ishki ónimniń bir qalıpte hám jeterli pátler menen ósiwine shárayat jaratıwın bildiredi, sebebi JIO qanshelli tez ósse, mámlekettiń ekonomikalıq qudireti sonshelli artadı.

2. **Milliy ekonomikanıń gárezsizligin támiyinlew,** onıń sırt elge qarashı bolıwına jol qoymaw. Ekonomika qanshelli gárezsiz bolsa, sonshelli milliy máplerge kóbirek xizmet etedi.

3. **Ekonomikalıq qawipsizlikti támiyinlew.** Bul ekonomikalıq aylanıstıń úzliksizligin, yaǵnıy tákirar islep shıǵarıwdıń toqtawsız dawam ettiwın, ekonomikalıq qawıplı jaǵdaylarǵa jol qoymawshılıǵın bildiredi.

4. **Milliy valyutaniń qádiriniń, qunın turaqlılıǵı támiyinlew,** mámlekettegi pul aylanısıniń normada háreket eetiwine erisiw, puldı ekonomikalıq baylanıslardıń turaqlı islep turıwshı quralına aylandırıw.

5. **Xalıqtıń turmıs dárejesin turaqlı arttırıp,** ekonomikanıń sociallıq bagdarlanǵanlıǵın tolıǵıraq júzege shıǵarıwǵa kómeklesiw.

6. **Milliy ekonomikanıń xalqaralıq integraciyalıq procesler hám globalasıwda** aktiv qatnasıp, xalqaralıq ekonomikada óz ornın tabıwı, global ekonomikalıq qatnasıqlardıń teń huqıqlı qatnasıwshısına aylanıwına erisiw.

7. **Milliy ekonomikanıń keleshegin támiyinlew,** yaǵnıy onıń uzaq keleshekte ósip barıwına shárayat jaratıw.

Bular ekonomikalıq siyasatıń strategiyalıq, yaǵnıy uzaq dáwirge mólsherlengen maqseti esaplanadı. Biraq, onıń qısqa wattaǵı taktikalıq, yaǵnıy aǵımdaǵı maqsetleri de bar. Olarǵa ekonomikalıq krizisten shıǵıp ketiw, bahalardıń turaqlılıǵın támiyinlew, investicialıq aktivlikti xoshametlew, eksport potencialın arttırıw, jańalıqlardı támiyinlew jańa sırtqı bazarlarǵa kirip barıw siyaqlılar kiredi. Aǵımdaǵı maqsetler strategiyalıq maqsetlerden kelip shıǵadı hám olarǵa xızmet etedi.

Mámleketlik siyasatta belgilengen maqsetlerge tómendegi qurallar járdeminde erisiledi. Birinshiden, **ekonomikalıq qurallar** bolıp, olarǵa salıqlar, subsidiyalar, licenziyalar, eksport kvotaları, esap stavkaları, mámleketlik buyırtpalar, mámleketlik investiciyalar, transfertler, túrli ekonomikalıq sankciyalar (jazalaw quralları) siyaqlılar kiredi. Ekinshisi, **yuridikalıq qurallar.** Bul ekonomikalıq xızmet tartibi hám qaydaları, onıń mámleket tárepinen qollap quwatlanıwın belgilep beriwleri nızamlardı, olarǵa sáykes túrdegi huquqiy normativ hújjetlerdi islep shıǵıw, olardı qabıl etiw hám engiziwdiń ibarat.

Nızamshiliq ekonomikanıń **huquqiy tiykarların** belgilep beredi, olar bolsa bazar ekonomikasınıń obyektiv ekonomikanıń nızamlarınıń talabınan kelip shuǵıwı zárúr. Ekonomikaǵa tiyisli yuridikalıq nızamlardı parlament qabıl etedi. Al, húkimet olardı ámelge asırılıwın támiyinleytuǵın qararlar hám biylikler islep shıǵadı. Tiyisli mámleketlik uyımlar nızamlardıń ámelge asırılıwın qadaǵalaydı. Úshinshisi, siyasiy-hákimshilik qurallar. Mámleket hákimiyat iyesi bolǵanlıqtan óz siyasatına tiykarlanıwdı óz organlarınıń kúshi menen támiyinleydi. Mámleket joqarı institut esaplanar eken, onıń qararları hám buyırıqlarına hámme boysınıwı kerek boladı. Hákimshilik usıl

járdernshi usıl esaplanadı, ol bazar sistemasında jaqsı nátiyje bermegenlikten sheklengen halda qollanıladı.

Ekonomika bir pútin bolar eken ekonomikalıq siyasat ta birew boladı. Biraq, mámleketlik siyasatti anıq baǵdarları bar. Olar tómendegilerden ibarat.

Monetar siyasat - bul mámlekettiń pul-kredit siyasatı bolıp, pul aylanısın tártipke salıw, tovar hám pul massası ortasındaǵı teńsalmaqlıqtı támiyinlew, ekonomikadaǵı pul aǵımları basqarıp turıw siyasatı esaplanadı. Onıń maqseti balalardı hám soǵan qarap milliy pul birliginiǵ satıp alıw qábiletin, onıń valyuta kursın turaqlastırıw, nátiyjede pulǵa bolǵan talap penen onıń usınısın muwapıqlastırıwdan ibarat boladı.

Fiskal siyasat. Bul mámlekettiń salıq-byudjet siyasata bolıp, oǵan muwapıq salıqlar belgilenedi, byudjet qarjıları anıq maqsetler jolında paydalanıladı. Salıq siyasatı salıqlar quralında byudjetke pul toplawǵa qaratıladı. Oǵan muwapıq salıq túrleri anıqlanadı, salıq stavkaları, salıq salımatuǵın obyektler, salıq jeńillikleri, salıqlardı óndiriw tartibi belgilenedi.

Investiciya siyasati. Bul investiciya resursların qalıplestiriw hám olardıń kerekli tarawlarǵa jiberiliwın támiyinlewge qaratılǵan siyasat. Bul siyasat investiciyalıq aktivlikti arttırıwǵa yamasa kemeytiwge qaratıladı. Bul mámlekettik strukturalıq (ondiris strukturasınıń ózgeriw) siyasatı menen baylanıslı, bul bolsa óndiristiń eski tarawların sheklep, jańa, Mısalı, eksportqa mólsherlengen tarawlardı rawajlandırıwdı bildiredi.

Investiciya siyasati texnikalıq rawajlanıwdı da jedellestiredi. Jańa texnologiyalarǵa puldı investiciyalap atırǵan firmalarǵa subsidiyalar ajratıladı, salıqtan jeńillik beriledi. Bul siyasat firmalarǵa túsetuǵın investiciya júgin kemeytiwdi de gózleydi. Sol maqsette bir qatar úlken investiciyalardı talap etiwshı hám investiciyalar ózin tez aqlamaytuǵın tarawlardı finanslastırıwdı mámleket óz juwapkershiligine aladı. Buniń menen firmalar investiciyasın kóp payda keltiretuǵın jumıslarǵa jiberiwine járdem beriledi.

Bazar qaǵıydalarına muwapıq investiciyalardıń kóp payda keltiriwshı tarawlarǵa jiberiliwı dawam etedi. Biraq, mámleket jeke investiciyalardı ulıwma ekonomikkalıq áhmiyetke iye tarawlarǵa jiberiliwın óz qolındaǵı finans-kredit quralları menen qollap-quwatlaydı.

Agrar siyatsat. Bul mámlekettiń awıl xojalıǵın qollap-quwatlawǵa qaratılǵan siyasatı. Usı siyasat awıl xojalıǵınıń turaqlı ósıwın, azıq-awqatǵazerssizligi hám qawıpsızlıǵın támiyinlewdi gózleydi. Onıń sheńberine mámleket awıllıq jerdeǵı óndirislik infrastrukturasınıń (suw xojalıǵı, jol qurılısı, gaz hám elektroenergiya támiynatınıń) qárejetler bólegin óz juwapkershiligine aladı, mámleket jerdiń ijarǵa alıp paydalanılıwın, jerdi girewge qoyıp kredit alıwdı huqıqıy jaqtan támiyinleydi. Agrar siyasatta (jer mámleketke tiyisli bolǵan orında) mámleketlik satıp alw bahaları, mámleketlik subsidiyalar, dotaciyalar siyaqı qurallar qollanıladı. Diyqanlardı qollap-quwatlap turıw ushın jer salıǵı jeńil etip belgilenedi.

Awıl xojalıǵında rentabellik tómen bolǵanlıqtan kapitaldıń ol jerden shıǵıp keetiwine jol qoymaw ushın mámleket fermerlerge subsidiya berip turadı, onıń esabınan qárejetler bir tárepleme qaplanıp fermerler normadaǵı daramatqa iye boladı ham awıl xojalıǵı taslap ketpeydi. Fermerlerdi qollap quwatlaw ushın mámleket awıl xojalıq ónimin olarǵa maqul bahada satıp aladı. Mámleketlik bahalar bazar bahalarına jaqın turadı, olarǵa muwapıq ónimdi mámleketke satıw fermerler ushın qolaylı boladı, sebebi mámleketlik satıp alw ónimlerdin satalıwına hám daramat alıwına kepillik beredi.

Sırtqı ekonomikalıq siyasat. Bul mámlekettiń óz ara paydalı sırtqı baylanısların rawajlandırıw, mámleket ekonomikasın jer júzilik xojalıq penen integraciyalasıwın támiyinlewge qaratılǵan siyasatı. Bul siyasatın tiykarǵı maqseti milliy ekonomikanıń jer júzilik xojalıqtaǵı dárejesin bekkemlewden ibarat. Oǵan muwapıq eksport hám import, sırtqa kapital shıǵarıw hám sırttan kapital kirgiziw, jumıs kúshi migraciyanıa tiyisli ilájlar ámelge asırıladı. Bu siyasatta bajixana tólemleri, eksport-import licenziyaları hám kvotaları siyaqlı qurallar qollanıladı. Aytılǵan qurallar ekonomikalıq shegara payda etip milliy ekonomikanı qorǵaydı. Eksporttı kóbeytiw zárúr bolsa oǵan licenziyalar (ruqsatnama) beriledi, eksport kvotam arttırıladı. Eger de importtı qisqartıw maqul bolsa, onıń kvotası kemeytiledi, import ushın baji tólemi kóbeytiledi, importqa litsenziya beriw shegaralanadı.

Mámleketlik siyasat kapital shıǵarıw hám kapital kirgiziwdiń tártibin de belgileydi. Kapital kirgiziw zárúr bolsa bul is qollap-quwatlanadı. Kapital shıǵarıw maqul bolsa mámleket oǵan shárayat jaratıp beredi. Sirt elge jumıs kúshin shıǵarıw ushın da járdem beredi. Eger de mámleketke arzan jumıs kúshi gerek bolsa, onıń sırttan aǵıp

kelıwı ushın migraciya qaǵıydaları (shegaradan ótiw, jasaw ham islew ushın ruqsat alıw hám t.b.) jeńillestiriledi. Mámleketlik siyasat xalıqaralıq ekonomikalıq shólkemler menen birge islesiwdi de mólsherleydi.

Mámlekettiń ekonomikalıq siyasatınıń nátiyjeligi onıń monitoringi arqalı anıqlanadı. Bunda ekonomikalıq ósiw pátleri, inflyaciya dárejesi, eksport hám import jaǵdayı, sırtqı qarız muǵdarı, byudjet qıtshılıǵı siyaqlı kórsetkishlerge qarap ekonomikalıq siyasatın nátiyjesi bahalanadı.

Ekonomikalıq siyasat sheńberinde mámlekettiń túrli baǵdarlamaları islep shıǵıladi hám ámelge asırıladi. Baǵdarlamalarda gózlingen maqset, ámelge asırılatuǵın ilájlar, olardan kútiletuǵın nátiyjeler, olardı finanslastırıw derekleri anıqlanadı. Baǵdarlamalar milliy ekonomika ushın eń tiykarǵı bolǵan mashqalalardı sheshiwge qaratıladi. Bulardı qatarına krizisten shıǵıw, azıq-awqat, energiya támiynati, texnologiyalardı jańalaw, infrastrukturalaradı rawajlandırıw, eksport potencialın arttırıw, tómen aymarlardı rawajlandırıw siyaqlı baǵdarlamalar kiredi. Baǵdarlamalarda belgilenen mashqalalardıń sheshiliwı socialıq-ekonomikalıq rawajlanıwǵa túrtki beredi.

Tayanısh sózler

Bazar ekonomikasın tártipke salıwdıń bazar usılı ekonomikanı mámleketlik tártipke salıw, A.Smittin "Tıshh qoyıw" teoriyası, keynshelik, monetarizm, mámlekettiń ekonomikaǵa aralasıw norması, mámlekettiń ekonomikalıq siyasatı, monetar siyasat, fiskal siyasat, agrar siyasat, investiciya siyasatı, sırtqı ekonomikalıq siyasat.

Qadaǵalaw ushın sorawları

1. Bazar ekonomikasın tártipke salıwdıń qanday usulların bilesiz?
2. A. Smittin "Tıshh qoyıw". teoriyasınıń mazmunın túsindirin.
3. Keyns teoriyasınıń mazmunın túsindirin.
4. Mámlekettiń milliy ekonomikanı tártipke salıwdıń róli haqqında qanday teoriyalardı bilesiz?
5. Bazar ekonomikası shárayatında ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıwdıń zárúrligi qanday jaǵdaylar menen baylanıslı?
6. Mámlekettiń ekonomikalıq siyasatınıń mazmunın túsindirin.

7. Mámleketlik siyasatta gózlengen maqsetler nelerden ibarat hám olarǵa qanday qurallar járdeminde erisiledi?

8. Mámlekettiń ekonomikalıq siyasatın tiykarǵı bagdarların sanań hám olardıń mazmunın túsindirıń.

14-TEMA. XALIQ DÁRAMATLARI HÁM MÁMLEKETTIN SOCIALLIQ SIYASATI

14.1. Xalıq dáramatları, olardıń túrleri hám qalıplasiw derekleri

Hár bir insannıń Materiallıq hám ruwxıy turmıs imkanıyatları onıń dáramatları dárejesine baylanıslı boladı. İnsan dáramatlarınıń dárejesi qanshelli joqarı bolsa, onıń óziniń zárúrli mıtájliklerin qanaatlandırıw, salamatlıǵın saqlaw, dem alıwdı shólkemlestiriw, maǵlıwmat (bilim) alıw, bos waqtın mádeniy tárizde ótkeriw imkanıyatları sonshelli kóp boladı.

<Dáramat> ekonomikalıq xızmettiń nátiyjelerin sáwlelendiriwshi kórsetkish bolıp, ol kóp qırlı hám quramalı mazmunǵa iye. Sebebi, dáramat bir waqtıń ózinde qanday da xızmettiń nátiyjesinde alınǵan túsimdi, pul qarjıların, natural kórinistegi alınǵan ónimlerdi, ekonomikalıq resurslar keltiriwshi mápti hám basqa túsimlerdi sáwlelendiriwı múmkin. Sonday-aq, dáramat ulıwmalıq túsiniq bolıp, onıń quramında xalıq dáramatları ayırıqsha orın iveleydi.

Xalıq dáramatları málim waqt aralıǵında (Mısalı, bir jıldı) olar tárepinen alınǵan pul hám natural formadaǵı túsimler muǵdarın ańlatadı.

Xalıqtıń pul dáramatları miynet haqı esabındaǵı barlıq pul qarjıları túsimi; pensiyalar, stipendiyalar, túrli napaqalar; múlikten procent, dividendler, renta kórinisindegi dáramatlar; akciyalar, bahalı qaǵazlar, kóshpes múlik, sharwa malları, úy qaptalı qiytaq jer ónimleri, túrli buyımlar hám basqa tovarlardı satıwdan túsetuǵın pul túsimleri, túrli xızmet kórsetiw ushın haqılar hám basqalardan quraladı.

Xalıqtıń natural dáramatları - miynet haqı esabınan alınatuǵın hám úy xojalıqlarınıń óz tutınıwları ushın islep shıǵarılǵan ónimlerinen ibarat boladı.

Pul hám natural dáramatlarınıń salıstırması tez-tez ózgerip turadı, biraq pul forması kóbirek tarqalǵan. ádette, xalıqtıń kámbaǵal qatlamlarında natural dáramatlar úlesi joqarı boladı. Ekonomikalıq jaǵday tómenlegen dáwirde natural dáramatlar úlesi artp ketedi.

Xalıq dáramatlarınıń dárejesine baha beriw ushın nomıńal, iqtıyarda bolǵan hám real dáramat túsiniqlerinden paydalanıladı.

Nomıńal dáramat – xalıq tárepinen málim waqt aralıǵında alınǵan dáramatlardıń pul kórinisindegi muǵdarı.

Iqtiyarda bolgan dáramat – jeke tutınıw hám toplaw maqsetinde paydalanıw múmkin bolgan dáramat. Bul dáramat nomińal dáramattan salıqlar hám májbúriy tólemler summasına kem boladı.

Real dáramat – baha dárejesiniń ózgerisin esapqa alıp, xalıqtıń iqtiyarında bolgan dáramatına satıp alıw múmkin bolgan Tovar hám xızmetler muǵdarı. Yaǵnıy, real dáramat xalıqtıń iqtiyarında bolgan dáramatıń satıp alıw qáiletin bildiredi.

Real dáramat= nomińal dáramat / baha indeksi

Xalıqtıń nomińal pul dáramatları túrli derekler esabınan qalıplesip, olardan tiykarǵıları esaplanadı:

- a) óndiris faktorları esabınan alınatuǵın dáramat;
- b) mámleketlik járdem baǵdarlamaları boyınsha tólem hám jeńillikler formasındaǵı pul túsimleri;
- v) finans – kredit sisteması arqalı alınatuǵın pul dáramatları.

Bazar dáramatları túrli formalarda payda boladı. Olardan biri miynetten kelgen dáramat esaplanıp, oǵan miynet haqı, paydadan beriletuǵın sıylıqlar hám normadaǵı payda kiredi. Miynet haqı jumıs kúshiniń bazar bahası bolıp, satılǵannan soń óz iyesine **miynet dáramatı** bolıp tiyedi. Miynet haqı – dáramatıń tiykarǵı túri. Bazar sisteması rawajlangan mámleketlerde miynet haqı jámi dáramatlardıń 2/3 bólegin quraydı. Miynet haqı muǵdarınıń kóp yamasa az bolıwı tiykarınan úsh faktorǵa baylanıslı boladı:

1. Miynet bazarındaǵı jumıs kúshine bolǵan talap hám jumıs kúshi usınısınıń salıstırması. Talap kóp bolsa miynet haqı artsa, kerisinshe usınıs kóp bolsa miynet haqı páseyedi. Talap hám usınıs teńleskende teńsalmaqlı miynet haqı júzege keledi hám miynet haqı málim normada saqlanıp turadı.

2. Miynettiń ónimdarlıǵı. Miynet haqı miynet ónimdarlıǵına tuwrı proporcional boladı. Joqarı ónimdarlıq joqarı dáramat keltirer eken, ol artqan jaǵdayda miynet haqı da artadı, sebebi ónimi joqarı miynetke talap artadı. Ónimdarlıq páseygende bunıń kerisi júz beredi.

3. Bazar talabına sáykes túrde isley biliw. Miynet bazar talap etiwshi tovarlardı jaratıwǵa iykemlesken bolsa, sol tovarlarǵa talap artıp dáramat kóbeyedi, nátiyjede miynet haqı da artadı. Egerde miynet bazar talap etiwshi tovarlar ornına bazar talap etpeytuǵın tovarlar shıǵarıwǵa sarıplansa, tábiyiy túrde miynet haqı kem boladı. Miynet haqı túrli tarawlar, kárxanalar hám shólkemler boyınsha parıqlanıwın da ayılǵan faktorlar júzege keltiredi.

14.2. Dáramatlar teńsizligi hám onıń dárejesin anıqlaw

Bazar sistemasında dáramatlardıń túrleri hám onıń xalıqtıń jámi dáramatlarındaǵı úlesi túrlishe boladı. Bunda ekonomikasi rawajlangan mámleketlerde miynet haqı hám isbilenmenlikten alınatuǵın dáramatlar dárejesi joqarı boladı. Xalıqtı kúshli sociallıq qorǵaw ilajları ámelge asırılıp atırǵan mámleketlerde bolsa, jámiyetlik transfert tólemleriniń de úlesi joqarı boladı. Soǵan qaramastan bazar ekonomikasi ushın dáramatlar teńsizliginiń kelip shıǵıwı tábiyiy jaǵday esaplanadı. Sebebi, bul sistema jaǵdayında ekonomikalıq xızmet erkinligi támiyinlenip, hár qanday subyekt bul xızmettiń qálegen túri menen shuǵıllanıw dáramat tabıwı múmkin hám olardıń dáramatlarınıń joqarı dárejesi sheklenbeydi.

Bazar ekonomikasi barlıq waqıtta jámiyet aǵzaların joqarı dáramat tabıw jolında iskerlik alıp barıwǵa umtıldıradı. Biraq, bul umtiliwler hár kimde túrlishe nátiyje berip, birew joqarı dáramat tabıwǵa erisse, ekinshi birewler tómen dáramat iyelerine aylanadı. Nátiyjede hár bir islewshiniń, múlik iyesiniń, shańaraqlardıń dáramatlarındaǵı ózgeshelikler júzege keledi. Ekonomikalıq rawajlanıwdıǵı ózgeshelikler sebepli mámleketler dáramatlarında da teńsizlikler boladı. Bazar ekonomikasındaǵı dáramatlar teńsizligin túsiniw ushın dáslep onıń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlap alıw zárúr. Teńsizlikti bir qatar faktorlar keltirip shıǵaradı.

Birinshiden, dáramat teńsizligi tábiyiy biologiyalıq faktorlarǵa baylanıslı boladı. Sebebi, hár bir adam óziniń jaratılısı boyınsha túrlishe bolıp tuwıladı. Ayırımlar deni saw hám aqıllı, ziyrek bolıp tuwılsa, ekinshi birewler nárenjan bolıp tuwıladı. Álbette, bunday adamlardıń fizikalıq hám ruwqiy uqıplıqlarında ózgeshelikler bolıp, ol dáramat tabıw múmkinshiligine tásir kórsetedi. Sonday – aq, olardıń uqıplılıǵı, iykemlesiwshiligi, tuwma qáileti de dáramat alıwdıǵı ózgesheliklerdi keltirip shıǵaradı. Mısalı, ataqlı aktyorlar, qosıqshılar, sport sheberleri sıyaqlı talant iyeleri basqalarǵa salıstırǵanda kóbirek dáramat aladı.

Ekinshiden, dáramat teńsizligi sociallıq faktorlarǵa baylanıslı da kelip shıǵadı. Bilim alıw, kásip iyelew hám olardıń óz iskerliginde paydalanıw múmkinshiligine qaray jámiyet aǵzaları túrlishe dáramatqa iye boladı.

Úshinshiden, shańaraq quramı hám ondaǵı islewshiler sanına baylanıshı boladı. Sebebi, shańaraqlar túrlishe, ayırım shańaraqlarda jumıs islep dáramat tabıwshılar sanı az bolıp hám onıń baǵıwındaǵı shańaraq aǵzaları kóp boladı. Bunday jaǵdayda shańaraqta jan basına tuwrı keletuǵın dáramat muǵdarı az boladı. Ekinshi shańaraqta bolsa, barlıq shańaraq aǵzaları dáramat tabıwshılar bolıwı múmkin.

Tórtinshiden, ekonomikalıq faktorlar tásirinde de dáramat teńsizligi júzege keledi. Bunday faktorlarǵa jumıssızlıq dárejesi, ekonomikalıq krizisler, óz ara báseki gúresi h.t.b. kiredi.

Dúnyadaǵı barlıq mámleketler xalıqtıń jan basına tuwrı keletuǵın ortasha dáramatlar dárejesi boyınsha bir-birinen keskin parıqlanadı. Bul túrli mámleketler xalqınıń dáramatlarınıń dárejesi ortasında teńsizliktiń bar ekenligin bildiredi. Sonıń menen birge ayırım mámleketler xalqınıń túrli qatlam hám toparları ortasında dáramatlar dárejesinde de ózgeshelikler boladı. Mámlekettiń ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi de dáramatlardaǵı ózgesheliklerdi (parıqlanıwları) saplastıra almaydı.

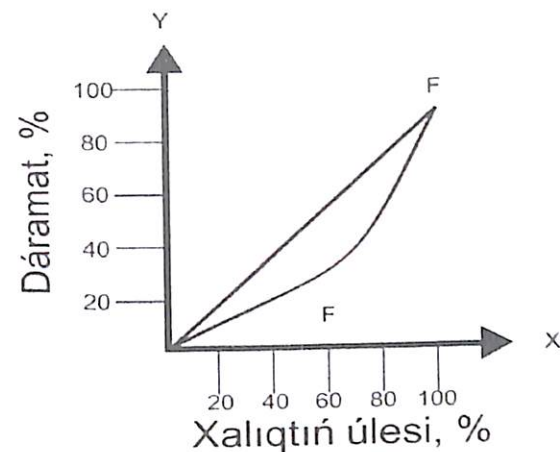
Dáramatlardaǵı parıqlanıw onıń **differentciyası** dep júrgiziledi hám ol teńsizlikten ibarat boladı. Dáramatlardaǵı teńsizlik talqılanganda shańaraqlar 5 kvintelge (toparǵa) ajratıladı. Bunda shańaraqlar tómenen joqarıǵa, yaǵnıy tómen dáramattan joqarı dáramatqa qaray jaylastırıladı:

- 1-kvintel – eń kem támiyinlengen qatlam;
- 2-kvintel – kámbaǵallar;
- 3-kvintel- ortasha qatlam;
- 4-kvintel – baylar qatlamı;
- 5-kvintel – eń joqarı támiyinlengen qatlam.

Túrli kvinteldegi shańaraqlardıń ulıwma shańaraqlar sanındaǵı úlesi (procent esabında) olardıń jámi dáramattaǵı úlesi menen salıstırıladı. Bunıń menen shańaraqlardıń qanday bólegi dáramatlardıń qanday bólegin alǵanlıǵı anıqlanadı. Ádette, eń kem támiyinlengen shańaraqlardıń dáramattaǵı úlesi kishi boladı, yaǵnıy Mısalı, 10% shańaraq 6% dáramatı aladı. Kerisinshe, eń joqarı támiyinlengen shańaraqlar sanı kem bola turıp, olar dáramatlardıń úlken bólegin aladı.

Óz-ózinen anıq, ekonomikalıq ósiw dáramatlardıń kóbeyıwıne alıp keledi. Bunda pútkil xalıq dáramatları absolyut muǵdarda áste-aqırın ósip baradı. Dáramatlardıń absolyut muǵdarı kóbeyip barsa da, barlıq waqıtta da dáramatlar tańsizliginiń dárejesine tásir kórsetpeıwı múmkin.

Dáramatlar teńsizliginiń dárejesin muǵdarlı anıqlaw ushın dúnya ámelıyatında **Lorenc qıya sızıǵınan** paydalanıladı (15.1-sızılma).

15.1-sızılma. Lorenc qıya sızıǵı

Sızılmanıń X kósherinde xalıq toparlarınıń procenttegi úlesi, Y kósherinde bolsa bul toparlar tárepinen alınatuǵın dáramattıń procenttegi úlesi jaylastırılǵan. Teoriyalıq jaqtan dáramatlardıń absolyut teń bólistirilıwı imkanıyatı (múyeshti teń ekige bóliwshi) OE sızıǵında sáwlelengen bolıp, ol shańaraqlardıń hár qanday tiyisli procenti dáramatlardıń sáykes keliwshi procent alıwın kórsetedi. Yaǵnıy, xalıqtıń 20% i barlıq dáramatlardıń 20% in, xalıqtıń 40% i dáramatlardıń 40% in, xalıqtıń 60% i dáramatlardıń 60% in alıwın bildiredi h.t.b. Demek, OE sızıǵı dáramatlardıń bólistirilıwındeги absolyut teńlikti kórsetiwı múmkin. Sonday-aq, teoriyalıq jaqtan absolyut teńsizlikti de ajratıp kórsetiwı múmkin. Bunda xalıqtıń málim toparları (20%, 40%, 60% h.t.b.) hesh qanday dáramatqa iye bolmay, tek bir procenti barlıq 100% dáramatqa iye boladı. Sızılmaındaǵı OFE qıya sızıǵı absolyut teńsizlikti sáwlelendiredi.

Real turmısta absolyut teńlik hám absolyut teńsizlik jaǵdayları ushıraspaydı. Al xalıqtıń málim toparları ortasında dáramatlardıń bólistirilıwı tegis emes háreket etedi. Bunday bólistiriwdi Lorenc qıya sızıǵı dep atalıwshı OE qıya sızıǵı arqalı baqlawımız múmkin. Xalıq

toparları hám dáramat úlesin birlestiriwshi qıya sızıqtan sonı kóriw múmkin, xalıqtıń dáslepki 20% ine dáramatlardıń júdá az (shama menen 3-4% ine shekem) bólegi tuwrı keledi. Keyingi toparlarına tuwrı keliwshi dáramat úlesi artıp baradı. Dáramattıń eń úlken bólegi (derlik 60% i) xalıqtıń sońğı 20% ine tuwrı keledi. Bul topardıń shegarası ishinde de dáramatlar tegis emes bólistirilgen, yaǵnıy dáslepki 10% shama menen 20 procent dáramatqa iye bolsa, keyingi 10% ine dáramattıń derlik 40% i tuwrı keledi hám t.b.

Absolyut teńlikti sáwlelendiriwshi sızıq hám Lorenc qıya sızıǵı ortasındaǵı pariq dáramatlar teńsizliginiń dárejesin sáwlelendiredi. Bul pariq qanshelli úlken bolsa, yaǵnıy Lorenc qıya sızıǵı OE sızıǵınan qanshelli uzaqta jaylassa, dáramatlar teńsizliginiń dárejesi de sonshelli úlken boladı. Eger dáramatlardıń haqıyqıy bólistirilıwı absolyut teń bolsa, bunda Lorenc qıya sızıǵı hárn bissektrisa kósheri bir-birine sáykes kelip, pariq joǵaladı.

Dáramatlar teńsizligin anıqlawda kóbirek qollanılauǵın kórsetkishlerden biri **decil koefficienti** esaplanadı. Bul kórsetkish 10% eń joqarı támiyinlengen xalıqtıń ortasha dáramatları hám 10% eń kem támiyinlengenlerdiń ortasha dáramatı ortasındaǵı salıstırmanı sáwlelendiredi. Mısalı, AQSH hám Ullı Britaniyada bul salıstırma 13:1 ge, SHveciyada 5,5:1 ge teń.

Jalpı dáramattıń xalıq toparları ortasında bólistirilıwın xarakterlew ushın **xalıq dáramatları teńsizligi indeksi (Jini koefficienti)** kórsetkishi qollanıladı. Jini koefficienti 16.1 – sızılmasındaǵı Lorenc qıya sızıǵı menen absolyut teńlik sızıǵı ortasındaǵı maydanniń OFE ushın múyeshlik maydanına salıstırması arqalı anıqlanadı. Bul kórsetkish qanshelli úlken bolsa, yaǵnıy 1,0 ge jaqınlassa teńsizlik sonshelli kúshli boladı. Jámiyet aǵzalarınń dáramatları teńlesip barǵanda bul kórsetkish 0 (nol)ge umıladı. **Jini koefficienti $0 \leq KJ \leq 1$ aralıǵında boladı.** Jini koefficienti 0 ge teń bolǵanda dáramatlar xalıq ortasında teń bólistiriledi, al coefficient 1 ge teń bolǵanda barlıq dáramatlar bir shaxstıń biyliginde boladı. Bul jaǵdaylar gipotetikalıq jaǵdaylar bolıp, olar tek teoriyada ǵana bar. Jini koefficientiniń norması 0,35-0,37 ni quraydı. Sońğı yarım ásir dawamında Jini indeksi Ullı Britaniyada 0,39 dan 0,35 ke shekem, AQSHta bolsa 0,38 den 0,34 ke shekem páseygen. Ózbekistanda bul koefficient 1991-2015- jıllar aralıǵında 0,40 den 0,28 ge shekem páseygen.

Dáramatlardaǵı teńsizlik xalıqtıń kámbaǵal, ortasha jaǵday hám bay qatlamlarǵa ajıralıwına alıp keledi. Adamlardıń bul qatlamlarǵa tiyisiligi túrli ólshemlerge qarap anıqlanadı. Kámbaǵallıq shegarasın **tirishilik mınımumı** belgileydi. Bul mınımum málim mámlekette eń kem degende qansha tovarlar hám xızmetler tutınılıwı múmkin ekenligin bildiredi hám olardıń bazar bahası onıń qunın payda etedi. Kimniń dáramatı sol mınımumnan tómen bolsa, sol kámbaǵal esaplanadı. Mısalı, mámlekette bir aylıq tirishilik mınımumına kiriwshi azıq-awqat bahası 120 dollar, kiyim-kenshek bahası 80 dollar hám xızmetler bahası 50 dollar bolsa, onıń ulıwma qunı 250 dollar boladı. Mıne, usı 250 dollar kámbaǵallıq shegarası boladı, yaǵnıy dáramatı usı summadan kem bolǵanlar kámbaǵallar esaplanadı. Eger dáramat azıq-awqat mınımumın támiyinlewge de jetpese, bunday qatlam júdá kámbaǵal esaplanadı. Biziń joqarıdaǵı Mısalımızda dáramatı 120 dollardan kem bolǵanlar júdá kámbaǵallar toparına kiredi.

Ortasha qatlamlarǵa dáramatı tirishilik mınımumınan joqarı bolǵan, biraq ortasha dáramatlardan asıp ketpegenler kiredi. Joqarıdaǵı Mısalımızdı alsaq tirishilik mınımumı 250 dollar bolǵan halda ortasha dáramat 1400 dollardı quraǵan bolsa, dáramatı sol eki kórsetkish aralıǵında bolǵanlar ortasha qatlamlardı payda etedi. Dáramatı ortashadan joqarı bolǵanlar (biziń Mısalımızda 1400 dollardan kóp bolǵanlar) baylar qatlamın quraydı. Baylardıń ózi ápiwayı baylar hám joqarı baylardan ibarat boladı. Bazar sistemasında baylıqtıń joqarı shegarası bolmaydı. Sol sebepli adamlardı joqarı baylar dep esaplaw ushın dáramattıń eń joqarı dárejesi alınadı. Mısalı, 2017-jılda joqarı baylar qatarına jámi baylıǵı 30 mlrd. Dollardan joqarı bolǵanlar kirgizilgen. Olar multimilliarderlerdi quraǵan.

Xalıqtıń dáramatları boyınsha differenciacyası mámleketiń ekonomikalıq dárejesine hám mámleketiń sociallıq siyasatına baylanıslı. Bul dáreje tómen mámleketlerde differenciaya kúshli bolsa, buı mámleketlerde ol salıstırma hásiz boladı. Ekonomikası tómen mámleketlerde dáramattıń ózi az bolǵanнан, oni kámbaǵallar mápin gózlep qayta bólistiriw qıyın boladı. Baylar dáramatınıń bir bólegin alıp kámbaǵallarǵa beriw baylardıń aktivligin tómenleteri. Ekonomikası kúshli bolǵan mámlekette baylar dáramatınıń bir bólegin kámbaǵallarǵa beriw ekonomikalıq aktivlikke kerı tásir etpeydi, sebebi dáramattıń ózi úlken bolǵanlıqtan onı baylardan shegirip alıw sezilerli bolmaydı.

Mámleketiń ekonomikalıq jaǵdayına qarap xalıqtıń toparlarınıń salıstırması túrlishe boladı. ádette, ekonomikası rawajlanǵan mámleketlerde ortasha qatlam kópshilik bolıp, baylar hám kámbaǵallar aralıǵında turadı.

14.3. Xalıqtıń turmıs dárejesi hám onıń kórsetkishleri

Ekonomikanıń sociallıq nátiyjeligi xalıqtıń abadansılıǵında sáwlelenedi. Abadansılıqtı joqarıda kórip ótkenimizdey ekonomikalıq tárepi boyınsha turmıs dárejesi sáwlelendiredi.

Xalıqtıń turmıs dárejesi mámleketiń social-ekonomikalıq siyasatınıń nátiyjeliliginiń bahalawdıń en áhmiyetli ólshemi. Onı arttırıp barıw sociallıq rawajlanıwdıń tiykarǵı maqseti esaplanadı. <Turmıs dárejesi> túsiniǵi zamanagóy mánieste insan xızmetiniń barlıq táreplerine tiyisli bolǵan keń kólemdegi túsiniq.

Turmıs dárejesi degende, xalıqtıń zárúr Materiallıq hám mádeniy ónimler hám xızmetler menen támiyinlengenlik dárejesi hám de olardı tutınıw dárejesi túsiniledi.

Xalıqtıń turmıs dárejesi onıń turmıs keshiriw ushın zárúr bolǵan Materiallıq hám mádeniy ónimler menen támiyinleniw hám de adamlar turmısınıń bul ónimler menen qanaatlandırılıw dárejesi arqalı payda boladı. Sonıń menen birge, xalıqtıń turmıs dárejesiniń Birlesken Milletler SHólkemi tárepi usınıs etilgen kórsetkishleri sistemsi óz ishine tómendegi toparlardı aladı: tuwiliwshiliq hám óliwshilik dárejesi hám de basqa demografiyalıq kórsetkishler; turmıs keshiriwdiń sanitar-gigienalıq jaqtan shárayatları; azıq-awqat tovarların tutınıw dárejesi; turaq jay shárayatları; maǵlıwmat hám mádeniyat; miynet etiw hám bántlilik shárayatları; xalıq dáramatları hám qárejetleri; turmıs keshiriw qunı hám tutınıw bahaları; transport quralları; dem alıwdı shólkemlestiriw; sociallıq támiynat; insan erkinligi.

Turmıs dárejesi xalıq tutınıwınıń muǵdarı hám sapası menen ólsheniwi gerek. Biraq, tutınılatuǵın Tovar hám xızmetler oǵada kóp bolıp, sapası boyınsha ózgeshelengenlikten hám adamlardıń diydi túrlishe bolıp, olar túrli tovarlardı tańlap alǵanlıqtan xalıqtıń tutınıwın Materiallıq formada (Mısalı, kilogram, metr, kubometr, kilovatt\saat h.t.b) formada ólshep bolmaydı. Bunday ólshem tovarlardıń sapasını esapqa ala almaydı. Mısalı, xalıqtıń jan basına bir jıldı 40 kg mazalı ónimler tutınadv dep oylayıq. Bul ápiwayı qanttan, halwadan, paldan.

shokoladtan hám konfetten ibarat boladı, bulardıń insan ushın paydalılıǵı túrlishe hám olardı bir ólshemge keltiriw tuwrı bolmaydı. Sonlıqtan tutınıwdıń pul-qun formasındaǵı ólshemi qollanladı, sebebi bul tutınıwdıń kólemiń de, sapasını da sáwlelendiredi. Bizge málim, tovar hám xızmetler kóp alınsa hám olar sapalı bolsa, olarǵa pul kóp tólenedi. Jumsalǵan pul muǵdarı tutınıwdı belgileydi hám bul jan basına esaplanadı. Biraq, turmıs dárejesi joqarı bolsa pul dáramatı tutınıwdan awısıp qaladı hám toplawǵa aylanadı. Tutınıw hám toplawdı názerde tutıp turmıs dárejesin real dáramat muǵdarı menen ólshew zárúr boladı. Bizge málim, bazar sistemasına pul dáramatları tán. Biraq, pul dáramatları nominal dáramat esaplanadı, olar bahanı esapqa almaydı, sonlıqtan olardıń muǵdarı óz-ózinen turmıs dárejesin xarakterley almaydı. Haqıyqıy turmıstıń qanday ekenligin real dáramat kórsetedi.

Real dáramat bul – tutınılatuǵın tovar hám xızmetlerde sáwlelenetuǵın dáramat bolıp, málim baha shárayatında pul dáramatlarına bazarda qansha tovar hám xızmetlerdiń berilwın bildiredi.

Real dáramat eki faktorga baylanıslı boladı:

1. Qolǵa tiygen pul dáramatınıń muǵdarı. Bul berilwı zárúr bolǵan pul dáramatınan májbúriy hám iqtıyarlı pul tólemleri alıńǵannan keyin qalǵan dáramat esaplanadı.

2. Pul birliginiń satıp alıw qábileti, bul bolsa bahaǵa salıstırǵanda kerı qatnasta boladı, yaǵnıy baha qımbatlasa ol páseyedi, baha arzanlasa ol artadı. Bunı bir mısalda korip ótemiz. Aytayıq, bir aylıq qolǵa tiygen dáramat 1 mln. sum. Sol pulǵa 300 mın sumhq kostyum, 400 mın sumlıq kurtka, 250 mın sumlıq bas kiyim hám 50 mın sumlıq kóylek alıw múmkin. Baha arzanlasa 250 mın sumǵa kostyum, 350 mın sumǵa kurtka, 200 mın sumǵa bas kiyim hám 40 mın sumǵa kóylek alınsa 160 mın sum awısıp qaladı (1 mln. - 840 mın= 160 mın). Sol pulǵa qosımsha 1 jup ayaq kiyim alıw múmkin. Bunıń menen tutınıw artadı. Eger de baha qımbatlap ketse, tutınıw qısqaradı.

Pul birliginiń satıp alıw qábiletine qarap qolǵa tiygen dáramatqa túrli muǵdardaǵı hám sapası túrlishe bolǵan tutınıw tovarları satıp alınadı. Sonlıqtan real dáramat anıqlanǵanda bahalardıń ózgerisi esapqa alınwı gerek. Bunıń ushın tutınıw tovarları bahasınıń indeksinen paydalanıladı. Bul tovarlardıń quramına kópshilik tutınılatuǵın tovarlar kiredi, olar toplam payda etedi.

Bul toplam tutınıw sebeti dep júrgiziledi. Onıń quramı keńeyip baradı, oǵan jańa tovarlar hám xızmetler kiredi. Bir waqıtları jeke avtomobillerde júriw, kompyuterlerden, uyalı telefon baylanısınan paydalanıw qárejetleri tutınıw sebetine kirmegen. Házirgi waqıtta bolsa olar ádettegi tutınıw tovarlarına aylanǵan. Sonlıqtan olar rawajlanǵan mámleketlerde tutınıw sebetine kiredi.

Tutınıw sebetin payda etiwshi tovar hám xızmetler toplamınıń jámi bazar bahası, yaǵnıy olardı satıp alıwǵa ketetuǵın pul muǵdarı tirishilik qumı dep júrgiziledi.

Tutınıw sebetine kirgen jámi tovarlar hám xızmetler bahasınıń ózgerisine qarap tutınıw tovarları bahasınıń indeksi anıqlanadı. Mısalı, tutınıw sebetindegi tovarlar hám xızmetlerdiń jámi bahası 2016-jili 1,50 mln., 2017-jili 1,65 mln. hám 2018-jili 1,45 mln. sumdı quraǵan. Eger 2016-jilǵı bahanı 100 dep alsaq, 2017-jilǵı baha 110 ($1,65/1,50 \times 100 = 110$), 2018-jilǵı baha bolsa 96,66 ($1,45/1,50 \times 100 = 96,66$) boladı.

Real dáramattaǵı (I_r) ózgerislerdi anıqlaw ushın qolǵa tiygen pul dáramatları bahalar menen salıstırıladı. Buniń ushın pul dáramatlarınń indeksi (I_i) bahalar indeksine (P_i) bólinedi. Bunda $I_r = I_i / P_i$; payda boladı. Joqarıdaǵı misalǵa qaytsaq, 2016-jili úy xojalıǵınıń qolına tiygen pul dáramatı 1,6 mln. (100), 2017-jili 1,8 mln. (112,5) hám 2018-jili 2,0 mln. (125,0) sumın bolǵan. Endi bunı bahalar indeksine bólemiz:

$$2016\text{-j.} - (100,0/100,0) = 1,0;$$

$$2017\text{-j.} - (112,5/110,0) = 1,02;$$

$$2018\text{-j.} - (125,00/96,66) = 1,29$$

Demek, bunda real dáramatınń ósıwı baqlanadı ($1,29 > 1,0$).

Turmıs dárejesi adamlardıń turmıs tárizi menen tıǵız baylanıslı. **Turmıs tárizi – bul adamlardıń (jámiyet, sociallıq qatlam, shaxstıń) milliy hám jer júzilik kólemdegi turmıs xızmetiniń túri hám usılların sáwlelendiriwshi social – ekonomikalıq kategoriya.** Turmıs tárizi turmıslıq xızmetiniń túrli táreplerin óz ishine qamtıp aladı, yaǵnıy:

- miynet hám onı shólkemlestiriwdiń sociallıq formaları;
- turmıslıq hám bos waqıttan paydalanıw formaları;
- sıyasıy hám jámiyetlik turmısta qatnasıw;
- Materiallıq hám mádeniy mıtájliklerdi qanaatlandırıw formaları;

- adamlardıń kúndelikli turmıstaǵı miñez-qulıq normaları hám qaǵıydaları.

14.4. Mámlekettiń sociallıq siyasatınıń tiykarǵı baǵdarları

Bazar ekonomikasınıń sociallıq baǵdarlanǵanlıǵı ekonomikalıq siyasatın sociallıq siyasat penen úziksiz baylanısta bolıwın talap etedi. Ekonomika jámiyetlik rawajlanıw ushın zárúr bolǵan Tovar hám xızmetlerdi jaratıp berse, óz gezeginde sociallıq mashqalalardıń sheshiliwı insan kapitalınıń rawajlanıwı arqalı ekonomikalıq ósiwge xızmet etedi. Miñe, usınday baylanıstıń real turmısta bolıwı ekonomikalıq hám sociallıq siyasatın uymınlasıwın talap etedi.

Mámlekettiń sociallıq siyasatı – bul insannıń turmıslıq máplerin júzege shıǵarıw, insandı qorǵaw hám onıń jetilisiwine qaratilǵan siyasat.

Onıń maqseti massalıq abadanshılıqtı arttırıwǵa járdem beriwden ibarat. Bul siyasatta jumıs penen bántlilik dárejesin belgilew, mińimal is haqını ornatiw, kámbaǵallıq shegaraların anıqlaw, tirishilik mińimumını belgilew, sociallıq járdem normaların anıqlaw sıyaqlı usıllar qollanıladı. Onıń tiykarǵı baǵdarları bántlilik, dáramat hám sociallıq járdem siyasatları esaplanadı.

Bántlilik siyasatı. Bul miynetke qábiletli hám jumıs islewdi qálewshi adamlardı jumıs penen támiyinlew, sol arqalı olarǵa ózin-ózi baǵıw ushın imkanıyat jaratıwdı gózlegen siyasat esaplanadı. Usı siyasatqa tiykarlanǵan halda mámleket jańa jumıs orınların jaratıw, bar bolǵan jumıs orınlarınan tolıǵıraq paydalanıp sol jerde bánt bolǵanlardı kóbeytiw jolınan baradı. Jańa jumıs orınların jaratqan firmalardı salıq jeńillikleri yamasa subsidiyalar beriledi. Bir jumıs orında eki smenada islewdi shólkemlestirip 2 adamdı bánt etken firmalar da mámlekettin finanslıq járdem aladı. Sonday – aq, jańa jumıs orın jaratıp, onı zamanagóy texnologiyalar menen úskenelep sol jerdegi jumıs ónimin hám soǵan muwapıq alınatuǵın dáramattı joqarılatıwǵa erisken firmalar da xoshametlenedi. Bántlilik mashqalasınıń keskinligine qarap onı sheshiwdiń málim usilina ústinlik beriledi. Tómen rawajlanǵan mámleketlerde jumıssızlar oǵada kóp bolǵanlıqtan bántlilik siyasatı hár qanday jumıs orın, hátteki ónimdarlıǵı tómen jumıs orınların jaratılıwın gózleydi, sebebi bul orınlar arzan turadı. Kerisinshe, ekonomikası rawajlanǵan mámleketlerde qanıgeli miynetti bánt etiwshi

ónimdarlığı joqarı jumıs orınların, olar qimbat tursa da jaratıwǵa úlken itibar qaratiladı. Ózbekistandaǵı bántilik siyasatında da arzan jumıs orınların jaratıwǵa ústinlik beriledi, dıyqan hám fermner xojalıǵında. kishi bizneste jumıs orınların jaratıwdı mámleket kreditler menen xoshametleydi. Ózbekistannıń mámleketlik byudjetinde arnawlı bántilik fondı bar bolıp, onıń esabınan jumıs orınları jaratıladı. jumıssızlarǵa napaqa beriledi hám jumıssızlar jańa kásiplerge úyretiledi. Mámleket esabınan finanslastırılatuǵın fondların qarjıları da jańa jumıs orınların jaratıwǵa jiberiledi.

Bántilik siyasatı barlıq jumıs islew qábileti bar bolǵanlardı jumıs penen támiyinlep, 100% bántilikke erisiwdi gózlemeydi, sebebi bul múmkin emes. Usı siyasat rawajlangan mámleketlerde tolıq bántilikti gózleydi, al bul miynet etiw jasındaǵı xalıqtıń 94% iriń bánt bolıwın bildiredi. Ekonomikası tómen rawajlangan mámleketlerde tolıq bántilikke erisip bolmaǵanlıqtan jumıssızlıq mashqalasın ilajı barınsha jumıstıw gózlenedi.

Dáramatlar siyasatı mámlekettiń sociallıq siyasatınıń áhimiyetli buwını bolıp, mazmunı boyınsha dáramatlardıń bólistirilıwın tártipke salıwǵa qaratilǵan siyasat esaplanadı. Bul siyasatta jamiyetlik salıqlar, sociallıq dotaciýalar hám byudjet transfertleri sıyaqlı qurallar qollarıladı. Bántilikti, pensiya menen támiyinlewdi hám miynetniń sociallıq qamsızlandırılın támiyinlew ushın firmalardan olar ajıratqan miynet haqı summasınan jamiyetlik salıqlar óndiriledi. Olardıń bir bólegi mámleket tárepinen jumıssızlıq napaqası jumıs qábiletin waqtınsha joǵaltqanlarǵa dáramat sıpatında beriledi.

Dáramat siyasatı salıqlardı progressiv, yaǵnıy dáramat muǵdarına qarap artıp barıw formasında belgileydi. Kóp dáramat alǵanlar úlken salıq tóleydi. Sol jol menen toplanǵan pul mámleketlik byudjetke toplanıp mıtájlerge járdem sıpatında bólistiriledi.

Dáramat siyasatı qarıyalardı pensiya menen támiyinlewdi de gózleydi. Sol maqsette 2 túrli pensiya sistemasi shólkemlestiriledi. Birinshisi, **birge islew sistemasi** bolıp, oǵan muwapıq jumıs islep atırǵanlar dáramatınıń bir bólegi alınıp, qarıydarlarǵa mámleketlik pensiya sıpatında beriledi. Ekinshisi, **toplanǵan pensiya sistemasi** bolıp, oǵan muwapıq hár bir islewshi jumıs islep atırǵan waqtındaǵı dáramatınıń bir bólegin pensiya fondına ótkeriw arqalı pensiya pulın ózi tólep baradı hám qartayǵan waqtında aladı. Bul fondqa ajratılǵan puldıń bir bólegin islewshiler berse, ekinshi bólegin bolsa firmalar

tóleydi. Alınatuǵın pensiya toplanǵan puldan kóp boladı, sebebi toplanǵan pul iske salınıp jıl sayın kóbeyip baradı.

Sociallıq qorǵaw siyasatı. Bul xalıqtıń tómen qatlamlarına járdem beriw, olardı qollap-quwatlap turıw siyasati esaplanadı. Oǵan muwapıq ózi islep pul tabıwǵa qábiletli bolmaǵan adamlarǵa byudjet esabınan pul menen hám Materiallıq formada járdem kórsetiledi. Dáramatı tómen adamlar salıqlardan azat etiledi, olarǵa túrli napaqalar berip turıladı. Matáj adamlarǵa pulsız azaq-awqat ham kiyim-kenshek tarqatıladı, pulsız jataxanalar ajratıladı. Sociallıq járdemniń dárejesi mıtájlerdiń sanına hám mámlekettiń finanslıq imkaniyatlarına baylanıslı boladı.

Sociallıq járdem saylanba tárizde xalıqtıń mıtáj bolǵan qatlamlarına da kórsetiledi. Batıs mámleketlerinde turaq jay satıp alıw ushın bankten alınǵan kredit procentleriniń bir bólegin mámleket tóleydi. Sonday-aq, mámleket emleniw ushın alınǵan kredittiń procentin de ózi tólep beredi. Ózbekstanda mámleket kommunallıq xızmetlerdi xalıqqa arzan bahada jetkerip beriw ushın olardıń xalqtan alınatuǵın bahası menen haqıyqıy bazar bahasa ortasındaǵı ayırmashılıqtı byudjet esabınan qaplaydı, xalıqtıń málim qatlamlarına, kommunallıq xızmetlerdiń bahasınıń artıwı menen kompensaciýalar tóleydi.

Mámleket túrli sociallıq baǵdarlamalardı islep shıǵıp, olardı finanslastıradı. Bular arasında kámbaǵallarǵa járdem beriw baǵdarlamaları ayırıqsha orın iyeleydi. Bul baǵdarlamalarda kámbaǵallarǵa napaqa beriw, olardı turaq jay hám jumıs penen támiyinlew, olarǵa pulsız medicinalıq xızmetler kórsetiw, olardı jańa kásiplerge tayarlawǵa járdem beriledi. Bul baǵdarlamalardıń ámelge asırılıwı kámbaǵallıqtı saplastıra almaydı, biraq onıń qisqartılıwına alıp keledi.

Sociallıq siyasat jamiyettegi teńsizliktiń hádden tısqarı artıp keetiwine jol qoymawı kerek. Bul siyasat Ózbekstanda xalıqtıń dáramatı kóp bay qatlamlarına hám kámbaǵallarǵa ajralıwınıń aldın aladı. Dáramatlardı baylar menen kámbaǵallar ortasında qayta bólistiriw arqalı teńsizlik qisqartıladı. Dáramatlardıń baylar qolında toplanıwı málim normada bolıwı támiyinlenedi. Dáramatlardıń parıqlanıw shegarası da belgilenedi. Oǵan muwapıq baylar hám kámbaǵallar dáramatı ortasındaǵı parıq aldın aytıp ótkemizdey 13-15

eseden aspaı kerek. Aytılğan teńsizlik norması maqul esaplanadı. sociallıq siyasat sonı mólsherge aladı.

Sociallıq siyasat dáramatlardı tártipke salıw ham sociallıq járdemdi shólkemlestiriw arqalı jámiyettegi sociallıq garmoniyanı, yaǵnıy túrli toparlardıń birligin támiyinleydi. Buniń menen sociallıq jánjellerdiń aldı alınadı, jámiyetlik tinshlıq bolsa ekonomikalıq ósiw ushın shárayat jaratıp beredi.

Tayanısh túsinipler

Dáramat, xalıq dáramatı, nominal dáramat, iqtıyardaǵı dáramat, real dáramat, dáramatlar teńsizligi, <Decil> koefficienti, <Jini> koefficienti, Lorenc qıya sızıǵı, turmıs dárejesi, turmıs tárizi, sociallıq siyasat, dáramatlar siyasatı, bántlilik siyasatı, sociallıq qorgaw siyasatı, pensiya, napaqa.

Qadaǵalaw sorawları

1. Xalıq dáramatları, olardıń túrleri hám qalıplesiw dereklerin túsindiriniń.
2. Xalıq dáramatlarıń dárejesine qanday faktorlar tásir kórsetedi?
3. Dáramatlar teńsizliginiń tiykarǵı sebeplerin sanań hám olardıń mánisin túsindirip beriniń.
4. Lorenc qıya sızıǵı neni ańlatadı? Onıń mánisin mısallarda túsindiriniń.
5. Dáramatlar teńsizligin anıqlawda <Decil> hám <Jini> koefficientleriniń áhmiyetin túsindiriniń. Olar qalay anıqlanadı?
6. Turmıs dárejesi degenimiz ne hám ol qanday kórsetkishler sisteması menen xarakterlenedi?
7. Mámleketniń sociallıq siyasatınıń tiykarǵı baǵdarların sanap beriniń hám olardıń mazmunın túsindiriniń.
8. Pensiya hám napaqanıń ózgesheliklerin túsindiriniń.
9. Ózbekistanda xalıqtı sociallıq qorgaw boyınsha islenip atırǵan ilajlar haqqında túsiniplik beriniń.
10. Tutınıw sebebi hám onıń áhmiyeti haqqında túsiniplik beriniń.

5-MODUL. JER JUZLIK HOJALIQ HAM XALIQ ARALIQ EKONOMIKAQLI QATNASIQLAR

15-TEMA. JER JUZLIK XOJALIQ HAM XALIQARALIQ EKONOMIKALIQ QATNASIQLARDIÑ RAWAJLANIWI

15.1. Jer júzilik xojalıqtıń qalıplesıwı hám rawajlanıwı . Globalıasıw processiniń mánisi hám tiykarǵı belgileri

“Jer júzilik xojalıq”, “Dúnya ekonomikası”, “Pútkil dúnya xojalıǵı” túsinipleri birdey mánisti ańlatıp, ayırım dereklerde olardıń keń hám qısqa yamasa tar mánisleri bir-birinen parıqlanadı. Keń mánisine muwapıq, jer júzilik xojalıq – bul jer júzindegi (dúnyadaǵı) barlıq milliy ekonomikalardıń jıyındısı. Qısqa yamasa tar má nisine muwapıq jer júzilik xojalıq – bul milliy ekonomikalardıń tek sırtqı dúnya menen óz ara baylanısta bolǵan bólimleriniń kompleksi. Biraq, bul mánis ortasındaǵı ayırmashılıq bargan sayın sezilmey qaladı, sebebi barlıq mámleketlerde sırtqı dúnya menen tuwrıdan-tuwrı yamasa qosımsha tárizde baylanısqa kirispegen taraw hám salalar kemeyip barmaqda. Jer júzilik xojalıq uzaq dáwirler dawamında qalıplesip hám rawajlanıp keldi. Onıń qalıplesiwın tómendegi bes basqıshqa ajratıp kórsetiw múmkin :

Birinshi basqısh XVI ásirleri óz ishine aladı. Bul basqısh mámleketler ortasındaǵı turaqlı tovar almasıwı xalıqaralıq sawdanıń payda bolıwı hám rawajlanıwına alıp keldi.

Ekinshi basqısh XVII ásirniń birinshi yarımı – XIX ásirde óz ishine aladı. Bul basqısh jer júzilik kapitalistik bazarıń qalıplesıwı, xalıqaralıq miynet bóliniwshiliginiń rawajlanıwı, jer júzilik sawdanıń xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń forması sıpatında rawajlanıwı, milliy tovarlar eksportınıń kobeyıwı menen xarakterlenedi.

Jer júzilik xojalıqtıń rawajlanıwındaǵı **úshinshi basqısh XX ásirniń baslarınan ortalarına shekemgi dáwirde (I hám II jer juzilik urisları dáwirin)** óz ishine aladı. Bul dáwir dúnya mámleketleri ekonomikasınıń 1920 jıldan keyingi jedel rawajlanıwǵa qaramay xalıqaralıq finans sistemasınıń joqarı dárejede turaqsızlıǵı, industrial mámleketlerden uzaq múddetli kapitallardıń shıǵıp keetiwı menen ajralıp turadı.

Jer júzilik xojalıqtıń rawajlanıwındaǵı tórtinshi basqısh XX ásirdeń 50-jıllarınan (II jer júzilik urısınan aqırlarınan) baslanıp, 90 jıllardıń birinshi yarımına shekem dawam etti. Bul dáwir xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqları qaytadan jolǵa qoyıw yamasa jańa xalıqaralıq ekonomikalıq tártipti qalıplestiriw dáwiri sıpatında xarakterlenedi.

Jer júzilik xojalıqtıń besinshi – zamanagóy rawajlanıw basqıshı XX ásirdeń 90-jıllarınan baslanadı. Oz ara ekonomikalıq jarden keńesi burınǵı Sovet Awqamınan tarqalıwı, Shıǵıs hám Oraylıq Evropa mámleketleriniń bazar ekonomikasınan óetiwı, xalıqaralıq integraciya procesleriniń kúsheyiwı hám xalıqaralıq korporacijalardıń jer júzilik subyekti sıpatında rólinin artıp barıwı jer júzilik xojalıqtıń zamanagóy rawajlanıw basqıshındaǵı tiykarǵı faktorlar esaplanadı .

Demek, zamanagóy jer júzilik xojalıq – bul bazar ekonomikasınıń obyektiv nızamlarına boysınıwshı xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar arqalı óz ara baylanısqa xojalıqlar jıyındısı sıpatındaǵı global ekonomikalıq organizm esaplanadı.

Jer júzilik xojalıqtıń subyektleri bolıp tómendegiler esaplanadı milliy ekonomikalıq transmilliy korporacijalar (TMK) integraciyalıq birlespeler xalıqaralıq shólkemler.

Milliy xojalıqlar hám olar ortasındaǵı ekonomikalıq baynanıslar negizinde qaliplesken jer júzilik xojalıqtıń tiykarında xalıqaralıq miynet bóliniwshiligi jatadı.

Xalıqaralıq miynet bóliniwshiligi (XMB) ayırım mámleketlerdeń Tovar

hám xızmetleriniń málim túrlerin islep shıǵarıw boyınsha qanıygelesiwdi sawlelendiredi. Ayırım mámleketlerdeń bunday qanıygelesiw ónimleri ústin darejede eksportqa baǵdarlangan xalıqaralıq qanıygelesken tarawlardıń qanıygelesiwine alıp keledi.

Ekonomikalıq turmıstıń birlesiwı menen bir qatarda globallasıw processı de ahmiyetli ornı iyeleydi. Bul hár eki túsinik óz ara baylanıslı bolıp, olar jer júzilik xojalıq subyektleriniń ulıwmalıq maqsetlerine erisiw jolındaǵı háreketleriniń birlesiw processin sawlelendiredi.

Globallasıw procesi zamanagoy jer júzilik xojalıqtıń ahmiyetli tendenciylarınan biri esaplanadı. Globallasıw (latinsha globus – jer sharı) hár bir mámlekettiń milliy ekonomikasınıń jer júzilik ekonomikanıń bir bólegine aylanıp, ondaǵı ózgerislerdiń tikkeley tásirine beriliwı esaplanadı.

Jer júzilik xojalıqtıń globallasıwı – bul dúnya ekonomikasınıń tovarlar, xızmetler, kapital, jumıs kúshi hám texnologiyalardıń birden-bir bazarına aylanıw procesi.

Globallasıw processiniń tómendegi baǵdarların ajratıp kórsetiw múmkin.

Birinshi baǵdar – **menshik qatnasıqlarınıń globallasıwı .**

Házirgi waqıtta menshiklik ózlestiriwdiń mámleketler shegarasınan shetke shıǵıwı, kóplegen mámleketlerdiń qatnasıwı tiykarında júz beriwshi kórinisler háreket etpekte. Bularǵa transmilliy korporacijalar (TMK), sonday-aq, TMK niń xalıqaralıq birlespelerin misal etip ketiw múmkin.

Ekkinshi baǵdar – **kooperaciya hám miynet bóliniwshiligin salıstırmalı joqarı darejeye óetiwı.** Joqarı darejede rawajlangan mámleketler házirgi zaman quramalı miynet kooperaciyasına tán bolǵan xojalıqtıń óz ara baylanıslarınıń júda

úlken tarawına kirisip ketken. Eń quramalı texnikalıq qurallardı jaratıwda túrli mámleketlerden jetkerip beriliwshi kóplegen tutastırıwshı bóleklerden paydalanıladı. Misalı, AQSH “Boing “ samolyotın islep shıǵarıwda tutastırıwshı bólek hám detalların mıńǵa jaqın sırt el firmalarınan aladı.

Úshinshi baǵdar – **xojalıqtı shólkemlestiriwdiń jańa formalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı.** Jer júzinde xojalıq baylanısların shólkemlestiriw formalarınıń túpkilikli ózgeriwı kóp tárepten informaciyalardı tarqatıwdıń globallasıwı menen baylanıslı. Sonıń ishinde, jańa ásimizdiń dáslepki dáwiri ushın tómendegi proceslerin boladı : a) pútkil dúnyanı tolıq kompyuterlestiriwdi talap etiwshi global informaciya sistemaları (Internet sıyaqlı) jáne de rawajlanadı ; b) jasalma joldaslardıń imkanıyatlarınan paydalanıwdıń jańa sisteması uyalı telefon baylanısınan jasalma joldaslar arqalı támiynlewshi global baylanısqa ótiw imkanıyatın beredi ; v) adamzat asıq informaciyanıń jańa jámiyet tárepke umtıladı; g) Internet arqalı sawda sisteması keń rawajlangan.

Tórtinshi baǵdar – **xalıqaralıq ekonomikalıq shólkemlerdiń tártipke salıwshı ról rawajlanadı.** Jer júzilik xojalıq subyektleriniń óz ara baylanıslılıǵınıń keńeyiwı hám kúsheyiwı global mashqalalardı sheshiwde barǵan sayın kóbirek mámleketlerdiń qatnasıwın talap etedi. Bul mashqalalardıń quramalasıwı olardıń óz waqtında hám tezlik penen sheshiliwinde húkimetler aralıq hám húkimetlik emes (óndiriwshiler,

kompaniyalar hám firmalar, ilimiy jámiyetler hám basqa shólkemlerdin birlespeleri) xalıqaralıq ekonomikalıq shólkemlerdin xızmetin zárúrlikke aylandıradı.

Sunday-aq, jer júzilik xojalıqtın globalasıw procesleriniń **qarama-qarsılıqlı (keri) tárepleri** de bar. Bul qarama -qarsılıqlardıń tiykarǵıları tómendegilerden ibarat :

1) túrli mámleketlerdegi ekonomikalıq rawajlanıwdın bir tegis emesligi .

2) bay hám kámbaǵal mámleketler ortasındaǵı ayırmashılıqtın kúsheyıwı .

3) ekologiyalıq buzılıw qáwıpleriniń kúsheyip barıwı .

4) túrli mámleketlerde xalıq sanınıń ózgeriwiniń parıqlanıwı.

15.2. Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń mazmunı hám formaları

Jer júzilik xojalıq quramalı Sistema bolıp esaplanadı. Túrli milliy ekonomikalardıń barlıq kompleksli tovarlar, xızmetler hám óndiris faktorlarınıń háreketi menen bekkemlengen boladı. Sonıń tiykarında mámleketler ortasında xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar júzege keledi.

Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar (ayırım jaǵdaylarda olardı sirtqı ekonomikalıq baylanıslar, jer júzilik xojalıq baylanıslar dep te ataladı .) – bul dúnyanıń túrli mámleketleri ortasındaǵı xojalıq baylanıslarınıń kompleksi.

Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar tómendegi formalarda payda boladı:

- Tovar hám xızmetlerdin xalıqaralıq sawdası;
- Kapital hám sirt el investiciyalarınıń háreketi;
- Jumıs kúshiniń xalıqaralıq migraciyası;
- óndiristiń mámleketler aralıq kooperaciyası;
- Ilim hám texnika tarawındaǵı almasıw;
- Xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqları.

Tovar hám xızmetlerdin xalıqaralıq sawdasi eń dáslep milliy xojalıqlardıń xalıqaralıq miynet bóliniwshiligindegi qatnasıwına baylanıslı. Xalıqaralıq miynet

bóliniwshiliginiń rawajlanıwı nátiyjesinde jer júzilik bazar qalıpesedi. Jer júzilik bazarǵa Tovar hám xızmetlerdin xalıqaralıq

háreketi sıpatında qaraw múmkin. Jer júzilik bazar óziniń rawajlanıwında bir qatar basqışlardan ótti, olardan hár biri milliy xojalıqtın xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlarǵa tartılıwınıń málim darejesi menen xarakterlenedi. Tovar hám xızmetlerdin xalıqaralıq sawdasi hám de jer júzilik bazardıń tiykarǵı belgi hám ózgesheliklerin 21-temada keńrek kórip shıǵamız.

Kapitaldıń xalıqaralıq háreketi – bul kapitaldıń sirt elge jaylastırılıwı hám háreket etiwı. Bir jerde kapital kóp bolıp, ol sirtqa shıǵarılsa, basqa jerde ol jetspegenlikten sirttan kirgiziledi .Kapitaldıń sirttan kirgiziliwı onnan mámleket ishindegi salıstırǵanda kóbirek payda alıw ushın júz beredi. Kapitaldı kirgiziwden maqset onıń qatnasıwında milliy ekonomikanı rawajlandırıwdan ibarat.

Kapitaldı shıǵarıw hám kirgiziw túrlishe jollar hám qurallar menen ámelge asiriladı. Sirtqa mámleket kapitalı shıǵarılganda bir húkimet basqasına qarız beredi. Jeke kapitaldı firmalar, túrli finanslıq koorporaciyalar hám bankler shıǵaradı. Jeke kapitaldı sirtqa shıǵarıp onı mámleketler boyınsha bólistiriwde transmilliy koorporaciyalar jetekshilik etedi olardıń qatnasıwında jeke kapitaldıń -bólegi shıǵarıladı.

Sirtqa kapital shıǵarıwdın 2 tiykarǵı usılı bar :

1.Kapitaldı sirt elge tuwrıdan-tuwrı investiciyalaw.Bul usıl sirt elde kárxanalar qurıw, mámlekettedi firmalardıń bólimleri hám shaqapshaların ashıw, sirt eldegi kárxanalardi satıp alıw, ol jerde óz bankleriniń bólimlerin ashıw yamasa jańadan bank shólkemlestiriw arqali ámelge asiriladı. Mısalı, Germaniyadaǵı “Folksvagen “ avtomobil koorporaciyası Latin Amerikasi mamleketlerinde óz zavodların ashqan. Yaponiyadaǵı “Toyota “ avtomobil kompaniyasınıń AQSH ta zavodları bar. AQSH daǵı “Ford “ kompaniyasınıń bolsa Batis Evropada,

ózbekistanda “Djenerl Motors “ avtokompaniyasındaǵı zavodları bar. Kapital shıǵarıw túrli mámleketler firmalarınıń qosılıp ketiwı, milliy hám sirt el kapitaliniń qatnasıwındaǵı qospa, yaǵniy sheriklik kárxanalarınıń ashılıwı formasında boladı. Mısalı, ózbekistanga sirt el kapitalı kirip kelıwı tiykarınan qospa kárxanalardi shólkemlestiriwden ibarat 2018 jıldıń maǵliwmatlar boyınsha Qaraqalpaqstan Respublikasi boyınsha jumıs alıp barıp atırǵan sirt el kapitaliniń qatnasıwındaǵı kárxanalar sanı 121 ge jetti. Sonıń 74i qospa kárxana, 47 i sirt el kárxanası. Olardan 35i 2018 jili dúzilıdi. Olar óz ishine farmaceutika,

azıq-awqat, neft-gaz, jeñil sanaat, qurılıs materialların islep shıǵarıw tarawların, sonday-aq, xızmet kórsetiw tarawın qamtiydi.

2.Portfel investiciyaların jaylastırıw. Bul usıl sirt el kompaniyalarınıń akciya hám obligaciyaaların bir bólegin satıp alıw formasında júz beredi. Bunda sirt eldiń finanslıq aktivleri bir qoldan basqa qolǵa ótedi. Bulardı alǵanlar sirt eldegi firmaların sheriklerine aylanadı. Sonday jol menen bankler, finans kompaniyalarınıń bahalı qaǵazları da qolǵa alınadı.

Aytılǵan 2 usıl quralında isbilermenlik kapitali sirtqa shıǵadı. Sirtqa qarız (ssuda) kapitalin shıǵarıw da eki usıl menen ámelge asiriladı. **Birinshiden**, sirt elge tuwrıdan-tuwrı qarız beriw. Bunday qarızdı húkimetler hám iri bankler beredi. Qarız beriwshilerdi **donorlar**, yaǵniy qan beriwshiler dep júrgizedi. Qarızdı qabil etkenlerdi **qarızdarlar** dep ataydı. Ekinshisi, sirt eldegi firmalar hám húkimetlerdiń shıǵarǵan obligaciyaaların satıp alıw arqalı olarǵa qarız beriw. Sirt elge isbilermenlik kapitali shıǵarılǵanda onıń qollanılıwın iyeleri qadaǵalaydı. Sirt elge qarız kapitali shıǵarılǵanda onıń qalay paydalanıwın qarızdarıń ózi sheshedi.

Waqıt ótip jaǵdaydıń ózgeriwı menen kapitaldıń mámleketker aralıq háreketi ózgeredi. XX ásirdiń 70 jıllarına shekem kapital ekonomikasi rawajlangan mámleketlerden shıǵıp, tómen rawajlangan mámleketlerge jiberilgen. Keyingi waqıtta kapitaldıń rawajlangan mámleketler ortasında bólistirilıwı júz bermekte, sebebi kapitaldı joqarı texnologiyalı, kóp ilim talap etiwshi ónim hám xızmetlerdi jaratiwǵa qoyıw úlken payda bere basladı. Bunday jaǵday rawajlangan mámleketlerde bolǵanlıqtan olar bir-birine kapital shıǵara basladı. Hátteki resurslar (Mısalı, neft) satıwdan bayıp ketken mámleketler óz pulin, bulardı **neftdollar** dep ataydı, rawajlangan mámleketlerge kapital etip qoya baslaydı.

Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń bir qansha quramalı táreplerinen biri **jumıs kúshiniń xalıqaralıq migraciyası** esaplanadı. Migraciya sózi latinsh “migration” sózinen alınǵan bolıp, “kóship júriw” degen mánieste bildiredi.

Jumıs kúshiniń dúnya kólemińde bir jerden basqa jerge kóship ótiwı xalıqaralıq jumıs kúshiniń migraciyası dep ataladı.

Dúnya ámeliyatınıń kórsetiwinshe, xalıqaralıq jumıs kúshiniń migraciyası

tómendegi sebeplerge baylanıslı júz beredi :

Mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanıwı darejeleriniń túrlishe bolıwı;

Miyet haqınıń muǵdarında ortasha milliy ózgesheliklerdiń bar ekenligi;

Jumıssızlıqtıń bar ekenligi;

Kapitaldıń xalıqaralıq háreketi hám transmilliy korporaciyaaların xızmeti.

Xalıqaralıq jumıs kúshiniń migraciyası tiykarǵı eki strukturalıq bólimdi óz ishine alağı : immigraciya ham qabiletli xalıqtıń mámleket aymaǵına basqa mámleketlerden kóship kelıwın. **emigraciya** miyette qabiletli xalıqtıń mámleket aymaǵınan basqa mámleketlerge kóship keetiwin bildiredi. Sonday-aq, xalıqaralıq migraciyasında migracion qaldıq, “ aqıl miyettiniń aǵıp ótewı”, reemigraciya

túsinikleride qollanıladı. **Migracion qaldıq** -immigraciya hám emigraciya muǵdarı ortasındaǵı parıq. **“Aqıl miyettiniń aǵıp ótewı”** -joqarı mamana qaniygelerdiń mámleketler aralıq migraciya.

Migraciya xalıqaralıq miyette bazarı arqalı júz beredi. XXI ásirge kelip jer júzinde 4 miyette xalıqaralıq bazarı qalıplesken bolıp, olar Arqa Amerika, Evropa Latin Amerikasi hám Jaqın Shıǵıs bazarlarınan ibarat. Miyette bazarınıń tovarlar bazarınan tiykarǵı ózgesheligi sonnan ibarat, bul jerde miyette bir den-bir jer júzilik bahası qalıplespeydi, bul baha mámleketler boyınsha parıqlanadı. Bul jerde túrlı ashıq hám jasirın isleytuǵın firmalar háreket etip, olar jumıs isleymen degenlerge jumıs, miyette talapker firmalarǵa jumıs kúshin tawıp beredi. Xalıqaralıq miyette migraciyası 2 túrlı boladı :

1.Ashıq- áshkara migraciya. Bul migraciya bar bolǵan nızamlarǵa muwapıq hám belgilengen tártipke jumıs kúshiniń bir mámleketten basqasına kóship ótewı. Mısalı, Evropa awqamına kirgen mámleketlerdiń birewinen ekinshisine jumıs kúshiniń erkin ótewine jol beriledi.

2. Jasirın migraciya. Bunda jumıs islewge qabiletli hám oǵan qálewi bar adamlar migraciyası nızamlarǵa qarsi túrde (nızamsız halda), jasirın firmalar járdemińde júz beredi.

Migraciya aǵımı jumıs kúshin jetkerip beriwshi mámleketlerden oǵan talapker mámleketler tárepke qaray baradı. Birinshi topar mámleketler ádette ekonomikasız otómen mámleketler bolıp, bul jerde jumıs kúshiniń usınısı artıqsha boladı. Ekinshi topar mámleketler ekonomikalıq jaqtan rawajlangan bolıp, bul jerde xalıq ekonomikaǵa

salıstırǵanda oǵada áste ósedi yamasa ulıwma kóbeymeydi. Olarǵa miynetke artıqsha talap payda boladı hám bul miynet migraciyası sebepli qanaatlandırıladı. Miynet migraciyası rawajlangan mámleketler ortasında da boladı. Bunıń sebebi jumıssızlıqtıń bar bolıwı hám túrli mámleketlerde jumıs islep pul tabıwdıń túrlishe bolıwı esaplanadı. Misal, Germaniyada miynet haqı joqarı bolǵanlıqtan Turkiya hám Gollandiyadaǵı jumısshı yamasa xızmetshı sol jerge barıp isleydi. Sirttan kelgen jumısshı-xızmetshiler migrantlar esaplanadı. Olardıń quramındaǵı jasirin migrantlar sociallıq jaqtan huqıqsız boladı, olar awır hám kem haqı tólenetuǵın jumıslarda bánt boladı. Jumıs kúshiniń migraciyasında aqıl miynet adamları (alimlar, injenerler, mádeniyat xızmetkerleri, baǵdarlama dúziwshiler hám konstruktorlar) ayırıqsha orın iyeleydi. Olardıń basqa mámleketke jumıs islewi ushın barıwı **aqıl miynetinińaǵıp ketiwı** dep ataladı. Miynet haqı az hám dóretiwshilik ushın qolaylı shárayat bolmaǵana mámleketlerdegi aqıl miyneri wákilleri shárayatı jaqsı mámleketlerge kóship ótedi. Nátiyjede aqıl potencialiniń bólistirilıwı júz beredi. Bul haqqında Nobel siyılıǵı jeńimpazları arasında ótmishde sirttan kelgen alimlar saniniń artıp barıwınan derek beredi.

Xalıqaralıq jumıs kúshi migraciyasınıń jedel pátlerde rawajlanıwına tásir kórsetiwshı faktorlardan biri demografiyalıq factor esaplanadı. Atap aytqanda, házirgi waqıtta Batıs Evropa xalıqınıń qartayıp barıw mashqalası háreket etedi. Bul aymaqta 2004- jilda xalıqtıń hár altınshısı 65 jasta bolǵan bolsa, 2020-jilda hár besinshısı, 2050- jilda bolsa hár tórtinshısı, bálkim hár úshinshısı sol jasta boladı hám olardıń jámi xalıq sanındaǵı úlesi bolsa 50% ten artıp ketedi. Sonday-aq, Evropa awqamı xalıqınıń 30-45% i 30-45 jasta miynet bazarınan shıǵıp ketpekte, 65-69 jastaǵı xalıqtıń ishinde bolsa 10% i ǵana jumıs islemekte, bul bolsa ekonomikalıq aktiv xalıqtıń qısqaqıp barıwına aylanbaqta.

BMSHniń boljawına muwapıq, 2000-2005 jıllarda rawajlangan mámleketlerde xalıq sanı, sonıń ishinde, onıń ekonomikalıq aktiv bólegin saqlap turıw ushın anıq kompensatorlıq nettoimmigraciya kerek boladı. 2050-jilda 2000-jildaǵı xalıq sanın saqlap qalıw ushın hár jili 949 miń sirt elliler qabil etilıwı kerek, ekonomikalıq aktiv xalıqtı saqlap qalıw ushın bolsa 1.4mln ekonomikalıq aktiv hám aktiv emes xalıq ortasındaǵı ayirmashılıqtıń aldın alıw ushın 12.7 mln adam talap etiledi. Aqırǵı 50 jil ishinde

migrantlardıń aǵımı 700 mln adamdı qurasa, olardıń jergilikli xalıq quramındaǵı úlesi 3/4 bólegin quraydı.

Jumıs kúshiniń ǵalabalıq túrde kóship júriwı hám xalıqaralıq miynet bazarı dúnya júzlik tákirar islep shıǵarıw procesine sezilerli dárejede tásir kórsetedi. Bul process jumıs kúshin muǵdarlı hám sapa jaǵınan xarakterlew imkanıyatın beredi. Házirgi waqıtta adamlar bir mámlekette tuwılıwı, mektepke shekemgi tárbiyani basqa mámlekette alıw, úshinshi mámlekette oqıwı, tórtinshi mámlekette bolsa jumıs islewi múmkin. Analizlerdiń kórsetiwinshe, 2013- jılǵı maǵliwmat boyınsha jer júzinde 231,5mln adam ózi tuwılǵan mámleketlerinen tisqarında jasamaqta hám bul kórsetkish dúnya xalıqınıń 3,2% in quraydı. Qanıygelardıń esap-sanaqlarına muwapıq jaqın keleshekte ekonomikalıq migrantlar sanı artıp barıwı gúzetilmekte. Atap aytqanda jumıs kúshin eksport etiwshı mámleketlerde 15 jastan 39 jasqa shekemgi bolǵanlar saniniń 570 mln adamǵa kóbeyıwı, jumıs kúshin qabil etiwshı mámleketlerde bolsa kerisinshe, olardıń sanı 216 mln adamǵa shekem qısqaqıwı boljanbaqta.

Migraciya miynet resursların bazar talabına tiykarlanıp bólistirilip, olardan n nátiyjeli paydalanıwǵa, jer júzilik kólemdegi bántlilikti, xalıqtıń turmis dárejesin arttırıwǵa járdem beredi. Migrantlar ózleriniń turmis dárejesin joqarılatıw jolı menen sheklenip qalmastan, óz eliniń valyuta rezervlerin arttırıwǵa úles qosadı. Biraq, migraciya procesi joqarı rawajlangan mámleketlerdi arzan jumıs kúshi memem támiyinlegen halda ol shıǵıp ketken mámleketlerde qanıygelı jumısshılar hám oqımisli qanıygelardıń jetispewshiligin júzege keltiredi. Demek, miynet resurslarınıń xalıqaralıq migraciyası qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵaradı.

Ilim texnika jetiskenlikleri menen xalıqaralıq almasıw bir Qatar formalarda ámelde asiriladı. Ol ilimiy-texnikalıq informaciyalar, qanıygelar, ilim tarawınıń kadrları menen almasıwdı, izertlew hám jańalıqlardı licenciya tiykarında berıwdı, ilimiy-izertlew jumısların ótkerıwdı, ulıwmalıq ilim-texnika hám texnologiyani islep shıǵarıw boyınsha qospa isbilermenlikti óz ishine aladı.

Ilimiy-texnikalıq birge islesiwdiń ahmiyetli formalarınan biri **xalıqaralıq injiniring** esaplanadı. Ol bir mámleket tárepinen basqasına sanaat hám basqa da obyektlerdi joybarlastırıw hám qurıw procesine injerelik-qurılıs xızmetin kórsetiwden ibarat boladı.

Ashiq ekonomika valyutalardıń almasıwın júzege keltiredi, sebebi buni tovarlar hám resurslardıń xalıqaralıq háreketi talap etedi. Hár bir mámlekettiń milliy valyutasi ol ushın birden-bir tólew quralı boladı, yaǵnıy tovarlar tek sol valyutaǵa satıladı. Sonlıqtan sawda, kapital shıǵarıw yamasa kiritiw ushın, jumıs kúshiniń migraciysın shólkemlestiriw ushın ózge mámleketlerdiń valyutasın málim bahada satıp alıw kerek (xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqlarına 21-temada qarap shıǵıladı .)

15.3. Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya hám onıń formaları

Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya atamasi XX ásirdiń 30-jıllarında nemis hám shved ekonomistleriniń miynetlerinede birinshi ret qollanılǵan. Integraciya sózi latin tilinde “integratio“ sozinen alınǵan bolıp “qosılıp ketiw“, “birlesiw“, “bólimlerdiń bir pútinlikke aylanıw“ degen mánislerdi bildiredi.

Túrli mámleketler milliy ekonomikasiniń óz ara birlesip birden-bir

mámleketler aralıq xojalıq sistemasin payda eetiwi xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya dep júrgiziledi.

Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya milliy ekonomikalardıń túrli tarawlarındaǵı birge islesiw formasi bolıp, birge islesiwshi mámleketler ekonomikasiniń texnikalıq, texnologiyalıq hám ekonomikalıq jaqtan uzaq múddetli baylanıslılıǵiniń tereńlesiwı menen ajıralıp turadı.

Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciyanıń maqseti keleshekte tovarlar, xızmetler hám óndiris faktorlarınıń erkin háreketleniwine tosqınlıq etip atırǵan sheklewlerde saplastiriwdan ibarat.

Ekonomikalıq integraciyanıń qalıplesiwı tómendegi shárayatlardıń bolıwın talap etedi :

Integraciyalasıp atırǵan mámleketlerdiń ekonomikalıq rawajlanıwı hám bazar qatnasıqlarınıń jetekshilik dárejesiniń jaqın ekenligi. Kókshilik jaǵdaylarda mámleketler aralıq integraciya sanaati boyınsha rawajlanǵan yamasa rawajlanıp atırǵan mámleketler ortasında rawajlanadı ;

Integraciyalasıp atırǵan mámleketlerdiń geografiyalıq jaqınlıǵı, kópshilik jaǵdaylarda ulıwmalıq shegara hám tariyxiy qalıplesken ekonomikalıq baylanıslardıń bar ekenligi. Dúnyadaǵı integraciyalıq birlespelerdiń kópshiligi geografiyalıq jaqtan bir-birine

jaqın jaylasqan, shegaralas, transport baylanıslarına iye bolǵan, kóbinese bir tilde sóylesetuǵın qońisi mámleketlerden baslanǵan ;

Integraciyalasıp atırǵan mámleketler aldında turǵan ekonomikalıq hám basqa mashqalalardıń ulıwmalıǵı. Ekonomikalıq integraciya mámleketler aldında bar bolǵan anıq mashqalalar toplamı sheshiwge qaratıladı ;

Ústinlikti payda etiw (kósretiw) nátiyjesi. Integraciyalıq birlespelerdi dúzgen mámleketlerde ádette unamı ekonomikalıq ózgenler (ekonomikalıq ósiw pátleriniń tezlesiwı, inflyaciyanıń páseyiwı, jumıs bántlıktiń ósiwı hám basqalar) júz beredi ham bul jaǵday ózgerislerdi gúzetip baratırǵan basqa má mámleketlerge málim ruwxıy tásir kórsetedi. Tariyxta integraciyalıq procesler óz rawajlanıwı basqıshlarına iye. Olardıń hár biri onıń rawajlanıwınıń málim darejege jetkenligin sawlelendiredi. Ekonomikalıq integraciya tómen formadan joqarı formaǵa qaray rawajlanadı. Sonlıqtan ol tómendegi basqıshlardan ótedi.

Erkin sawda zonasındaǵı integraciya. Bul mámleketlerdiń óz ara sawdada bajixana hám muǵdarlı sheklewlerdiń biykar etilwı maqsetinde birlesiwı. Bul integraciyanıń eń dáslepki formasi bolıp, bunda qatnasıwshi mámleketler óz ara sawda tosqınlıqların biykar etedi, biraq úshinshi mámleketler menen ekonomikalıq baylanıslarda tolıq erkinlikti saqlap qaladı.

Bajixana awqamındaǵı integraciya. Bul óz ara sawdada tosqınlıqlar biykar etilgen hám aǵza bolmaǵan mámleketlerge salıstırǵanda birden-bir bajixana tarifleri tiykarında ulıwmalıq sirtqi sawda siyasati alıp barılıp atırǵan mámleketlerdiń toparı.

Ulıwmalıq bazar sheńberindegi integraciya. Bul aǵza mámleketler ortasında tovarlar, xızmetler, jumıs kúshi hám kapitaldıń erkin háreketin tamiytlewge erisiwge háreket etip atırǵan mámleketler toparı.

“Ekonomika hám valyuta” awqamındaǵı integraciya. Bul óndiris faktorlarınıń erkin hareketin támiyinlegen, social-ekonomikalıq, sonıń ishinde, sanaat, awıl xojalıd’i, transport, energetika, valyuta-finans tarawlarında birden-bir siyasatti ámelge asitip atırǵan ulıwmalıq valyuta aylanısqa kirgizilgen

mámleketler toparı. Bul jerde birden-bir byudjet, salıq hám kredit sistemasi ornatıladı. Birden-bir, barlıq qatnasıwshılardıń ulıwmalıq pul birligi kiritiledi, bul milliy pullar ornın basıwshi ulıwmalıq pul

esaplanadi. Ulıwmalıq bazardıń jańasha awqamǵa aylanıwı Evropada júz berdi. Aldıńǵı “Ulıwmalıq bazar “ “Ekonomika hám valyuta awqamı “ na aylanǵan. Bul jerde integraciyalıq baylanıslar keńeyip, olarǵa birden-bir pul birligi evrOxizmet etedi. Bul awqam keleshete birden-bir ulıwmalıq Evropa xojalıǵınıń payda bolıwınan derek beredi.

Házirgi waqıtta dúnyada kóplegen integraciyalıq toparlar sıpatında tómendegi strukturalardi kórsetiwimiz múmkin :

Batis Evropada – Evropa awqamı (EA);

Arqa Amerikada- Erkin sawda haqqında Arqa Amerika kelisimi (NAFTA);

Aziya – Tinish okeani aymaǵında – Qubla-Shıǵıs Aziya mámleketleri associaciyası (ASEAN).

Evropa awqamınıń qalıplesıwı hám rawajlanıwı xalıqaralıq integraciyanıń anıq úlgisi esaplanadı. **Evropa Awqamı -Evropa mámleketleriniń siyasiy hám ekonomikalıq birlespesi.**

Batis Evropa intregaciyasınıń rawajlanıwı XX ásirdeń 50-jıllarınıń aqırlarınan házirgi waqıtqa shekem tegis emes júz bermekte.

EA óziniń rawajlanıw tarıxında altı márte keńeygen bolıp, 2004-jıldan baslap keńeyiw, tiykarınan Oraylıq ham Shıǵıs Evropa mamleketleri esabınan júz berdi.

Házirgi waqıtta 28-mámleketten ibarat bolǵan EA AQSH ham Yaponiya menen birge dunyadaǵı tiykarǵı óndiriwshi ham tutınıwshi xalıqaralıq oraylardan biri esaplanadı.

Erkin sawda haqqında Arqa Amerika kelisimi (NAFTA-Nort American Free Trade Area). Jer júzilik xojalıqtaǵı harezket etip atrǵan integaciyalıq oraylardan biri Arqa Amerika aymaǵı esaplanadı. 1992-jılda AQSH, Kanada ham Meksika ortasında Arqa Amerika Erkin sawda associaciyasın (NAFTA) shókemlestiriw haqqındaǵı shartnama imzalandı hám ol 1994-jil 1-yanvardan baslap kúshke kirdi.

NAFTA niń hárezket eetiwindegi áhmiyetli unamı nátiyjelerden biri nátiyjeli sawdaniń shólkemlestiriw esaplanadı.

Qubla-Shıǵıs Aziya mámleketleriniń associaciyası (ASEAN – Association of Soutli East Asian Nations). Aziya-Tinish okeani aymaǵı jer júzilik xojalıqtaǵı interegraciyalıq proceslerdiń úshinshi iri orayı esaplanadı. Qubla -Shıǵıs Aziya mamleketleriniń associaciyası (ASEAN) 1967-jilda

Shólkemlestirilgen bolıp, onıń quramına Bruney, Vetnam, Indoneziya, Kambodja, Laos, Malayziya, Myanma, Singapur, Tailand hám Filippin kiredi.

Biz joqarıda jer júzindegi eń iri integraciyalıq toparlar esaplanǵan EA, NAFTA ham ASEAN haqqında qisqasha toqtalıp óttik. Jer júzinde bulardan basqa da integraciyalıq toparlar harezket etedi. Olar haqqında tolıǵıraq maǵlumatlardi A.X. Vaxabov, D.A. Tadjibayeva, SH.X Xajibakievlardeń avtorlıǵındaǵı (Toshkent-2015) “Jahon iqtisodiyodi va xalqarOiqtisodiy munasobatlar” 34-babınan alıwlarıńız múmkin.

15.4. ózbekistanniń jer júzilik ekonomikaǵa integraciyalasıwı

Ózbekistanniń xalıqaralıq miynet bóliniwshiligi hám jer júzilik xojalıq baylanıslarında qatnasıwınıń tiykarǵı ashıq túrdegi ekonomikanı júzege keltiriwden ibarat. Sonlıqtan búgingi künde ózbekistan dúnyanıń 180 nen artıq mámleketi tán alǵan. Mámleketlerimiz dúnyanıń 133 mámleketleri menen rásmiy diplomatiyalıq baylanıslar, 140 mámleket penen sawda-ekonomikalıq baylanıslar ornatqan, elimizde 88 sirt el mamleketleriniń wákılleri xanasi diziminiń ótken, dúnyanıń 30 dan ziyat mámleketlerinde ózbekistanniń elshixanaları hám finans shólkemleri teń huqıqlı tiykarda xizmet kórsetpekte. Sonday-aq, sirt ellerde mámleketimizdiń 48 diplomatiyalıq wákıller xanasi bar, ózbekistanda bolsa 86 elshixana hám sawda wákıllik xanaları akkreditaciyalangan, mámleketimiz kóplegen xalıqaralıq shólkemler – BMSH ekonomikalıq shólkemleri, Jer júzilik bank, Xalıqaralıq valyuta fondı, Xalıqaralıq finans korporaciyası siyaqlı basqa xalıqaralıq ekonomikalıq-finanslıq shólkemlerge aǵza bolıp qosıldı .

Ózbekistanniń global dárejede ámelge asitiliwshi strategiyalıq integraciyalıq qaziypa – bul mámlekettegi barlıq xojalıq subyektleriniń sirtqi bazar menen óz ara baylanisin támiynlew ushın teń huqıqlı hám milliy máplerge sáykes keliwshi shárayatlardi jaratiw tiykarında onıń xalıqaralıq valyuta-finans hám sawda mexanizmne tikkeley qosılınan ibarat. ózbekistanniń BMSH, Evropada qáwipsizlik hám birge islesiw shólkemi, NATO, Jer júzilik bank, Xalıqaralıq valyuta fondı siyaqlı shólkemlerdeń xizmetindegi belsendi qanasıwı onıń jer júzilik xojalıqqa jánede keńrek intrgraciyalasıwın támiynleydi.

Ózbekistan **aymaqlar aralıq dárejede** jaña garesiz mámleketler - ĞMDA mámleketleri menen integraciyağa kirisedi. ózbekistan birinshiler qatarında ĞMDA ni shólkemlestiriw ideyasın qollap-quwatladı, onıń shólkemlestiriwshileriniń quramına kirdi, integraciyalıq hám kooperaciyalıq baylanislardı bekkemlew hám de onıń Xalıqaralıq ekonomikalıq komiteti,

Mámleketler aralıq bank, ĞMDA Statistika komiteti siyaqlı institucional strukturaların qalıplestiriwde belsendi qatnasbaqta.

Jáne bir keleshekli, kúshli potencialğa iye bolğan aymaqlıq birlespelerden biri – “Shanxay birge islesiw shólkemi” esaplanadı. Bul shólkem tinishlıq, qáwipsizlik hám turaqlılıqtı bekkemlew, óz ara sawda-ekonomikalıq birge islesiwdi rawajlandiriw maqsetinde dúzilgen mámleketler aralıq shólkem esaplanadı. “Shanxay birge islesiw shólkemi” 2001-jıldıń 15-iyuninde alti mámleket – Ózbekistan, Qazaqstan, Qırǵızistan, Tajikstan, Rossiya hám Qıtay mámleketlerdiń birliginde shólkemlestirildi.

Ózbekistanniń jer júzilik xojalıqqa birigiw talaplarınan kelip shıǵıp sirtqi ekonomikalıq xızmet penen shuǵıllanıw zarúr bolğan barlıq shólkemler ámelde jańadan shólkemlestirildi. Mınıstrler kabinetinen baslap, basqaiwdıń jerdilikli dárejesi hám kárxanalarına shekem bolğan xojalıq subyekterinde tiyisli sirtqi ekonomikalıq baylanis bólimleri dúzildi. Dúnyanıń bir qansha mámleketlerinde sawda úyleri ashıldı hám sawda-sanaat palataları shólkemlestirildi.

15.5. Salıstırmalı abzallıq qaǵıydası. Xalıqaralıq sawda hám onıń háreket etiw ózgeshelikleri

Ashıq ekonomika shárayatında mámleketler aralıq sawda jumısları sol sawda jumıslarında qatnasqanlar ushın payda keltiredi, sebebi bir mámlekette málim tovardı islep shıǵarıw arzanǵa tússe, basqa jerde basqa tovarlar toparın islep shıǵarıw arzanǵa túsedi. Sol sebepli arzanǵa túsken tovarlardı satıp, onıń pulına ózinde islep shıǵarıw qumbatqa túsetuǵın tovarlardı shetten alıp keliw maqul boladı. Mısalı, “A” mámleketinde 1 tonna biydaydı jetistiriw 140 dollarǵa túsedi, al 1 tonna paxta bolsa 700 dollarǵa túsedi. Demek, olardıń qárejet qatnası 1:5 qatnasın payda etedi. Basqa “B” mámleketinde bolsa 1 tonna biyday 150 dollarǵa túsedi, paxta bolsa 600 dollarǵa túsedi. Bul jerdegi qárejetler qatnası 1:4 qatnasına teń. Sonday shárayatta “A” mámleketi

paxtanı ózinde jetistiriw ornına onı “B”, mámleketinen satıp alǵanı qolaylı boladı. Sol waqıtta “B” mámleketi biydaydı ózinde jetistiriwge qaraganda, onı “A” mámleketinen alǵanı maqul boladı. Qárejetler túrlishe bolǵanlıqtan “A” mámleketi 1 tonna paxta alıw ushın 5 tonna biyday alıwdan bas tartıwı kerek (700/140=5). “B” mámleketi bolsa 1 tonna paxta jetistiriw ushın 4 tonna biydaydan bas tartıwı kerek. “A” mámleketinde biyday qárejeti tómen (140/150), “B” mámleketinde kerisinshe, paxta jetistiriw qárejeti tómen (600/700). Solay eken, alternativ qárejetler kózqarasınan ayılǵan mámleketlerden biri biydaydı, ekinshisi bolsa paxtanı jetistirip, bul tovarlardı almasıwı kerek.

Ekonomikada salıstırmalı abzallıq qaǵıydası háreket etip, oǵan muwapıq qay jerde málim bir tovar yamasa tovarlar toparın sapalı hám arzan islep shıǵarıw múmkin bolsa, sol tovarlar kóbirek islep shıǵarılıwı hám basqa jerde islep shıǵarılǵan tovarlarǵa almasıwı kerek.

Salıstırmalı abzallıqtı xalıqaralıq miynet bóliniwshiligi júzege keltiredi. Bunıń nátiyjesinde miynetniń, óndiristin mámleketler aralıq qanıgelesiw kelip shıǵadı. Hár bir mámleket óz shárayatınan kelip shıqqan halda málim tovarlardı islep shıǵarıwǵa qanıgelesedi. Qanıgelesiw miynet ónimdarlıǵın arttırıp, qárejetlerdi kemeytedi, málim tovarlardı jaratıwda salıstırmalı abzallıq beredi. Óz gezeginde bul abzallıq qanday tovardı islep shıǵarıw arzanǵa tússe, onı kóbirek islep shıǵarıp, basqa mámleketke satıwdı, al qaysı tovardı islep shıǵarıw qumbatqa tússe onı islep shıǵarıw ornına sırttan alıp keltiriwdi maqul iske aylandıradı. Salıstırmalı abzallıqtı túrli faktorlar júzege keltiredi.

1. Tábiyiy resurslardıń bar ekenligi. Bul resurslar kóp hám arzan mámleketlerde sol resurslardan paydalanıwǵa tiykarlangan óndiris kóbirek rawajlanadı hám sol tarawda abzallıq payda holadı. Mısalı, Saudiya Arabistanında dúnyadaǵı eń sapalı hám arzan neft rezervleri bar, sol sebepli bul jer de neftti qazıp alıw hám qayta islew rawajlangan. Braziliyada kofe, Hindistanda chay, AQSH hám Kanadada biyday, Ózbekstanda paxta jetistiriw ushın qolaylı shárayat bar. Rossiya hám Finlyandiyada toǵay kóp bolǵanlıqtan aǵash islep shıǵarıw rawajlangan.

2. Geografiyalıq jaǵday. Bul mámleketlerdiń jer sharınıń qay jerinde jaylasıwın bildiredi, bul faktor da abzallıqtı támiyinleydi. Suw

boyında jaylasqan mámleketlerde kemesazlıq ushın qolaylı shárayat bolsa, tawlı mámleketlerde (Mısalı, Qırğızıstanda) gidroenergetika ushın shárayat jaqsı boladı. Teńiz jaǵalawlarında hám okean atawlarında jaylasqan hám de mıneral suwlarǵa bay mámleketlerde kurortlar rawajlanadı. Sebebi, bul jerdegi tábiyiy shárayat shıpa beriw imkanıyatına iye boladı.

3. Óndiris faktorlarınıń salıstırması. Qaysi bir faktor arzan tursa, sonnan paydalanıwǵa tiykarlanǵan óndirislik abzallıqqa iye boladı. Kapital arzan jerde ol óndiris ústinligine iye bolsa, miynet arzan jerde miynetti az talap etetuǵın óndiris tez rawajlanadı. Mısalı, AQSh, Franciya, Angliya hám Germaniyada mashinasazlıq az kapital talap etetuǵın taraw bolıp ústinlik etedi. Singapur, Qıtay, Vetnam, Tayland, Hindistan, Malayziya, Filippin hám Orta Aziya mámleketlerinde jumıs kúshi arzan bolǵanlıqtan miynetti kóp talap etetuǵın ónimler, sonıń ishinde, zergerlik, jeńil sanaat, azıq-awqat sanaatı ónimlerin jaratıw abzallıq beredi.

4. Toplanǵan ilimiy-texnikalıq potencial. Bul potencial qanshelli joqarı bolsa, sonshellı jańa ilimiy-texnikalıq jetiskenliklerge tiykarlanǵan hám ilimiy jumıslar ushın úlken qárejet talap etetuǵın tovar hám xızmetlerdi jaratıw abzallıq keltiredi. Olarǵa avia-kosmoslıq, nonotexnologiya, elektronika, mikrobiologiya, qorǵanıw, medicina úskeneleri, farmacevtika sanaatı, informaciya xızmeti siyaqlılardı kirgiziw múmkin. Bunday abzallıqqa iye mámleketlerge misal etip AQSh, Yaponiya, Germaniya, Franciya, Angliya hám Koreya respublikasınıń keltiriw múmkin.

Salıstırma abzallıq ayırım mámleketlerge mánegi bekitilip qoyılmaydı. Dáwirin ózgeriw menen ol da ózgeredi. Mısalı, XIX ásirde tekstil sanaatındaǵı abzallıq Angliyada bolsa, házir ol Qıtayǵa ótken. XXI ásirge kelip turizm industriyasındaǵı abzallıq tek batista bolmıstan, shıǵıs mámleketlerinde de júzege keldi. Koreya Respublikasında aldınları miynetti kóp talap etiwshi óndirislik abzallıq berilgen bolsa, al házir ilimdi kóp talap etiwshi óndirislik keltirmekte. XX ásirin 2-yarımında Finlyandiyada aǵashsazlıq hám mebel sanaatı abzallıq bergin bolsa, házir elektronika, atap aytqanda qol telefonların islep shıǵarıw abzallıq bermekte.

Házirgi jer júzilik xojalıqtıń rawajlanıwınıń ózgeshelik belgisi **sırtqı ekonomikalıq baylanıslardı, en aldı menen, sırtqı sawdanıń tez ósıwı** esaplanadı. Sırtqı sawda xalıqaralıq birge islesiwdiń óndirislik,

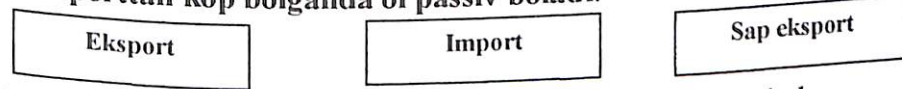
ilimiy-texnikalıq hám basqa formaları (kadrlar tayarlaw, turizm t.b.) menen bir qatardaǵı xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń áhmiyetli forması esaplanadı. Barlıq mámleketler sırtqı sawdasınıń kompleksı xalıqaralıq sawdanı payda etedi.

Xalıqaralıq sawda túrli mámleketler ortasındaǵı tovar almasıw esaplanıp, ol salıstırma abzallıq qaǵıydasına tiykarlanadı.

Xalıqaralıq sawdanıń sheńberi onda qatnasıwshı mámleketler ekonomikasınıń ashıqlıq dárejesine tuwrı qatnasta boladı, yaǵnıy bul dáreje qanshelli joqarı bolsa, sonshellı mámleketler aralıq tovar almasıw keń boladı. Ashıq ekonomika shárayatında xalıqaralıq sawda xalıqaralıq óndiriske salıstırǵanda tezlik penen ósip baradı. Aytayıq dúnyada ónim hám xızmetlerdi jaratıw 6 procentke ósse, xalıqaralıq tovar almasıw 8 procentke kóbeyedi, sebebi eksporttan mólsherlengen ónim hám xızmetler kóplep jaratıladı.

Xalıqaralıq sawda eksport hám import formasında boladı. **Eksport** - bul tovarlardı mámleket tısqarisına shıǵarıp satıw. **Import** - bul tovarlardı sırttan satıp alıp mámleket ishine kirgiziw. **Reeksport** - bir mámleket basqa mámleketlerde islep shıǵarılan tovarlardı óz tutınıwı ushın emes, al úshinshi mámleketke satıw ushın satıp alıwı, **Reimport** tutınıwshı mámleketlerden reeksport tovarların satıp alıw. Eksport hám importtıń salıstırması **sırtqı sawda balansı** esaplanadı, ol aktiv hám passiv halda boladı.

Eksport importtan kóp bolǵanda sırtqı sawda balansı aktiv, import eksporttan kóp bolǵanda ol passiv boladı.

Aktiv balans sırtqa tovarlardıń kóp satılıwınan, passiv balans bolsa olardıń sırttan kóbirek satıp alınıwın ańlatadı. Eksport hám import ortasındaǵı pariq sap eksport (saldo) boladı.

Sawda balansınıń jaǵdayına qarap sap eksport unamli (+) yamasa unamsız (-) boladı. Eksport import penen teń bolǵanda sap eksport 0 ge teń boladı, bunday jaǵdayda **nettObalans** payda boladı.

Ekonomikanıń eksport potencialı 2 faktorǵa baylanıslı boladı:

- a) óndiristiń rawajlanǵanlıq dárejesi;
- b) óndiristiń xalıqaralıq miynet bóliniwshiligindegi qatnasıwı hám qanıgelesiw dárejesi.

Eger óndiris qanshelli kúshli bolsa hám onıń abzallıq dárejesi qanshelli joqarı bolsa, sonshelli eksport potencialı, yaǵnıy eksporttan óndiristegi úlesi sonshelli joqarı boladı. Rawajlanǵan óndiriste salıstırılmalı abzallıǵı joqarı tovarlar hám xızmetler kóplep jaratıladı, olar eksport etiledi, olardıń ornına mámlekette islep shıǵarılıwı abzallıq bermeytuǵın tovarlar import etiledi. Biraq, qánigelesiw beretuǵın abzallıq túrlishe boladı. Rawajlanǵan mámleketlerdın qánigelesiwı tayar sanaat ónimleri hám birinshi gezekte texnologiyalar eksportına ústinlik berse, ekonomikası tómen mámleketlerde shiyki zat hám energoresurslardı islep shıǵarıw abzallıq bergenlikten olar kóbirek eksport etiledi. Demek, salıstırılmalı abzallıqtın túrli baǵdarda bolıwı rawajlanǵan mámleketlerge xalıqaralıq sawda da ústinlik berse, ekonomikası tómen mámleketlergeǵarezlilik (basqa mámleketlerge qaralı bolıw) keltiredi. Ekonomikası tómen mámleketlerde olar eksportınń bahası páseyiwine, importınń bahası bolsa kóterilwıne iykemlesken boladı. Sonlıqtan olar rawajlanǵan mámleketlerden tovarlardı import etiw ushın eksport tovarların barǵan sayın kóbirek satıwǵa tuwrı keledi. Bul bolsa xalıqaralıq sawdada teńsizliktiń bar ekenligin bildiredi.

Eksport hám import bahasınıń salıstırılmasına bir qatar faktorlar tásir etedi:

1. Málim tovarlarǵa sırtqı bazardaǵı talap hám sol tovarlardın usınıs etilwı.
2. Tovarlarǵa mámleket ishindegi hám tısqarısındaǵı bahalardıń qanday ekenligi.
3. Tovarlardı sırtqı bazarlarǵa jetkeriwdegi jol qárejetleri.
4. Milliy valyuta kursındaǵı ózgerisler.
5. Mámleketin sırtqı sawdaǵa tiyisli siyasatınń qanday ekenligi.

Aytılǵan faktorlar tásirinde eksport hám importınń kólemi hám soǵan muwapıq sırttan keletuǵın valyuta túsimi ózgerip turadı. Mámleket eksportı hám importı onıń sırtqı sawda aylanısın bildiredi. Mámleketler xalıqaralıq sawdada qanshelli aktiv bolıwın eksport kvotası bildiredi, bul eksportınń JIÓdegi úlesinen ibarat. Bul kórsetkishke eksportın Materiallıq mugdanıǵana emes, al onıń bahası da tásir etedi. Mısalı, sırtqa neft satıwshı mámleketler eksport kvotası neftin satıwı ózgermegen hám háttteki qısqarǵan jaǵdayda da onıń bahasını arttırıw esabınan kóterilip turadı. Sonday jaǵday 2004 hám 2005-jılları gúzetildi. 2005-jıldın sentyabr ayında 1barrel (159 litr) neft

bahası dúnya bazarında rekord dárejesine shıǵıp 60 dollarǵa jaqın boldı. Bul neft satıwshı mámleketler eksportı kvotasın joqarılatıp jiberdi.

Ashıq ekonomikanın rawajlanıwı menen xalıqaralıq sawdadaǵı tovarlar quramı ózgerip turadı. Eger XIX ásirin 2-yarımındaǵı xalıqaralıq sawdada shiyki zat, azıq-awqat hám jeńil sanaat ónimleri kóbirek almasıwda bolǵan bolsa, XXI ásirin basına kelip bul jerde bulardan tısqarı ilimiy-texnikalıq jańalıqlar (licenziya hám nou-xaular), texnologiyalıq quramalı hám kóp ilim talap etiwshı ónimler, sonday-aq informaciyalıq texnologiyalar hám informaciyanın ózi satıla basladı. Xalıqaralıq sawda onıń barlıq qatnasıwshıları ushın paydalı bolǵanda onıń áhmiyeti artıp baradı. Saxıpqıran Amir Temur da mámleketler aralıq sawdanı rawajlandırıwǵa óz waqtında úlken itibar Bergen. Ol kárwan jolların qorgawda belsendilik kórsetken.

sawdagerlerge finanslıq járdem kórsetken.

Xalıqaralıq sawda ózine tán bolǵan bir qatar ózgesheliklerge iye:

1. Ekonomikalıq resurslardın háreketshenligi mámleketler ortasında, mámleketler ishindegige qarǵanda bir qansha tómen boladı. Mısalı, jumısshılar mámleket ishinde rayonnan rayonǵa, wálayattan wálayatqa, awmaqтан aymaqqa erkin óetiwı múmkin. Mámleketler ortasındaǵı til hám mádeniy tosıqlıqlardan tısqarı immigraciyalıq nızamlar jumı kúshinin mámleketler ortasındaǵı migraciyasına qatan sheklewler qoyadı. Salıq nızamshılıǵındaǵı, mámleket tárepinen tártipke salıwdın basqa ilajlardaǵı ózgeshelikleri hám basqa bir qatar tosıqlıqlar real kapitaldın milliy shegara arqalı migraciyasını shekleydi.

2. Hár bir mámleket hár qıylı valyutadan paydalanadı. Bul mámleketler ortasında xalıqaralıq sawdanı ámelge asırıwda málim qıyınshılıqlardı keltirip shıǵaradı.

3. Xalıqaralıq sawda siyasıy aralasıw hám qadaǵalawǵa baylanıslı bolıp, bul ishki sawdada qollanılatuǵın ilajlardan xarakterı hám dárejesi boyınsha sezilerli pariqlanadı.

Xalıqaralıq sawdanın strukturalıq quramı óndiristin tiykarǵı faktorlarınń túrli mámleketler ortasında jaylasıwı hám de jer júzilik óndiristin quramına baylanıslı. Eger bunnan bir ásir aldın xalıqaralıq sawdada shiyki zat, materiallar, azıq-awqat hám jeńil sanaat ónimlerin almasıwǵa ústinlik berilgen bolsa, búgingi künge kelip sanaat tovarları, ásirese mashina hám ásbap-úskenerdın úlesi sezilerli dárejede ósti. Intellektual tovarlar hám xızmetlerdın úlesi de keskin artıp, ulıwma sawda aylanısınń 10 % ne shekem jetti. Sonday-aq, xalıqaralıq sawdanı

shólkemlestiriw formaları da jetilisip barmaqta. Dástúriy kórinistegi tovar birjaları, aukcionlar, sawda-sanaat yarmakaları, sawda kórgizbeleri menen bir qatarda eki tárepleme kelisimlerdiń tómendegi formaları da keń qollanılmaqta:

1) barter tovarlardı tuwrıdan-tuwrı, puldıń qatnasıwıwız bir-birine almasıw. Barterde pul qatnaspasa da, tovarlardıń qunın bir-birine salıstırıw ushın puldıń qun ólshew wazıypası arqalı bańalap alınadı;

2) eksport etiwshiler tárepinen jetkerip berilgen tovarlar qunınıń bir bólegine import tovarlardı satıp alıw;

3) texnikanıń jańa modellerin sawda eskirgen modellerin satıp alıw;

4) import etiletuǵın ásbap-úskenerler bólegi hám detalların importqa satıwshı mámleket tárepinen jıynap beriw;

5) kompensaciyalıq kelisimler. Bul kelisimlerdiń shártine muwapıq, texnologiyalıq ásbap-úskenerler jetkerip beriwshi táreplerdiń biri usınıs etken kredit (finanslıq, tovar kórinisindegi) boyınsha tólemler mińe usı ásbap-úskenerlerde tayarlangan tayar ónimlerdi jetkerip beriwshi arqalı ámelge asırıladı;

6) bir mámleketke óndirilgen shiyki zat basqa mámlekettiń óndirislik quwatlıqları járdeminde qayta islewde usı qayta islew hám jetkerip beriw xızmetlerin qosımsha shiyki zat jetkerip beriw arqalı tólew;

7) kliring operaciyaları, yaǵnıy óz ara talap hám múnnetlemelerdi esapqa alıw arqalı naq pulsız esaplasıw.

Eki tárepleme sawda principinde ámelge asırılıwshı xalıqaralıq operaciyalardıń ulıwma kóleminde barter kelisimleri 4%, eki tárepleme satıp alıw

kelisimler 9%, kliring operaciyaları 8% ti quraydı.

Xalıqaralıq sawdada qatnasıwshı hár bir mámleket milliy óndiriwshilerdi sırtqı básekiden qorgaw wazıypasın actual másele etip qoyadı. Bul wazıypa mámleketlerdiń sawda siyasatı arqalı ámelge asırıladı. Dúnya ámeliyatında bul siyasattıń **protekcionizm (sırtqı tásirde qorgaw) hám fritrederlik (sawdaǵa tolıq erkinlik beriw)** siyaqlı formaları keń tarqalgan.

Protekcionizmniń klassik hám zamanagóy kórinisleri bir-birinen parıqlanadı. Klassik yamasa qatán protekcionizm siyasatınıń teoriyalıq tiykarın merkantilizm qurap, onıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat:

- tovarlar importın sheklew;

- eksporttı hár tárepleme qollap-quwatlaw;

- shetten keliwshi tovarlarǵa joqarı baji tólemlerin ornatiw arqalı milliy

óndiristi qorgaw;

- tovarlardıń málim túrleri menen sawda islewge mámleket monopoliasınıń

ornatılıwı hám t.b.

Zamanagóy protekcionizmniń de tiykarǵı magneti ishki bazarda milliy óndiriwshiler ushın shárayatlar jaratıw bám de olardı sırt el óndiriwshileriniń básekisinen qorgaw esaplanadı, biraq onıń usıl hám quralları óziniń beyimlesiwshiligi menen klassik protekcionizmnen parıqlanadı.

Salıstırmalı shıǵınlar teoriyasına muwapıq erkin sawda sebepli, jer júzilik xojalıqtıń resursların nátiyjeli jaylastırıwǵa hám Materiallıq abadanshiliqtıń joqarı dárejesine erisiw múmkin. Protekcionizm, yaǵnıy erkin sawda jolındaǵı tosqańlıqlar xalıqaralıq sawda qánigelesiwden alınatuǵın paydanı (qızıǵıwshılıqtı) kemeytedi yamasa joqqa shıǵaradı.

Erkin sawda jolında júdákóp tosqańlıqlar boladı. Olardan tiykarǵılarına tómendegiler kiredi:

1) baji tolemleri. Baji tólemleri import tovarlarǵa akciz salıqlar esaplanadı, ol daramat alıw maqsetinde yamasa qorgaw ushın kiritiliw múmkin;

2) import kvotaları. Import kvotalarınıń járdeminde málim bir waqıt aralıǵında import etiliwı múmkin bolǵan tovarlardı maksimal tólew ornatiladı;

3) tarıfsız tosqańlıqlar. Tarıfsız tosqańlıqlar degende licenziyalaw sisteması, ónimniń sapaına standartlar qoyıw yamasa ápiwayı hákimshilik qadaǵalawlar túsiniledi;

4) eksporttı iqtiyarlı sheklew. Eksporttı iqtiyarlı sheklew sawda tosqańlıqlarınıń salıstırmalı jańa forması esaplanadı. Bul jaǵdayda sırt el firmaları ózleriniń málim mámleketke eksportın iqtiyarlı ráwishte shekleydi.

Mámleketler xalıqaralıq sawda járdeminde ózleriniń mámleketler aralıq qánegelesiwın rawajlandırıwı, óz resurslarınıń onimdarlıǵın arttırıw hám sol arqalı óndiristiń ulıwmalıq kólemin kóbeyetiwı múmkin.

Ne ushın mámleketler ortasında sawda jumusları ámelge asırıladı. degen soraw tuwıladı. Birinshiden, ekonomikalıq resurslar dúnya mámleketleri ortasında oǵada bir qálipte emes bólistiriledi: mámleketler ózleriniń ekonomikalıq resurslar menen támiyinleniwı boyınsha keskin pariqlanadı. Ekinshiden, túrli tovarlardı nátiyjeli islep shıǵarıw túrli texnologiya yamasa resurslardıń úylesiwın talap etedi. Bul eki jaǵdaydıń xalıqaralıq sawdaǵa tásirin ánsat túsiniw múmkin. Mısalı, Yaponiya kóp hám jaqsı tayarlanǵan jumıs kúshine iye, qánigeli miynet artıqsha bolǵanlıǵı sebepli arzan turadı. Sol sebepli, Yaponiya tayarlaw ushın kóp muǵdarda qánigeli miynet talap etetuǵın túrli miynet sıymılıǵına iye tovarlardı nátiyjeli islep shıǵarıwǵa qánigelesken. Avstraliya bolsa kerisinshe, júdákeń maydanlarǵa iye bolǵan halda jeterli bolmaǵan muǵdarda insan resursları hám kapitalǵa iye.

Erkin sawda (fritrederlik) siyasatı protekcionizm siyasatınıń kerisi bolıp, sırtqı sawdanı erkinlestiriwge qaratılǵan. Bul siyasat xalıqaralıq sawda muǵdarların artıwına alıp keliwshi túrli tarif hám kvotalardı qısqartıw, milliy ekonomikanıń áshkaralıǵın jáne de kúsheytiwge xızmet etedi.

Xalıqaralıq sawdanı tártipke salıw xalıqaralıq hám milliy dárejede ámelge asırıladı.

Milliy dárejedeǵi tártipke salıw eksport hám importtı tártipke salıw arqalı kórinedi. Eksporttı tártipke salıw shólkemlestiriwshilik hám kredit-finanslıq usıllar járdeminde onı qollap-quwatlawǵa baǵdarlanǵan.

Eksporttı qollap-quwatlawdıń shólkemlestiriwshilik usıllarına tómendegilerdi kirgiziw múmkin:

- eksport etiwshilerge maǵlıwmat hám másláhát beriw xızmetlerin kórsetiwshi amawlı bólimlerdi shólkemlestiriw;
- sawda kelisimleri dúziwde mámleketlik shólkemlerdiń qatnasıwı;
- sırtqı sawda ushın qanıgeli (maman) kadrlardı tayarlawǵa kómeklesiw;
- sırt ellerde kórgizbeler shólkemlestiriwge járdem kórsetiw;
- milliy kompaniyalardı diplomatiyalıq jaqtan qollap-quwatlaw hám t.b.

Eksporttı qollap-quwatlawdıń kredit-finanslıq usılları tómendegilerden ibarat:

- eksportqa tovarlar jetkerip beriwdi subsidiyalaw;

- eksport etiwshiler ushın mámleketlik kreditlerdi beriw hám jeke kreditlerdiń beriliwın xoshametlew;

- sırt elde ámelge asırılatuǵın sawda kelisimlerin mámleket tárepinen qamsızlandırıw;

- eksporttan alınıwshi paydadan salıq tólewdi azat etiw ham t.b.

Importtı tártipke salıw tiykarınan onı tarifli hám tarıfsız qurallar arqalı sheklewden ibarat. Tiykargı tarifli tosqınlıq sıpatında bajıxana bajıların keltiriwimiz múmkin.

15.6. Xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqları hám valyuta sistemaları

Puldıń jer júzilik xojalıqta háreket etiwı hám túrli xalıqaralıq ekonomikalıq baylanıslarǵa (sırtqı sawda, jumıs kúshiniń hám kapitaldıń migraciyası, dáramatlar, qarızlar hám subsidiyalar aǵımı, ilimiy-texnikalıq ónimlerdi almasıw, turizm hám t.b.) xızmet etiw menen baylanıslı ekonomikalıq qatnasıqlar xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqları dep ataladı.

Xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqlar puldıń xalıqaralıq tólew qatnasıǵında háreket etiw procesinde júzege keledi. **Valyuta - bul mámleketlerdiń pul birligi (Mısalı, sum, dollar, funt sterling, evro, iyena, yuan hám t.b.).** Hár bir milliy bazar óziniń milliy valyuta sistemasına iye boladı. Bunda milliy hám xalıqaralıq valyuta sistemaların bir-birinen ajırata biliw zárúr. **Milliy valyuta sisteması - valyuta qatnasıqlarınıń milliy nızamshılıq penen belgilengen, usı mámlekette shólkemlestiriliw formasın sáwlelendiredi.**

Xalıqaralıq valyuta sisteması - xalıqaralıq valyuta qatnasıqlarınıń mámleketler aralıq kelisimlerde aymaqlıq jaqtan bekkemlengen forması.

Xalıqaralıq valyuta sisteması quramınıń elementleri tómendegiler esaplanadı:

- tiykargı xalıqaralıq tólew quralları (milliy valyutalar, altın, xalıqaralıq valyuta birlikleri SDR.);
- valyuta kursların belgilew hám uslap turıw mexanizmi;
- xalıqaralıq tólemlerdi balanslastırıw tártibi;
- valyutanıń aylanıs shárayatları;
- xalıqaralıq valyuta bazarı hám altın bazar tártibi;

-valyuta qatnasıqların tártipke salıwshı mámleketler aralıq shólkemler sisteması.

Bunnan kórinip turǵanıday, milliy hám xalıqaralıq valyuta sistemasınıń elementleri derlik birdey bolıp, olar tek shólkemlestirilıwı, háreket eetiwi hám tártipke salıwshı dárejeleri boyınsha bir-birinen pariqlanadı.

Xalıqaralıq valyuta sistemasında rezerv valyutalar, xalıqaralıq esaplasıw birlikleri - rezerv valyutalar sıpatında, AQSh dolları, evro. Ullı Britaniya funt sterlingi hám Yaponiya ienası tán alınadı. 2016-jıldıń oktyabr ayınan baslap onıń quramına Qıtay Xalıq Respublikasınıń yuani da kirgizildi. Xalıqaralıq esap birliǵi sıpatında SDR (ing. Special Drawing Rights, SDR) di kórsetiw múmkin. SDR valyuta sebetinde 2011-2015-jıllarda AQSh dollarınıń úlesi 11,9 % ti, evronıń úlesi 37,4 % ti, funt sterlingtiń úlesi 11,3 % ti, ienanıń úlesi 9,1 % ti quraǵan bolsa. 2016-2020-jıllarda AQSh dollarınıń úlesi 41,37 %, evronıń úlesi 30,93 %, Qıtay yuanınıń úlesi 10,92 %, yapon ienasınıń úlesi 8,33 % hám funt sterlingtiń úlesi 8,09 % bolıwı kútilmekte (16.1-keste).

15.1 keste.

SDR valyuta sebetiniń quramında milliy valyutalardıń úlesi', % te (bul sebet quramı hár bes jılda kórip shıǵıladı)

Jıllar	USD AQSH dolları	EUR Evro	JPY Yapon ienası	GBP Funt sterling	
2001-2005	44	31	14	11	
2006-2010	44	34	11	11	
2011-2015	41,9	37,4	9,4	11,3	
Jıllar	USD	EUR	CNY Qıtay yuani	JPY	GBP
2016-2020	41.73	30.95	10.92	8.33	8,09

Xalıqaralıq valyuta sistemasınıńda altın uzaq waqıt dawamında áhmiyetli orın iyelep kelgen. Zamanagóy xalıqaralıq bul valyuta sistemasınıń tiykargı ózgesheliklerinen biri altınıń tolıq demonitarizaciyası esaplanadı. Bunnıń mánisi sonda, altınnan xalıqaralıq tólew quralı sıpatında tuwrıdan-tuwrı paydalanıw qadaǵan etildi. Altındı jer júzilik altın bazarlarında satıw hám onnan túsken valyuta

túsimi esabınan mínnetlerdi orınlawǵa ruqsat berildi. Biraq, bunnı menen altınǵa bolǵan talap joytilip ketpedi. Altın óziniń oǵada siyrek ushırasatuǵın metall sıpatındaǵı, ayrıqsha toplaw quralı sıpatındaǵı áhmiyetin saqlap qaldı. Altınıń xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardaǵı áhmiyetin xarakterlewshi táreplerinen jáne biri- onıń xalıqaralıq kredit ushın joqarı likvidli girew obyektı ekenligi. Bunnan basqa, altın oraylıq banklerdiń tiykargı aktivlerinen biri esaplanadı hám aylanıstaǵı pul massasın tártipke salıwda áhmiyetli ról atqaradı.

Juwrıqlap aytqanda, **altındı demonetizaciyalaw procesi** tamamlanǵan bolsa da, altın xalıqaralıq valyuta qatnasıqların rawajlandırıwda áhmiyetli ról oynamaqta.

Mámleketlerdiń húkimetleri hám Oraylıq bankleriniń iqtıyarında turıwshı joqarı likvidli finanslıq aktivler rezerv aktivler (altın-valyuta rezervleri) dep ataladı. Altın-valyuta rezervleri milliy valyutaniń kursın qollap-quwatlaw, finanslıq turaqlılıq hám mámlekettiń tólew qáiletin hám támiyinlew maqsetinde zárúr esaplanadı. Altın rezervleriniń quramına monetar altın, Xalıqaralıq valyuta fondındaǵı rezerv poziciya, SDR hám valyuta rezervleri kiredi. Házirgi waqıtta kópshilik mámleketlerdiń altın-valyuta rezervleriniń quramında valyuta rezervleri ústinlik etedi hám onıń úlesi 95 % ti quraydı.

Mámlekettiń altın-valyuta rezervleri xalıqaralıq finans shólkemleriniń rezerv aktivleri menen birge dúnya júzilik altın-valyuta rezervlerin payda etedi.

Mámlekettin altın-valyuta rezervleri tómendegi eki wazıypanı orınlaw ushın xızmet etedi:

- mámlekettiń sırtqı tólew qáiletin támiyinlew;
- milliy valyuta kursınıń turaqlılıǵın támiyinlew.

Izertlewlerdiń kórseetiwinshе, xalıqaralıq valyuta operaciyalarınıń quramında AQSh dolları joqarı orın iyeleydi. Bul AQSh tıń dúnyadaǵı eń iri ekonomikaǵa iye ekenligi menen túsindiriledi. Ekinshi orında evroturadı hám bul jaǵday EAnıń úlken ekonomikalıq potencialǵa iye ekenligi menen belgilenedi. Qıtay yuani, Ullı Britaniya funt sterling hám yapon ienası xalıqaralıq rezervler quramında kishi úleske iye ekenligi usı valyutalardı xalıqaralıq esap-sanaqlarda keń qollanılmay atırǵanlıǵı menen túsindiriledi.

15.7. Valyuta kursı hám oǵan tásir kórsetiwshi faktorlar

Hár qanday valyuta sistemasınıń en áhmiyetli strukturalıq bólimlerinen biri valyuta kursı esaplanadı. Valyuta kursı bir mámleket yamasa mámleketler toparınıń pul birliginiń basqa mámleketlerdiń pul birliginde sáwlelenetuǵın bahası kórsetedi.

Valyutalar sol kursqa muwapıq almasqanda valyuta pariteti (qatnası) payda boladı. AQSH dolları Angliya funtına almasqanda eki mámlekettiń valyutası teńlestiriledi. AQSH dolları evroǵa almasqanda bolsa bir mámleket valyutası

Evropadaǵı hár topar mámleketlerdiń ulıwma valyutasına teńlestiriledi.

Valyuta kurslarına tikkeley tásir kórsetiwshi faktorla ishinen tómendegilerdi ajratıp kórsetiw múmkin:

- milliy daramat hám óndiris shıǵımlarınıń dárejesi;
- milliy tutınıwshılardıń real satıp alıw qábileti hám mámlekettegi inflyaciya dárejesi;
- valyutalarǵa talap hám usınısqı tásir kórsetiwshi tólew balansınıń jaǵdayı;
- mámlekettegi procent stavkasınıń dárejesi;
- valyutaǵa dúnya bazarındaǵı isenim hám t.b.

Teoriyalıq jaqtan valyuta kurslarınıń terbelip turıw tusındırıw, satıp alıw qábiletiniń paritet (turlı mámleketler pul birlikleri qunınıń bir-birine qatnası) teoriyası járdeminde bériledi. Bul teoriyaǵa muwapıq, kurslar qatnasın anıqlaw ushın eki mámlekettiń tutınıw tovarları “sebeti” niń bahaların salıstırıw talap etiledi. Mısalı, eger Ózbekstanda bunday sebet, aytayıq 400 mın sum, AQShta bolsa 100 dollar tursa, 100 mındı júzge bólip, 1 dollardıń bahasın payda etemiz, biziń Mısalımızda ol 4 mın sumǵa teń boladı. Eger basqa shárayatlar ózgermegen halda mámleketimizdegi tovarlardıń bahası artsa, dollardıń sumǵa salıstırǵanda almasıw kursı da artadı. Bunday baylanıslıqtı tómendegi formula arqalı sáwlelendiriwimiz múmkin:

$$P = r \times P \text{ yamasa } r = P/P,$$

bul jerde: P- mámlekettegi bahalar dárejesi P sırt mámlekettegi bahalar dárejesiń r valyuta kursı yamasa sırt el valyutasınıń milliy valyutadaǵı bahası.

Valyutaniń kursı menen eksport hám import ortasında úzliksiz baylanıs bar.

Milliy valyutaniń kursı artqanda import, ol páseygende eksport qolaylı boladı.

Bunı túsiniw ushın mısál alamız. Aytayıq, Ózbekstanda er adamlar ushın kostyum 140 mın sum turadı. Bir dollar bolsa 3500 sumǵa teń. Demek, kostyumniń bahası 40 dollar. Sumniń kursı artıp 1 dollar 3400 sum bolıp qaldı. Endi biziń 40 dollarlıq kostyum 140 mın omına 136 mın sum turadı. Demek, hár bir kostyum importınan 4 mın sum utıladı. Egerde sumniń kursı túsip 1 dollar 3600 sum bolıp qalsa, bunda aldınıǵı 40 dollarlıq kostyumniń bahası 144 mın sum boladı. Egerde kostyumdi eksport etsek bunnan 8000 sum utamız (144000-136000-8000). Aldıń kostyumdi import etip utqan bolsaq, endi onı eksport etip utısqı iye bolamız. Valyuta kursınıń ózgeriwı valyuta táwekelshiligin payda etip sırtqı sawdaǵa kesent beredi. Valyuta kursınıń artıwı bir tárep ushın qolaylı bolsa, ekinshi tárep ushın qolaylı bolmaydı, sebebi valyuta joǵaltıwlarına dus kelineydi. Mısalı, Finlyandiya Kanadadan biyday aladı. Bir Kanada dolları 0,6 evroǵa teń. Biydaydıń bahası bir centner ushın 200 Kanada dolları yamasa 120 evro. Kurs ózgerip 1 dollar 0,7 evroǵa teńlesedi. Demek, Finlyandiya hár centner biydaydıń importınan 20 dollar joǵaltadı, sebebi aldın biyday 120 evroǵa tússe, endi ol 140 evrOturadı (200 0,7-200 0,6-20).

Valyuta táwekelshiligin minimal dárejege keltiriw ushın súzip júriwshi valyuta kursı ornatiledi. Bunda valyuta kursınıń ózgeriwı kishi shegara menen sheklenedi, yaǵnıy onıń artıwı yamasa páseyiwı onsha úlken bolmaǵanlıqtan valyuta joǵaltıwları sezilerli bolmay, sawda jumısları (kommerciyalıq xızmetler) jaqsı rawajlanadı.

Valyuta kursınıń hálsiz terbelisi sırtqı qarızdarlıq táwekelshiligin de kemeytedi, sebebi qaytarılatuǵın sırtqı qarız muǵdarı hám onıń procentleri valyuta esabınan qatań (kóp) ózgermeydi. Valyutalar erkin almasıwı ushın olarda almasıw qábileti bolıwı kerek. Bunday qábiletke iye bolmaǵan valyutani hesh kim satıp almaydı.

Hár bir milliy valyutaniń basqa valyutaǵa almasıw qábileti valyuta konvertaciyası dep ataladı.

Sol belgisi boyınsha valyutalar 2 topaǵa bólinedi:

Birinshisi tolıq konvertaciyalanıwshı valyutalar. Bular mámleket ishinde hám mámleket tısqarısında sheklenbegen halda almasatuǵın, yaǵnıy satılatuǵın hám satıp alınatuǵın valyutalar esaplanadı. Bul valyutalar hár qanday is ushın hám sheklenbegen muǵdarda almasadı. Bular arasında erkin konvertaciyalanıwshı qatań valyutalar bolıp, olar

ekonomikasí kúshli mámleketlerdín pul birlikleri esaplanadı. Olar jer sharınıń barlıq jerinde almasıwǵa qabıl etiledi. Aytilǵan valyutalardıń qatarına AQSH dolları, Evropa awqamınıń evrosı, Qıtay yuanı, Angliya funt sterlingi hám Yaponiya ienası siyaqlı valyutalar kiredi. Bular dúnyanın abıraylı pul birlikleri esaplanadı.

Ekinshisi **bir tárepleme konvertaciyanatıǵın** valyutalar. Bular málim maqsetler jolında hám sheklengen tárizde almasıwǵın valyutalar. Usı valyutalar ishki konvertaciyanıńanda olar tek sol valyutanı shıǵarǵan mámlekette basqa valyutalarǵa almasıdı. Olar mámleket tısqarısında ulıwma almasıwılmaydı yamasa sheklengen mámleketler sheńberinde almasıwıladı. Valyutalardı konvertaciyanıw dárejesi mámleket ekonomikasınıń ashıq ekenligi, onıń rawajlanǵanlıǵı hám eksport potencialına baylanıslı boladı.

15.8. Tólew balansı hám onıń quramı

Mámleketler aralıq sawda hám kapitaldın háreketi **tólew balansında** sáwlelendiriledi. **Tólew balansı - bul mámleketinń málim waqıt dawamında (ay, kvartal yamasa jil) basqa mámleketler menen alıp barǵan ekonomikalıq operaciyanın ózinde sáwlelendiriwshi statistikalıq sistema.**

Ol mámleketinń sırttan alatuǵın hám sırtqa tóleytuǵın pulınıń salıstırması esaplanadı. Sırttan puldın kelıwı yamasa onıń ol jerden shıǵıp keetiwı tómendegilerge baylanıslı:

1. Eksport hám importtıń muǵdarına. Eksport kólemi artıp, eksport tovarlarınıń bahası qımbatlasa mámleketke sırttan keletuǵın pul kóbeyedi. Bunıń kerisi bolsa, yaǵnıy import kóbeyse puldın keetiwı kóbeyedi.

2. Sırt elge qarız beriw yamasa ol jerden qarız alıw. Qarız berilgende pul shıǵıp ketedi, qarız alıńanda bolsa pul kirip keledi.

3. Sırt elge kapital shıǵarıw yamasa ol jerden kapital kiritiw. Kapitaldın shıǵarılıwı puldın keetiwı bolsa, kapitaldı kiritiw onıń kelıwı boladı.

4. Sırttan finanslıq járdem alınsa, pul kirip keledi, eger sırt elge járdem berilse pul shıǵıp ketedi.

5. Mámleketten islewshiler shıǵıp ketse, olardıń sırt elde tapqan pulınıń bir bólegi óz eline qayıtıw ketedi. Eger mámleketke islewshiler kirip kelse, olarǵa berilgen pul sırtqa shıǵıp ketedi.

Aytilǵan faktorlardın tásirinde tólew balansı aktiv yamasa passiv boladı. Sırttan keletuǵın pul sırtqa beriletuǵın puldan kóp bolsa tólew balansı aktiv, egerde sırtqa tólenetuǵın pul ol jerden alınatuǵın puldan kóp bolsa tólew balansı passiv esaplanadı. Aktiv balansı unamlı (+) bolsa, passiv balansı unamsız (-) boladı.

Mısalı, "A" mámleketinde sırtqa tólengen pul 120 mlrd dollar, sırttan alıńan pul 115 mlrd. dollar. Demek, tólew balansı aktiv, yaǵnıy onıń nátiyjesi + 5 mlrd dollar, yaǵnıy unamlı. «B» mámleketine kelgen pul 60 mlrd dollar, shıǵıp ketken pul bolsa 65 mlrd dollar.

Bunda tólew balansı passiv, onıń nátiyjesi unamsız, yaǵnıy -5 mlrd dollar. Tólew balansındaǵı barlıq kelisimler óz ishine aǵımdaǵı hám kapital menen operaciyalardı alıwı sebepli, ol úsh strukturalıq bólimnen ibarat boladı (16.2-keste).

- 1) aǵımdaǵı operaciya esabı;
- 2) kapital háreketiniń esabı;
- 3) rásmiy rezervlerdın ózgeriwı.

Mámleketinń sırtqı sawda balansı (tólew balansı) usı mámleketinń sırt el sherikleri menen xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń jaǵdayın sáwlelendirip, onıń pul-kredit, valyuta, byudjet-salıq, sırtqı sawda siyasatın ámelge asırıw hám mámleket qarızların tártipke salıwı ushın indikator bolıp xızmet etedi.

(15.2-keste)

Tólew balansınıń dúzilisi

I. Aǵımdaǵı operaciyalardıń esabı	
1. Tovar eksporti	2. Tovar importı
Sırtqı sawda balansınıń qaldıǵı	
3. Xızmetler eksporti (sırt el turizminen dáramatlar hám t.b. kreditli xızmetler)	4. Xızmetler importı (turizmi ushın sırt elge tólewler hám t.b. kreditli xızmetler)
5. Investiciyalardan sap dáramatlar (kreditli xızmetlerden sap dáramatlar)	
6. Sap transfertler	
Aǵımdaǵı operaciya boyınsha balansı qaldıǵı	
II. Kapital háreketiniń esabı	
7. Kapital kirisi	8. Kapitaldın shıǵıp keetiwı
Kapital háreketi balansınıń qaldıǵı	
Aǵımdaǵı operaciya hám kapital háreketiniń balansı qaldıǵı	
III. Rásmiy rezervlerdın ózgeriwı	

Ağımdagi operaciyalar esabi oz ishine tovar ham xizmetler eksporti ("+" belgisi menen), import ("-” belgisi menen), investiciyalardan sap daramat ham sap transfertlerdi aladi. Tovarlar eksporti ham importi ortasidagi pariq sawda balansin payda etedi.

Tovar eksporti kredit sipatında shıgıp, milliy bankte sırt el valyutalarınıń rezervlerin júzege keltiradi. Import bolsa ("debet" grafasında "-" belgisi menen) mámlekettegi sırt el valyutalarınıń rezervin qısqartadi.

Investiciyalardan sap daramatlar kreditli xızmetlerde alınatugın sap daramat esaplanıp, ol sırt ellerge qoyılğan milliy pul kapitalı esabınan keledi. Eger sırt elge qoyılğan milliy kapital usı mámleketke qoyılğan sırt el kapitalına qarağanda kóbirek muğdarda procent ham dividend keltirse, bunda investiciyalardan alınatugın sap daramat unamli, kerı jağdayda bolsa unamsız boladi.

Sap transfertler jeke ham mámleketlik qarjılardıń basqa mámleketlerge ótkerilgen summasın bildiredi (pensiya, sawğa, sırt elge pul ótkeriwler yamasa sırt mámleketlerge insaniylik járdemleri). Bunday tólewler mámlekette bar bolğan sırt el valyutaları rezervin kemeytedi.

Tólew balansınıń qıtshılıgı Oraylıq banktiń rásmiy rezervlerin qısqartıw esabınan qarjılandırılıwı múmkin. Rásmiy rezervlerdiń tiykarğıları tómendegilerden ibarat:

- Sırt el valyutaları;
- Altın;
- Mámlekettiń Xalıqaralıq valyuta fondındağı kredit úlesi;
- Qarız alıwdıń arawlı huqıqı ham t.b.

Balans qıtshılıgı rásmiy rezervler esabınan qarjılandırılğanda, ishki bazarda sırt el valyutalarınıń usınısı artadı, milliy valyutalar usınısı bolsa salıstırmalı kemeyedi ham onı almasıw kursı salıstırmalı ósip milliy ekonomikağa krizisli tásirin kórsetedi.

Kerinshe, tólew balansınıń aktiv qaldığı Oraylıq bank rásmiy valyuta mútájlikleriniń ósıwı menen birge ámelge asırılğanda, ishki bazarda sırt el valyutalarınıń usınısı kemeytiledi, milliy valyuta usınısı bolsa salıstırmalı artadı ham onıń almasıw kursı páseyip, ekonomikağa xoshametlewshi tásir kórsetedi.

Oraylıq bank tárepinen sırt el valyutalarınıń bunday satılıwı ham satıp alınıwı rásmiy rezervler boyınsha operaciyalar dep júrgiziledi. Bul

operaciyalar Oraylıq banktiń ashıq bazardağı operaciyaları menen birdey emes. Rásmiy rezervler menen

operaciyalardıń nátiyjesinde ağımdagi esaptağı qaldıq summası, kapital háreketiniń esabi ham rezervler muğdarınıń ózgeriwı noldi qurawı zárúr.

Tólew balansınıń aktiv bolıwı milliy ekonomika ushın áhmiyetli, sebebi ol sırt elge gárezlilikke júzege keltirmeydi. Sonı esapqa alıp Ózbekstan tólew balansın aktiv etken halda óziniń altın-valyuta rezervleriniń jeterli bolıwına háreket etedi.

Tayamış túsinikler

Salıstırmalı abzallıq, xalıqaralıq sawda, eksport, import, reeksport, reimport, valyuta, milliy valyuta sistemasi, xalıqaralıq valyuta sistemasi, xalıqaralıq valyuta sebeti, valyuta kursı, valyuta táwekelshiligi, valyuta konvertaciyası, toletw balansı, sırtqı sawda balansı. Jer júzilik xojalıq, ashıq ekonomika, xalıqaralıq miynet bólistirilwi, globallasıw, xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlar, xalıqaralıq kapitalgıń háreketi, jumıs kúshiniń xalıqaralıq migraciyası, xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya, Evropa Awqamı, NAFTA, ASEAN, GMDA

Qadağalaw sorawları

1. Salıstırmalı abzallıq qağıydasınıń mánisin mısallar járdeminde túsendiriń.
2. Xalıqaralıq sawda qanday kórsetkishler menen xarakterlenedi?
3. Eksport, import, reeksport, peimport, sap eksport sawda balansı ham eksport kvotası túsinikleriniń mánislerin túsendiriń.
4. Protekcionizm (sırtqı tásirde qorgaw) ham fritrederlik (sawdağa tolıq erkinlik beriw) siyasatlarınıń mazmunın túsendiriń.
5. Ózbekstan Respublikasınıń eksport potencialı haqqında túsinik berin.
6. Valyuta sistemasi haqqında túsinik berin.
7. Milliy ham xalıqaralıq valyuta sistemasınıń ózgesheliklerin mısallarda túsendirin.
8. Xalıqaralıq valyuta sistemasınıń rawajlanıw basqıshların sanań ham olarğa xarakteristika berin.
9. Xalıqaralıq valyuta sebetiniń (SDR) áhmiyetin túsendiriń.

10. Mámleket valyuta kursların turaqlastırw ushın qanday usıllardan paydalanadı?

11. Sırt el valyutaların talap ham usınısına qanday faktorlar tásir etedi?

12. Valyuta táwekelshiligi hám valyuta konvertaciyası haqqında túsınik berin.

13. Tólew balansı hám onıń quramı haqqında túsınik berin.

14. Jer júzilik xojalıqtıń qalıplesıwı hám rawajlanıw basqıshların túsindirin.

15. Xalıqaralıq miynet bólistirilıwı qanday priciplerge tiykarlanadı?

16. Xalıqaralıq ekonomikalıq integraciya degenimiz ne? Onıń qanday formaları bar?

17. Erkin sawda zonaların mánisin túsindirin hám olarǵa misallar keltirin.

18. Bajixana zonasındaǵı integraciyanı ahmiyetin túsindirin.

19. Ulıwmalıq bazar sheńberindeǵı integraciyanıń háreket etiw principleri qanday

20. hám búgingi kúnde onıń xızmeti ushın qanday shárayatlar talap etiledi?

21. Ekonomika hám valyuta awqamındaǵı integraciyanıń mazmunin misallarda túsindirin.

22. EA, NAFTA, ASEAN integraciyalıq shólkemleri haqqında maǵlıwmat berin.

23. Búgingi kúnde ózbekistannıń jer júzilik xojalıqqa integraciyalasıwınıń qanday dárejeleri bar?

24. ózbekistannıń sirtqi ekonomikalıq baylanislarınıń tiykarǵı baǵdarların sanap berin.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Ózbekstan Respublikası nızamları Prezident pırmanlar, qarları hám biyligi. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kábinetiniń qararları

2. Ózbekiston Respublikası Konstituciyası, 1992 jil 8 dekabr. Toshkent. : Ózbekiston », 2014.

3. Ózbekstan Respublikasınıń «Báseki haqqında» ǵı Nızamı. Ózbekstan Respublikası nızam hújjetleri toplamı, 2012-j.

4. Ózbekstan Respublikasınıń 2012-jil 2-mayda qabil etilgen Isbilenlik xızmeti erkinliginiń kepillikleri haqqında» ǵı Nızamı.

5. Ózbekstan Respublikasınıń 2004-jil 26-avgustta redakciyada qabil etilgen Fermer xojalıǵı haqqındaǵı nızamı.

6. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jil 7-fevraldaǵı «Ózbekstan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw boyınshı Háreketler strategiyası haqqında PP-4947-sanlı pırmanı. Ózbekstan Respublikası nızam hújjetleri toplamı, 2017-jil 6-sanı

7. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jil 18-apreldeǵı «Ózbekstan Respublikası menshiklestirilgen Karxanalarǵa kómeklesiw hám básekilikti rawajlandırıw boyınshı mámleketlik komitetin shólkemlestiriw haqqındaǵı Pırman «Ózbekstan Respublikasınıń jáne de rawajlandırıw» boyınshı Ózbekstan Respublikası-nızam hújjetleri toplamı 2017-jil

8. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jil 7-fevraldaǵı: Háreketler strategiyası haqqındaǵı PP4947-sanlı pırmanı. «Isbilenlik subyektlerine mámleket Xızmetlerin kórsetiw Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jil 1-fevraldaǵı mexanizmlerin jetilistiriwge baylanıshı qosımsha ilájları haqqında»ǵı Qarar

9. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2016 29-dekabrdeǵı «2016-2020-jillar dáwirinde awıl xojalıǵı haqqında»ǵı qararı

10. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Kitap ónimlerin baspadan shıǵarıw hám tarqatıw sistemasin rawajlandırıw Mámleketlik baǵdarlaması haqqındaǵı qarar. kitap oqıwdı hám kitapqumarlıq mádeniyatir arttırıw jáne úgit násiyatlaw boyınshı komissiya dúziw haqqında»ǵı biyligi. 2017-jil 12-yanvar

11. 2019-2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń innovaciyalıq rawajlandırıw strategiyasınıń tastıyqlaw haqqında Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń Pırmanı, 2018-jil 21-sentyabr

2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń miynetleri

12. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoevniń 2016-jıl elimizdi sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıwdıń juwmaqları hám 2017-j lǵa mólsherlengen en áhmiyetli baǵdarlarǵa baǵıshlangan Ózbekstan Respublikası Ministrler Kábinetiniń májlisindeǵı bayanatı. Erkin Qaraqalpaqstan gázetasi, 2017-jil 19-yanvar

13. Mirziyoev Sh.M. Tanqıdiy tablıl, qa`tiy tartib-irtizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bólishi kerak. - T: «Ózbekiston», 2017.

14. Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. - T: «Ўзбекистон», 2017.
15. Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasining 72 sessiyasidagi nutqi. 19 sentyabr 2017
16. Karimov I.A. Ўзбекистон mustaqillikka erishish ostanosida. T. O'zbekiston. 2011
17. Karimov I. A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yolida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. T. Ўзбекистон. 2015

3. Sabaqlıqlar

18. McConnell, Brue. Economics: principles, problems an politics. 20th edition. America, New York: McGraw-Hill, 2014 Edition 7th Edition. Amazon, USA 2014. Economics. 19th
19. N. Gregory Mankiw. Principles of Economics, 7th
20. Paul A. Samuelson, William Nordhaus. Economics. 19th Edition. McGraw-Hill Companies. USA. 2009.
21. Darslik. - T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2014. 480 bet. nazariyasi.
22. Olmasov A., Vahobov A.V. Iqtisodiyot nazariyasi. G'ofurov U.V. Iqtisodiy Darslik. - T.: IQTISOD-MOLIYA, 2010. – 728 24.
23. Shodmonov SH.SH., G'ofurov U.V. Nazarbaev O, Seytova L, Dawletmuratov A. Ekonomikalıq teoriya. Sabaqlıq. Nókis. Qaraqalpaqstan, 2014. 640 bet.
24. Xodiyev B.D., Shodmonov Sh.Sh. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. -T : Barkamol fayz media. 2017. 784 bet .
25. Abduraxmanov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. Darslik. T.: 2004 .
26. Маршалл А. Принципы экономической науки. М: 1993
27. Самуэльсон П. Экономика. Учебник. Том 1, М: 1992
28. Станковская И.К, Стерлец И.А. Экономическая теория. Учебник – М : 2009.
29. Экономическая теория : Учебник – изд., испр. И доп/под общ. ред. Акад. В.И.видияпина, А.И. ИНФРА- М, 2008.
30. Экономическая теория : Учебник. Для студ. ВУЗ/под ред. В.Д.Камаева. -М: Гуманист. Изд. ВЛАДОС,2004
31. Лобачева К.Н. : Экономическая теория: Учебник, –М.Юрайт, 2012.
32. Jaxon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar darslik: A.V.Vaxabov., D.A. Tajibayeva, Sh.X.Xajibakiyev,- T: Bakriya, 2015.

4.Oqıw qollanbalar

33. Shodmonov Sh. Sh, Nabieb E.G', G'afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi. Toshkent. Moliya, 2007.
34. Egamberdiyev F.T., Topildiyev S.R., Hamroqulov J.X. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma. T. IQTISOD-MOLIYA, 2014, 224 b.
35. Dawletmuratov A., Seytova L., Yerejepova B., Pimiyazova G. Ekonomikalı teoriya. Oqıw qollanba. Nókis Qaraqalpaqstan» 2014.

36. Kudaybergenova R, Erejepova B. Ekonomikalıq teoriya. Nókis «Bilim», 2007.
37. Utemuratova G., Dawletnuratov A., Yerejepova B., Pimiyazova G. Ekonomikalıq teoriya. Seminar hám óz betinshe talim jumislari ushin oqıw-metodikalıq qollanba. Nókis Qaraqalpaqstan 2016.
38. Dawletmuratov A., Ismailov B. Ekonomikalıq teoriya hám ekonomikalıq siyasat. Metodikalıq qollanba. Nókis, 2016. 382
39. Ayupov O. Duny siyosat jamiyat. Qollanma
40. Zokirova N., Abdurahmonov O. Inqiroz oqibatlar. bartaraf etish. mehnat muammolari va yangi marralarga chiqish. - T.: Fan va texnologiya, 2009.
41. Гукасьян Г.М. Экономическая теория. Учебное пособие М. Питер, 2010.
42. Migration and Remittance Flows: Recent Trends and Outlook, 2013-2016. Migration and Development Brief. October 2. 2013
43. Migration and Remittances Factbook 2011. Second edition. The World Bank - Washington, 2010
44. World Development Report 2006. World Bank. P. 291.; World Development Report. Risk and Opportunity Managing Risk for Development. 2014. World Bank. 2014

5. Internet saytlari

1. www.press-service/uz - Ўзбекистон Respublikasi Президентининг матбуат хизмати
2. www.gov.uz – Ўзбекистон Respublikasi партали
3. www.lex.uz - Ўзбекистон Respublikasi конун хужжатлари маълумотлари миллий базаси.
4. www.edu.uz - Ўзбекистон Respublikasi Оллий ва урта махсус таълим вазирлиги партали.
5. www.stat.uz - Ўзбекистон Respublikasi Давлат Статистика кумитаси расмий сайти.
6. www.cbu.uz- Ўзбекистон Respublikasi Марказий банки расмий сайти
7. www.minnesopomuz.uz- Ўзбекистон Respublikasi Иктисодиот вазирлиги расмий сайти.
8. www.mf.uz- Ўзбекистон Respublikasi Молия вазирлиги расмий сайти.
9. www.potma.uz - Ўзбекистон Respublikasi конунчилиги сайти.
10. www.tsue.uz- Тошкент давлат итисодиот университети расмий сайти .
11. www.tradingeconomics.com – экономические показатели.
12. www.eureport.ru– Обзорная информация по мировой экономике.
13. www.catback.ru- научные статьи и учебные материалы по экономике.

MAZMUNI

Kırsıw	3
1-MODUL. EKONOMİK ALIQ RAWAJLANIWDIŃ ULIWMALIQ TIYKARLARI	5
1-TEMA EKONOMİKALIQ TEORIYANIŃ PREDMETI HÁM BILIW USILLARI.....	5
1.1 Ekonomikalıq teoriyani úyreniwdiŃ zárúrlıgı hám áhmiyeti	5
1.2 Ekonomikalıq teoriyanıŃ predmeti hám wazıypaları	8
1.3. Ekonomikalıq kategoriyalar hám ekonomikalıq nızamlar	12
1.4. Ekonomikalıq proceslerdi úyreniw usılları	14
2-TEMA: ÓNDIRIS PROCESSI HÁM ONIŃ NÁTIYJELERI	18
2.1. Óndiris faktorları	18
2.1 – s i z i l m a. Óndiris faktorları	18
2.2. Óndiris hám onıŃ strukturalıq dúzilisi	22
2.3. Óndiris nátiyjeligi.....	25
2.4. Miynet ónimdarlıgınıŃ túrleri hám faktorları	27
2.5. Miynet ónimdarlıgınıŃ áhmiyeti	30
2.6. Óndiris shegarası	31
2.7. Óndiris nátiyjesiniŃ kemeyiwge iykemleskenligi	33
Qosımsha islep shıǵarılgan ónim muǵdarınıŃ ózgeriwı	34
2.8. Kólem nátiyesi	36
J u w m a q l a r	37
Tayanish túsinikler:	38
3-TEMA. EKONOMİKALIQ SISTEMALAR HÁM MENSHIK QATNASIQLARÍ	39
3.1. Ekonomikalıq sistemalar, olardıŃ tiykargı belgileri hám túrleri	39
3.2. Óndiris faktorları hám bólardi óz ara baylanısları	43
3.3. Menshik qatnasıklarının ekonomikalıq mazmunı. Menshik formaları hám túrleri	48
3.4. Menshiklestiriw hám múlikti mámleket iyeliginen bolıp alıw hám bul processtin Ózbekstandaǵı ózgeshelikleri.....	51
2-MODUL BAZAR EKONOMİKASI TEORYASI	56
4-TEMA. BAZAR EKONCMİKASINIŃ MAZMUNI HÁM HÁREKET EETIWI	56

4.1. BazardıŃ mazmunı, belgileri hám wazıypaları.....	56
4.2. BazardıŃ dúzilisi hám klassifikacijalanıwı. Bazar infrastrukturası	58
4.3. Bazar ekonomikasınıŃ mazmunı hám tiykargı belgileri	64
5-TEMA. TALAP HÁM USINIS. BAZAR TEŃSALMAQLIǵI	70
5.1 Talap túsinigi. Talap muǵdarına tásir etiwshi faktorlar.	70
Talap nızamı	70
5.2 Usinis túsinigi, Usinis muǵdarına tásir etiwshi faktorlar. Usinis nızamı ..	77
5.3 Bazar teŃsalmaqlıǵı	82
3-MODUL. MIKROEKONOMIKANIŃ HÁREKET ETIW HÁM RAWAJLANIW NIZAMLARI	85
6-TEMA. BÁSEKI HÁM MONOPOLYA. BAHANIŃ MÁNISI HÁM QÁLIPLESIW ÓZGESHELIKLARI	85
6.1. Básekinin mánisi hám obyektiv tiykarları	85
6.2. Básekinin túrleri hám básekilesiw usılları	88
6.3. MonopoliyanıŃ mánisi hám onıŃ júzege keliw sebepleri	93
6.4. MonopoliyalardıŃ túrleri	95
6.5 MámlekettiŃ monopoliyaǵa qarsı ilajları. Ózbekistanda báseki ortalıǵınıŃ júzege keliwı hám monopoliyaǵa qarsı nızamshiliq	99
6.6. BahanıŃ mánisi, wazıypaları hám túrleri.....	104
6.7. BahanıŃ qalıplesiwiniŃ bazar mexanizmi	108
7-TEMA. ISBILEREMNLİK XÍZMETI HÁM ONIŃ FORMALARÍ. ISBILERMENLIK KAPITALÍ	114
7.1. Isbilermenlik xızmetiniŃ mazmunı hám tiykargı belgileri	114
7.2. Isbilermenlik xızmetinde innovaciyanıŃ áhmiyeti	117
7.3. Isbilermenlik xızmetiniŃ formaları	122
7.4. Isbilermenlik kapitalı hám onıŃ háreketi	126
8-TEMA. KÁRXANA(FIRMA) SHIǒINLARI HÁM PAYDA	130
8.1. Óndiris shıǒınlarınıŃ mazmunı, quramı hám túrleri	130
8.2. KárxananıŃ pul túsimleri hám paydasi.....	132
4-MODUL. MILLİY EKONOMIKA(MAKROEKONOMIKA)NIN HÁREKET ETIW HAM RAWAJLANIW NIZAMLIQLARI	140

9-TEMA. MILLIY EKONOMIKA HÁM ONIŇ MAKROEKONOMIKALIQ OLSHENLARI. EKONOMIKALIQ OSIW HAM MILLIY BAYLIQ	140
9.1 Milliy ekonomika hárm onıń quramı	140
9.2. Tiykargı makroekonomikalıq kórsetkishler	143
9.3. Milliy esaplar sistemasi hám jalpı ishki ónimdi esaplaw usılları	147
9.4. Milliy dáramat tutınıw hám toplaw	150
9.5. Ekonomikalıq ósiwdiń mánisi, onıń faktorları hám túrleri	153
9.6. Ekonomikalıq ósiwdi támiyinlewde investiciyalardıń roli	159
9.7. Ekonomikanın ciklli rawajlanıwı, Cikli fazaları	164
10-TEMA, JALPI JUMIS KÚSHI, ONIŇ BÁNTLILIGI HÁM JUMISSIZLIQ	169
10.1. Jumus kúshinin social ekonomikalıq mazmunı	169
10.2. Jumis kushinin bántiligi ham onıń dárejesi	170
10.3. Jumissizliq hám onıń túrleri	173
11-TEMA. FINANS, KREDIT BANK SISTEMASI	181
11.1. Finansiń mazmunı hám wazıpaları	181
11.2. Mámleketlik byudjet hám onıń finanslıq resurslardı qalıplestiriwdegi áhmiyeti	184
11.3. Ekonomikanıń globalisasiwı shárayatında salıqlar hám olardıń wazıpaları	188
11.4. Kredit hám bank sistemasi	191
12-TEMA. PUL AYLANISI HAM INFLYACYA	196
12.1. Pul sistemasi hám onıń elementleri	196
12.2. Pul aylanısı hám onıń nızamı	201
12.3. Inflyaciya: mánisi, sebepleri, túrleri hám social-ekonomikalıq aqibetleri	202
13 -TEMA. BAZAR EKONOMIKASIN TARTIPKE SALIW. MAMLEKETTIN ROLI. 211	
13.1. Ekonomikanı tártipke salıwdıń klassik, keynsshilik hám monetaristlik teoriyaları	211
13.2. Ekonomikanı mámleket tárepinen tártipke salıwdıń maqseti hám mámleketiń ekonomikalıq wazıpaları.	213

13.3. Mámleketiń ekonomikanı tártipke salıw usılları hám ekonomikalıq siyasati	216
14-TEMA. XALIQ DARAMATLARI HÁM MAMLEKETTIN SOCIALLIQ SIYASATI 225	
14.1. Xalıq dáramatları, olardıń túrleri hám qalıplesiw derekleri	225
14.2. Dáramatlar teńsizligi hám onıń dárejesin anıqlaw	227
14.3. Xalıqtıń turmıs dárejesi hám onıń kórsetkishleri	232
14.4. Mámleketiń sociallıq siyasatınıń tiykargı baǵdarları	235
5-MODUL. JER JUZLIK HOJALIQ HAM XALIQ ARALIQ EKONOMIKAQLI QATNASIQLAR	239
15-TEMA. JER JUZILIK XOJALIQ HAM XALIQARALIQ EKONOMIKALIQ QATNASIQLARDIŇ RAWAJLANIWI	239
15.1. Jer júzilik xojalıqtıń qalıplesiwı hám rawajlanıwı	239
Globalisasiw processiniń mánisi hám tiykargı belgileri	239
15.2. Xalıqaralıq ekonomikalıq qatnasıqlardıń mazmunı hám formaları	242
15.4. ózbekistanniń jer júzilik ekonomikaǵa integraciyalasıwı	251
15.5. Salıstırmalı abzallıq qaǵıydası. Xalıqaralıq sawda hám	252
onıń háreket etiw ózgeshelikleri	252
15.6. Xalıqaralıq valyuta-kredit qatnasıqları hám	261
valyuta sistemaları	261
15.7. Valyuta kursı hám oǵan tásir kórsetiwshi faktorlar	264
15.8. Tólew balansı hám onıń quramı	266
PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI	271

G.Utemuratova

EKONOMIKALÍQ TEORIYA

Oqíwlıq

Tashkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2023

Refaktor: Seytkasimov Dauletnazar Beknazarovich

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bichimi 60x90. "Times New Roman" garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.
Shartli bosma tabog'i 18. Nashr bosma tabog'i 17,5.
Adadi 55 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko'chasi, 6-a uy.

+99893 552-11-21

Muallif va nashriyot rozilgisiz chop etish ta'qiqlanadi.